

**Національна академія наук України
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»**

**Відтворювальна динаміка
економічних систем:
інститути та діяльність**

Монографія

Київ – 2018

УДК 330.31:330.342
В 42

Автори:

Гриценко А.А. (вступ, р. I, висновки та рекомендації); Білорус О.Г. (р. 2); Артьом-ва Т.І. (р. 3); Яременко О.Л. (р. 4); Подлесна В.Г. (р. 5); Бандура О.В. (р. 6); Сіденко В.Р. (р. 7); Корнівська В.О. (р. 8); Єфименко Т.І. (р. 9); Кричевська Т.О. (р. 10); Прозоров Ю.В. (р. 11); Данилова К.І. (р. 12); Бурлай Т.В. (р. 13).

Рецензенти:

д-р екон. наук, проф. П.С. Єщенко (Інституту соціології НАН України – Київ); канд. екон. наук, старш. наук. співр. О.В. Пустановойт (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України – Київ).

*Затверджено до друку Постановою Вченої ради
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
від 31 жовтня 2017 р. № 106*

Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність : монографія / за ред. чл.-кор. Гриценка А.А. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – Електрон. дані. – К., 2018. – 524 с. : табл., рис. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/mg/297.pdf>

ISBN 978-966-02-8654-2 (електронне видання)

Розкрито взаємозв'язок інститутів та економічної діяльності у відтворювальній динаміці економічних систем. Розроблено підходи до подолання соціально-економічних та інституційних суперечностей відтворювальної динаміки економічної системи України. Робота розкриває сутність та сучасні особливості відтворювальної динаміки та обґрунтовує закономірність початку процесу формування реконструктивного типу відтворення, яке поєднує просте, звужене й розширене відтворення різних складових економічної системи із домінуванням якісних перетворень над кількісними, зміною міри та критеріїв соціально-економічного розвитку і відкриває можливість використання негативних форм економічної динаміки – кризи, депресії і деструктивного зростання – для якісної перебудови структури економічної системи. На цій основі в роботі розкрито інституційні основи саморегулювання суспільного відтворення в умовах трансформаційних зрушень та глобальних змін у системі господарювання, характер циклічності відтворювальної динаміки, закономірності та особливості впливу фінансових, грошово-кредитних, зовнішньоекономічних відносин на відтворювальну динаміку економічних систем.

УДК 330.31:330.342

ISBN 978-966-02-8654-2 2 (електронне видання)

© Національна академія наук України, 2018
© ДУ «Інститут економіки та прогнозування
НАН України», 2018

Вступ	7
Розділ 1. Логіко-історичні засади дослідження співвідношення інститутів та економічної діяльності у відтворювальній динаміці	9
1.1 Основні етапи розвитку систем господарювання і економічного відтворення	9
1.2 Специфіка взаємозв'язку інститутів і економічної діяльності у відтворювальній динаміці економічних систем	13
1.3 Взаємозв'язок інститутів і форм діяльності в реконструктивному типі відтворення	20
Розділ 2. Закономірності конкурентно-конвергентного відтворення і співрозвитку економічних систем у світ-системі корпоративного глобалізму	25
2.1 Структурна трансформація глобального капіталу та гіперфінансіалізація відтворювальних процесів	25
2.2 Постіндустріальна корпоративна глобалізація та гіперфінансіалізація процесів економічного відтворення	43
2.3 Відтворювальна еволюція та структурна трансформація глобального капіталу	57
Розділ 3. Закономірності відтворювання системи соціально-економічних відносин за умов інверсійного характеру господарської діяльності	75
3.1 Процес суспільного відтворення: складові, проблеми їх обчислення та джерела живлення	80
3.2 Глобальний простір як середовище функціонування і відтворення системи соціально-економічних відносин	90
3.3 Глобальна трансформація форм суспільного господарювання	97
3.4 Інверсійний характер глобальних ринкових трансформацій та його вплив на систему соціально-економічних відносин	106
3.5 Проблема підвищення економічного добробуту і можливості наздоганяючого розвитку	106

3.6	<i>Особливості структури національної економіки та методологічні підходи щодо її вдосконалення.....</i>	112
Розділ 4.	Інституційні основи саморегулювання суспільного відтворення в умовах трансформаційних зрушень	117
4.1	<i>Економічна суб'єктність як практичне відображення інституційного устрою системи суспільного відтворення.....</i>	178
4.2	<i>Вихідний рівень саморегулювання суспільного відтворення – раціональний вибір суб'єктів в умовах невизначеності та ризиків.....</i>	124
4.3	<i>Жорсткі бюджетні обмеження в системі чинників саморегулювання суспільного відтворення.....</i>	131
4.4	<i>Ціннісно-інституційні деструкції основ саморегулювання суспільного відтворення в умовах глобалізації.....</i>	139
Розділ 5.	Циклічність соціально-економічної динаміки та відтворення базових інститутів.....	157
5.1	<i>Форми соціально-економічних циклів та їх теоретичне відтворення.....</i>	157
5.2	<i>Відтворення базових інститутів у процесі циклічного суспільного розвитку.....</i>	173
Розділ 6.	Регулювання національної економіки з метою підвищення темпів економічного зростання та визначення шляхів виходу з кризи.....	177
6.1	<i>Базові принципи СМІ-моделі та формування універсального таргету для регуляторної політики.....</i>	179
6.2	<i>Оцінка ефективності політики «кількісного пом'якшення» ФРС США та монетарної політики НБУ. Вплив монетарної політики ФРС на економічний цикл України.....</i>	191
Розділ 7.	Глобальні кризові процеси: інституційні витоки та наслідки для соціально-економічного розвитку.....	202
7.1	<i>Методологічні підходи до аналізу глобальних кризових процесів.....</i>	202
7.2	<i>Основні характеристики, особливості виникнення та перебігу криз в умовах глобалізації.....</i>	216
7.3	<i>Кризові процеси у розвитку європейської інтеграції.....</i>	234

Розділ 8.	Фінансові інститути в контексті формування основ розширеного відтворювання: світовий досвід та українські перспективи.....	241
8.1	<i>Комплементарність фінансових інститутів та реального сектора як складова процесів відтворення...</i>	<i>241</i>
8.2	<i>Фінансово-інституційні трансформації в ЄС в контексті відновлення комплементарності фінансового та реального секторів.....</i>	<i>258</i>
8.3	<i>Роль домогосподарств у системі фінансових відносин: трансформації фінансової поведінки населення.....</i>	<i>265</i>
Розділ 9.	Фінансове регулювання відтворювальної динаміки ринкових систем.....	283
9.1	<i>Інституціональні засади реформ бюджетно-податкової сфери в контексті соціально-економічних перетворень.....</i>	<i>283</i>
9.2	<i>Роль державних фінансів у забезпеченні стійкого розвитку національної економіки.....</i>	<i>297</i>
9.3	<i>Фіскальне та монетарне регулювання відтворювальної динаміки ринкових систем у новій економічній реальності.....</i>	<i>311</i>
Розділ 10.	Грошово-кредитна політика як інструмент збалансування відтворювальних процесів в економіці.....	326
10.1	<i>Монетарна політика як елемент стратегії економічного зростання та суспільного договору: світовий досвід.....</i>	<i>326</i>
10.2	<i>Роль грошово-кредитної політики у відтворенні моделі економічної динаміки в Україні.....</i>	<i>336</i>
Розділ 11.	Приватно-державний інституційний дуалізм структури банківської системи та його вплив на відтворювальну динаміку економічної діяльності.....	349
11.1	<i>Історична генеза приватно-банківського дуалізму.....</i>	<i>349</i>
11.2	<i>Управління державними банками задля стимулювання економічного відновлення: проактивне чи реактивне</i>	<i>358</i>
11.3	<i>Вплив державних та приватних банків на економічне відтворення</i>	<i>375</i>

Розділ 12.	Міжнародний обмін у системі економічних та інституційних чинників відтворювальної динаміки	395
12.1	<i>Елементарні форми обміну як базові референти економічної діяльності</i>	400
12.2	<i>Логіко-історичне формоутворення міжнародного обміну</i>	404
12.3	<i>Інституційний порядок міжнародного обміну в системі відтворювальної економічної динаміки</i>	412
Розділ 13.	Соціальні аспекти відтворювальної динаміки в контексті процесів соціально-економічної конвергенції	452
13.1	<i>Відтворення людського капіталу як чинник соціально-економічного розвитку та конвергенції держав у постіндустріальному суспільстві</i>	452
13.2	<i>Соціально-економічна конвергенція на сучасному етапі розвитку: досвід країн Євросоюзу та уроки для України</i>	457
13.3	<i>Соціальна політика як інструмент конвергенційного зближення України та ЄС в умовах посткризової відтворювальної динаміки</i>	481
Висновки	498

Динамізм розвитку економіки і суспільства значно актуалізує проблеми відтворювальної динаміки економічних систем, співвідношення в них збереження основоположних характеристик та інноваційних змін. Особливе значення у цьому аспекті має взаємозв'язок інститутів, які втілюють у собі певні правила і норми, що залишаються упродовж певного часу незмінними, і економічної діяльності, що за своїм змістом є втіленням процесуальності та змін. Головним завданням цієї монографії є теоретичне віддзеркалення відтворювальної динаміки в аспекті взаємозв'язку інститутів та економічної діяльності.

Дослідження являє собою поступовий рух від теоретико-методологічних засад аналізу змісту та особливостей відтворювальної динаміки економічних систем до розроблення підходів до вирішення конкретних сучасних соціально-економічних проблем, зокрема тих, що породжені наростанням деструктивних тенденцій у відтворювальній динаміці соціально-економічної системи України.

В результаті проведених досліджень авторами запропоновано теорію реконструктивного типу відтворювальної динаміки, розкрито його особливості, визначено основні напрями подолання деформацій та забезпечення стійкості розвитку вітчизняної соціально-економічної системи. Показано, що в сучасних умовах розпочинається процес формування реконструктивного типу відтворення, в якому: 1) поєднуються просте, звужене і розширене відтворення різних складових економічної системи, 2) якісні перетворення домінують над кількісними і змінюються міра та критерії соціально-економічного розвитку, 3) з'являється потенційна можливість використання негативних форм економічної динаміки – кризи, депресії і деструктивного зростання – для якісної перебудови структури економічної системи. Розкрито сучасні особливості циклічного характеру відтворювальної динаміки. Обґрунтовано існування в Україні модифікованого трансформаційною кризою економічного циклу та циклічної складової політико-економічних процесів. Запропоновано загальну модель макроекономічної динаміки (економічного циклу) – модель кумулятивної недосконалості ринків, яка може бути застосована в

умовах України. Поглиблено розуміння криз не лише як значних порушень економічної рівноваги та стабільності економічного зростання, але насамперед як іманентної властивості циклічного і хвилеподібного розвитку та необхідний спосіб оновлення інституційної структури суспільства та економіки. Обґрунтовано, що для гармонізації взаємозв'язку інститутів та економічної діяльності у відтворювальній динаміці, що розгортається в Україні, необхідно вибудувати інституційний комплекс, який би був здатним поєднати натурально-господарські, товарно-ринкові та інформаційно-мережеві відносини у здійсненні економічної діяльності суб'єктами господарювання. Встановлено, що корекція траєкторії соціально-економічного розвитку України повинна здійснюватися на основі врахування такого критерію успішності реформ, як попит на інновації з боку суб'єктів господарювання. Показано, що підґрунтям усталеного розвитку національної економіки за умов глобальних ринкових трансформацій інверсійного типу є ефективне реформування суспільного сектора економіки, спрямоване на становлення ринку суспільних товарів як компенсаційного інституту десоціалізації економічних відносин, що забезпечує ефективну трансформацію людського потенціалу у людський капітал.

ЛОГІКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ІНСТИТУТІВ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВІДТВОРЮВАЛЬНІЙ ДИНАМІЦІ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1.1. Основні етапи розвитку систем господарювання і економічного відтворення

Україна перебуває зараз у пошуку шляхів подолання системної кризи і виходу на траєкторію збалансованого стабільного розвитку. У суспільстві на всіх рівнях ведуться гострі дискусії з цієї проблематики. Розв'язати ці проблеми неможливо без з'ясування співвідношення інститутів і економічної діяльності у відтворювальній динаміці економічних систем. Вплив інститутів на економічний розвиток досить ґрунтовно розкрито в науковій літературі¹. Але недостатньо з'ясовано механізм взаємозв'язку інститутів і діяльності як серцевини цього процесу, особливо з точки зору відтворювальної динаміки. А така постановка проблеми набуває зараз особливо актуального значення, оскільки високий динамізм соціально-економічних процесів не завжди належним чином взаємодіє з відтворенням інституційних основ суспільства, що призводить до розвитку деструктивних явищ, конфліктних ситуацій, порушення сталих поведінкових практик, поширення девіантних

¹ Glaeser, E., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. Do Institutions Cause Growth? Manuscript. Cambridge, MA: Harvard University, 2004; Shirley M.M. Institutions and development, *Handbook of New Economics*, 2005. P. 611–638; Hausmann, R., Pritchett, L., Rodrik, D. Growth Accelerations. *Journal of Economic Growth*. 2005. № 10. P. 303–329; Зубарева Д. (ЛИА) Институты и развитие: критический анализ Большого Спора. URL: https://www.hse.ru/data/499/380/1237/Zubareva_30.01.09.pdf; Институты и экономическое развитие: теория и эмпирика (обзор современных исследований). *Экономическая политика*. 2010. № 5. С. 129–142.

форм поведінки, підризу підвалин стабільності функціонування суспільства.

В сучасних економічних дослідженнях панує емпірико-функціональна методологія, яка не націлена на розкриття сутності явищ і процесів, їх співвідношення з зовнішніми формами прояву, а орієнтується лише на емпіричні узагальнення та з'ясування функціональних зв'язків. Її кредо: не важливо, що це таке, якщо відомо, як з ним поводитися і як його використовувати. Така методологія добре працює тоді, коли об'єкт суттєво не змінюється і його зв'язки є усталеними. Але світ зараз інший, він суттєво змінюється. Тому така методологія дає збої.

Зважаючи на це, в дослідженні співвідношення інститутів та економічної діяльності у відтворювальній динаміці економічних систем важливо застосувати адекватну методологію, яка б давала можливість з'ясувати сутність процесів, що відбуваються, і їхній зв'язок з явищами, які на поверхні суспільства виступають як перетворені, а часто й спотворені, форми прояву сутності. Таким вимогам відповідає логіко-історична методологія. Саме вона спрямовує суспільство не на чергове латання дірок, а на знаходження власної траєкторії розвитку, яка, з одного боку, враховувала б світові тенденції і знаходила в них власне місце країни, а з іншого – максимально сприяла розкриттю існуючого потенціалу суспільства. Щоб правильно вибрати орієнтири в такій ситуації, необхідно розуміти глибинні закономірності суспільного розвитку і особливості їх реалізації на сучасному етапі.

Для того щоб адекватно підійти до оцінки економічного стану суспільства, необхідно, перш за все, зрозуміти загальні закономірності розвитку системи економічних відносин, з'ясувати місце і роль кожного явища в загальному потоці економічних змін і на цій основі з урахуванням цілісного характеру функціонування економічної системи та її інститутів запропонувати заходи щодо впливу на зміст економічних перетворень.

Розгляд економіки як цілісної системи стикається з необхідністю застосування категорії відтворення. Відтворення є процесом виробництва в безперервному потоці свого відновлення. В ньому відтворюються всі елементи виробництва: засоби, продукти, робоча сила, інститути, економічні відносини, статуси і все інше.

Відтворення буває простим, коли виробництво відновлюється у тих самих масштабах, що й раніше; звуженим, коли виробництво відновлюється у зменшених масштабах, і розширеним, коли виробництво відновлюється у зростаючих масштабах. Розширене відтворення включає в себе просте відтворення як свою складову, і економічний розвиток, що зі свого боку включає накопичення багатства.

Для вирішення завдання розкриття взаємозв'язку інститутів і економічної діяльності у відтворювальній динаміці необхідно передусім з'ясувати загальну історичну логіку розвитку соціально-економічних систем. А оскільки економічні системи є дуже складними і багатoelementними, то потрібно виділити їх базові, основоположні інституційні структури. Двома базовими інститутами соціально-економічної системи є праця і власність. Вони втілюють у собі певні системи правил і норм здійснення трудової діяльності та привласнення її засобів і результатів. Разом з тим і праця, і власність за своєю суттю є суспільно-економічними відносинами між людьми. Різниця полягає в тому, що праця безпосередньо покладена як діяльність (все інше в ній присутнє у «знятій» формі), а власність, навпаки, покладена як предмет (об'єкт), у якому втілене все інше: відносини, витрати праці і т. ін.

Крім того, у своєму дослідженні ми будемо спиратися на концепцію інституційної архітекτονіки, яка трактує інститути як правила та норми, представлені не тільки безпосередньо, а й як втілені у певних організаційних, предметних та інших формах. За такого підходу у суспільстві немає нічого постійного, що б не являло собою у певному аспекті інститут. Навіть прості матеріальні предмети: стіл, виделка, авторучка, телефон, автомобіль тощо є не що інше, як матеріальне, предметне буття певних правил, сформованих навичок, способів діяльності².

Вихідним соціально-економічним відношенням, з якого беруть початок людська діяльність та всі інститути, є сумісно-розділена

² Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований. Харьков, 2008. 928 с. С. 28.

праця³, яка разом з тим безпосередньо збігається з сумісно-розділеним привласненням її умов і результатів. У процесі історичного розвитку відбувається, з одного боку, відособлення різних видів праці, з іншого – відособлення форм привласнення, результатом чого є формування приватної власності та ринкових відносин. І разом з цим праця відокремлюється від власності. Провідна роль відносин сумісності змінюється провідною роллю відносин роздільності. В подальшому відбувається синтез відносин роздільності і сумісності у всезагальних відносинах. Прикладом цього синтезу може бути виробництво і привласнення інформації, яка може стати загальною (суспільною) власністю в тому разі, якщо вона буде власністю кожного. Суспільна та індивідуальна власність тут діалектично збігаються, чого ніколи не буває з власністю на речові блага. Кожний історичний етап розвитку має свій визначальний продукт праці, об'єкт привласнення й накопичення. Перший етап розвитку був пов'язаний з накопиченням досвіду та матеріальних благ, другий – з накопиченням капіталу, третій, що тільки починається, – з накопиченням інформації. Це є рух трьома основними сходами: натурально-господарські, індустріально-ринкові та інформаційно-мережеві системи (рис. 1.1).

У натурально-господарських системах панували відносини спільності, а відносини роздільності мали підлеглий характер. Головною формою багатства там були накопичені матеріальні блага й досвід. Перехід до панування відносин роздільності, що означає укорінення розподілу праці і приватної власності, приводить до формування індустріально-ринкових систем, в яких базою економічного розвитку і збільшення багатства стало накопичення капіталу. Подальший рух, пов'язаний з новим переходом до панування відносин загальності, що виражається в процесі глобалізації, адекватною формою реалізації якої є інформаційно-мережеві системи, а основним способом збільшення багатства – накопичення інформації. Сучасне суспільство перебуває в процесі трансформації від панування відносин роздільності до панування відносин загальності (спільності,

³ Гриценко А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. Saabruken – Deutschland, 2014. С. 263–266.

сумісності), від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки, від накопичення капіталу як економічної основи розвитку до накопичення інформації.

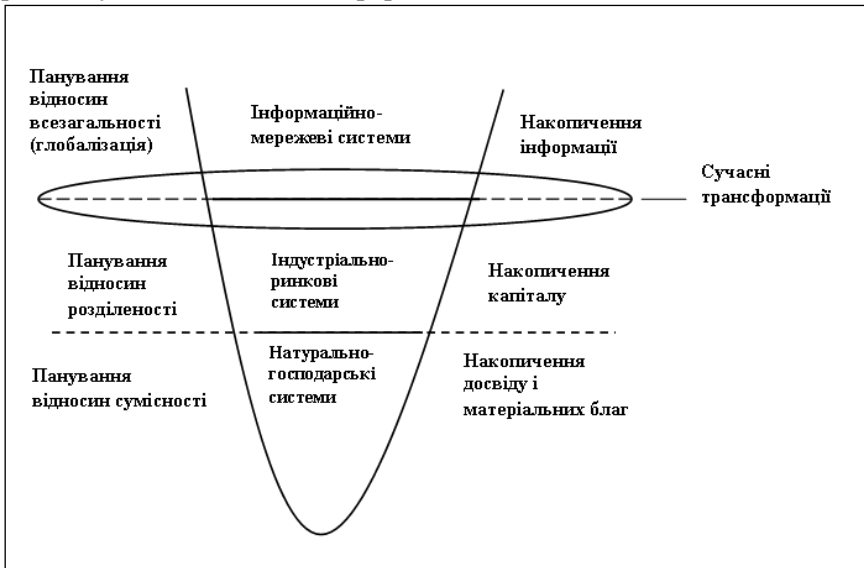

Рис. 1.1. Основні сходишки розвитку систем господарювання
Джерело: побудовано автором.

1.2. Специфіка взаємозв'язку інститутів і економічної діяльності у відтворювальній динаміці економічних систем

Для натурально-господарських систем характерним є просте відтворення. Зміни у формах господарювання накопичуються дуже повільно. В одному відтворювальному циклі вони непомітні, а проявляються тільки упродовж довгих періодів, унаслідок чого відбувається перехід від однієї історичної форми натурально-господарської системи до іншої. Цей процес має свою внутрішню логіку, яку необхідно з'ясувати.

Найглибші підгрунтя співвідношення інститутів та економічної діяльності закладені у сумісно-розділеній праці. Момент роздільності є основою для розвитку розподілу праці, приватної власності, ринку і мікроекономічних підходів. А момент сумісності є основою для розвитку спільних інтересів членів суспільства, ролі держави в економіці та макроекономічних підходів. Але існує

також момент переходу індивідуального в суспільне, розділеного в сумісне і навпаки. Це момент їхньої тотожності. Правило, з одного боку, є узагальненням існуючих дій (перехід індивідуального у загальне), з іншого боку, правилам повинні слідувати всі індивіди (перехід загального в індивідуальне). Інститути (правила, норми, установи) є віддзеркаленням тотожності моментів сумісності і роздільності. Вони з'єднують мікро- і макропроцеси в економіці. Тому інститути з самого початку є необхідним моментом сумісно-розділеної праці і розвиваються разом з нею в складну систему взаємодії з системою економічних відносин.

Інститути утворюють момент тотожності, постійності, сталості, спадковості у процесуальній формі діяльності. Тому вони є визначальними у якісних переходах від однієї системи до іншої. Поки змінюються лише характеристики діяльності в межах існуючих інститутів, до тих пір вся система залишається у старій якості. Якщо змінюються інститути, то навіть при збереженні форми діяльності здійснюється реальна трансформація системи.

Поява нового правила у визначальних характеристиках системи запускає зміну способу з'єднання робочої сили і засобів виробництва і, як наслідок, перетворення всієї системи економічних відносин.

Загальна логіка цього процесу така. Із сумісно-розділеної праці як вихідного економічного відношення розвиваються: з боку роздільності – розподіл праці і ринкова економіка, з боку сумісності – усупільнення праці і держава, з боку єдності сумісності і роздільності – інститути, що забезпечують розвиток двох попередніх процесів. Ці розділено-сумісні рухи поєднуються у суперечливій взаємодії держави і ринку, які на сучасному етапі економічного розвитку утворюють дві опори функціонування господарського механізму, кожна з яких виконує свою власну незамінну і доповнюючу функцію. Це коротко можна подати в схемі (рис. 1.2).

Наведена схема відображає механізми впливу інститутів на економічну діяльність. Але цей вплив відбувається у процесі економічного відтворення, постійного відновлення і повторення процесу виробництва. У цьому процесі відбуваються певні зміни, які концентруються у продуктах виробництва, розвитку здібностей і накопиченні досвіду. За допомогою існуючих засобів і способів

виробництва продукується продукт, який предметно втілює у собі більш високий рівень розвитку засобів і способів виробництва. Наприклад, за допомогою ручної праці створюються механічні засоби виробництва, які потім роблять працю механізованою; за допомогою механізованої праці створюються автоматизовані засоби виробництва, які потім автоматизують виробництво.

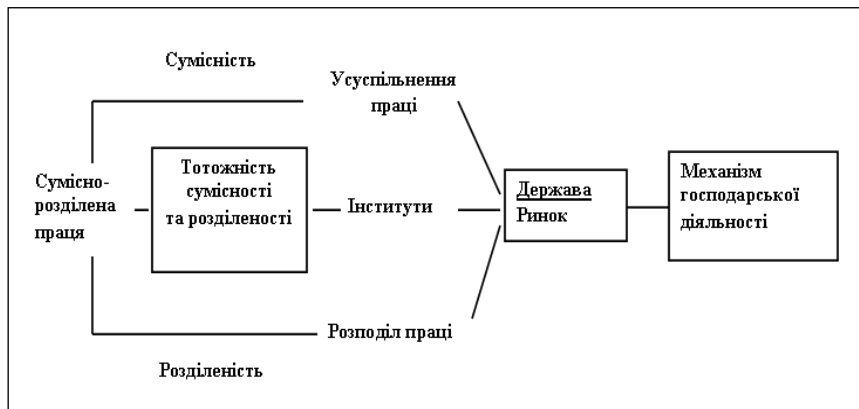

Рис. 1.2. Механізм впливу інститутів на господарську діяльність

Джерело: побудовано автором.

Вироблений продукт не тільки уречевлює затрачену працю, але і правила та способи майбутньої діяльності, які далі повинні розпредмечуватися виробниками у процесі економічної діяльності. Таким чином, новий інститут спочатку виникає в уречевленій формі, а потім розпредмечується в діяльності, відокремлюється від предмета і стає інститутом в адекватному йому вигляді формального чи неформального правила, певної норми діяльності.

В цьому процесі (не тільки економічного, а й інституційного розширеного відтворення) виникає суперечність між інституційно-продуктовим накопиченням і діючою системою інститутів та форм економічної діяльності, яка розв'язується появою і подальшим екстенсивним розвитком нового інституту, що формує нову інституційну систему і відповідну їй форму економічної діяльності. Внаслідок цього відбувається перехід на більш високий рівень інституційно-економічного розвитку, який завершується створенням власної техніко-технологічної основи певної форми економічної

Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність

діяльності та відповідної їй системи соціально-економічних відносин. Так, власною техніко-технологічною основою ринкової економіки є промисловість як система машинного виробництва (виробництво машин за допомогою машин). Власною техніко-технологічною основою інформаційно-мережевої економіки є цифрові технології і т.ін.

Цей рух можна відобразити у такій схемі (рис. 1.3).

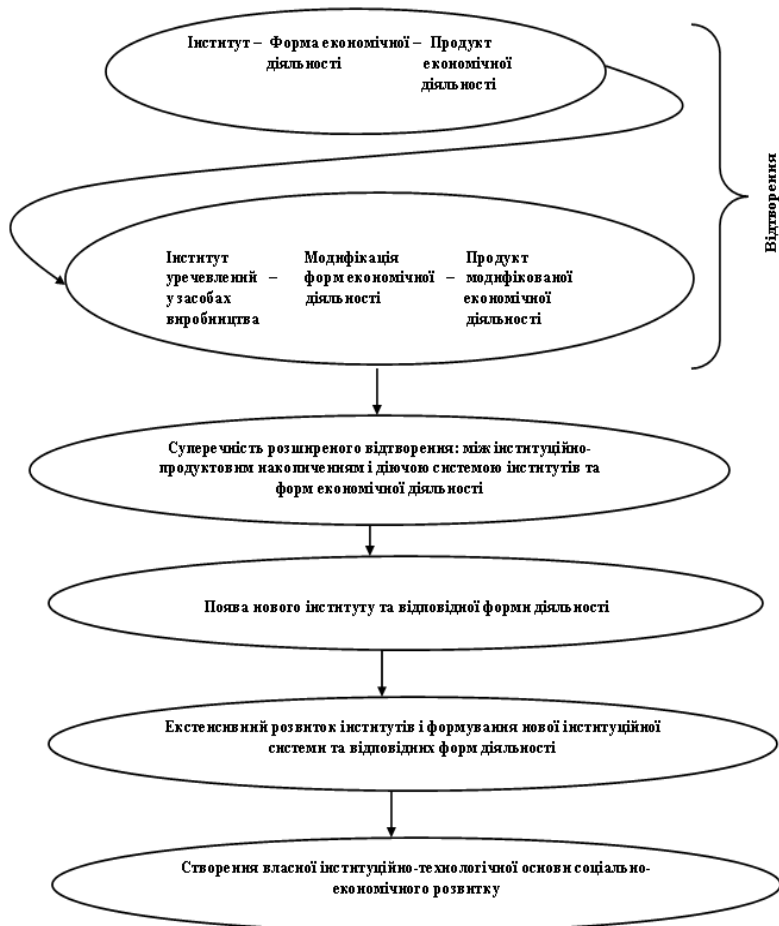

Рис. 1.3. Розширене відтворення інституційної обумовленості економічної діяльності

Джерело: побудовано автором.

Загальний висновок із проведеного аналізу полягає в тому, що інститути утворюються на стику індивідуального і суспільного в сумісно-розділеній діяльності і розвиваються разом з нею. Перехід від однієї історичної форми відтворення до іншої здійснюється шляхом появи нового правила, що визначає спосіб з'єднання робочої сили з засобами виробництва і обумовлює характер господарської системи. Ця логіка інституційно-економічних змін втілюється в історичному розвитку систем господарювання.

Для первіснообщинного ладу була характерна реципрокність (взаємність) людей у трудовому процесі як жорстке правило виживання. Вона була інституційною характеристикою сумісно-розділеної праці первісних людей, яка завершувалася рівнозабезпечуючим розподілом⁴ і споживанням.

Перехід від первіснообщинного ладу до рабства спочатку відбувається через форму патріархального рабства⁵. Раніше полонених вбивали. Але в умовах, коли праця людини вже стала такою продуктивною, що можна приносити хоч би незначний додатковий продукт, полонених стало вигідним залишати як рабів в общині і користуватися додатковим продуктом, який вони створювали. Положення рабів економічно мало чим реально відрізнялося від положення членів общини, хоча їх можна було вбити. Але зміна правила: полонених не вбивати, а залишати в общині і примушувати їх працювати – закладає принципово новий устрій – рабство. З цього починає формуватися система рабовласницьких відносин. Виникає і розвивається інститут рабства. Він вносить у розподіл діяльності суттєві зміни. Для рабів вона стає примусовою (суспільно необхідною) працею, а для рабовласників – запереченням праці – вільним часом, що може стати як часом безділля, порожності, так і часом вільної діяльності. Ключовим інститутом тут є насильницький примус до праці, що

⁴ Бромлей Ю.В. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. Москва, 1986. С. 202.

⁵ Катасонов В. От рабства к рабству. Древний Рим и современный капитализм. URL: <https://www.litres.ru/valentin-katasonov/ot-rabstva-k-rabstvu-drevniy-rim-i-sovremennyy-kapitalizm/>

обумовлює підневільну (рабську) працю на рабовласника. Доки цей інститут працює, доти є рабство.

Розвиток виробництва і знарядь праці обумовлює зміну правил економічної діяльності. Поява нового правила, згідно з яким раба відпускають за умови, що він віддаватиме частину створеного ним продукту, започатковує колонат як перехідну форму до феодалізму. Ключовим інститутом тут є примусове відчуження додаткового продукту. Примус є спільним інститутом для рабства і для феодалізму, але у рабстві існує примус до праці, а у феодальному суспільстві правилом є примусовий відбір частини створеного продукту.

Розвиток ремесла і промислового виробництва вимагає відокремлення значної частини селян, які на той час становили більшість населення, від землі і концентрацію робочої сили на промислових підприємствах. На відміну від розглянутих натурально-господарських систем в індустріально-ринковій системі вперше в історії виникає відчуження виробників від засобів виробництва, що зумовлює необхідність їх з'єднання в особливому акті обміну, представленому купівлею-продажем робочої сили на основі вартості. Таким чином, виникає новий інститут – наймання робочої сили – обумовлює найману працю як соціально-економічну форму діяльності в капіталістичній економіці. Тут відносини найманого працівника і власника капіталу складаються з приводу вартості, а не з приводу безпосередньої праці або продукту, як це було у докапіталістичних формах господарювання. Але у вартості у знятому вигляді присутні і продукт, і праця, бо вартість і є локалізований (уречевлений) у просторі (продукті) суспільно необхідний час (час праці)⁶. Кіцевою метою виробництва і його основним законом тут є додаткова вартість.

Наступний ступінь розвитку взаємозв'язку інститутів і діяльності пов'язаний з переходом від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої економіки, яка перебуває на початку свого формування. Її характер можна визначити на базі тенденцій, що починають складатися в розвинених економіках. Базовим інститутом, що визначає суспільну форму діяльності, стає вільний

⁶ Гриценко А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. С. 342–346.

Розділ 1. Логіко-історичні засади дослідження співвідношення...

вибір роботи і сфери зайнятості, що обумовлює вільний характер економічної діяльності. Вільний вибір роботи означає, по-перше, вибір між роботою і незайнятістю у сфері виробництва, по-друге, вільний вибір сфери діяльності, по-третє, вільний характер самої діяльності. Цей інститут тільки-но починає формуватися. Але обговорення проблеми безумовного доходу, який забезпечує громадянина засобами існування на нормальному, суспільно визначеному рівні (у Швейцарії з цього приводу проведено референдум, на якому громадяни вирішили не запроваджувати цей інститут, хоч матеріальні умови для цього достатні; у ряді країн (Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Італія, Канада та ін.) ведуться дискусії з цієї проблеми і навіть проводяться або плануються експерименти)⁷, показує реальність такого підходу в майбутньому. Це також важливо з точки зору подальшого накопичення капіталу і вивільнення з виробництва внаслідок техніко-технологічного прогресу значної частини працюючого населення.

Базовий інститут (правило)	Форма економічної діяльності	Основний економічний закон
Реципрокність (взаємність)	Сумісно-розділена праця	Рівнозабезпечуюче споживання
Насильницький примус до праці	Рабська (підневільна праця)	Додаткова праця на рабовласника
Примусове відчуження додаткового продукту	Неекономічно залежна праця	Виробництво додаткового продукту для феодала
Наймання робочої сили	Наймана праця	Виробництво додаткової вартості
Вільний вибір роботи та сфери діяльності	Вільна праця (діяльність)	Людський розвиток

Рис. 1.4. Розвиток інституційної обумовленості форм економічної діяльності

Джерело: побудовано автором.

⁷ Безумовный основной доход. URL: <http://ru-bod.livejournal.com/4447.html>; Безумовный базовый доход. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>; Безумовный доход эффективен, даже если 90% людей станут бездельничать. URL: <https://geektimes.ru/post/274809/>

Вільний вибір роботи і сфери діяльності обумовлює вільний характер праці (діяльності), головною метою якої буде не створення продуктів чи заробляння грошей (хоч все це буде присутнім, але не визначальним), а самореалізація людини та її розвиток. До речі, для незначної частини людей це є вже реальністю зараз. Але тут ідеться про новий ступінь розвитку суспільства, а не окремі випадки.

Викладене вище можна відобразити схемою (рис. 1.4)

1.3. Взаємозв'язок інститутів і форм діяльності в реконструктивному типі відтворення

Перехід від індустріально-ринкової до інформаційно-мережевої системи суттєво змінює всі економічні й соціальні характеристики суспільства. Це стосується також інституту, що характеризує спосіб з'єднання працівників з засобами виробництва. В сучасних умовах засобами виробництва виступають не тільки матеріальні знаряддя і предмети праці, а й знання, інформація та інші нематеріальні активи. Суттєве різноманіття засобів виробництва, які співіснують у часі, представляючи собою різні рівні техніко-технологічного розвитку, обумовлює існування різних організаційно-економічних і соціально-економічних форм праці.

Внаслідок цього в одному соціально-економічному просторі існують різні техніко-технологічні і соціально-економічні уклади, які мають різну динаміку. Одні розвиваються за висхідною траєкторією, інші – за низхідною, деякі перебувають у стані простого відтворення. При цьому на певному етапі розвитку загальне кількісне зростання може припинитися (воно стане неможливим і недоцільним), а розвиток відбуватиметься за рахунок якісних змін структури і корисних властивостей суспільного продукту. Зараз уже з'являються ознаки такого переходу.

Це означає формування передумов для нового типу відтворювальної економічної динаміки, який можна назвати реконструктивним. В ньому поєднуються просте, звужене і розширене відтворення різних складових економічної системи і змінюються міра та критерії соціально-економічного розвитку, що відкриває потенційну можливість використання таких негативних форм економічної динаміки, як криза, депресія і деструктивне зростання, для якісної перебудови структури економічної системи.

Викладене вище можна подати схематично (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Формування реконструктивного типу відтворення

Джерело: побудовано автором.

В реконструктивному типі відтворення, який є відповідним інформаційно-мережевій економіці, суттєво змінюється взаємозв'язок інститутів і форми діяльності. Якщо на попередніх ступенях розвитку інститути безпосередньо визначали соціально-економічну форму діяльності (реципрокність обумовлювала сумісно-розділену працю, насильницький примус до праці — підневільну, рабську працю тощо), то на стадії формування інформаційно-мережевої економіки і реконструктивного типу відтворення, інститути починають заглиблюватися в основу, перетворюючись із визначального чинника

форми діяльності у її зовнішню передумову, а сама діяльність стає вільною, такою, що не має зовнішніх визначальних чинників. Правила, що визначають умови матеріального забезпечення діяльності людини, безумовно, залишаються, але вони не визначають вільний характер її діяльності.

Формування інформаційно-мережевої економіки і реконструктивного типу економічного відтворення в Україні відбувається за умов інверсійного типу ринкових трансформацій, який змінює порядок економічних перетворень і в поєднанні з процесами глобалізації привів до виникнення базової деструкції та пов'язаних з нею диспропорцій і перетворення економіки України у фрагментований сировинний придаток світового господарства. Все це обумовлює необхідність пошуку нестандартних для ринкової економіки шляхів і способів вирішення нагальних проблем.

Методологія реконструктивного відтворення дозволяє давати адекватні оцінки різним формам економічної динаміки, не зводячи їх до відповідності критеріям економічного зростання. Наприклад, економічне зростання в Україні у 2000–2008 роках мало деструктивний характер, оскільки погіршувало структуру економіки (підвищувало частку сировинних і низькотехнологічних видів праці з відповідними змінами загального технічного рівня виробництва, кваліфікації робочої сили і т. ін.), що неминуче вело до кризи. Разом з тим реконструктивне відтворення відкриває потенційну можливість використання таких негативних форм економічної динаміки, як криза, депресія і деструктивне зростання для якісної перебудови структури економічної системи.

Застосування методології реконструктивного відтворення передбачає використання доходів, отриманих від зростання низькотехнологічних виробництв для розвитку високотехнологічних і переструктурування економіки у напрямі інноваційного розвитку. Такий підхід передбачає активну роль держави у відтворювальному процесі та суттєві зміни макроекономічної, в тому числі грошово-кредитної та фіскальної, політики.

Спирючись на методологію реконструктивного відтворення в економіці України, доцільно виділити три господарські контури. Перший стосується товарів і послуг, які недоспоживаються населенням через неможливість перетворення своєї нормальної

життєвої потреби в попит. Такі товари і послуги ми називаємо андерконсампційними (недоспоживаними). Цей контур пов'язаний з необхідністю вирішення тих завдань забезпечення життєдіяльності людей, які не були вирішені свого часу внаслідок інверсійного типу ринкової трансформації. Тут потрібно виходити безпосередньо із оцінки раціональних потреб і необхідних для їхнього задоволення ресурсів, створення механізмів монетизації потреб і виробничої діяльності, спрямованої на задоволення цих потреб, до науково обґрунтованого рівня та створення каналів з'єднання попиту і пропозиції. В цьому контурі визначальними є планово-ринкові інститути, бо в ньому застосовуються як механізми прямого з'єднання потреби і засобів її задоволення, так і ринкового перетворення потреби в попит, а використання ресурсів – у пропозицію товарів.

Другий контур пов'язаний із застосуванням класичних ринкових механізмів збалансування попиту та пропозиції на стандартні товари і послуги, які не входять до першого контуру. В цьому контурі визначальними є класичні ринкові інститути. Третій контур пов'язаний з інноваційним розвитком, продукуванням нестандартних продуктів, що вимагає головним чином стимулювання високотехнологічних виробництв шляхом інституційного забезпечення свободи економічної діяльності і страхування ризиків (рис. 1.6).

Господарські контури	Предмет застосування	Завдання	Господарські механізми
Перший контур	Андерконсампційні (недоспоживані) товари і послуги	Забезпечення задоволення базових потреб життєдіяльності людей	Планово-ринкові
Другий контур	Ринкові товари і послуги	Рівновага попиту і пропозицій	Ринкові
Третій контур	Форвардні технології та товари	Стимулювання високотехнологічних виробництв	Інституційно-стимулюючі

Рис. 1.6. Контури господарської діяльності

Джерело: побудовано автором.

Як було нами встановлено в попередніх дослідженнях, одні й ті ж інститути можуть виконувати різну роль залежно від середовища, в яких вони функціонують⁸. Ця роль може бути як позитивною, так і негативною. Більше того, як правило, нові інститути з'являються як певний спосіб розв'язання суперечностей і відіграють позитивну роль. Потім вони стають нейтральними стосовно розвитку, а на заключній стадії свого існування перетворюються на гальмо економічного прогресу. З цього випливає ряд висновків щодо співвідношення інститутів і діяльності у перехідній економіці:

- існування різних типів соціально-економічних відносин зумовлює необхідність функціонування різнотипних інститутів і відповідних їм форм діяльності;
- кожний інститут може виконувати свої власні функції тільки в комплексі з іншими, зв'язаними з ним інститутами;
- дві попередні умови можуть бути виконані тільки при існуванні відносно замкнутих господарських контурів, які забезпечують адекватність інститутів і форм діяльності;
- державі у перехідних процесах належить вирішальна роль с точки зору забезпечення співіснування різних типів соціально-економічних відносин і форм господарювання.

Загалом, якщо розглядати співвідношення ступенів економічного розвитку і типів відтворювальної динаміки, то можна констатувати, що для натурально-господарських систем характерним є просте відтворення (зростання тут відбувається дуже повільно упродовж довгого часу), для індустріально-ринкових – розширене (зростання відбувається у кожному циклі), а для інформаційно-мережевих – реконструктивне (розширене відтворення переходить у розвиток за рахунок переважання якісних характеристик). Разом з тим відтворювальній динаміці притаманний циклічний характер, який є результатом внутрішніх суперечностей, що виникають внаслідок різних темпів змін складових соціально-економічної системи і потребують розв'язання шляхом періодичної синхронізації.

⁸ Інституційні трансформації соціально-економічної системи України. Київ, 2015. С. 16.

ЗАКОНОМІРНОСТІ КОНКУРЕНТНО- КОНВЕРГЕНТНОГО ВІДТВОРЕННЯ І СПІВРОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ У СВІТ-СИСТЕМІ КОРПОРАТИВНОГО ГЛОБАЛІЗМУ

2.1. Структурна трансформація глобального капіталу та гіперфінансіалізація відтворювальних процесів

Сучасна кризова еволюція світової економіки – це іманентна, системна хронічна криза, притаманна сучасній **світ-системі фінансово-економічного корпоративного глобалізму**. Посткризова еволюція економіки – це фактично процес хронічної економічної кризи на **фазі спаду** загального кризового циклу. В сучасних умовах кризові цикли стають коротшими. Зростаюча концентрація кризових піків – це нова закономірність загальної перманентної кризової еволюції глобального співрозвитку.

Новою закономірністю еволюції процесів глобального конкурентно-конвергенційного співрозвитку в ХХІ ст. стає чітко виражене зростання впливу політичних і цивілізаційних чинників. Постіндустріальна інформаційно-мережева глобальна економіка ХХІ ст. дедалі більше стає політико-цивілізаційною економікою, а тому економічна наука повинна дедалі більше конвергентуватись і інтегруватись з іншими науками, в т.ч. з такою новою синтетичною наукою, як глобалістика, яка відкриває нові закономірності й закони глобального співрозвитку. Вони стали «обов'язковими» у своїй дії на всі національні економіки, незважаючи на різномірні характеристики їхнього розвитку. В цих умовах неминуче зростатиме роль **глобальної політичної економії**. Предметом особливої зацікавленості нової сучасної економічної теорії і глобалістики є дослідження генези, природи і закономірностей **глобальних циклів співрозвитку національних економік і глобальної економіки** в

умовах формування нової глобальної фінансової цивілізації і фінансової глобалізації⁹.

Глобальні цикли економічного зростання відповідно до концепцій відомих дослідників ХХ століття (М. Кондратьєв, Й. Шумпетер), а відповідно до цього і кризи у своїх еволюційних метаморфозах нерозривно пов'язані з факторами змін структурної динаміки глобального капіталу в бік зростання питомої ваги фінансового капіталу. Тому в ХХІ столітті в умовах «надвиробництва» і «надспоживання» фінансового капіталу, коли розширене відтворення фінансового капіталу стає **головним економічним інтересом** системи глобального фінансового капіталізму і коли виробничі корпорації перетворюються у глобально-інтегровані фінансові корпорації виникають якісно нові зміни в структурі глобальних відтворювальних циклів. В умовах інформаційно-технотронної революції динаміка відтворення фізичного і фінансового глобального капіталу все більше відстає від динаміки структурних зрушень у глобальних потребах і глобальних ринкових запитах. Гроші, фінансовий капітал (включно з фіктивним) стають головними потребами і інтересами. Звідси іде спад (випадіння) товарної фази глобального відтворювального циклу, коли формула Г-Т-Г' замінюється на формулу Г-Г', що веде до надвиробництва спекулятивно-фіктивних грошей і фіктивного глобального фінансового капіталу. А це у свою чергу перетворює циклічні відтворювальні кризи в хронічні імманентні глобальні фінансові кризи, які виникають у різних фінансових центрах світу і набувають глобального характеру.

Всі спроби сучасної системи глобального капіталізму «стимулювати попит», «формувати попит» рекламними інвазіями та іншими засобами наштовхуються на існуючі рамки платоспроможного, ефективного попиту навіть в умовах реалізації спроб розширення попиту з національних кордонів до глобальних масштабів. Навіть фіктивне кредитування попиту та інвестування в попит є нездатним відмінити перманентно-кризовий характер глобального відтворення. Тому сучасні глобальні економічні кризи

⁹ Фінансова глобалізація і євроінтеграція: монографія / за ред. О.Г. Білоруса, Т.І. Єфименко; ДННУ “Акад. фін. управління”. Київ, 2015. 500 с.

закономірно стають все більше руйнівними, особливо для країн транзитивного типу економіки і країн, що розвиваються.

Закономірності циклічності відтворення, відкриті і обґрунтовані в ХХ ст. такими відомими економістами, як Є. Бергман, К. Жюгляр, Й. Кітчін, Й. Шумпетер, М. Кондратьєв, М. Туган-Барановський, Д. Кейнс та інші, зберігають свій факторний вплив і в новітні часи. Разом з тим поступово змінюються їх склад, взаємозв'язок і місце в процесах глобального відтворення. Визнаючи об'єктивну природу циклічності глобального відтворення і відомого принципу «творчого руйнування», висунутого Й. Шумпетером, сучасні дослідники прагнуть відшукати мінімально-достатню міру кризового руйнування, тобто взяти під контроль процеси циклічного руйнування і керувати цими процесами. Як показує світовий досвід, успіхів на цьому полі поки що дуже мало, що породжує відомий песимізм.

Водночас слід відмітити зростання уваги сучасних дослідників до політичних циклів і чинників їхнього впливу на процеси національного і глобального відтворення, таких як зростання ролі держав, формування могутніх державно-корпоративних об'єднань. Нафтова криза 70-х років, азійська фінансова криза (1997–1998), системна глобальна фінансова криза (2008–2009), багаторічна євроінтеграційна криза і фінансова криза ЄС з Брексітом Великої Британії – все це говорить про зростання впливу чинників політизації глобального і національного відтворення і процесів глобалізації, глобальної інтеграції і конвергенції та глобального відтворення.

Економічні й політичні кризи глобального капіталізму не відміняють дії законів глобалізації й конвергенції світового співрозвитку, але виступають дедалі активнішими чинниками впливу на ці процеси. Незважаючи на кризовий характер розвитку світ-системи глобального капіталізму, глобалізація, очевидно, залишиться основною суттю економічних і політичних трансформацій¹⁰. В ХХІ ст. в умовах нової технотронно-інформаційної революції посиляться дія законів глобалізації і глобальної інтеграції, що приведе до посилення процесів

¹⁰ Білорус О.Г. Економічна глобалістика. Світ-система глобалізму / Ун-т “Україна”. Київ, 2016. 536 с.

глобалізації співрозвитку і формування глобальної інформаційно-мережевої економіки¹¹.

Олігархізація, тінізація й офшоризація глобального капіталу є найгострішими світовими проблемами. Як показують останні дослідження відтворювальних процесів другої половини XX – початку XXI ст., довгострокова перспектива глобального розвитку буде особливим етапом еволюції і трансформацій капіталу світ-системи постіндустріального економічного глобалізму. Наростання внутрішніх суперечностей і конфліктів світової системи, об'єктивні закономірності й закони її розвитку продукуватимуть нові метаморфози та соціально-економічні наслідки вселенських масштабів. Стає очевидним, що світовий поступ, безперечно, зосередиться навколо нагальних проблем еволюції, системної трансформації, інтеграції глобального капіталу. Як наслідок, його структура трансформуватиметься в напрямі стихійного збільшення частки глобального фінансового капіталу за одночасного зростання масштабів його фіктивності та спекулятивного характеру. Зазначені процеси гальмуватимуть і підриватимуть розвиток реального сектора глобальної економіки, перетворюючи її на некеровану віртуальну систему.

Особливо важливим імперативом глобального порядку денного XXI ст. будуть питання про межі подальшого стихійного розширеного самовідтворення та примноження глобального фінансового капіталу, а також про систему контролю відтворення, зловиясного нарощення й перенакопичення фіктивного фінансового капіталу. Альтернативою такій системі контролю є інтенсивний розвиток процесів гіперфінансіалізації економіки та надспоживання фіктивних фінансових ресурсів, що призведе до дегенерації світових відтворювальних процесів. Реальність цієї загрози не викликає сумнівів, адже стратегії глобальних корпорацій, кількість яких у XXI ст. перевищить 100 тис., передбачають втечу зі сфери реальної економіки та розширене відтворення (гіпервідтворення) й накопичення фіктивно-спекулятивних фінансових ресурсів. Зазначене становить найвищий

¹¹ Белорус О.Г., Скаленко А.К. Глобальная информационная основа постиндустриального развития. Доклад Римскому клубу / МА «Украина-Римский клуб». Киев, 1995. 81 с.

економічний інтерес, є головною метою та функцією більшості ТНК, котрі контролюватимуть 85–90 % глобального фінансового капіталу.

Реальна влада фіктивних глобально-корпоративних капіталів набагато переважатиме “владу” світових ринків. Посиляться процеси зрощування глобального фіктивного фінансового капіталу з реальним виробничим капіталом за визначальної й контрольної ролі першого. Марно очікувати зворотної трансформації та “дозованого” перегітання фіктивного фінансового капіталу в реальний, тим більше, у виробничий капітал. Панування фіктивного капіталу та, як наслідок, зростання пріоритетності виробництва аналогічних грошей стануть змістом тупикової моделі глобального відтворення, що може призвести до катастрофічних наслідків вселенського масштабу. Основні країни-глобалізатори, котрі невинно нарощують державні борги, роблять свій внесок у процеси надспоживання й гіпервідтворення такого фіктивного фінансового капіталу. За оцінками окремих фахівців, сучасні державні борги країн світу у XXI ст. можуть сягнути 50 трлн дол. США, що неминуче спричинить інфляцію глобального фінансового капіталу.

Економічні відносини постіндустріального глобалізму як формаційно-цивілізаційної системи набувають специфічних рис. Вони відображатимуть головним чином економічні інтереси та внутрішні суперечності світ-системи фінансово-економічного глобалізму, насамперед між глобальним за рівнем і масштабами усуспільненням виробництва й анахронічним стосовно етапу розвитку приватно-капіталістичним, недемократичним способом відчуження, розподілу та привласнення результатів виробництва й використання продуктів всезагальної праці. Поглиблюється та посилюється суперечність між новим технотронним, глобальним суспільно-технологічним способом виробництва й зацікавлено законсервованими архаїчними категоріями товару, грошей, капіталу, праці, відтворення, споживання, накопичення.

Світові системні трансформації та нові баланси економічних інтересів суспільств, держав і корпорацій обов'язково істотно позначаться на змісті цих основних економічних категорій, що спричинить появу інших закономірностей та економічних законів. Тут ми маємо можливість лише коротко навести сформульовані нами наукові припущення, передбачення та пропозиції щодо нових закономірностей і об'єктивних законів розвитку постіндустріальної

економічної світ-системи глобалізму. Зазначені пропозиції вводяться нами в науковий обіг без претензій автора на істину в останній інстанції, а передусім в інтересах продовження наукової дискусії в рамках глобальної політекономії та економічної теорії¹².

Хоча процес якісної еволюції й перетворення світової економічної системи постіндустріального корпоративного глобалізму розпочався, набирає темпів і масштабів, не слід очікувати її повної й безповоротної трансформації в якісно нову “глобальну асоціацію” виробників уже в XXI ст. Разом із тим, на нашу думку, згадана система, як і всі інші, за характером та якістю розвитку стане транзитивно-трансформаційною, перехідною. Ми вважаємо, що розвиток виробничих й економічних систем підпорядковується загальному об’єктивному закону еволюції та трансформації з переходом кількісного зростання в якісне перетворення¹³.

На сучасному етапі розвитку процесів економічної глобалізації діє система нових економічних законів, об’єктивний характер яких ми апробували в низці монографічних досліджень, опублікованих починаючи з 1995 р. Запропонована нами система нових економічних законів глобалізму, подана у формі наукових припущень, уже пройшла первинну апробацію в наукових колективах Відділення економіки НАН України й у профільних ВНЗ, про що свідчать оприлюднені рецензії на видані нами монографії та відгуки вчених¹⁴. Вважаємо за доцільне обмежитись у цій статті лише коротким переліком глобалізаційних економічних законів, котрий включає: закон глобалізації товарного виробництва; закон глобальної конвергенції та інтеграції ринків; закон глобалізації праці, всезагальної праці, людського й інтелектуального капіталу; закон глобального надспоживання людських, матеріальних, екологічних і фінансових ресурсів; закон глобалізації національних капіталів;

¹² Білорус О.Г. Економічна глобалістика. Світ-система глобалізму / Ун-т “Україна”. Київ, 2016. 536 с.

¹³ Білорус О.Г. Еволюція світ-системи глобалізму / ДВНЗ “Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана”. Київ, 2014. 432 с.

¹⁴ Власов В.І. Глобалізація і глобалістика: історія, теорія, практика, персоналії: у 3 т. / НААН України, ННЦ “Ін-т аграр. економіки”. Київ, 2012.

закон некерованого гіпертрофованого самовідтворення глобального фінансового капіталу; закон випереджального зростання глобального фінансового капіталу та його перенакопичення у структурі глобального капіталу; закон фінансiалiзацiї й гiперфiнансiалiзацiї глобальної економiки; закон вiртуалiзацiї глобального фiнансового капiталу та глобальної економiки; закон олігархізації, тiнізацiї й офшоризації глобального фiнансового капiталу; закон фiнансово-економiчної конвергенцiї та дивергенцiї; закон глобальної державно-монопольної й корпоративної конкуренцiї; закон глобальної експлуатацiї нацiональних капiталiв i нацiональних економiк глобальним капiталом; закон формування та еволюцiї глобальної фiнансової цивiлiзацiї. Як бачимо, особливе місце в наведеній нами системі посiдають закони фiнансової глобалiзацiї¹⁵, оскiльки в ході свiтових економiчних трансформацiй на перше місце закономірно вийшла фiнансова глобалiзацiя, яка перетворюється на глобальну. Фiнансовий тоталітаризм, на наше глибоке переконання, є однією з найбільших загроз розвитку свiтової цивiлiзацiї у ХХІ ст., котра може призвести до катастрофічних глобальних соціально-економiчних наслідків. Тому ми не можемо погодитись із заспокійливими твердженнями окремих авторів про те, що “глобальний капітал – це не сутність якогось особливого способу виробництва, й досліджувальні виробничі відносини не особливий базис особливої формації. Це ті трансформації, котрих виробничі відносини зазнають у процесі “занепаду” буржуазного способу виробництва”¹⁶. При цьому, очевидно, в інтересах актуалізації й “перезавантаження” теорії К. Маркса, яка явно не потребує апологетичної підтримки у ХХІ ст., згадані автори, вступаючи у відверту суперечність із собою, далі слушно стверджують: “Ці трансформації... мають системний характер та логічно обумовлюють одна одну: перетворення (глобального. – *Авт.*) ринку на тотальність, де панують мережеві структури й симулякри, логічно доповнюється трансформацією грошей у віртуальний фіктивний капітал, що

¹⁵ Фiнансова глобалiзацiя i євроiнтеграцiя / ДННУ “Акад. фiн. управлiння”. Київ, 2015. 500 с.

¹⁶ Бузгалин А.В., Колганов А.И. Глобальный капитал: у 2 т. 3-е изд. Москва, 2015. 640 с. Т. 1. С. 8–9.

призводить до формування складної системи відносин, підкоряючи капіталу не тільки робочу силу, а й особисті риси людини (глобальної. – *Авт.*), та відтворюється на основі стабільного перенакопичення капіталу в глобальних масштабах, породжуючи систему глобальних проблем людства”¹⁷.

Підтримуючи доктрини К. Маркса, ці автори солідарно суперечать собі, коли стверджують, що капіталістична система та й сам сучасний глобальний капіталізм є історично обмеженими системами, котрі розвиваються за дедалі небезпечнішою, тупиковою траєкторією, вже виконавши свою прогресивну місію. Вони не бачать адаптаційної й трансформаційної можливостей глобального капіталізму, а також його здатності до соціалізації та перетворення. Це суперечить реальним процесам післявоєнної економічної історії світу, коли з метою самозбереження й розвитку зазначений капіталізм пішов шляхом такої трансформації, адаптації та соціалізації, що в ході глобальної конкуренції подолав тотальну систему соціалізму, призвівши до розпаду СРСР і соціалістичної співдружності.

В умовах ХХІ ст. глобальний капіталізм із його колосальними фінансовими інтересами й соціальними можливостями неодмінно перетворюватиметься на форму поєднання силових світ-системи постіндустріального фінансово-економічного та соціального глобалізму, реформізму й соціальної адаптації. Разом із тим набиратимуть сили нові економічні відносини та закони, системи соціального співіснування. Зазначеним метаморфозам об’єктивно передуватиме процес формування нового глобального суспільно-технологічного способу виробництва.

Наразі йдеться не просто про глобалізацію, конвергенцію й інтеграцію, а про такі масштаби відтворення та перенакопичення глобального, й передусім фіктивного фінансового капіталу, який імперативно потребує нових систем і структур, якості відносин, інститутів та світової економічної системи. Такою новою системою об’єктивно стає інтенсивно зростаюча світ-система глобалізму, що набуває формаційних ознак і цивілізаційного характеру. Глобальний капітал спрямовує розвиток цих процесів на реалізацію колосальних фінансових інтересів ТНК і міжнародних організацій.

¹⁷ Бугзалин А. В. Глобальный капитал. Т. 1. С. 9.

Слід зазначити, що й деякі західні дослідники, котрі намагаються “вилізти на плечі наукових титанів минулого” та заперечують можливість появи “Капіталу” К. Маркса у XXI ст. (Р. Арон), також прогнозують трансформацію системи глобального капіталу у формі процесу “безперервного й нескінченного загнивання” без якісного переходу в нову соціально-економічну систему. Історія глобального капіталу останніх п’яти століть показує, що його кількісне зростання та структурні перетворення неминуче ведуть до народження нових економічної системи, системи економічних відносин і до еволюції в напрямі нової цивілізації глобального характеру. У монографії Т. Пікетті, якого називають Марксом XXI ст., ці твердження знаходять обґрунтовану підтримку¹⁸.

Характерна для кінця XX – початку XXI ст. трансформація процесів глобалізації в бік фінансового тоталітарного глобалізму є безпрецедентною за масштабами й наслідками економічною революцією. Привид тотального фінансового глобалізму блукає по цілому світі та вже панує над людством, витіснивши привид комунізму та західного лібералізму як ідеологій і цивілізацій. У XXI ст. ідеологія й цивілізація фінансового глобалізму перетворюються на небачений за своєю потужністю всесвітній ідеологічний проект. Адже його локомотивами є велетенський фінансово-економічний потенціал США, держав ЄС і всіх розвинених країн та їхніх ТНК. Завершується формування глобальних фінансових структур і систем, здатних впливати на рішення урядів.

Лідери нової глобальної фінансово-економічної революції ставлять перед собою надзавдання, набагато радикальніші за ті, котрі висували керманічі “світової революції” та “нового світового порядку”. Ці лідери проголошують: “Наша епоха не просто революційна. Ми ввійшли у фазу нової метаморфози всієї людської історії. Світ стоїть на порозі трансформації, яка за своїми історичними й людськими наслідками буде драматичнішою, ніж викликана Французькою революцією” (З. Бжезинський, 1968 р.). Із неменшою силою переконання таке прогнозне передбачення

¹⁸ Piketty T. Capital in the 21st Century. N. Y., 2014. 689 p.

аргументовано підтверджує видатний фінансист XXI ст. Дж. Сорос¹⁹.

Авторитетні дослідники еволюції інституту глобального капіталу та його метаморфоз відзначають безальтернативний, об'єктивний історичний характер еволюції структури глобального капіталу й усієї світової фінансової системи на користь випереджального відтворення фінансового капіталу, в результаті чого розпочався масштабний процес фінансіалізації та гіперфінансіалізації світової й національних економік. За цією логікою, саме колосальні інтереси самозбереження та розширеного самовідтворення диктують згадані явно не стихійні, а рукотворні стратегії фінансіалізації розвитку в умовах нового етапу глобалізації та світової конкуренції. На підставі глибоких досліджень фінансово-економічної історії провідних країн світу Т. Пікетті дійшов висновку, що чи не єдиною потенційно можливою, але нереальною альтернативою гіперфінансіалізації світового економічного розвитку може бути скоординований у вселенських масштабах перехід на глобально уніфіковану одиницю та золоту основу світової фінансової системи²⁰.

З нашої точки зору, на нинішньому етапі світового поступу ні перехід на золоту основу всієї фінансової системи, ні навіть створення глобального фінансового уряду з юридично обов'язковими повноваженнями не здатні зупинити потужні процеси фінансіалізації й гіперфінансіалізації головним чином з таких причин. По-перше, вони виникли та бурхливо розвиваються на базі колосальних фінансових інтересів глобального корпоративного сектора, котрий посів командні позиції й не поступатиметься ними добровільно. По-друге, процеси фінансіалізації вже набули таких масштабів і динаміки, що ні уряди, ні сучасні міжнародні організації не спроможні їх загальмувати або ефективно контролювати. По-третє, “рентабельність” гіперфінансіалізації є надзвичайно високою порівняно з реальним виробництвом, що є могутнім фактором подальшого нарощування її масштабів.

¹⁹ Soros G. The Crisis of Global Capitalism: Open society endangered. L., 1998. 298 p.

²⁰ Piketty T. Capital in the 21st Century.

Таким чином, глобальні корпорації, уряди провідних держав-глобалізаторів та їхні сучасні суспільства аж ніяк не зацікавлені в припиненні процесів злоякісної гіперфінансіалізації, оскільки це може підірвати досягнуті ними стандарти життя. Зазначене можливе лише через глобальні гібридні кризи – надвиробництва й надспоживання фіктивних фінансових ресурсів. За розмахом і соціально-економічними наслідками такі кризи матимуть катастрофічний характер. Тому чи не головним історичним глобальним імперативом ХХІ ст. є пошук можливостей створення нової світової фінансової системи із вбудованими в неї механізмами антикризового управління.

Неухильне нарощування масштабів і ускладнення структури глобальних трансформацій, створення й еволюція світ-системи постіндустріального корпоративного глобалізму – все це веде до радикальних зрушень у системі глобального відтворення, модифікуючи його характер і закономірності розвитку. Глобалізація процесів відтворення як об'єктивна закономірність відображає не лише результати інтернаціоналізації та інтеграції, а й дедалі більший вплив нового **глобального суспільно-технологічного способу виробництва**. З початком ХХІ ст. розвиток відтворювальних процесів відбувається на тлі світової фінансово-економічної кризи, котра набуває системного, структурного та хронічного характеру. Вона зароджується й розгортається не у виробничій сфері, як в епоху капіталістичного індустріалізму, а в гіпертрофованій фінансово-банківській сфері та у специфічних умовах постіндустріального глобального капіталізму.

Специфіка світової системної фінансової кризи полягає не тільки в її перетворенні з кризи надвиробництва товарів на кризу надспоживання фінансових та інших ресурсів, а й, головним чином, у надвиробництві та надспоживанні штучних, віртуальних грошей і функціонуванні віртуальних капіталів спекулятивно-фіктивного характеру. Процеси гіперфінансіалізації деформують, віртуалізують та підривають розвиток світової економіки. На цій основі виникають об'єктивні передумови **кризи глобальної фінансової цивілізації**, що зароджується, та кризи глобального відтворення фінансових ресурсів корпорацій, оскільки ці фіктивні фінансові ресурси провокують

збільшення масштабів і темпів зростання **глобальної інфляції**, а також зниження аналогічного показника світової економіки та обмеження можливостей соціалізації розвитку.

З огляду на це загострюються суперечності між фінансовими інтересами корпорацій і соціальними інтересами суспільств та їхніх держав. Закликаючи фінансовий бізнес до розуміння нових загроз глобальної фінансіалізації, Дж. Сорос наголошує, що у XXI ст. країни повинні бути соціальними інститутами, а глобальна економіка, залишаючись ринковою, – дедалі більшою мірою ставати соціально орієнтованою²¹. Солідарна соціалізація держав і корпорацій може відіграти роль історичного компромісу системи сучасного глобального фінансового капіталізму заради його виживання. Практика свідчить, що, ідучи на «великий компроміс» із національними державами та допускаючи часткову соціалізацію процесів глобального відтворення й системи виробничо-економічних відносин, глобальний фінансовий капітал пішов шляхом подальшої дематеріалізації виробництва, змінюючи структурну побудову відтворювальних процесів у напрямі прискореного й розширеного відтворення фіктивного глобального фінансового капіталу через трансформацію ТНК із виробничо-ринкових у фінансово-ринкові, які переважно спеціалізуються на фінансово-банківській спекулятивній діяльності з її особливою інженерією.

Поступове становлення світ-системи корпоративно-фінансового глобалізму означатиме можливість переходу від постіндустріальної до нової інформаційно-фінансової цивілізації, що, вочевидь, кардинально вплине на світові відтворювальні процеси. Подібно до глобального корпоративного глобалізму, фінансова цивілізаційна система стане транзитивним етапом переходу до якісно нового глобального суспільства. В історичній перспективі це буде соціальна система глобального солідаризму й ноосферного розвитку. При переході в процесах глобального відтворення від цілепокладання максимальних обсягів виробництва фінансової доданої вартості до виробництва інноваційно-інформаційної вартості як рушія майбутнього розвитку і створення адекватної бази нової цивілізаційно-формаційної системи частка відтворення людського й

²¹ Soros G. The Crisis of Global Capitalism: Open society endangered.

інтелектуального капіталу збільшуватиметься, а матеріально-фінансового – зменшуватиметься.

Процеси відтворення глобального фінансового капіталу, зростаючі фінансові асиметрії відтворення, глобалізація фінансових криз та їхніх наслідків є нагальними проблемами економічної глобалістики XXI ст. Загрозливий характер випереджальної динаміки світового руху фіктивних капіталів порівняно з переміщенням реальної товарної маси збільшує відрив фінансового сектора від реальної економіки та веде до віртуалізації глобальних фінансів. Вони перестають ефективно обслуговувати реальну глобальну економіку й гальмують її розвиток, відволікаючи дедалі істотнішу частину можливих інвестиційних ресурсів. Наразі масштаби фінансових операцій на міжнародних ринках на кілька порядків перевищують обсяги реальної товарно-збутової діяльності. На кожен долар продукції реального сектора світової економіки припадає до 100 дол. У фінансовій сфері²². Обсяги світового фондового ринку сьогодні більш ніж удвічі перевищують світовий ВВП. При цьому на країни Великої сімки припадає понад 75% його розміру, тобто вдвічі більше за їхню частку у світовому ВВП. Спекулятивні фінансові похідні ресурси беззаперечно домінують на ринках над акціями корпорацій і державними борговими зобов'язаннями, вартість котрих також піддається інфляції.

Спекуляція на світових фінансових ринках уже охоплює понад 95% загальної кількості операцій і в десятки разів перевищує вартість реального світового товарного обігу²³. Перенасиченість цих ринків є прямим наслідком фінансового глобалізму, загрожує цілковитою дестабілізацією відтворювальних процесів та є передумовою сучасних світових фінансових потрясінь, типовим прикладом яких стала криза 2008–2010 рр., чий руйнівний вплив у більшості країн відчувається й досі, бо кожна криза закладає можливості її повторення й хронічного продовження. Тому закономірним стає почастішання фінансових

²² Белорус О.Г. Мировой структурный кризис и трансформации глобальной финансовой системы. *Економічний часопис-XXI*. 2014. № 7–8(1). С. 4–7.

²³ Лук'яненко Д. Г. Глобальна економічна інтеграція. Київ: ТОВ “Нац. підруч.”, 2008. 220 с.

потрясінь та збільшення їхніх масштабів із переходом від національних до глобальних. Так, за останніх 20 років зафіксовано понад 10 великих фінансових криз, що загрожує руйнуванням глобальної системи відтворення. Тому подальша гонка виробництва заради фінансових надприбутків ТНК і розширеного відтворення глобального фінансового капіталу стає найбільшою загрозою розвитку людства, оскільки призводить до посилення глобальної експлуатації. Процеси віртуалізації глобальних фінансів загрожують новими драматичними соціально-економічними наслідками. Наприклад, на початку 2011 р., коли світовий ВВП становив майже 60 трлн дол. США, обсяг деривативів і фінансових зобов'язань перевищив 600 трлн дол. та й далі інтенсивно примножується. Уже до 2015 р. розрив між віртуальними фінансами і світовим ВВП збільшився до 1,5 квадрильона дол. США. Зростають прогнози очікування нової, ще більш руйнівної світової фінансової кризи найближчим часом²⁴. Отже, постає низка закономірних питань: 1) хто породив віртуально-спекулятивну світову фінансову систему; 2) чи існують межі її злорякості зростання; 3) чи не є глобальна віртуальна фінансова система спеціальним фінансово-інжиніринговим механізмом для глобальної експлуатації народів і держав та навіть національних капіталів менш розвинених країн світу, в т. ч. країн із транзитивними економіками, котрих налічується понад 30. Остаточної відповіді на ці важливі питання ще не знайдено.

Дискусії щодо необхідності запровадження нової, альтернативної американському долару, глобальної валюти або кошика твердих валют посилюються в міру нарощення зовнішнього боргу США та зумовлених цим ризиків і загроз. Однак сталий обсяг американської грошової одиниці в золотовалютних резервах та високий попит на неї залишаються важливими чинниками збереження глобально-монопольного статусу долара, частка якого у світових золотовалютних резервах становить понад 66%. Майже 85% усіх міжнародних трансакцій здійснюється в цій валюті²⁵. За

²⁴ Білорус О. Г. Економічна глобалістика. Світ-система глобалізму. С. 230.

²⁵ Айкенгрин Б. Несоразмерная привилегия. Беркли: Ун-т Калифорнии, 2011.

таких умов тотальний контроль над усіма фінансами з боку “світового фінансового уряду” піддається сумнівам.

Історичною альтернативою глобальному фінансовому капіталу можуть стати інститути державного й народного капіталу та народного капіталізму, котрий базуватиметься не на надприбутках монополій, а на державних бюджетах і трудових заощадженнях працівників виробничої й невиробничої сфер. Теперішня тотальна система приватної власності на засоби виробництва та на прибутки може бути замінена колективними асоціативними формами власності, створеними через системи розподілу й перерозподілу, а також через прогресивне оподаткування доходів. У ході глобальних процесів відтворення на новій економічній базі (колективна власність, демократичний розподіл і перерозподіл) сформується нова фінансово-економічна система світу з відповідними соціальними імперативами розвитку.

Одним із прообразів такої системи є скандинавський розподільчий соціалізм, що перетворив колишні відсталі країни, такі як Фінляндія й Норвегія, на лідерів глобальної соціально-економічної конкуренції. Їхній досвід є модельним прикладом для сучасних транзитивних країн, зокрема України, котра в 1970-х роках входила до групи 20 надрозвинутих держав світу, а сьогодні опинилася в групі найбідніших країн Європи, що розвиваються за деградаційним сценарієм.

Росія першою серед республік колишнього СРСР вийшла з його складу, 12 червня 1991 р., давши вирішальний поштовх його розпаду, тоді як Україна зробила цей крок лише 24 серпня, коли доля Радянського Союзу вже була вирішена. Сьогодні ніхто не сумнівається в тому, що при ліквідації збанкрутілого СРСР стратегічною метою РФ було створення нового, Російського Союзу у складі повністю підвладних йому протекторатів-напівколоній – колишніх республік. Росія незаконно привласнила статус єдиної правонаступниці цієї супердержави та заволоділа всіма її валютними резервами, золотими запасами й зарубіжною власністю. Україна не ратифікувала договір про нульовий варіант розподілу радянських золотовалютних резервів і запасів, хоча її частка в них становить близько 20%. Після розпаду СРСР керівництво Росії вивезло з його території понад 5 тис. т золота, чимало алмазних

ресурсів та приховало їх у зарубіжних банках як заставні гарантії для отримання іноземних кредитів. Окрім того, з України було підступно вивезено всю грошову масу колишнього СРСР на суму більш ніж 132 млрд руб. у розрахунку на те, що після цього наша держава, а за нею й решта колишніх союзних республік проситимуться увійти до складу нового союзу. Від першого дня свого існування РФ почала використовувати власні газові й нафтові ресурси як політичну зброю, розраховуючи, що енергетична залежність від неї змусить колишні радянські республіки приєднатися до нової імперії навіть у статусі напівдержав, а фактично псевдодержав. Недаремно тодішнє керівництво країни пропонувало колишнім республікам входити до її складу областями, сподіваючись на проросійські сепаратистські сили, особливо в прикордонних районах суміжних держав, котрі стали суверенними та незалежними яких визнав світ. Саме таким чином РФ створила проблеми “Новоросії” для України, “північних областей” для Казахстану, Придністров’я для Молдови, територіальні претензії до Естонії, а також до України на зону Севастополя, а далі й на весь Крим. Згодом вона розпочала війни з Азербайджаном, Грузією, Молдовою й нарешті з Україною.

Зіткнувшись із негативною реакцією нових незалежних держав, Росія розпочала новий етап їх силової “реінтеграції” в систему ініційованих нею наддержавних утворень у формі Євразійського союзу, Єдиного економічного простору, Митного союзу, Ташкентського оборонного союзу тощо. Ключовою проблемою, а звідси й стратегічною метою РФ, завжди було повернення України, оскільки без неї Росія не могла залишатися ні великою державою, ні світовою економічною й технологічною силою. Ще В. Ленін, засновник СРСР, застерігав: “Якщо ми втратимо Україну, ми втратимо все”. Повернувши її під свій цілковитий контроль, Росія могла б силоміць “реінтегрувати” й решту колишніх республік. Отже, Україна стала ключовою проблемою та надзавданням довгострокової експансіоністської стратегії РФ.

Така стратегія Росії пояснюється й базується на політичних і економічних інтересах. Якщо колишній СРСР посідав друге (після США) місце у світовій економіці, маючи 12–15% світового обсягу ВВП, то нинішня РФ «з’їхала» на 2% із тенденцією й перспективою

стати одновідсотковою країною, що розвивається. Саме цим пояснюється її експансіоністська поведінка. Від самого початку існування цієї держави її агресивність та прояви євразійського загарбницького імперіалізму зростали з кожним роком, що викликало закономірне занепокоєння багатьох країн світу, держав – підписантів Гельсінських угод, їхніх парламентів і урядів та, звичайно, сусідів, у т. ч. України.

З перших днів свого існування нова російська держава почала грубо порушувати Гельсінські угоди “Про безпеку і співробітництво в Європі”, де були зафіксовані зобов’язання країн-підписантів захищати територіальну цілісність і непорушність кордонів держав, їхні права на самовизначення й безпечний розвиток. РФ намагалася перешкодити, зокрема шляхом прямої, грубої протидії крокам колишніх республік СРСР у напрямі інтеграції в європейські та євроатлантичні структури, навіть у СОТ. Коли ці спроби виявилися невдалими й Литва, Латвія та Естонія приєдналися до ЄС і НАТО, Росія стала на шлях безпосереднього силового тиску, погроз і військової агресії, в т. ч. у формі гібридних, інформаційно-пропагандистських воєн, підривної діяльності.

У зв’язку зі зростанням занепокоєння громадян України вкрай незадовільним і загрозливим ставленням із боку РФ, Верховна Рада України 23 жовтня 2003 р. провела спеціальні парламентські слухання «Українсько-російські відносини: сучасний стан і перспективи розвитку». Під час цих слухань за пропозиціями фракції «Батьківщина» були прийняті відповідні оцінки й рекомендації щодо захисту національних інтересів і безпеки розбудови нашої держави. На жаль, тодішнє компрадорське керівництво України виявилось неспроможним захистити національні інтереси, що призвело до поглиблення конфлікту. Задекларовані міждержавні двосторонні відносини стратегічного партнерства були підірвані не з нашої вини. В умовах посилення експансіоністської політики Росії напруження зростало. Вона вперто відмовлялася від демаркації сухопутних і делімітації морських кордонів із Україною, що фактично означало невизнання останньої. Замість рівноправного, добросусідського співробітництва з року в рік зростала політична й економічна асиметрична залежність України від Росії. Велика європейська держава фактично перетворилася на васала сусідньої країни. Ні

Будапештські угоди ядерних держав 1994 р. про гарантії безпеки суверенітету України, котра пішла на безпрецедентне ядерне самороззброєння, ні “великий” договір 1997 р. РФ не виконувалися. Як не згадати слова О. Бісмарка про те, що кожна угода з Росією не варта аркуша паперу, на якому вона підписана.

Нова суверенна Українська держава не впоралася з історично важливими завданнями переходу від командно-адміністративної фінансово-економічної системи, котра ґрунтується на тотальній державній власності та владі на засоби виробництва, до ринкової економіки, інтегрованої в глобальну фінансово-економічну систему. Транзитивний етап розвитку вітчизняної фінансово-економічної системи став періодом кримінальної приватизації, а фактичне пограбування національного багатства олігархічними кланами, які захопили всенародну державну власність та знекровили фінансово-економічну систему країни шляхом вивезення прибутків захоплених шахрайськими методами підприємств в офшорні зони, позбавило Україну основних джерел фінансових ресурсів для розвитку. Достатньо сказати, що й сьогодні 20 олігархічних сімей володіють 82% національних капіталів і фактично експлуатують державу й українську націю у власних, корисливих цілях, встановивши монопольну владу грошей, котра тепер вища від державної. Існування та панування фінансової олігархії, цієї ракової пухлини на тілі молодой держави України, загрожуює національною катастрофою.

Задля власної вигоди українська фінансова олігархія протягом усього періоду суверенного розвитку формувала компрадорське державне керівництво, яке пішло шляхом зради національних інтересів на користь Росії, котра вдалася до агресивної фінансово-економічної, енергетичної, торговельної й промислової експансії щодо України, руйнуючи її економіку та державність, щоби поставити молоду державу на коліна або знищити її економічно. Внаслідок керованих ззовні процесів, таких як хижацька приватизація, фінансово-економічна деградація, корупція, захоплення промислової структури України, підрив системи державного управління, національної безпеки й оборони, наша держава досі, за 25 років незалежності, не відновила рівень

економічного розвитку 1990 р., а виробництво ВВП на одну особу в нас є чи не найнижчим в Європі.

Україна ослаблена економічно, деградована соціально, не реформована та надто корумпована фінансово-економічна система України завадила її інтеграції в ЄС і євроатлантичні структури безпеки розвитку, в т.ч. НАТО. Більше того, вона стала об'єктом агресії для надмілітаризованої Росії. Після самороззброєння України великі ядерні держави, гарантії її суверенітету й безпеки, підписанти Будапештського меморандуму (США, Велика Британія, Франція, Китай, Росія) не виконали своїх взаємних зобов'язань, поставивши її на межу національної трагедії та катастрофи перед ядерним агресором – Росією.

Сучасна українська трагедія – це важливий історичний урок не тільки для нашої держави. Український народ повинен покладатися насамперед на власні сили, мобілізувати всі національні ресурси для захисту суверенітету й демократії як найвищих цінностей та бази для соціального прогресу. Вирішальним буде фінансово-економічний фронт боротьби. Хочеться вірити, що українська політична нація виконає ці доленосні завдання на основі ефективного використання великого потенціалу відновлення й модернізації фінансово-економічної системи країни, а також своїх унікальних інтелектуальних і патріотичних ресурсів.

2.2. Постіндустріальна корпоративна глобалізація та гіперфінансіалізація процесів економічного відтворення

Неухильне нарощення масштабів й ускладнення структури глобальних трансформацій, формування та еволюція світ-системи постіндустріального корпоративного глобалізму – усе це веде до радикальних зрушень у системі глобального відтворення, модифікуючи його характер і закономірності розвитку. Глобалізація відтворення як об'єктивна закономірність відображує не лише результати глобальної інтернаціоналізації та інтеграції, а й дедалі більший вплив нового, **глобального суспільно-технологічного способу виробництва.**

У першому десятилітті XXI ст. розвиток відтворювальних процесів відбувається на тлі глобальної фінансово-економічної кризи, котра набуває системного, структурного й гібридного характеру. Вона зароджується та розгортається переважно не у

виробничій сфері, як це було в епоху капіталістичного індустріалізму, а у фінансово-банківській, у нових, специфічних умовах постіндустріального глобального капіталізму²⁶.

Специфіка глобальної системної кризи полягає не тільки в її перетворенні з кризи перевиробництва на кризу надспоживання ресурсів, але, головним чином, у перевиробництві та надспоживанні штучних, віртуальних капіталів спекулятивно-фіктивного характеру. Глобальна гіперфінансіалізація деформує глобальні процеси, віртуалізує та підриває розвиток глобальної економіки.

Сучасні процеси відтворення об'єктивно відображають специфіку нинішнього етапу еволюції виробничих сил і виробничих відносин епохи постіндустріальної глобалізації. Світова господарська система та критична маса національних економік у ході їх співрозвитку у другій половині XX ст. і першій декаді XXI ст. пройшли особливий етап трансформації, глобальної інтеграції та глобальної неоконвергенції, в процесах яких закладені підвалини нової глобальної соціально-економічної системи, світ-системи постіндустріального корпоративного глобалізму.

Дедалі рельєфніше й сильніше проявляються нові закономірності економічного розвитку. Суспільне виробництво й відтворення стали глобальними процесами. Як і економічні категорії праці, вартості, власності, ціни, прибутку, ринку, конкуренції, капіталу, ці драматичні трансформації категорій та інститутів не могли радикально не вплинути на **формаційну й цивілізаційну еволюцію світового співтовариства** за умов кількісно та якісно нового рівня розвитку матеріального базису глобальної праці й виробництва. Глобалізація сучасного капіталізму та перша глобально-системна криза лише підтверджують викладене вище положення, логічний висновок якого полягає в імперативній необхідності формування нових економічних інститутів, а також економічних, організаційних і організаційно-технологічних відносин, що відповідатимуть новому рівню розвитку **та глобальному характеру виробничих сил**²⁷.

²⁶ Piketty T. Capital in the 21st Century: monograph. Paris, 2013. 685 p.

²⁷ Сорос Дж. Кризис глобального капитализма. Киев: Основы, 1999. 259 с.; Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. London: Sage, 1995; Wallerstein I. The Modern World System. London: Harper Collins, 1993.

Без розуміння цього не можливий пошук виходу з кризи глобального капіталізму та кризи **глобальної фінансової цивілізації**, що зароджується, з її фінансіалізацією й надфінансіалізацією глобального відтворення, котрі ведуть до віртуалізації глобальної економіки та до безперспективного надспоживання матеріальних, фінансових ресурсів і людського капіталу заради монопольних надприбутків глобальних корпорацій. Приватні інтереси отримання надприбутку реально стають історичним анахронізмом з точки зору цілепокладання всього глобального відтворення, оскільки суперечать природним цілям виробництва, заводячи його в системну кризу та глухий кут розвитку.

Історичний процес становлення суспільного виробництва в ХХІ ст. набуває специфічного характеру й нових форм, що позначається на масштабах і результатах глобального відтворення. Нова глобальна система відтворення об'єктивно вимагає реалізації нових цілей та інтересів²⁸. Ще в ХІХ ст. К. Маркс, підкреслюючи історичну безперервність розвитку виробництва та його дію на характер економічних відносин і форму чи тип суспільного ладу, наголосив, що “кожна форма суспільства має **певне виробництво**, яке визначає місце та вплив усіх інших виробництв і відносини котрого так само визначають місце й вплив усіх інших відносин”²⁹.

Якщо формаційна й цивілізаційна сутність сучасного глобального суспільства полягає насамперед у новому характері та рівні розвитку глобального виробництва у формі глобально-інтегрованих виробничо-економічних систем (глобальні ринки, глобально-технологічні виробничі ланцюжки та мережі), то становлення глобального виробництва й нового глобального суспільно-технологічного способу виробництва є водночас становленням і еволюцією нового глобально-інтегрованого ладу. З нашої точки зору, таким новим глобальним суспільним ладом буде **корпоративна світ-система глобалізму**. Ця система глобальної

²⁸ Гурьев Д. В. Становление общественного производства. Москва: Политиздат, 1973. 263 с.

²⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1968. 560 с. Т. 46, ч. 1. С. 43.

інтеграції також матиме еволюційно-трансформаційний характер³⁰. Основний напрям її еволюції – становлення й розвиток адекватних їй виробничо-економічних відносин.

Питання генезису, еволюції й структури сучасного глобального виробництва та відтворювальних процесів безпосередньо стосуються розроблення концепцій національних, глобально-орієнтованих стратегій розвитку економік в умовах світ-системи глобалізму. Перші спроби формування таких наукових концепцій робилися наприкінці ХХ ст.³¹. На жаль, органи влади багатьох транзитивних країн, у т. ч. України, з об'єктивних і, головним чином, суб'єктивних причин не забезпечили розроблення національних стратегій розвитку довгострокового характеру, й надалі обмежуються тимчасовими рятівними заходами, лише нагромаджуючи проблеми³². Водночас авангардні країни (США, Японія, Китай, Індія, Бразилія, Малайзія та ін.) успішно розвиваються на базі довгострокових глобально-орієнтованих стратегій.

У жорстких умовах світ-системи глобалізму, де зовнішні глобальні фактори розвитку беззаперечно домінують над внутрішніми, розроблення й реалізація конкурентних глобально-орієнтованих національних стратегій є історичним імперативом. Зазначене стосується передусім транзитивних країн, яких у світі кілька десятків. За своїм характером такі стратегії повинні передбачати не наздоганяючий, а мобілізаційний, інноваційно-випереджальний розвиток. Виконанню цього завдання великою мірою може сприяти теоретичне розроблення проблем глобальних трансформацій і глобальної інтеграції, важливу роль у якому відіграють інститути системи Національної академії наук України, зокрема Українська наукова школа глобалістики.

³⁰ Эволюция мировой системы глобализма (стратегические императивы развития): кол. моногр. / О.Г. Белорус, А.В. Гаврилюк, О.В. Зернецкая и др.; ГВУЗ “Киев. нац. экон. ун-т им. В. Гетьмана”. Киев, 2014. 429 с.

³¹ Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України: монографія. Київ, 2001. 300 с.; Глобальні трансформації і стратегії розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко, О.М. Гончаренко та ін.; НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. Київ, 1998. 416 с.

³² Там само.

На нашу думку, при дослідженні проблем відтворення в умовах глобалізації та глобальної інтеграції особливу увагу слід приділити аналізу генезису нових економічних відносин, котрі відображають сутність нового **глобального суспільно-технологічного способу виробництва**, структури та інститутів глобальної економічної системи. Виникнення глобального виробництва базується на еволюції попередніх історичних процесів останнього та праці за функціонування індустріальних економічних систем, їх глобальної інтеграції й неоконвергенції.

Глобалізація виробництва визначає розвиток національних економічних систем, а через них і трансформацію суспільств і держав, поетапно перетворюючи їх на регіонально й глобально інтегровані системи. Глобальна економічна інтеграція стала найважливішим фактором сучасного й майбутнього соціально-економічного розвитку³³. Разом із тим визначальним фактором становлення та поступу глобальних виробничо-економічних відносин є безперервний якісний розвиток виробничих сил, і насамперед нових знарядь виробництва й технологій.

Останнім часом дослідники генезису і структури сучасного виробництва та проблем глобального розвитку приділяють особливу увагу розкриттю інтеграційних зв'язків системи “виробництво – суспільство” в їх еволюції й трансформації. Об'єктивний характер таких зв'язків і взаємовплив було висвітлено вже в працях К. Маркса та Ф. Енгельса. Ці дослідники підкреслювали об'єктивний характер становлення й поступу суспільства в системі “виробництво – суспільство” та обґрунтували провідну роль суспільної праці й виробництва у формуванні та трансформації суспільства. За їхньою логікою ринкове виробництво породжує й відтворює “ринко-державу”, що не відповідає об'єктивному соціальному призначенню та функціям держави. У цьому закладено величезну суперечність розвитку. Як стверджує Дж. Сорос, у XXI ст. економіка повинна

³³ Лук'яненко Д.Г. Глобальна економічна інтеграція: монографія / ДВНЗ “Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана”. Київ, 2008. 219 с.; Hill J. K. Global Political Economy. Oxford, 2005; Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Москва, 2003. 441 с.

бути ринковою, а держава – соціальною³⁴. Соціалізація держав є історичним компромісом капіталізму заради виживання.

Сьогодні процеси глобального й національного соціально-економічного відтворення перебігають в умовах різкого поглиблення згаданої антагоністичної суперечності, для подолання котрої глобальний капітал пішов шляхом “великого компромісу” з національними державами, допускаючи часткову соціалізацію процесів відтворення та всієї системи виробничих відносин. Окрім того, задля контрбалансу глобальний капіталізм почав розвивати наднаціональні й транснаціональні, а також глобальні виробничо-економічні системи, технологічні ланцюжки та мережі в організаційних формах транснаціональних і глобальних корпорацій. Водночас він пішов шляхом реалізації стратегій дематеріалізації виробництва, змінюючи структурну побудову відтворювальних процесів у бік “розширеного” відтворення фіктивного глобального капіталу через перетворення глобальних корпорацій із виробничо-ринкових на фінансово-ринкові, основною спеціалізацією яких стала фінансово-банківська спекулятивна діяльність із її особливою інженерією, що виробляє тисячі нових фіктивно-віртуальних спекулятивних продуктів. Зазначене дало змогу глобальним корпораціям вийти з-під реального контролю країн походження та перебування, створити власні корпоративні “держави в державах”. Завдяки політиці глобальної фінансіалізації та гіперфінансіалізації відтворювальних процесів такі корпорації посилюють свій контроль над економікою й політикою багатьох країн та реалізують власні стратегії формування світ-системи глобалізму, забезпечуючи собі можливість експлуатації всіх світових ресурсів, включаючи національні капітали.

Руками глобальних корпорацій світ-система глобалізму контролює не лише економічне, точніше фінансово-економічне відтворення, а й соціальне, тим самим сприяючи розвиткові світ-системи корпоративного глобалізму як нової всесвітньої формаційної системи. Адже, якщо виробництво та панівні виробничі відносини стали глобальними, таким самим неминуче

³⁴ Сорос Дж. Кризис глобального капитализма. Киев, 1999. 259 с.

стане й суспільство та його нові цивілізаційна й формаційна системи.

Формування світ-системи корпоративного глобалізму означає перехід від постіндустріальної цивілізації до нової – **інформаційно-фінансової**, що, вочевидь, кардинально вплине на трансформацію відтворювальних процесів. У новій глобальній системі розширеного відтворення особливо істотно зростуть значення й масштаби відтворення людського капіталу та інформаційно-інтелектуальних ресурсів, а це неодмінно відкриє шлях соціалізації виробничих відносин і демократизації відносин з приводу розподілу знову створеного глобального суспільного продукту.

Як і глобальний корпоративний капіталізм, формаційна світ-система глобалізму та глобальна фінансова цивілізаційна система стануть транзитивними системами переходу до нового глобального суспільства. Анахронічна глобальна економічна система приватної наживи в історичній перспективі обов'язково поступиться місцем новій соціальній системі – глобального солідаризму та ноосферного розвитку.

Сучасні процеси глобального розвитку надають нового характеру, цілей і масштабів глобальним відтворювальним процесам. Нова система глобального відтворення розвивається під впливом внутрішніх суперечностей глобального капіталізму, котрі загострюються та характеризуються розгортанням хронічної системної кризи, що переконливо засвідчила світова системна криза 2008–2010 рр. Хоча її глобальні соціально-економічні наслідки вивчені ще недостатньо, уже зараз можна зробити висновок про її хронічну природу, іманентність нинішньої світової фінансово-економічної системи та потенційну можливість почастищення світових кризових потрясінь.

Капіталістичне виробництво, історично розвиваючись, робить відтворення дедалі більш інтенсивним, масштабним, всезагальним. Так само при переході в процесах глобального відтворення від мети виробництва фінансової доданої вартості до виробництва інноваційно-інформаційної вартості як рушія розвитку буде, вочевидь, створена адекватна база еволюції нової цивілізаційно-формаційної системи. Аналіз сучасних глобальних трансформацій, їх

характеру й наслідків допомагає зрозуміти економічні категорії, структуру відтворення та виробничих відносин майбутніх форм глобального суспільства і його відтворювальної системи³⁵. Уся історія капіталу й капіталістичного виробництва полягає в розвитку їхніх обох сторін – виробництва додаткової вартості та відтворення процесів суспільної праці. За К. Марксом, капітал є історично перехідною категорією, а суспільна праця та її відтворення – вічною категорією, притаманною всім суспільно-економічним формаціям, у т.ч. майбутнім. Саме тому в прийдешніх відтворювальних процесах частка відтворення людського капіталу та інтелектуальної праці зростатиме. Як і частка інтелектуальної власності, котра не відчужується в процесах праці й виробництва та має потенційну здатність до мультиплікації інтелектуальної вартості і власності.

Інтелектуалізація праці й виробництва, підвищення частки всезагальної праці у формуванні глобальної вартості веде не тільки до трансформації структури глобального відтворення, а й до створення нового, глобального, суспільно-економічного формаційного світоустрою. Таким чином, у надрах світ-системи постіндустріального корпоративного глобалізму нині зароджується економічна база нового глобального суспільства. Постіндустріальне капіталістичне товарне відтворення є безпосереднім підґрунтям і базою зародження глобального виробництва та майбутньої формаційної світ-системи глобалізму. Як підкреслював Гегель, “речі ще немає, коли вона вже починається...”³⁶.

Новий глобальний суспільно-технологічний спосіб виробництва формується на наших очах. Це висуває принципово нові вимоги й імперативи до національних і міжнародних економічних стратегій, особливо транзитивних країн, котрі мусять позбутися наздоганяючих стратегій розвитку на користь постіндустріальній неоконвергенції та синхронізації відтворювальних процесів і структур із європейськими та глобальними структурами.

³⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. 2-е изд. Москва, 1968. 560 с. Т. 46, ч. 1. С. 42.

³⁶ Гегель Г.В.Ф. Сочинения : в 14 т. Москва, 1929. 368 с. Т. 1. С. 153.

При дослідженні сучасних проблем глобального відтворення неможливо оминати питання галузевої структури відтворювальних процесів. Відома наукова доктрина К. Маркса про те, що у сфері обігу немає приросту вартості, а відбувається лише перерозподіл виробничої вартості, очевидно, історично застаріла. В умовах глобальної економіки у сфері обігу створені потужні індустріальні виробничі структури: інформаційна, транспортна індустрія та ін., котрі беруть безпосередню участь у формуванні доданої вартості як учасники глобальних всезагальної праці й виробництва. Цікавою є подальша суперечлива еволюція наведеної вище доктрини К. Маркса: "...капітал не може виникнути з обігу... капітал ...повинен виникнути в обігу й водночас не в обігу"³⁷. На відміну від традиційної капіталістичної економіки, де засоби виробництва повністю відокремлені (відчужені) від працівника та не належать приватному власникові, в умовах інтелектуалізації глобального відтворення інтелектуальна власність працівника не відчужується, хоча й бере участь у створенні нової вартості через механізм мультиплікації вартості³⁸. У світлі зазначеного під час інтелектуалізації глобальної економіки й у процесах глобального відтворення модифікуються відносини експлуатації робочої сили. Функція експлуатації суспільного процесу праці та антагонізм інтересів капіталіста-експлуататора й працівника трансформується з боку експлуатації людського капіталу в напрямі збільшення експлуатації матеріальних, особливо фінансових, складових капіталу. При цьому глобальна експлуатація не слабшає, а навіть посилюється.

Розвиток сучасного глобального капіталістичного відтворення є розвитком двох його сторін: зростання масштабів виробництва та поглиблення суспільного характеру відтворення; ускладнення форм і посилення впливу приватновласницької, антисуспільної й антидержавної сутності глобальних корпоративних структур, що за

³⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. 2-е изд. Москва, 1960. 907 с. Т. 23. С. 176.

³⁸ Белорус О.Г. Экономическая система глобализма: монография; НАН Украины, Ин-т мир. экономики и междунар. отношений, ГВУЗ "Киев. нац. экон. ун-т им. В. Гетьмана". Киев, 2003. 376 с.

К. Марксом веде до непримиренного конфлікту та неминучої ліквідації економічної системи приватної наживи³⁹. Зазначене відкриває історичний шлях до створення системи нової, неантагоністичної економіки майбутнього глобального розвитку – економіки солідарної співучасті й співпраці, нооекономіки.

Становлення й розвиток глобального капіталу та системи глобального відтворення має відомі позитивні наслідки. Як транзитивна формаційна система глобальний капіталізм, розширюючи масштаби і структуру відтворення, прискорює процес зародження нового суспільно-технологічного способу виробництва й тим самим створює передумови для розвитку нових виробничих відносин і організаційних форм глобальних відтворювальних процесів. Еволюція системи глобальної праці та виробництва, вочевидь, не призведе до скасування товарного характеру виробництва, так само як вона не може скасувати глобального поділу праці. Водночас неминучі революційні технологічні стрибки спричинять відповідні трансформації глобального поділу праці й процесів відтворення та вимагатимуть становлення нових виробничих відносин.

Процеси відтворення глобального фінансового капіталу, глобальні фінансові асиметрії відтворення, глобалізація фінансово-економічних криз та їхніх наслідків стали найважливішими об'єктами сучасних досліджень у галузі економічної глобалістики. Проблеми фінансової глобалізації, генезису фінансової світ-системи глобалізму, фінансіалізації й гіперфінансіалізації відтворювальних процесів, формування нової глобальної фінансової цивілізації будуть, мабуть, найбільш злободенними та перспективними напрямками досліджень у сфері глобалістики у XXI ст. Цілий ряд учених підкреслює загрозливий характер наростаючої й випереджальної динаміки глобального руху фіктивних капіталів у порівнянні з рухом вартості реальної товарної маси, що збільшує відрив фінансового сектора від сектора реальної економіки та веде до віртуалізації глобальних фінансів. Масштаби фінансових операцій на міжнародних кредитних, інвестиційних і валютних ринках на кілька порядків перевищують

³⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. Т. 23. С. 343.

обсяги товарно-збутової діяльності. На кожен долар реального сектора світової економіки нині припадає до 100 дол. у фінансовій сфері⁴⁰.

Згадані асиметрії, розриви і випереджальна динаміка капіталообміну у фінансовому секторі деформують макроекономічні пропорції глобальних відтворювальних процесів. Обсяги світового фондового ринку наразі більш ніж удвічі перевищують світовий ВВП. При цьому на країни Великої сімки припадає понад 75% його обсягу, тобто у 2 рази більше за їхню частку у світовому ВВП. Спекулятивні фінансові похідні беззаперечно домінують на ринках над акціями корпорацій і державними борговими зобов'язаннями.

Злоякісна спекуляція глобальних фінансових ринків уже охоплює понад 95% загальної кількості операцій та в багато десятків разів перевищує вартість реального світового товарообігу⁴¹. Зростаюча “рукотворна” перенасиченість (oversaturation) світових фінансових ринків є прямим наслідком фінансового глобалізму. Вона загрожує дестабілізацією світових відтворювальних процесів та є передумовою й фактором сучасних фінансових криз, типовим прикладом яких стала глобальна фінансова криза 2008–2010 рр., руйнівний вплив котрої в більшості країн відчувається й досі.

Глобалізація кризових процесів у другій половині ХХ ст. перетворилася на об'єктивну закономірність світового економічного розвитку. Видозмінюються характер і структура економічних криз шляхом переходу від промислових криз до фінансових та від циклічних криз надвиробництва до “гібридних” системно-структурних глобальних криз надвиробництва, перенакопичення й надспоживання штучних фінансових ресурсів. Глобальні фінансові кризи мають особливо руйнівний характер у транзитивно-трансформаційних країнах і тих, що розвиваються, котрі змушені споживати фіктивно-віртуальні фінансові ресурси. Навіть потужні надрозвинуті країни, наприклад Японія, стають жертвами кризи фінансової віртуалізації та

⁴⁰ Белорус О.Г. Мировой структурный кризис и трансформации глобальной финансовой системы. *Економічний часопис-XXI*. 2014. № 7–8 (1). С. 4–7.

⁴¹ Лук'яненко Д.Г. Глобальна економічна інтеграція.

помітно втрачають досягнутий рівень глобальної конкурентоспроможності. У 1981 р. на Міжнародній конференції ООН у Токіо, присвяченій структурним зрушенням у світовій економіці, автор цих рядків, який на той час був директором Департаменту промисловості, науки й технологій Європейської економічної комісії ООН, передбачив небувало затяжну фінансову кризу віртуалізованої японської економіки, що викликало подив, адже в умовах технологічного буму країни цей прогноз видавався її уряду й бізнесу нездійсненним. Утім, така криза стала реальністю. Вона виникла через повний відрив фінансово-банківської системи від реальної економіки й ослаблення механізмів безпеки розвитку та мала величезні негативні наслідки, що відчуються дотепер⁴².

На нинішній стадії формування й розвитку світ-системи глобалізму національні відтворювальні системи, особливо транзитивних країн і тих, що розвиваються, функціонують у вкрай несприятливих умовах фінансової глобалізації та штучно-спекулятивної гіпертрофії фінансових ринків із їхньою домінуючою, дедалі зростаючою масою грошових замінників і похідних валютно-банківської спекулятивної інженерії.

Зупинити цю валютно-фінансову чуму XXI ст., своєрідний глобальний фінансовий тайфун не під силу національним державам і навіть міжнародним організаціям, оскільки поява та злякисне неконтрольоване зростання спекулятивних секторів світового фінансового ринку є закономірним явищем, котре відповідає колосальним фінансовим інтересам глобальних корпорацій, які з виробничих систем переросли в глобально-фінансові спекулятивні структури, що експлуатують економіки країн і навіть їхні капітали. Також закономірним є почастищення фінансових криз і збільшення їхніх масштабів від національних до глобальних.

За останніх 20 років у світі зафіксовано понад 10 великомасштабних фінансових криз, глибина й негативні соціально-економічні наслідки яких зростають, що загрожує руйнуванням глобальної системи відтворення та блокуванням процесів глобальної інтеграції. На наше переконання, без об'єднання довгострокових і цілеспрямованих зусиль світової спільноти,

⁴² Bilorus O.H. Report on Study Tour and UN Conference on Structural Changes in European and World Economies. Tokio: Geneva: N. Y., 1982.

міжнародних інтеграційних об'єднань та міжнародних організацій, без глобального лідерства головних світових економічних центрів, без створення системи контролю глобальних фінансових ринків, а також нової валютно-фінансової системи світу розв'язати цю найважливішу проблему глобального розвитку буде неможливо. У ХХІ ст. настала нова постіндустріальна ера та глобальна фінансова цивілізація. Постають питання: у чому полягає сутність і специфіка нової ери та якою буде ця нова цивілізація? Від теоретичних і практичних відповідей на ці головні питання майбутнього залежить доля всього світового співтовариства та кожної людини – члена нового глобального суспільства. У пошуках відповіді на ці питання слід виходити з того, що в III тисячолітті людство вже не зможе далі йти традиційним шляхом екстенсивного розвитку й традиційного відтворення, оскільки основні ресурси біосфери для цього вичерпані. Тому подальша гонка виробництва заради фінансових надприбутків і **розширеного відтворення глобального капіталу** стає неможливою та перетворюється на найбільшу загрозу глобальному розвитку⁴³.

Економічно неприйнятним і навіть загрозливим стає надспоживання всіх видів ресурсів розвитку, й надто зляксісне перевиробництво та надспоживання віртуально-фінансових ресурсів, що трансформує процеси глобального відтворення в глобальне казино. Крім того, у зв'язку з глобальними демографічними процесами та зростанням чисельності людства понад 12 млрд осіб постане потреба в кардинальній перебудові механізмів відтворення ресурсів споживання та принципово новій структурі відтворюваного глобального продукту.

Теперішня система приватної власності на засоби виробництва та прибуток має бути замінена новою, нео-/нооекономічною, системою або через систему розподілу, або через прогресивне оподаткування доходів та їх перерозподіл. У ході розвитку глобального відтворення на базі нових економічних відносин і розподілу стає неминучою еволюція організаційно-виробничих відносин у напрямі створення критичної маси колективних форм власності та відповідних демократичних способів і принципів первинного розподілу й перерозподілу суспільного продукту.

⁴³ Piketty T. Capital in the 21st Century.

За таких умов, враховуючи неминучий сценарій подальшого розвитку ринкової системи глобального відтворення, зростатиме роль так званого народного капіталу, котрий базується не на олігархічно-кланових інтересах і надприбутках монополій, а на трудових заощадженнях працівників як виробничої, так і невиробничої сфер. Очевидно, в майбутній багатоукладній економіці критичну масу капіталу становитиме народний і державний капітал. Громадяни можуть мати акції як державного, так і народного капіталу, між котрими розвиватиметься специфічна форма конкуренції за залучення інтелектуального капіталу та за його найпродуктивніше використання.

Стимулююча диференціація в оплаті праці й розподілі її новоствореного продукту збережеться. Збільшиться роль самоврядування асоційованих товаровиробників. Панівними формами власності на засоби виробництва у виробничій сфері будуть колективна власність (75%) і державна (загальнонародна) власність (25%), а в невиробничій сфері – державна (загальнонародна) власність (75%) та колективно-асоційована власність (25%). Особиста власність збережеться, але вирішальної ролі в процесах відтворення не відіграватиме. Вона відтворюватиметься через участь у розширеному відтворенні власності домогосподарств. Усе зазначене стосується досить далекої історичної перспективи поступу глобальної економічної системи. А на нинішньому, постіндустріальному, етапі розвитку людство реально вступило в нову епоху еволюції глобальної фінансової цивілізації. Ця епоха висуває принципово нові імперативи та вимагає формування й реалізації нових національних, регіональних та інтегровано-глобальних стратегій розвитку та відтворення в найближчі століття.

Колишня надрозвинута індустріально-аграрна держава Україна наприкінці XX ст. вступила в еру нової, глобальної, цивілізації на межі національної соціально-економічної катастрофи, перетворившись на одну з найбільш вразливих країн Європи. Ослаблена економічно, вона стала потенційно легкою здобиччю для надмілітаризованої Росії. Після ядерного самороззброєння як третьої у світі ядерної сили держави – гаранті безпеки України не забезпечили її інтеграцію до глобальної системи безпеки (НАТО) та до найбільшої у світі системи економічної й політичної інтеграції (ЄС). Одразу ж після здобуття незалежності в

1991 р. унаслідок розпаду СРСР реально постало питання самого існування Української держави. І до 2015 р. вона не змогла відновити рівень виробництва ВВП 1990 р., що вказує на хронічну кризу відтворення, кризу державного управління⁴⁴.

Головним імперативом соціально-економічного розвитку України, як і інших транзитивних країн, на нинішньому етапі глобалізації, глобальної інтеграції, конкуренції й неоконвергенції є невідкладне розроблення та ефективна реалізація глобально-орієнтованої стратегії розвитку до 2030 р., стратегії національного порятунку й суверенного розвитку.

2.3. Відтворювальна еволюція та структурна трансформація глобального капіталу

На нинішньому етапі постіндустріальної глобалізації та глобальної інтеграції відтворення глобального капіталу стало центральною проблемою світового розвитку. Небачене збільшення частки фінансово-банківського капіталу у структурі глобального капіталу та його глобальна експансія загрожують світовим фінансовим колапсом, викликаючи тим самим крайню занепокоєність урядів і держав. Характер, закономірності й соціально-економічні наслідки сучасного етапу поступу глобального капіталізму, зростання масштабів і глибини фінансової глобалізації чинять дедалі сильніший вплив на процеси відтворення, формування й еволюцію національних капіталів. Тому дослідження сучасних і перспективних теоретичних та прикладних проблем відтворення глобального капіталу, “включення” до його складу національних капіталів стає особливо актуальним. Зазначене особливо стосується капіталів транзитивних країн, що інтегруються внаслідок дії складних і суперечливих процесів неоконвергенції й неодивергенції з глобалізованими капіталами так званих держав золотого мільярда та авангардних країн.

Процеси фінансової глобалізації починаючи з 1980-х років сягають небачених масштабів та ведуть до гіперфінансіалізації всього економічного розвитку формування нової глобальної фінансової цивілізації. За цих умов процеси відтворення набувають

⁴⁴ Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія України.

досі не бачених характеру і складності. Як сьогодні, так і в перспективі відтворення глобального капіталу означає одночасне відтворення кризових явищ у фінансовій сфері та її подальшу дезінтеграцію зі сферою реальної економіки.

Формування й еволюція фінансово-економічної світ-системи постіндустріального глобалізму викликає особливий інтерес сучасних дослідників. У останній період опубліковано цілу низку нових наукових розробок, присвячених цим проблемам⁴⁵. Докладаються значні зусилля з розвитку таких нових наукових напрямів, як глобальна політекономія, економічна глобалістика, фінансова глобалізація. Разом із тим найважливіші проблеми економічної теорії й політекономії світ-системи глобалізму та фінансової глобалізації залишаються недослідженими й нерозв'язаними. Це, зокрема, пояснюється пануванням в економічній науці консервативного традиціоналізму, істотною динамічною інерцією концепцій XIX і XX ст., недостатньою спрямованістю теоретичних економічних досліджень на перспективу XXI ст., що підриває прогнозно-прикладну функцію економічної науки та її роль у формуванні глобально інтегрованих національних і регіональних стратегій. Особливе значення має реалізація міждисциплінарного підходу до дослідження й прогнозування майбутнього глобального розвитку, його закономірностей і законів. На основі переосмислення й узагальнення проведених досліджень зроблено спробу визначити ключові напрями відтворювальної еволюції структури глобального капіталу, виявити чинники, закономірності та наслідки його фінансіалізації й віртуалізації в умовах нової глобальної фінансової цивілізації.

Сучасний глобальний капіталізм, як і попередні формаційні соціально-економічні системи, є перехідною (трансформаційною)

⁴⁵ Piketty T. Capital in the 21st Century; Convergence and Divergence in Europe: Polish and Ukrainian Cases: monograph / D. Lukianenko, V. Chuzhykov, M. G. Wozniak, etc. Kyiv: KNEU, 2013. 688 p.; Biłorus O. Ekonomiczny Świat-System Globalizmu: monografia. Kijów; Warszawa, 2013. 371 s.; Еволюція світ-системи глобалізму; Власов В. І. Глобалізація і глобалістика: історія, теорія, практика, персоналії: монографія. Київ, 2012. 794 с.

формою суспільно-політичного устрою світу. У процесі свого перетворення глобальний капіталізм відкриває шлях для нової трансформаційної й формаційної світової соціально-економічної та суспільно-політичної системи – **світ-системи постіндустріального глобалізму**, котра у XXI ст., очевидно, стане панівною світовою системою із власними об'єктивними інтересами й закономірностями.

Глобалізація, глобальна корпоратизація, глобальна конкуренція й неоконвергенція в умовах світ-системи глобалізму ведуть до нарощування монополізації виробництва, глобалізації та монополізації капіталу. Історична динаміка капіталістичної світ-системи глобалізму об'єктивно спричинить радикальні зрушення у структурі й механізмах розподілу доходів, багатства та поглиблення соціальної нерівності як у національному, так і в глобальному вимірі. Посиляться процеси концентрації й централізації капіталу, динаміка відтворення та накопичення капіталу набагато випереджатиме відповідний показник реального виробництва. У результаті розподіл доходів і багатства стане найгострішою проблемою XXI ст.

У структурі глобального капіталу прискореними темпами зростатиме частка фінансового капіталу. Різко збільшаться масштаби фінансової глобалізації та глобальної фінансіалізації економічного розвитку, а також процеси гіперфінансіалізації, що призведе до подальшої неодивергенції економічного відтворення, віртуалізації глобальної фінансової системи, розширення “виробництва” й “відтворення” фіктивних грошей. Подібна еволюція й метаморфоза глобального капіталу становить потенційну катастрофічну загрозу у формі перманентної глобальної кризи та світового фінансового апокаліпсису, що про нього К. Маркс попереджав ще в XIX ст. і про який починає згадувати багато західних економістів, включаючи затятих прихильників ринкового фундаменталізму.

Головним внутрішнім конфліктом нової формаційної світ-системи глобалізму є суперечність між обмеженим зростанням глобального суспільного виробництва (у довгостроковій перспективі в середньому 1–1,5% на рік) та безконтрольним нарощуванням відтворення й накопичення глобального капіталу (в середньому 5–7 % на рік), у складі якого дедалі більша частка припадатиме на

злюкисний, спекулятивно-фіктивний фінансовий капітал. Вища об'єктивно-іманентна мета світ-системи фінансового глобалізму, що формується, полягає не в задоволенні потреб глобального суспільства, а в прискореному самовідтворенні фінансового капіталу, котрий перетворюється на знаряддя експлуатації реальної глобальної економіки. Становлення нової глобальної фінансової цивілізації відкриває шлях для експлуатації глобального виробничого й національних капіталів світовим фінансовим капіталом. Випереджальний розвиток і самозростання глобального фінансового капіталу порівняно зі зростанням світової економіки є об'єктивним економічним законом нашої епохи, відповідно до якого більшість глобальних корпорацій перетворилася на фінансові. Конфлікт та непримиренна суперечність між глобальним фінансовим і виробничим капіталами підриває світ-систему глобалізму зсередини. Проте країни-глобалізатори, глобальні ТНК об'єктивно не зацікавлені в її краху – вони розробляють системи контролю й управління процесами фінансової глобалізації, забезпечують виживання світ-системи глобалізму. Одним із напрямів трансформації є подальша соціалізація розподілу та споживання.

У XXI ст. світове співтовариство буде змушене встановити дієвий контроль над розвитком глобального капіталізму та світ-системи глобалізму шляхом створення солідарної глобальної валютної системи, єдиних грошової одиниці, глобальної системи прогресивного оподаткування й розподілу доходів в інтересах усього суспільства як на національному, так і на глобальному рівні. Альтернатив такому розвитку в поточному столітті немає. Система глобального капіталізму у XXI ст., очевидно, повинна поступально рухатися в напрямі випереджального розвитку народного ринкового підприємництва на засадах нового суспільно-технологічного способу виробництва, колективної власності та глобального соціального солідаризму демократичних суспільств і держав.

Безконтрольний і некерований поступ глобального фінансово-банківського капіталізму, що випереджає реальну економіку та має спекулятивний характер, є однією з основних загроз світовій спільноті в цьому столітті. Вочевидь, помиляються дослідники, які вважають, що нинішня фінансово-банківська система світу, котра базується на принципах глобального казино, є нормальним результатом еволюції

глобального відтворювального процесу. Для них закономірним є й вихід одна за одною глобальних корпорацій із виробничої сфери, й перетворення дедалі більшого їх числа на нових, глобальних рантьє, принципова відмінність яких від подібних рантьє XVII–XIX ст. полягає в тому, що, трансформуючись у глобальні фінансові корпорації, вони забезпечують розширене відтворення свого капіталу поза виробничою сферою.

У XX ст. під впливом чинників фінансової глобалізації структура глобального капіталу помітно змінилася. Глобальні ТНК перетворилися на найбільші фінансові корпорації, істотно підвищили свою частку в глобальному ВВП та водночас знизили податки до бюджетів країн походження й перебування до критичного рівня, провокуючи бюджетні дефіцити та нарошування державних боргів. Вони ж стали рушіями фінансової глобалізації, глобальної фінансіалізації, гіперфінансіалізації та віртуалізації фінансів, а також дезінтеграції фінансової системи й реальної економіки, спричинивши дедалі більшу авангардну замкнутість економік так званих країн золотого мільярда та відкривши шлях глобальній дивергенції національних економік. Процеси дивергенції почали тяжіти над процесами неоконвергенції, що особливо рельєфно проявилось в економіках США й Китаю після глобальної фінансової кризи 2008–2010 рр.

Конструктивна доктрина лауреата Нобелівської премії, вихідця з України (випускника Харківського економічного університету), професора С. Кузнеця (США) про зміну структури власності й капіталу на користь дрібних і середніх власників та про посилення процесів демократизації власності, капіталу й фінансів застаріла. У другій половині XX – на початку XXI ст. процеси глобальної монополізації структурами ТНК власності й капіталу набули небачених масштабів. Ані технологічний прогрес, ані інтелектуалізація виробництва та праці, ані “соціалізація” ринкової економіки та глобального капіталізму не змогли перешкодити цьому, оскільки інтелектуалізація глобальної фінансово-банківської індустрії відкрила шлях до безконтрольного, неприродного й злоякісного зростання масштабів виробництва штучних, фіктивних грошей і капіталів.

Зумовлені цим процеси фінансіалізації та гіперфінансіалізації глобальної економіки у XXI ст. набувають загрозливих масштабів, **перетворюючись на об'єктивну закономірність**. Доктрини С. Кузнеця, Т. Пікетті та інших провідних дослідників відображають лише вплив довгих хвиль коливань глобальної кон'юнктури відтворення періоду першої половини XX ст., не скасовуючи об'єктивно діючих економічних законів концентрації, централізації та монополізації капіталів. Глобалізація капіталу у світ-системі глобального капіталізму різко посилює ці процеси в XXI ст., що викликає перманентні системні кризи фінансів. Тому пошук можливостей “демократизації” глобального капіталу, що став імперативом, слід вести в напрямі посилення контролю з боку світової спільноти діяльності ТНК, а також збільшення ролі та впливу національних держав. Як зазначив лауреат Нобелівської премії професор В. Леонтьєв, вітрила глобального ринкового підприємництва повинні бути взяті під жорсткий контроль національних держав, міжнародних інтеграційних структур і організацій. Мабуть, настав час для створення **реального світового (глобального) фінансового “уряду” та світової фінансової організації** з реальними контрольо-керівними юридичними повноваженнями щодо регулювання світових ринків і створення страхових глобальних фондів, зокрема кредитного, ресурсного, фіскального, інвестиційного, продовольчого, екологічного, соціально-гуманітарного. На наш погляд, ці проблеми повинні бути розв'язані вже в першій половині XXI ст. Інакше передречений К. Марксом апокаліпсис глобального ринкового капіталу стане неминучим. Висловлені нами у 2008 р. на сесії Міжпарламентського союзу, величезному міжнародному форумі, вищезгадані глобальні припущення в ході подальшого глобального розвитку лише підтвердилися⁴⁶. Вражає байдужість урядів і міжнародних організацій, у т.ч. ООН, до вирішення цих невідкладних питань. Вочевидь, позначається величезний тиск глобальних корпорацій із їхніми колосальними фінансовими

⁴⁶ Bilorus O.H. On The Global Socio-Economic Development In XXI Century: Report of the Vice-President of Interparliamentary Union. Cape Town, IPU; Geneva, 2008.

інтересами в збереженні теперішньої системи глобальної експлуатації світу.

Не підтримуючи теорію фінансового апокаліпсису й конфіскаційний підхід до державного контролю відтворення національного капіталу та виступаючи за впровадження системи прогресивного оподаткування прибутків за прикладом скандинавських країн дистрибутивного соціалізму й Німеччини, вважаємо за необхідне введення державних систем податків на фінансовий капітал на рівні середньої норми рентабельності капіталів. Доходи повинні перерозподілятися таким чином, щоб не підривати стимулюючу функцію накопичення капіталу в ув'язці з реальними темпами зростання обсягів ВВП/ВНП, підтримувати конкуренцію та інтерес до накопичення капіталу, реально й ефективно стимулювати народне підприємництво.

Водночас ми солідарні з тими дослідниками, котрі вважають, що ефективним прогресивне оподаткування прибутку може бути тільки за високого рівня міжнародної економічної інтеграції та регіональної політичної інтеграції й неоконвергенції. Прогресивне оподаткування прибутків і капіталів в окремо взятій країні, як правило, призводить до їх втечі в офшори, про що переконливо свідчить досвід Росії, України та інших транзитивних країн. Із метою посилення контролю відтворення капіталів необхідно зміцнити демократичні інтеграційні об'єднання на кшталт ЄС за рахунок інтеграції європейських транзитивних країн, таких як Україна, Молдова, Сербія, а також Туреччина та ін. В умовах фінансової глобалізації альтернатив євроінтеграції немає. Довгострокові інтереси давніх членів ЄС об'єктивно потребують розширення ринку цього об'єднання. Лише посилення європейської інтеграції та націй-держав забезпечить ефективне регулювання у ХХІ ст. національних капіталів, що інтенсивно глобалізуються⁴⁷. З цим висновком не можна не погодитись.

Проведені нами за останніх 30 років дослідження в галузі економічної теорії переконали нас в існуванні **об'єктивного економічного закону випереджального самозростання фінансового капіталу порівняно з нарощенням обсягів**

⁴⁷ Piketty T. Capital in the 21st Century. P. 573.

економічного виробництва. Ця закономірність повною мірою проявилася в умовах зростаючої фінансової глобалізації, коли капітал інтенсивно трансформується у фінансово-банківський фіктивний капітал та залишає сферу виробництва, забезпечуючи собі спекулятивне самозростання й перетворюючи економіку на глобальне казино. Такий розвиток економічних процесів загрожує глобальним економічним апокаліпсисом. Еволюція відтворювальних процесів наприкінці XX і на початку XXI ст. засвідчила, що фінансові кризові потрясіння вже не є наслідком перевиробництва матеріальних (реальних) товарів, а дедалі більшою мірою результатом надвиробництва й надспоживання фіктивних грошей та інших фінансово-банківських продуктів.

Економічна історія світу у XXI ст. розпочалася у складних умовах відтворення після азійської фінансової кризи 1998–2001 рр., котра завдала відчутного удару Росії, Японії та Китаю та мала довгострокові наслідки. Потім була глобальна криза 2007–2010 рр., спричинена надспоживанням фінансових ресурсів у США та інших країнах. У 2011–2012 рр. Євросоюз зазнав внутрішньої фінансової кризи, що досі триває в Греції. У серпні 2015 р. фінансовий шок уразив Китай, Росію й навіть такі авангардні країни, як США та Японія. Отже, ущільнення фінансових кризових явищ у часі стає закономірністю розвитку глобальної економіки, котра, очевидно, збережеться й у XXI ст. На жаль, світ не виробив ефективних антикризових стратегій. Глобальний бізнес не демонструє зацікавленості в таких стратегіях у зв'язку з інтересами до нарощування фінансового капіталу.

Фундаментальною суперечністю капіталістичного відтворення у XXI ст. залишається невідповідність між випереджальним зростанням капіталу та повільнішим збільшенням реального виробництва. Сьогодні, в умовах фінансової глобалізації, така неодивергенція (neodivergence) набуває катастрофічного характеру. Відтворення глобального фінансового капіталу відбувається набагато вищими темпами, ніж зростання реального виробництва, за рахунок безконтрольного нарощення масштабів глобального фіктивного капіталу. За результатами останніх досліджень (2014 р.) групи економістів на чолі з Т. Пікетті, у XXI ст. приріст світової економіки відбуватиметься середніми темпами та становитиме 1,0–1,5% на рік незалежно від застосовуваних стратегій, а глобального

фінансового капіталу – 4–5% на рік⁴⁸. Таким чином, основна суперечність капіталістичного відтворення у ХХІ ст. буде не лише надовго “законсервована”, а й поглиблюватиметься на “розширеній” основі. З-під впливу цього фактора не зможуть вийти навіть авангардні країни Європи та США, котрі після Другої світової війни демонстрували дивовижне економічне зростання, й Китай, що перетворився на глобальну фабрику за сприяння глобального фінансового капіталу та нині зазнає наслідків економічного перегріву, тим більше економічно ослаблена Росія, курс валюти якої може в найближчий час впасти до 150 руб. за 1 дол. США.

За цих обставин викликає здивування економічна, й особливо фінансова, стратегія транзитивних країн. В умовах дикої псевдокапіталістичної, псевдоринкової приватизації в багатьох із них, зокрема в Росії та Україні, були встановлені абсурдні процентні ставки за банківськими вкладами, що сягали 25–30% річних за 1–3 % у ЄС. Як наслідок, великі вкладники збагатилися шаленими темпами й банки підняли проценти за кредитами до небаченого рівня в 25–30% за 2–3% у ЄС. Уряди транзитивних країн, що потрапили під цілковитий контроль олігархії та її влади грошей, замість того, щоб зупинити, підтримали цю злоякісну практику. Темпи самозростання капіталів у таких країнах в 1991–2015 рр. у кілька разів перевищували динаміку обсягів економічного виробництва. Наслідком такої фінансової політики стала деградація національних економік, зубожіння народів, корупція та штучне розширене відтворення мільярдерів і мільйонерів, у т. ч. вищих державних чиновників. Найяскравішими негативними прикладами цього є колишні надрозвинуті індустріальні країни – Росія й Україна, які тепер опинилися в групі держав, що слабо розвиваються, та не розробили ефективних національних стратегій ринкової трансформації економіки, її реіндустріалізації, структурної перебудови й безпечної інтеграції в європейські та глобальні ринки⁴⁹.

⁴⁸ Piketty T. Capital in the 21st Century. P. 572.

⁴⁹ Глобализация и безопасность развития / О.Г. Белорус, М.О. Гончаренко, В.А. Зленко и др.; ГВУЗ “Киев. нац. экон. ун-т им. В. Гетьмана”. Киев, 2002. 789 с.

Системна глобальна криза 2007–2010 рр. ознаменувала новий етап у сучасному кризовому світовому поступі. Уперше в історії людство зіткнулося не з традиційною циклічною кризою перевиробництва, котрих було вже 777, а з першою гібридно-інтегральною кризою, в якій переплелися чинники надвиробництва, надспоживання ресурсів і перенакопичення капіталу. Формування після Другої світової війни глобального фінансового капіталу та глобального капіталізму стало головним, домінуючим фактором світового розвитку. Об'єктивні закономірності розбудови й інтереси цих глобальних інститутів зумовили створення світової системи постіндустріального глобалізму (світ-системи глобалізму). Іманентна глобальна системна криза принципово відрізняється від усіх численних попередніх потрясінь капіталістичного відтворення – циклічних криз перевиробництва товарів. Усі такі кризи давали потужний поштовх розвитку виробництва, його технічної бази, вдосконаленню суспільно-технологічного способу виробництва та всієї системи виробничих відносин, відкриваючи шлях соціальному прогресу та формуванню нового найважливішого продукту капіталістичного виробництва – людського капіталу, здатного протистояти фінансовому капіталу. Тому соціальний компроміс і певний соціальний прогрес стали об'єктивними феноменами розвинутого індустріального капіталізму. Однак глобальний фінансовий капітал пішов шляхом антисоціального реваншу.

Перехід індустріального капіталізму до корпоративно-монопольної постіндустріальної стадії започаткував суперечливі процеси ринкового фундаменталізму, глобалізації, глобальної інтеграції, неоконвергенції та створення глобально-інтегративної системи – світ-системи глобалізму. Принциповим організаційним підґрунтям цієї глобальної економічної системи стала глобальна фінансова система, що продукує небачені процеси фінансіалізації економічного розвитку та злорякисної гіперфінансіалізації глобального відтворення.

Традиційна економічна наука, в т. ч. політекономія, та практично всі концепції “економікс” виявилися нездатними передбачити такий характер економічного поступу. Як це зазвичай буває, наука відстала від практики щонайменше на півстоліття. Наслідки кризи політекономії XIX–XX ст. відчуються дотепер.

Усі чинники суспільного відтворення об'єктивно стали глобальними, проте за інерцією розглядаються на мікро- й національно-регіональному рівні. Нова синтетична наука, котра виникла в останній чверті XX ст., – **глобалістика** та її головна складова – **економічна глобалістика** покликані ліквідувати цю прогалину та скерувати дослідження вперед, у напрямі **глобального прогнозування** соціально-економічного розвитку. Цими імперативами завжди керувалися представники Української наукової школи глобалістики, створеної під егідою НАН України за величезної підтримки її легендарного президента академіка Б. Патона.

Сучасна світова економічна наука намагається дати відповіді на імперативні питання, спираючись переважно на історичний досвід розвитку капіталізму в XIX–XX ст. Така інтерполяція пов'язана з ризиком допущення помилок через радикальні якісні зміни в суспільно-технологічному способі виробництва, у структурі світового капіталу та в глобалізації виробництва й споживання. Зусилля вчених у цьому напрямі заслуговують похвали як внесок у глобальну наукову дискусію.

Важка інерція негативних соціально-економічних наслідків глобальної фінансово-економічної кризи 2007–2010 рр. та нові потрясіння глобальних фінансових ринків у серпні 2015 р., що супроводжувалися різким зниженням курсів юаня, рубля та багатьох інших валют, падінням цін на нафту й газ, біржовими негараздами, як ніколи актуалізують питання щодо перспектив поступу глобальної економіки в першій половині XXI ст., а також стосовно динаміки й напрямів відтворювальної трансформації та еволюції структури глобального й національного капіталів. Стає очевидним, що XXI ст. є епохою фінансової глобалізації з притаманною їй фінансіалізацією всього соціально-економічного розвитку, гіперфінансіалізацією, віртуалізацією та подальшою дезінтеграцією фінансової системи й реальної економіки. Дотримуючись своїх об'єктивних інтересів, корпоративний капіталіст-виробник неминуче перетворюється на фінансового рантьє XXI ст. із наступною трансформацією в глобального фінансового рантьє, який не “споживає” приріст

капіталу, а виробляє фінансовий капітал заради його розширеного відтворення⁵⁰.

Глобальна фінансова цивілізація, що формується, передбачає нові закономірності відтворювальної еволюції й трансформації глобального капіталу та економічного поступу. Якими будуть соціально-економічні наслідки цього нового етапу глобалізації й передусім фінансової глобалізації у XXI ст. в умовах уже пануючої світ-системи постіндустріального глобалізму та якими повинні бути глобальні й національні стратегії розвитку в нових, історично унікальних обставинах? Відповіді на ці вкрай важливі запитання ще не знайдено.

Багато авторитетних західних дослідників звертають увагу на ускладнення умов відтворення капіталу й національного багатства у XXI ст. та загострення головної суперечності сучасного глобального капіталізму, сутність якого, на їхню думку, полягає в тому, що темпи зростання капіталу й капіталовіддачі в глобальному приватно-корпоративному секторі в довгостроковій перспективі значно перевищуватимуть аналогічний показник національного доходу та ВВП/ВНП у межах національних економік. Незважаючи на делікатність згаданого формулювання головної суперечності сучасного глобального капіталізму, автори новітніх досліджень доходять висновку, що у XXI ст. ринкова економіка глобального капіталізму, котра ґрунтується на приватній власності, якщо буде “залишена сама на себе” за подальшого зменшення ролі національних держав, має величезні сили, що ведуть до дивергенції й дезінтеграції, котра загрожуватиме демократичним суспільствам і цінностям соціальної справедливості, на яких ці суспільства засновані⁵¹.

Щоправда, зазначені автори згадують і про сили неоконвергенції, невиправдано обмежуючи їхній вплив поширенням знань і кваліфікацій. Очевидно, що критична маса результатів такої потенційної неоконвергенції продукується у сфері та в інтересах глобальних корпорацій. Висновки Т. Пікетті в принципі збігаються з умовиводами Дж. Сороса, Дж. Гелбрейта, В. Леонтьєва та інших

⁵⁰ Piketty T. Capital in the 21st Century. P. 571.

⁵¹ Piketty T. Capital in the 21st Century. P. 571.

відомих економістів⁵². С. Кузнець у 1960-х роках оптимістично зазначив, що технічний прогрес сам по собі усуває соціальну несправедливість у розподілі, втім, це не підтверджується практикою розвитку глобального капіталізму.

У сучасній економічній літературі допускається змішування категорій конвергенції, як (за Дж. Гелбрейтом і Я. Тінбергеном) процесу зближення протилежних і протиборчих політичних систем (капіталістичної й соціалістичної), з новими процесами економічної неоконвергенції однотипних ринкових систем різного рівня розвитку. Ці нові процеси ми називаємо неоконвергенцією⁵³. У працях представників Української наукової школи економічної глобалістики робиться висновок про посилення як неоконвергенції, так і глобальної експлуатації⁵⁴.

З огляду на головний теоретичний і політекономічний висновок, зроблений у першій частині цієї глави, про те, що в умовах світ-системи постіндустріального глобалізму діє **об'єктивний економічний закон випереджального відтворення глобального капіталу** порівняно з темпами відтворення світового ВВП/ВНП, доходимо таких логічних умовиводів. У рамках згаданої закономірності ми особливо виділяємо дію **об'єктивного закону випереджального самозростання глобального фінансового капіталу** порівняно зі збільшенням усього глобального капіталу. У цій частині дослідження наголосимо на прикладних аспектах такої структурної еволюції та трансформаційної метаморфози глобального капіталу у XXI ст., щоб на цій підставі зробити деякі прогностичні припущення й рекомендації.

З точки зору новітніх досліджень у сфері глобальної політекономії та глобальної економіки, стає очевидним, що основні економічні категорії та інститути у XXI ст. збережуться, пройшовши певну еволюцію й перетворення. Світовий ринок як вічний інститут залишиться, але остаточно трансформується в

⁵² Сорос Дж. Кризис глобального капитализма.

⁵³ Еволюція світ-системи глобалізму.

⁵⁴ Белорус О.Г. Глобальная неоконвергенция транзитивных и трансформационных социально-экономических систем. *Економічний часопис-XXI*. 2013. № 11–12 (1). С. 3–7.

глобальний ринок. Інститути власності, ціни, вартості, конкуренції, капіталу та ін. перетворюються на глобальні. Світова (глобальна) спільнота у XXI ст. має три основні можливості й імперативи: 1) забезпечити еволюцію глобальної власності, у т. ч. корпоративної та приватної, в напрямі випереджального розвитку асоційованих, колективних і акціонерних форм власності; 2) обмежити й припинити випереджальне зростання фіктивно-спекулятивного капіталу у складі глобального фінансового капіталу, зупинити випереджальне самозростання фінансового капіталу у складі глобального; 3) добиватися реального зближення темпів співрозвитку глобального фінансового капіталу з глобальним капіталом загалом та відповідної зміни структури останнього в бік виробничого капіталу й реальної економіки.

Глобальна монополія фінансового капіталу та його визначальний вплив на розподіл багатств і доходів через механізми глобальної влади грошей, інституційованої в системі постіндустріального глобалізму, стають неприйнятними у XXI ст. з цілої низки причин. Консервація та злякисний розвиток (експансія) системи фінансового глобалізму об'єктивно посилять конкурентну боротьбу між західним, азійським і євразійським глобалізмом, переводячи її у форми хронічної глобальної кризи та глобальної фінансової війни, яка за своїми руйнівними наслідками є не менш небезпечною, ніж глобальна термоядерна війна. При цьому, якщо уявна глобальна термоядерна війна є малоймовірною, то глобальна фінансова війна в умовах безконтрольної фінансіалізації й гіперфінансіалізації є реальною та практично неминучою.

Фундаментальна економічна суперечність глобального капіталізму та світ-системи глобалізму полягає не лише в описаній К. Марксом загальній невідповідності між суспільним характером глобального виробництва та повним збереженням і посиленням приватнокапіталістичної системи розподілу й споживання. У XXI ст. переважатимуть суперечності між випереджальним зростанням капіталу порівняно зі збільшенням обсягів випуску продукції, й особливо між зростанням глобального капіталу та глобального фінансового капіталу. Через останню суперечність підприємці йдуть з виробничої у фінансову сферу, перетворюються на глобальних рантьє та займаються розширеним відтворенням фіктивного

капіталу, підриваючи реальну економіку. Як наслідок, поглиблюється невідповідність між зростанням капіталів і багатства та збільшенням випуску реальної продукції й обсягів зарплати працівників, посилюється експлуатація живої праці. Нова дивергенція та поглиблення суперечності між працею й капіталом неминуче призведуть до глобальних конфліктів. Старі методи самозбереження капіталу, котрі застосовувались у XX і XXI ст., виявляться недостатніми через небачене збільшення ролі людського капіталу та його впливу на соціалізацію розподілу й споживання.

Принципово новою політекономічною проблемою стали державні борги. Уже в першій третині XXI ст. величина глобальних фінансових державних боргів сягатиме майже 25 трлн дол. США. Хоча політекономічна категорія глобальних суспільно-державних боргів ще мало вивчена, стає очевидним, що цей глобальний суспільний борговий “антикапітал” чинить дедалі більший негативний вплив на відтворення та структурну еволюцію глобального капіталу. Небачене накопичення фінансових державних боргів у США та інших провідних країнах веде до подальшого нарощування масштабів надспоживання фінансових ресурсів, до розширеного відтворення паперових, електронних і фіктивних грошей, цінних паперів і похідних глобальної банківської інженерії. А це прямий шлях до глобальних фінансових криз, які у XXI ст. можуть набути перманентного характеру з дедалі гіршими й незворотними наслідками. З точки зору глобальної фінансової стратегії XXI ст., світова спільнота повинна встановити жорсткий контроль нарощування державних боргів як на національному, так і на глобальному рівні. Слід визнати, що з погляду глобальної політекономії примноження фактично безнадійних державних боргів є **формою глобальної експлуатації**.

Дослідження останнього періоду вельми переконливо доводять наявність тенденції зростання дивергенції темпів відтворення між державним (суспільним) капіталом і приватно-корпоративним фінансовим капіталом на користь останнього. Цей процес набуває глобальних масштабів, незважаючи на те, що у XX ст. унаслідок двох світових воєн і низки антикапіталістичних революцій, які призвели до

експансії світової соціалістичної системи, фундаментальна структурна суперечність капіталізму була тимчасово подолана⁵⁵.

Однак такі події, як розпад соціалістичної системи, глобалізація капіталу та формування світ-системи постіндустріального глобалізму, не тільки реваншували фундаментальну структурну суперечність глобального капіталізму, а навіть посилили та поглибили її, перетворивши на об'єктивну закономірність світового розвитку у XXI ст. Тому в поточному столітті слід очікувати подальшого безконтрольного зростання глобальної нерівності в розподілі багатства й капіталів. Цей процес підриває народне підприємництво та економічне зростання. Багаті збагачуються, бідні біднішають, про що свідчить збільшення їх кількості серед працюючих у країнах Заходу. Вочевидь, без стратегій глобального солідаризму народів, держав, урядів і міжнародних організацій та без створення нової світової фінансової системи розв'язати цю найважливішу глобальну проблему буде неможливо. Ресурс часу, який є у світі для виконання цього глобального надзавдання, обмежується кількома десятиліттями. Отже, стрибок від глобальної фінансової цивілізації до цивілізації солідаризму стає історично неминучим.

Головним політекономічним питанням глобального соціально-економічного розвитку у XXI ст. є економічні механізми розподілу багатства та власності. Чи веде сучасна динаміка накопичення приватного капіталу до неминучої концентрації багатства в руках дедалі меншого числа капіталістів, як вважав К. Маркс у XIX ст.? Чи сприяють механізми економічного зростання, конкуренції й технологічного прогресу останніх етапів розвитку зменшенню нерівності та більшій соціальній гармонії класів, як сподівався С. Кузнець у 1950–60-х роках? Світова економічна наука намагалася, але ще не дала остаточних відповідей на ці запитання.

Хоча сучасні світові процеси економічного зростання, а також поширення знань та інформації з відповідною акумуляцією людського капіталу у складі глобального капіталу й капіталістичною соціалізацією розвитку дали змогу уникнути фінансового апокаліпсису за К. Марксом, вони не змінили ні

⁵⁵ Piketty T. Capital in the 21st Century. P. 571.

природу капіталу, ні характер його еволюції, ні глибинну іманентну структуру капіталу та механізмів утворення економічної нерівності. Як у XX ст., так і, очевидно, у XXI ст. темпи зростання капіталовіддачі набагато перевищували й перевищують аналогічний показник випуску продукції (ВВП) і доходів. Тому відповідно до своїх корінних інтересів сучасний глобальний капіталізм автоматично відтворює (на розширеній основі) дедалі зростаючу нерівність і цим підриває не лише цінності демократичних держав, а й себе як глобальну світ-систему. Вихід із цього глухого кута й конфлікту глобального розвитку В. Леонтьєв, С. Кузнець, Дж. Гелбрейт, Т. Пікетті та інші західні вчені вбачали лише в посиленні контролю розвитку капіталізму з боку демократичних держав⁵⁶. Утім, практика показала, що в умовах глобалізації й формування світ-системи глобалізму цих заходів украй недостатньо.

Замість контролю держав над капіталізмом глобальний капіталізм встановив контроль над державами та створив власну, наддержавну світ-систему постіндустріального корпоративного глобалізму, котра вже набуває формаційного характеру. Крім того, через неконтрольовані й некеровані державами процеси фінансової глобалізації сучасний глобальний капіталізм здійснює історично унікальну структурну перебудову, видозмінюючи відтворювальну структуру глобального капіталу, виводячи виробничий капітал у фінансову сферу, розкручуючи процеси фінансіалізації, гіперфінансіалізації розвитку та спрямовуючи глобальний капітал на виробництво фіктивних грошей і цінних паперів, тим самим забезпечуючи небачені масштаби самозростання фінансового капіталу та встановлюючи глобальну владу грошей.

На думку багатьох сучасних дослідників, в економіці ніколи не трапляється найгірше, а об'єктивний закон і механізм попиту й пропозиції здатний відновити рівновагу глобального економічного розвитку. Але виникає закономірне питання: про який попит та про задоволення яких потреб ідеться в умовах корпоративного глобалізму? Зрозуміло, що передусім про попит великого бізнесу на

⁵⁶ Piketty T. Capital in the 21st Century. P. 1; Galbraith J.K. et al. Economics and the public purpose. Galbraith– Boston: Houghton Mifflin, 1973.

самозростаючий фінансовий капітал. Звідси формула “гроші – гроші” (замість “гроші – товар – гроші”), у котрій виробничо-товарна стадія капіталу випадає. Збільшуються масштаби дематеріалізації економіки через фіктивно-спекулятивні фінанси.

Настає ера **глобальної фінансової цивілізації**, яка за своїми цінностями вельми далека від **цивілізації глобального компромісу й солідаризму**. Процеси глобальної інтеграції та конвергенції замінюватимуться процесами дивергенції розподілу багатства й власності. Це одна з основних загроз глобального розвитку у ХХІ ст., адже виробництво штучних грошей, згідно із законом Ж.Б. Сея, спричиняє дедалі більший попит на них. Таким чином, у поточному столітті глобальний капіталізм вступає в історичну трансформацію, котра неминуче веде до поглиблення його внутрішнього конфлікту та системної кризи. Чи зможе глобальний капіталізм та його організаційна форма – світ-система глобалізму – адаптуватися до нових умов відтворення? В історії капіталізму таке траплялося, оскільки диктувалося інтересами найбільшого бізнесу й капіталу. Подібна модернізація об’єктивно включає посилення ролі держав та їх об’єднань у контролюванні самозростання й безперервного накопичення фінансового капіталу, примноження державно-суспільного капіталу шляхом прогресивного оподаткування, нарощування розширеного відтворення людського та інтелектуального капіталу. На розв’язання цього історичного завдання знадобиться багато десятиліть. Проте така еволюція глобального капіталізму є об’єктивно невідвотною.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВІДТВОРЮВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ЗА УМОВ ІНВЕРСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Процес суспільного відтворення: складові, проблеми їх обчислення та джерела живлення

Найважливішою проблемою сучасного етапу господарського розвитку України є соціально-економічна стабілізація і відновлення нормальних темпів економічного зростання. Передумовою господарської регенерації є формування ефективної відтворювальної структури виробництва, що так само вимагає прояснення закономірностей відтворення системи соціально-економічних відносин з урахуванням глобальних викликів. У самому загальному розумінні відтворення (англ. – *reproduction*) є постійно повторювальним процесом виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ, внаслідок якого відновлюються сукупний суспільний продукт, людина як виробник і споживач, система соціально-економічних відносин суспільства. В зазначеному процесі *відтворення системи економічних відносин постає провідною ланкою*. Справді, економічні відносини набувають системності внаслідок того, що вони, з одного боку, ґрунтуються на системі відносин вартості (економічної цінності) та власності, з іншого – ними обумовлюються, і саме в такій якості здатні визначати передумови і можливості господарської регенерації в межах простого, розширеного або звуженого відтворення.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) залишається найважливішим джерелом суспільного відтворення. ВВП на душу населення слугує одним із показників рівня і якості життя, визначаючи, таким чином, індекс людського розвитку. Проте сьогодні все більш позначається проблема вад при обчисленні сукупного суспільного продукту. Викривлення у розрахунках пов'язані з наявністю тіньової економіки, впливом демографічних,

міграційних факторів, жорсткою економічною обумовленістю складових економічного зростання⁵⁷.

Для більш повного врахування чинників соціально-економічного розвитку Міжнародна організація праці наприкінці 1970-х рр. запропонувала *показник базових потреб*; В. Нордхаус і Дж. Тобін обґрунтували *показник чистого економічного добробуту*. З кінця 1990-х рр. ініційовано вживати *індикатор справжнього прогресу* (ІСП), який пов'язує доходи від виробництва товарів і послуг з обсягами коштів, необхідних для нейтралізації негативних наслідків такого виробництва. За допомогою показника ІСП намагаються розрахувати величину так званого «зеленого» ВВП. Ще одним показником такого роду є *індекс скоригованих чистих накопичень*, який відображає результати макроекономічної діяльності в зіставленні з обсягами витрачених вичерпних ресурсів⁵⁸.

Однак у сучасних розрахунках зміні піддається сам їх методологічний фундамент. Все більш затребуваними в практиці суспільного життя стають методи осяянь, які припускають відмову від аналізу причинно-наслідкових зв'язків господарського життя на користь технологій природного хаосу і ймовірнісної зумовленості подій. Йдеться про технології форсайта, дельфі, «чорного лебедя», великих даних («великої цифри») та інших. При цьому алогічність мислення поступово набуває форми всеосяжної «наукової теорії». За таких умов зміст, основні джерела і рушійні сили процесу суспільного відтворення істотно розмиваються під впливом упередженої думки, стають об'єктами політичних спекуляцій і недобросовісної конкуренції.

У сучасній економічній літературі також майже не зустрічається розмежування між виробничими та економічними відносинами; втім, зазначене розмежування є суттєвим для аналізу процесу відтворення. Адже відносини власності утворюють ядро відтворювальної системи. На рубежі XIX–XX ст. основним суб'єктом відтворення в економіці ринкового типу стала підприємницька структура корпоративного типу, яка з другої

⁵⁷ Столяров В. ВВП: Мифы и реальность. *Мировая экономика и международные отношения*. 2012. № 12. С. 105–107.

⁵⁸ Там само. С. 107–109.

половини ХХ до початку ХХІ ст. трансформувалася в транснаціональну організацію ієрархічно-мережевого типу. Саме наявність такого роду корпорацій досі забезпечувало конкурентні переваги для національної економіки на світових ринках. Проте починаючи з 2010-х рр. дедалі більш впливовими ринковими суб'єктами стають так звані приховані чемпіони – публічно маловідомі вузькоспеціалізовані фірми середньої ланки з оборотами капіталу близько 5 млрд дол. Утримуючи від 50 до 95% обсягів світового ринку у своїй підприємницькій ніші, такі фірми переважно визначають експортну потужність національної економіки на одну особу. За розрахунками, з 3 тис. таких компаній половина дислокується в Німеччині, 13% – в США, 7% – у Китаї⁵⁹.

Успіх на глобальних ринках для компаній – прихованих чемпіонів забезпечує розвиток індустрії, насамперед, машинобудування. Таким чином, всупереч сформованій думці, сьогодні не торгівля і фінанси слугують джерелом ефективного відтворювального процесу та конкурентоспроможності країни, а розвинена промисловість і відповідні інституційні та управлінські компетенції, в тому числі ефективна система державного управління та управління корпоративними правами, що формують передумови для неоіндустріалізації країни. *Промисловість повертається в національні економіки на нових засадах; її основними рисами постають адитивні технології, рециклінг, залучення високооплачуваного кваліфікованого персоналу, ефективна система управління витратами тощо*⁶⁰.

Отже, перехід національної економіки на траєкторію сталого розвитку вимагає здійснення глибоких інституційних реформ, пов'язаних з формуванням нової якості системи державного управління, розвитком некомерційного сектора економіки,

⁵⁹ Гурова Т. Сосредоточенные компании. *Експерт*. 2014. № 42. С. 72–73.

⁶⁰ Кокшаров А. Снова «Сделано в Америке». *Експерт*. 2014. № 46. С. 48–49; Маньятти П. Производство возвращается домой. *Россия в глобальной политике*. 2013. № 6. С. 130–138; Механик А. Порошки избавляют от лишнего. *Експерт*. 2014. № 49. С. 46–51; Абдурасулова Д. Рециклинг как новый источник роста: корейские уроки. *Экономист*. 2014. № 12. С. 69–75; Стемповский А. Микроэлектронный САПР. *Експерт*. 2015. № 26–27. С. 76–77.

підвищенням експортного потенціалу підприємств малого та середнього бізнесу, послідовною реконструкцією господарської інфраструктури.

Реалізація інфраструктурних програм, формуючи осередки зайнятості трудових і виробничих ресурсів і відновлюючи в суспільстві атмосферу впевненості в завтрашньому дні, може стати ключовою ланкою в системі заходів економічної політики держави щодо забезпечення довгострокового зростання. При цьому державні капіталовкладення в об'єкти інфраструктури, як правило, сприяють припливу приватних інвестицій. Ступінь розвитку інфраструктури є важливим чинником формування сукупного попиту. Так, згідно з розрахунками, кожен долар, вкладений в інфраструктурні проекти, обумовлює первинний мультиплікативний ефект у розмірі 1,59 дол.⁶¹.

Не всі сегменти інфраструктури однаково впливають на темпи економічного зростання. На думку експертів, серед галузей виробничого забезпечення економіки найбільш істотний вплив здійснює стан дорожньої мережі. За деякими оцінками, економічні втрати від неякісних доріг можуть, зокрема, досягати 6–10% ВВП. Проте якість соціальної інфраструктури – сфери освіти, охорони здоров'я, культури – ще більшою мірою обумовлює економічне зростання; відсутність адекватної соціально-економічної інфраструктури часто постає нездоланим бар'єром на шляху реалізації інноваційних проектів різного рівня. Отже, стратегії довгострокового економічного зростання повинні ґрунтуватися на засадах оптимального співвідношення інвестицій в економічну (виробничу) і соціальну підсистеми ринкової інфраструктури країни. Загалом *інфраструктурні проекти можуть виступати не просто платформою антикризової стабілізації економіки, але ядром активної промислової політики держави, що пожвавлює інвестиційну діяльність суб'єктів бізнесу.*

Незважаючи на багату історію реалізації інфраструктурних проектів, досі не існує загальноприйнятої моделі співвідношення та ефективного регулювання відносин власності, що виникають тут.

⁶¹ Кондратьев В. Инфраструктура и экономический рост. *Мировая экономика и международные отношения*. 2011. С. 18.

Дискусійною залишається проблема оптимального поєднання джерел фінансування. Проте правильний розрахунок обсягів і структури залучених інвестицій виявляється критично важливим для підтримки бажаних темпів економічного зростання. Так, наприклад, вважається, що економічне зростання в розмірі 3,6% потребує вкладень у системи електропостачання та телекомунікацій на рівні 0,2% і 0,7% ВВП відповідно. Досягнення щорічних темпів зростання в 6% передбачає подвоєння цих показників. Якість інфраструктури може істотно скорегувати реальні обсяги необхідних інвестицій.

Сьогодні обсяги планових інфраструктурних інвестицій у багатьох країнах світу є дуже значними; в країнах Євросоюзу вони становлять близько 300 млрд дол. США, в КНР – 200 млрд дол., в США і Канаді – близько 180 млрд дол.; великі інфраструктурні проекти реалізуються в Індії, Мексиці. Проте на пострадянському просторі планові обсяги інфраструктурних інвестицій не перевищують 56 млрд дол.⁶².

В Україні загальний обсяг послуг семи основних складових виробничої інфраструктури до початку 2000-х років становив понад 15% в загальних обсягах виробництва, а з урахуванням секторів паливного забезпечення – близько 24%. Однак нинішній стан інфраструктурних об'єктів і систем характеризується високим рівнем зношеності основних фондів; якість значної частини виробничого обладнання (в окремих секторах – до 90%) не відповідає сучасним технологічним вимогам і стандартам⁶³. Отже, суспільство потребує розробки Національного плану модернізації інфраструктурного забезпечення економіки в межах вирішення більш широкої проблеми становлення в Україні ефективної інноваційної держави.

Втім, сьогодні держава не може повноцінно виконувати свою інноваційну історичну місію не тільки в країнах з перехідною економікою, але і в розвинених країнах. Кризовий стан економіки

⁶² Там само. С. 18–24.

⁶³ Засади модернізації виробничої структури України / за ред. Б.З. Піріашвілі, О.І. Никифорок. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2014. С. 69.

спонукає державні структури зосереджуватися на вирішенні конкретних проблем життєзабезпечення та відтворення, але ігнорування широкого панорамного бачення суспільних перспектив продукує утворення хибної спіралі песимістичних настроїв і кризового відтворення. Проблеми інституційного забезпечення розвитку національної економіки знайшли відображення в роботах багатьох вітчизняних дослідників – Л. Антонюк, В. Базилевича, І. Бураковського, В. Вишневського, А. Гриценка, В. Гейця, В. Дементьєва, І. Малого, В. Мандибури, Т. Мельник, В. Мунтіяна, А. Поручника, О. Рогача, В. Тарасевича, А. Філіпенка, О. Яременка та інших. Проте в науковій літературі досі майже не приділяється уваги закономірностям функціонування загальної економічної моделі господарювання в Україні з урахуванням глобальних тенденцій її ринкового трансформування. Так, господарський лад України трактується як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Водночас у наукових колах давно точаться дискусії про історичні долі нинішньої моделі соціальної держави, а в науковій та навчальній літературі сучасний господарський устрій часто характеризується як капіталістичний. У зв'язку з невизначеністю базових засад суспільного життя розмитими виявляються орієнтири поступального господарського розвитку, а також його концептуальне оформлення у вигляді відповідних програм економічної політики.

Для того щоб з'ясувати засади глобальних ринкових трансформацій системи соціально-економічних відносин на рубежі століть і тисячоліть, доцільно розглянути зміст глобалізації як соціально-економічного феномена.

3.2. Глобальний простір як середовище функціонування і відтворення системи соціально-економічних відносин

Проблема глобалізації набула актуальності в наукових колах і в практиці суспільного життя наприкінці XX – початку XXI століття. Об'єктивну суть глобалізації становлять різні за походженням, сферами прояву, механізмами та наслідками процеси, що дозволяє розглядати її як цілісну, складну, якісно самостійну, але внутрішньо досить суперечливу систему явищ та відносин. В літературі найчастіше вказують на декілька загальних джерел, які в сукупності обумовлюють і утворюють явище глобалізації. Це:

- усталені довгострокові екологічні та інші ефекти, що виникли внаслідок господарювання людини на Планеті і досягли з другої половини XX ст. масштабів, здатних викликати небезпеку не тільки близького вичерпання невідновлювальних природних ресурсів, але і непрогнозовану мутацію біосфери, включаючи людину;

- розвиток різноманітних комунікацій призвів до такого ступеня соціальної взаємопов'язаності та взаємозалежності світу, коли ознаки соціально-історичної особистості конкретних суспільств та людини як роду загалом стають загальним надбанням чи проблемою всього людства, і це обумовлює необхідність розробляти траєкторію подальшого суспільного розвитку із урахуванням збереження життя на Землі;

- поява суб'єктів глобальних політико-економічних відносин – транснаціональних корпорацій, міжурядових та наддержавних органів тощо⁶⁴.

Явище глобалізації охоплює всі сфери суспільного життя – культуру, політику, економіку; його становлення пов'язане з переходом людства до нового світопорядку та збільшенням глобальних дисбалансів господарювання. Одним із них є поглиблення неоднорідності світу, 80% ресурсів якого контролюється розвиненими країнами. Відомо також, що близько половини всієї капіталізації фондових ринків світу припадає на частку 25 великих міст. Професор Каліфорнійського університету М. Кастельс визначає глобалізацію як «нову капіталістичну економіку». Її основні характеристики, на його думку, такі⁶⁵:

- інформація, знання та інформаційні технології є головним джерелом приросту продуктивності та конкурентоздатності національних економік;

⁶⁴ Білорус О.Г. Економічна глобалістика. Світ-система глобалізму. Київ: Університет «Україна», 2016. С. 15–64; Иноземцев В.Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. Москва: Экономика, 2003. С. 3–37; 230–252.

⁶⁵ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва: ГУ ВШЭ, 2000; Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Москва: Academia, 1999. С. 492–505.

- нова економіка організується переважно через мережеву структуру менеджменту, виробництва та розподілу, а не в межах окремих фірм;
- нова економіка є глобальною.

Економічний зміст глобалізації можна з'ясувати через виокремлення блоків певних проблем-орієнтирів. Важливим елементом її матеріальної бази є, зокрема, поглиблення міжнародного поділу праці, внаслідок якого обсяги світової торгівлі збільшуються швидше за ВВП. Так, за останні три десятиліття XX ст. фізичні обсяги світового товарного експорту збільшилися майже у п'ять разів при збільшенні сукупного світового ВВП лише у 2,4 раза; на початку 2000-х років зазначені показники змінилися відповідно на 6,5 та 3,5%. Роль експорту та імпорту зростатиме навіть у країнах, здатних до самозабезпечення (в США за останні 40 років доля імпорту зросла з 7 до 15% ВВП)⁶⁶. Після глобальної фінансово-економічної кризи, проте, обсяги торгівлі скоротилися не тільки відносно, але й в абсолютному значенні.

Утворюється новий поділ праці. США, Велика Британія, Німеччина і Франція розвивають НДДКР та виробництво високотехнологічних дрібносерійних товарів і послуг (технологічних, інформаційних, управлінських, фінансових, розважальних тощо), які забезпечують найбільшу і стабільну рентабельність. Країни Південно-Східної Азії, Латинської Америки та Центральної Європи спеціалізуються на інженерних удосконаленнях і масовому випуску комплектуючих та готових виробів, де найбільш важливим є чітке дотримання інструкцій і готовність працівників до інтенсивної монотонної праці. Іншим країнам відведено роль постачальників сировини, ринків збуту товарів на спаді їхнього життєвого циклу, виконавців трудомістких і забруднюючих навколишнє середовище операцій, в тому числі, зі збирання різноманітної техніки з імпортних вузлів за зарубіжними ліцензіями.

⁶⁶ Эльянов А. Глобализация и догоняющее развитие. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 1. С. 5.

Матеріальною основою глобалізації є світовий ринок товарів, послуг, технологій, капіталів та робочої сили, який дозволяє кожній фірмі знайти найбільш вигідних постачальників і покупців в будь-якій точці економічного простору, організувати кооперування на базі оцінки конкурентних переваг усіх регіонів планети. Світовий ВВП у 2000 р. становив приблизно 30 трлн дол. З них 1/3 (10 трлн дол.) виробляли США, більше 4 трлн – Японія, далі – Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Китай. США щомісячно імпортували товарів (включаючи нафту та іншу сировину, споживчі товари, комплектуючі вироби та деталі) на 30 млрд дол. США більше, ніж експортували. У 2015 р. світовий ВВП за ППС дорівнював близько 113 трлн дол. З них третина припадала на Китай та США, третина – на Індію, Японію, Німеччину, Росію, Бразилію, Індонезію, Велику Британію, Францію, Мексику, решта – на інші країни⁶⁷.

Базову інфраструктуру глобалізації утворює всесвітня мережа Інтернет, яка з'явилась на початку 1990-х років. Сучасний рівень інформатизації дозволяє створювати віртуальні альянси – засновані на довгострокових контрактах об'єднання незалежних країн з єдиною системою ефективного маркетингу, закупівель, організацій виробництва, збуту та післяпродажного обслуговування. Прямим результатом інформаційної революції є вибір найкращих постачальників за допомогою електронних «торговельних майданчиків». Отже, зайвими стають складські запаси, закупки наперед, значна кількість посередників, а збирання готових вузлів на конвеєрі різко скорочує виробничий цикл.

Інтернет дозволяє скоротити трансакційні витрати, що змінює саму структуру світової економіки. До цих пір плановірність досягалася переважно лише в рамках фірми, масштаби концентрації капіталу обмежувались зростанням накладних витрат, сучасна ж контрактна економіка знімає ці обмеження. Це докорінно відрізняє сучасну ринкову економіку: «інтернет-економіка» є значною мірою плановою господарською системою, вона заснована на прямих зв'язках і довгострокових контрактах виробників і споживачів – власників матеріальних та нематеріальних активів. Особливого

⁶⁷ Список стран по номинальному значению ВВП за 2014–2015 гг. URL: <http://www.ereport.ru/stat.php?razdel=country&count=world&table=gpecia>

значення тут набувають міжфірменні ланцюги створення вартості, що пов'язують учасників технологічного циклу. Закупівлі здійснюються для вирішення конкретних завдань поточного виробництва за заздалегідь узгодженими цінами; альянси ж транснаціональних корпорацій (ТНК) перетворюються на «суперміністерства», що управляють глобальною кооперацією.

Проте сподівання на те, що глобалізація створює безкризову економіку, спростувалися кризою на фондових ринках на початку 2000-х років, внаслідок якої акціонери втратили близько 5 трлн дол. Визначену тенденцію згодом підтвердила глобальна фінансово-економічна криза. Не виправдалися також суспільні очікування щодо відмирання в нових умовах економічних функцій держави і формування єдиних глобальних мереж порядку та культури. ТНК виявилися нездатними замінити національні уряди. Частково суперечності глобалізації сьогодні покликана вирішити регіональна економічна інтеграція, яка створює пільгові торговельні режими і тим згладжує певні диспропорції у розвитку окремих територій⁶⁸. Проте одночасно така регіоналізація руйнує глибинні підвалини глобального господарського життя, породжує феномен так званої глокалізації.

Важливою ознакою господарського, а разом з тим і всього цивілізаційного розвитку наприкінці ХХ ст. стало *формування техносфери як штучного середовища людської життєдіяльності*. Її специфічною властивістю є не просто надзвичайно високий рівень техніко-технологічного озброєння сфери господарської діяльності. Техносфера, яка еволюціонує завдяки глибинним (на атомно-молекулярному, клітинному та генному рівнях) перетворенням предмету праці внаслідок застосування інструментів генної інженерії, нанотехнологій, тонких фізико-хімічних, лазерних, комп'ютерних розробок та залучення нових видів та джерел енергії, постає матеріальним підґрунтям феномена глобалізації через низку причин. А саме, вона:

⁶⁸ Шишков Ю. Регионализация и глобализация мировой экономики: альтернатива или взаимодополнение? *Мировая экономика и международные отношения*. 2008. № 8. С. 3–20.

- виникає на базі досить розвинених відносин міжнародного поділу праці, кооперації та господарської інтернаціоналізації;
- викликає до життя нові форми і види діяльності у сфері економіки, науки, культури і глобально взаємопов'язує їх;
- породжує відповідні наскрізні фінансові потоки і організаційні структури (інститути) і тим долає адміністративні перепони й державні кордони;
- перетворює культуру на важливий фактор економічної продуктивності і надійності функціонування господарських систем, а отже, робить глобально відчутними багато традиційних «місцевих» проблем;
- породжує специфічні екологічні та інші всесвітні ефекти;
- закріплює ієрархічне становище окремих господарських суб'єктів (індивідів, спільнот і громад, регіонів, країн, держав) у системі функціональних зв'язків світового ринку.

На думку фахівців, *головними особливостями техносфери є такі:*

- населення країн світу поступово втрачає можливості повернутися у разі катастрофічного розвитку подій до традиційного способу життя, не ризикуючи фізичним вимиранням;
- країни – економічні лідери (США, Японія, країни Європейського Союзу) здатні зберегти свій статус і взагалі власне існування, лише спираючись на освоєння і використання загальносвітового ресурсного і ринкового потенціалу;
- техносфера кінця XX – початку XXI ст. докорінно змінює природне середовище існування людини. А саме через поширення механізмів техноценозу порушується і звужується біоценоз, витісняються біологічні форми життя на планеті.

На думку фахівців, *техносфера тяжіє до формування концентричних кіл свого забезпечення*. Такі кола утворюють:

Власне техносфера – сукупність постіндустріальних економік і суспільств, що перебувають у певних структурних взаєминах між собою.

Країни – реальні претенденти на входження до техносфери при досягненні певного рівня розвитку або за умов виконання життєво важливих для неї функцій.

«Незамінні» країни – необхідні для техносфери як джерела енергоресурсів, сировини, а також як місткі ринки.

«Замінні» країни – ті, економічні функції яких щодо техносфери без шкоди можуть виконувати інші країни чи території.

«Байдужі» країни, що не впливають на існування і життєдіяльність техносфери – зараз або взагалі.

«Ворожі» країни – ті, які реально або потенційно, сьогодні чи в майбутньому несуть загрози для існування техносфери.

Як видно, сутність і процеси становлення техносфери є досить суперечливими; отже, було б помилковим вважати, що глобалізація суспільного життя спрямована лише на забезпечення комфорту та процвітання людини. Навіть обережний аналіз соціальних наслідків глобалізації є не зовсім втішним. Так:

Інформатизація та зміна ціннісних орієнтацій у сім'ї призвели до зниження числа народжуваних у розрахунку на одну жінку репродуктивного віку (від 1,5 до 0,8). До 2020 р., за підрахунками фахівців, третину населення розвинених країн становитимуть люди старше 60 років. Такі тенденції змінюють структуру попиту, в тому числі, на фінансові послуги, а також обумовлюють необхідність радикального реформування пенсійної системи та інших сфер суспільного сектора економіки.

Зростають масштаби міграції, скорочується частка корінного населення (в США збільшується в загальній кількості населення частка вихідців із Центральної Америки, Китаю, Індії; в Німеччині – з Туреччини; у Франції – з країн арабського світу тощо).

Відбуваються зрушення в структурі зайнятості:

- скорочується частка працівників виробничої сфери;
- зростає частка зайнятих жінок;
- збільшується питома вага зайнятих неповний робочий тиждень, а також фрилансерів, працюючих «на відстані» за допомогою інформаційних мереж;
- знижується питома вага членів профспілки тощо.

Змінюється зміст праці. Наймані працівники, зайняті на «автоматизованих» робочих місцях, мають набувати вміння орієнтуватися в потоці інформації, порівнювати виробничі варіанти та приймати нестандартні економічні рішення.

Затрати на освіту й дослідні розробки перетворюються із споживчих витрат на найбільш ефективний вид капітальних інвестицій. Інтелектуальний капітал стає головною конкурентною перевагою фірми, а методи дистанційної освіти сприяють зниженню вартості освіти та уможливають систематичне навчання персоналу протягом усієї трудової діяльності.

В умовах глобалізації принципово змінюється структура факторів продуктивності праці, а отже, економічного зростання й розвитку. Провідна роль закріплюється за макроекономічними факторами, які пов'язані з механізмами надання й споживання якісних суспільних благ (фундаментальної науки, загальної та фахової освіти, охорони здоров'я, культури, відпочинку та інших). Зараз зрозуміло, що міркування про «деіндустріалізацію» розвинених країн наприкінці ХХ ст. не виправдалися. Зазнала змін галузева структура економіки: традиційний поділ виробничої сфери на суто виробничий та споживчий сектори вичерпав себе; сучасні корпорації вдало поєднують виробництво товарів із наданням послуг з їх ремонту, модернізації, утилізації, лізингу, кредитування та післяпродажного обслуговування.

За розрахунками М. Кастельса, «нова економіка» у США стимулює економічне зростання (на 2% в рік), зменшує інфляцію та масштаби безробіття – отже, виявляється вельми динамічною і водночас нестабільною⁶⁹. Глобалізація обертається економічними вигодами перш за все для населення так званого «золотого мільярду», в той час як для значної більшості жителів інших країн загроза опинитися на узбіччі суспільного прогресу стає все реальнішою. Консервуються чорні діри бідності на пострадянському просторі, в Африці, Центральній та Північній Азії. Разом з тим існують і позитивні приклади новітнього економічного розвитку; так, Індія і Китай послідовно інтегруються у глобальне середовище, спираючись на власні сили.

Загалом можна говорити, що з середини 1970-х років у світі розгорнувся *перший етап* постіндустріальної трансформації. В цей час розвинені країни різко скоротили питоме споживання

⁶⁹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура; Новая постиндустриальная волна на Западе.

сировини, енергії, матеріалів, знизивши тим самим свою залежність від світової периферії та заклавши підґрунтя для свого нинішнього технологічного домінування. Було створено нову якість економічного зростання, найголовнішим джерелом якого, на відміну від традиційних капіталовкладень у виробничу сферу, стало особисте споживання населення. Таким чином, в 1990-х роках західний світ отримав нагоду забезпечити економічний прогрес за умов низьких чи навіть від'ємних норм заощаджень, тоді як країни, що розвиваються, повинні були підтримувати цей показник на високому рівні.

На другому етапі постіндустріальної трансформації, що почався наприкінці 1980-х років, ринок розвинених країн перенасичується товарами індустріального сектора. Змушені спрямовувати значну частину ресурсів на виробничі заощадження, країни, що розвиваються, об'єктивно звузили власні внутрішні ринки і тим відмовилися від перспективи постіндустріального прогресу. Отже, наприкінці XX ст. постіндустріальна цивілізація створила безпрецедентний дисбаланс: абсолютно домінуючи в сфері технологічних досягнень, розвинені країни встановили певну монополію на споживання більшої частини світового валового продукту. Постіндустріальний світ поставав все більш самодостатнім. Взаємозалежність, притаманна світовому розвитку на початку та в середині XX ст., наприкінці 1990-х років змінилася на тенденцію односторонньої залежності країн «третього світу» від «першого»⁷⁰.

Отже, практика господарювання кінця XX – початку XXI ст. свідчила про те, що, окрім як в західних суспільствах, в жодній іншій країні світу не було створено справжнього механізму самопідтримувального економічного розвитку, який би заклав засади постіндустріального суспільства. Виходило, що єдиним шляхом до економічного прогресу для країн, що розвиваються, є засвоєння (хоча і не обов'язково копіювання) західної моделі господарського і технологічного розвитку.

⁷⁰ Соколов В. Замыкается ли в себе развитый мир? *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. № 1. С. 37–45.

Разом з тим новації, пов'язані із постіндустріалізацією та глобалізацією, створили суттєві проблеми і для розвинених країн: запровадження новітніх технологій призвело до скорочення робочих місць у промисловості, посилило соціальну напруженість. Могутні ТНК, що активізували у 1990-ті роки процеси злиттів та поглинань, часто розглядають свої інтереси вище за державні, внаслідок чого роль національних держав послаблюється, а частина їхніх функцій переходить до різноманітних недержавних та наддержавних утворень. До того ж після глобальної фінансово-економічної кризи можна говорити про *розгортання нового етапу* глобалізації, який пов'язаний із загостренням конкурентної боротьби між суб'єктами техносфери та передбачає переформатування світового устрою і господарського порядку на користь розвинених країн. Його особливістю є застосування різноманітних механізмів впливу на свідомість економічних суб'єктів, сполучення м'якої і жорсткої (розгортання гібридних воєн тощо) сили для досягнення господарських та політичних переваг.

Загалом сьогодні цілісне наукове розуміння глобалізації ще остаточно не сформоване⁷¹, воно має реалізуватися в процесі наукового осмислення певного логічного ряду: «інтернаціоналізація – регіоналізація – єдиний світ – глобалізація» та визначення пріоритетів національного економічного розвитку в контексті глобальних викликів⁷². Підґрунтям для системного з'ясування структурних змін у національній економіці під впливом чинників глобалізації може слугувати ціннісна методологія, що розглядає економічну цінність як благо, єдине у троїстій

⁷¹ Иноземцев В.Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. Москва: ЗАО «Издательство Экономика», 2003. С. 243–247; Маргелов М.В. «Глобализация» – превратности термина. *США – Канада: ЭПК*. 2003. № 9. С. 47; Пороховский А.А. Глобализация, экономический цикл и будущее капитализма. *США – Канада: ЭПК*. 2012. №3. С. 13–17; Чернышков Д. Глобализация как неолиберальный миф. *Свободная мысль*. 2010. № 6. С. 27–40.

⁷² Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобальних викликів: у 2-х ч. / за ред. В.М. Гейця, А.А. Мазараки. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2008.

визначеності граничної корисності, вартості і ціни. У світлі такої методології, процеси ринкових трансформацій у кінці XX ст. охопили не тільки країни традиційного соціалізму; істотним модифікаціям піддалися соціально-економічні та організаційні відносини в усьому світі, перш за все, в розвинених країнах.

3.3. Глобальна трансформація форм суспільного господарювання

В 1990-ті роки в розвинених країнах піддалася перегляду пануюча тут патерналістська модель соціальної ринкової держави. Нове бачення місця і ролі держави в соціально-економічній системі випливало з осмислення досвіду реформування державного сектора в 1980 – 90-ті роки, відомого під назвою «неоліберальної революції». Аж до кінця 1970-х років державні підприємства тут вельми успішно функціонували в різних галузях економіки – від транспорту (Велика Британія) і автомобільної промисловості (Франція, Італія) до реклами (Франція). Навіть в американському суспільстві, незважаючи на його традиційну прихильність ідеології індивідуалізму, активне регулююче втручання держави в соціально-економічні процеси стало сприйматися як необхідний стабілізуючий захід⁷³.

Загалом сукупні витрати держави (у відсотках до ВВП) в більшості розвинених країн досягли наприкінці 1970-х років значних обсягів: від 28% в Японії, 34% в США до 57% в Швеції і Данії. Однак уже на той час явно позначилася неефективність низки державних програм, а на початку 1980-х років стало очевидним, що макроекономічна діяльність держави в ринковій системі господарства має свої межі. Відповіддю на кризові явища в економіці стала хвиля приватизації у 1980–1990-і роки, яка отримала назву неоліберальної революції і кардинально змінила панораму державного підприємництва і регулювання економіки.

Після неоліберальних реформ розвинені країни стали істотно відрізнятися за структурою і якістю публічного сектора. Так, до середини 1990-х років Велика Британія поряд з Люксембургом

⁷³ Супян В.Б. Роль государства в американской экономике: теория и практика. *США – Канада: ЭПК*. 2002. № 1. С. 4–5.

опинилася у числі країн ЄС з найменшою питомою вагою (до 3% валового внутрішнього продукту) держсектора; Франція, Італія, Португалія, Греція зберегли істотні масштаби (до 15% ВВП) і вплив державної власності в економіці. Проте, незважаючи на звуження абсолютних розмірів державної власності, на початку ХХІ ст. держава не втратила владних позицій в економіці. Державні доходи і витрати в розвинених країнах зберіглися на рівні від 30 до 60% ВВП⁷⁴.

У США частка державного сектора на початок 2000-х років з урахуванням частини сукупного продукту, що перерозподілявся через федеральний і місцеві бюджети, становила близько 30% обсягу ВВП; питома вага держави в національному багатстві країни оцінювалася приблизно в 25%. При цьому на частку казенних підприємств припадало лише 2% від їх загального числа в економіці⁷⁵. Структурні реформи зумовили, по-перше, зниження частки державних витрат на стимулювання економічного зростання; по-друге, концентрацію державного сектора виключно в інфраструктурних галузях. Це стало помітною відзнакою американської економічної моделі.

У нових умовах господарювання ефективність системи державного управління перетворилася на ключовий фактор економічної могутності держави. Передаючи державні підприємства до управління приватним корпораціям, держава здатна надавати своїм управлінцям, крім основного, також і оборотний капітал, забезпечувати «свою фірму» пільговими кредитами, субсидіями, вигідними замовленнями, допомагати в організації збуту продукції і т.д. Внаслідок цього через бюджети розвинених країн продовжували перерозподілятися величезні суми доданої вартості. Так, наприклад, в 1991 р. обсяг федерального бюджету США в 2,5 раза перевищував сумарний прибуток усього

⁷⁴ Гайдар Е. Государственная нагрузка на экономику. *Вопросы экономики*. 2004. № 9. С. 3–23. С. 14; Ясин Е. Бремя государства и экономическая политика (либеральная альтернатива). *Вопросы экономики*. 2002. № 11. С. 4–31. С. 5.

⁷⁵ Роль государства в экономике США. Материалы научной конференции. *США – Канада: ЭПК*. 2002. № 6. С. 65.

корпоративного сектора; в 1992 р. – більш ніж у 3 рази⁷⁶. Участь держави у процесах відтворення виявлялася ще більш значною, якщо брати до уваги її роль в регулюванні амортизаційних відрахувань, формуванні попиту, витрат і накопичень, умов кредитування, в реалізації державно-корпоративних програм, в діяльності великих спільних комплексів (військово-промислового, атомного, електронно-інформаційного) та інше.

Вищесказане переконливо свідчило про те, що *на рубежі століть в економіці розвинених країн відбулося становлення нового типу державного сектора*. Його особливостями стало, з одного боку, скорочення частки державної власності і прямого втручання в господарські процеси; з іншого – розширення методів опосередкованого впливу держави на процеси суспільного відтворення і кругообіг сукупного капіталу. Зазначені зміни набули висвітлення в Доповіді Світового банку «Держава у світі, що розвивається», яка позначила основні контури моделі ефективної держави як спадкоємиці моделі держави загального добробуту або її європейського різновиду соціальної ринкової держави⁷⁷.

На початку 2000-х років інтелектуальна еліта розвинених країн виступила з глобальною ініціативою «нової» економіки з осередком у вигляді економіки, заснованої на знаннях (економіки знань.). Втім, глобальна фінансово-економічна криза викликала необхідність перегляду прогнозів економічного розвитку, знецінила багато громадських ініціатив, в тому числі, концептуальну модель ефективної держави. Сьогодні в науково-популярній літературі ефективна держава все більше асоціюється з суб'єктом, здатним забезпечити для країни стійкі перспективи політичної стабільності, економічного зростання та соціального розвитку за допомогою маніпулювання джерелами «жорсткої», «м'якої» і «розумної» сили. Сильна держава повинна мати у своєму розпорядженні, з одного боку, достатні владні повноваження для протистояння як зовнішнім, так і внутрішнім викликам, пов'язаним з лобюванням

⁷⁶ Губанов С. Вертикальная интеграция – магистральный путь развития. *Економист*. 2001. С. 40.

⁷⁷ Всемирный банк. Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии. Москва: Прайм ТАСС, 1997.

особливих інтересів, з іншого – ефективні інститути для мобілізації господарських ресурсів і вкорінення навичок демократичного управління через налагодження належних взаємозв'язків між громадянським суспільством і правлячими елітами⁷⁸. У країнах зі слабкою державою її керівники, на думку І. Валлерстайна, виявляться нездатними ефективно координувати діяльність складного промислово-комерційно-сільськогосподарського механізму та будуть поступово втрачати легітимні повноваження на управління цілим.

Проблема формування ефективної держави є актуальною для України. Конттури такої моделі, як зазначалося, були позначені в кінці 1990-х років в Доповіді Світового банку «Держава у світі, що змінюється». Тим часом основні положення Доповіді не дають готових відповідей на такі запитання: як може набути сили держава, що звільнилася від основної частки своїх економічних активів внаслідок приватизації? За допомогою яких механізмів вона здатна демонструвати свою політичну, адміністративну і соціально-економічну ефективність і привабливість? Прояснити закономірності трансформації моделей державного управління в розвинених країнах, які слугують орієнтирами для ринкових перетворень в Україні, можливо з позицій ціннісної методології.

Ключовою передумовою аналізу є те, що модель ефективної держави реалізується у формі публічного сектора економіки на основі сумісно-розділених відносин власності і управління в системі держава – корпоративний сектор⁷⁹. При цьому висока результативність функціонування держави досягається, зокрема, за рахунок ефективного управління корпоративними правами, перш за все, державними корпоративними правами.

У вузькому розумінні управління корпоративними правами в системі держава – корпоративний сектор здійснюється в межах пучків правових повноважень в напрямі реалізації цілей та

⁷⁸ Цыганков А. Сильное государство: теория и практика в XXI веке. *Россия в глобальной политике*. 2015. № 3. С. 9; Делягин М. Чего мы не знаем. *Свободная мысль*. 2015. № 1. С. 37–50.

⁷⁹ Гриценко А. Методологічні основи модернізації України. *Економіка України*. 2011. № 2. С. 4–12.

інтересів власників. При цьому система управління корпоративними правами в казенних підприємствах та об'єктах з відповідною державною часткою утворює ядро державного сектора – *державний сектор у вузькому розумінні* і повинна слугувати еталоном ефективної організації для суб'єктів бізнесу. У широкому розумінні управління корпоративними правами, опосередковане управлінням державними корпоративними правами (і навпаки), становить *основу функціонування державного сектора економіки в широкому розумінні – у формі публічного сектора*. Отже, ефективне управління державними корпоративними правами, з одного боку, є складовою частиною загальної системи корпоративного управління; з іншого – обумовлює саму цю систему, спрямовує її на результативне функціонування, що дозволяє поєднувати прагнення компаній залучати інвестиції, раціонально використовувати ресурси, забезпечувати зростання вартості акціонерного капіталу з інтересами підвищення конкурентоспроможності національної економіки та добробуту населення.

Таким є *внутрішній зміст моделі ефективної держави як сумісно-розділених відносин власності і управління*. Критерієм її практичного втілення є *становлення ефективного власника* – відповідального господарського суб'єкта, що відрізняється інноваційною поведінкою, впроваджує на підприємстві ефективну систему корпоративного управління і високу корпоративну культуру, яка дозволяє об'єднати інтереси найманого працівника, корпорації і суспільства: сприяє глибокій реструктуризації виробництва, соціалізації економічних відносин, підвищенню конкурентоспроможності національної економіки. Система ефективного управління державними корпоративними правами сприяє оптимізації обсягів державної власності та функціонуванню державних підприємств як суб'єктів підприємницького типу. Одночасно виступаючи ініціатором становлення інноваційної системи корпоративного управління в більш широкому просторі публічного сектора, держава отримує можливість активно впливати на суб'єктів і на процеси розширеного відтворення, ефективно залучати кошти до державного бюджету з подальшим їх розумним інвестуванням в соціально-економічні програми. Спільно-розділені відносини не виключають наявності спектра різноспрямованих

інтересів і цілей, які підлягають гармонізації; однак пріоритетність національних інтересів розширеного відтворення не скасовує непорушні принципи економічного суверенітету фірми, в тому числі, і державної корпорації.

Загалом практика *господарювання на початок 2000-х рр.* демонструвала тенденцію становлення в розвинених країнах світу моделі ефективної держави. Відповідаючи на виклики 1990-х років, Організація економічного співробітництва і розвитку сформулювала принципи сучасного корпоративного управління; їх діяльну реалізацію в публічному секторі економіки покликані були забезпечити інститути державно-приватного партнерства та соціальної відповідальності організації. Оформилися різновиди нової моделі державного сектора:

англо-саксонська, з незначними масштабами державної власності і переважно «горизонтальними» (податково-бюджетними) методами регулювання корпоративного сектора;

євроконтинентальна, з широким діапазоном корпоративних прав, значною часткою державної власності (перш за все, у фінансовій сфері і галузях інфраструктури) і, відповідно, державних витрат в економіці;

японська, з унікальним симбіозом «перехресних» володінь і відповідними економічними суб'єктами державно-корпоративного типу; з відносно малою часткою бюджетних витрат і невеликими розмірами державної власності.

За допомогою ефективного управління відтворювальним потенціалом уряди розвинених країн отримували можливість сформувати соціально орієнтовану інноваційну економіку, що відповідає реаліям інформаційного (постіндустріального) суспільства. Трансформування відносин власності закономірно зумовлювало становлення потрійної структури національної економіки (рис. 3.1).

Однак недостатнє теоретичне осмислення трансформації моделей державного управління внаслідок ослаблення методологічних позицій причинно-наслідкового аналізу сприяло зміцненню суспільних пріоритетів економічної ефективності за рахунок послаблення принципів соціальної відповідальності. Трансформація відносин власності відповідно до законів хаосу і катастроф, ентропії і нелінійного розвитку, які постулюються

інформаційною теорією вартості⁸⁰, сприяла реставрації капіталістичної природи держави. Внаслідок цього відбувається звуження прошарку середнього класу, наростає дегуманізація економічних відносин, загострюється проблема поляризації доходів у суспільстві⁸¹.

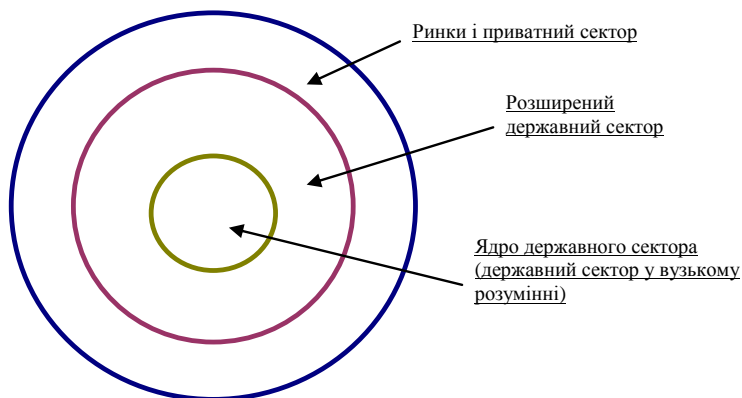

Рис. 3.1. Схема національної економіки у контексті моделі ефективної держави

Джерело: складено автором.

Як зазначалося, проблема соціальної невладштованості та інфраструктурної недостатності значною мірою характерна для України⁸². Проте слабка результативність планів модернізації інфраструктурного та інших секторів економіки обумовлюється наявністю більш загальної проблеми становлення моделі ефективної

⁸⁰ Артемова Т.И. Стоимость и цена: логико-исторический процесс формирования. Киев: Основа, 2006. С. 138–142.

⁸¹ Супян В.Б. Американская экономическая модель: характерные черты и эффективность в начале XXI века. *США – Канада: ЭПК*. 2015. № 7. С. 11, 21; Шлихтер А. Общественные блага в США: распределение и финансирование. *Мировая экономика и международные отношения*. 2014. № 5. С. 44.

⁸² Никифорок О.І. Модернізація наземних транспортних систем України / ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2014; Никифорок О.І., Чмирьова Л.Ю., Федяй Н.О. Перспективи фінансування транспортних проєктів у рамках міжнародної фінансової допомоги. *Економіка України*. 2015. № 4. С. 45–57.

інноваційної держави. Важливо враховувати, що повноцінно виконувати свою історичну інноваційну місію держава не може сьогодні не тільки в перехідних економіках, а й в розвинених країнах.

На думку Ж. Сапіра, на європейському просторі тягар кризи значною мірою пов'язаний із застосуванням заходів бюджетної економії. Недалекоглядність такої політики у свою чергу обумовлена недосконалістю застосованих моделей економічного прогнозування, які достатньо спрощено трактують господарські відносини⁸³. Отже, виявляти закономірності становлення нової системи державного управління та реформування суспільного сектора економіки сьогодні належить усім країнам спільно, і Україна цілком здатна закласти інноваційні підходи на цьому шляху. Оскільки сталий розвиток національної економіки є неможливим поза соціумом, без широкого залучення до нього широких верств населення, то подолання кризи соціальної держави слід шукати на таких засадах інклюзивності, зазначає академік В. Геець⁸⁴.

При аналізі процесів відтворення системи соціально-економічних відносин *важливо враховувати також інверсійний характер глобальних ринкових трансформацій*.

3.4. Інверсійний характер глобальних ринкових трансформацій та його вплив на систему соціально-економічних відносин

Поняття «інверсія» (від латин. – *inversio*) у найзагальнішому сенсі суть перестановка. В системі суспільного відтворення України інверсійні процеси найбільш явно позначилися на початку ринкових реформ. Феномен економічної інверсії отримав відображення в науковій літературі; зокрема, у працях А. Гриценка, який уточнив структуру ринкової трансформації інверсійного типу.

А. Гриценко, зокрема, відзначав, що реальний перехід тут здійснюється не від адміністративно-командної економіки до ринкової, а від змішаної економіки одного типу до змішаної

⁸³ Сапир Ж. Французская экономика в 2014 г.: кризис конъюнктурный и кризис структурный. *Проблемы прогнозирования*. 2015. № 2. С. 101–104.

⁸⁴ Геец В. О будущем социального государства. *Мир перемен*. 2013. № 4. С. 97–98.

економіки іншого типу, отже, змістом такого переходу є зміна підстав господарської системи⁸⁵. Оскільки йдеться не про тотальну руйнацію однієї системи і побудову заново іншої, а про зміну підґрунтя господарської системи, про її переструктурування і створення нових форм розвитку, остільки весь процес можна трактувати як трансформаційний. Його важливою особливістю є інверсійний характер, обумовлений перестановкою в послідовності економічних перетворень. Так, класичний тип формування ринкової економіки пов'язаний з переходом від аграрного суспільства до індустріального, коли розвиток індустрії створює техніко-технологічний базис для закріплення ринкових відносин. Інверсійний тип ринкових перетворень, навпаки, відбиває становлення ринкової системи в умовах сформованого індустріального суспільства. Отже, ринкова трансформація передбачає не тільки і не стільки функціональну заміну планових зв'язків ринковими, але структурну перебудову економіки, зазначав автор⁸⁶. Але що ж розуміється під структурною трансформацією і яким чином вона повинна здійснюватися?

На думку А. Гриценка, інверсійний характер ринкової трансформації проявляється у всіх сферах економіки і обумовлений розгортанням трьох основних трансформаційних потоків: первісного нагромадження капіталу, переструктурування економіки відповідно до нових закономірностей її функціонування, соціалізації економіки як процесу, протилежного первісному накопиченню капіталу та покликаного гасити напруженості, породжені двома попередніми процесами⁸⁷.

За класичним типом формування ринкової економіки суть первісного нагромадження капіталу полягає у відділенні безпосередніх виробників від засобів виробництва, а також в утворенні великих грошових статків на одному боці суспільства і перетворенні більшої частини населення в найманих працівників,

⁸⁵ Гриценко А. Структура ринкової трансформації інверсійного типу. *Економіка України*. 1997. № 1. С. 5.

⁸⁶ Гриценко А. Структура ринкової трансформації інверсійного типу. С. 5.

⁸⁷ Там само. С. 6.

що продають свою робочу силу, – на другому. У такому процесі формування приватної власності отримує природне завершення, міркує автор⁸⁸. За інверсійним типом ринкової трансформації, який позначився на пострадянському просторі, первісне нагромадження капіталу здійснювалося значною мірою стихійно і полягало в закріпленні і правовому оформленні відчуження працівників від раніше усуспільнених засобів виробництва за допомогою процесів приватизації та інфляції⁸⁹.

Що стосується переструктурування економіки, то воно, на думку автора, має включати структурний злам, капіталізацію і структурну трансформацію, яка охоплює два попередніх моменти, поєднуючи їх у процесі заміни старих фондів і економічних форм новими⁹⁰. При цьому, на відміну від класичного типу, інверсійний процес накопичення капіталу починається не в легкій промисловості, а відбувається в більш широкій площині, при вирішальній ролі великої індустрії. Переструктурування економіки при цьому виявляється найбільш важким процесом, бо ринковій економіці притаманні принципово інші виробничі й територіальні структури господарства. У контексті макроекономічних перспектив повна лібералізація процесів господарського переструктурування і пасивність у застосуванні управлінських функцій з боку держави неминуче здатні призвести до погіршення структури національної економіки⁹¹.

Третій трансформаційний потік – соціалізація економіки – здійснюється на пострадянському просторі також інверсійним способом. Класичний тип соціалізації автор пов'язує з переходом від індустріальної до постіндустріальної економіки, з підвищенням ролі людини, її здібностей і знань у сфері суспільного виробництва⁹². Внаслідок ринкової трансформації притаманна плановій економіці соціалізація руйнується; на зміну їй повинна прийти соціалізація капіталу, але останній перебуває на стадії

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. С. 7–8.

⁹⁰ Там само. С. 8.

⁹¹ Там само. С. 9.

⁹² Там само.

формування; до того ж соціалізація капіталу опиняється формою його самозаперечення на вищій стадії власного розвитку. Отже, *протиріччя між соціалізацією традиційної соціалістичної системи, яка інтенсивно руйнується, і ще несформованою соціалізацією капіталу стає характерним атрибутом перехідної економіки інверсійного типу*. Воно обумовлює великі розриви в соціальній тканині суспільства, оголює соціальну незахищеність, як окремих соціальних груп, так і широких верств населення загалом⁹³.

Збираючись з думками, на самому початку статті автор ніби має сумнів щодо кінцевої станції маршруту економічних перетворень у пострадянських країнах. Яка система господарювання повинна прийти на зміну традиційному соціалізму? Яким має бути теоретико-методологічний супровід масштабних економічних зрушень?⁹⁴ В подальшому, однак, існуюча в розвинених капіталістичних країнах модель господарювання розглядається як класичний варіант формування ринкових відносин⁹⁵.

Втім, тектонічні зрушення інверсійного характеру, які потрясли економічні підвалини традиційного соціалізму, здійснювалися одночасно з трансформаційними процесами в господарській системі ринкового типу і мали глобальний вплив на ці процеси. Таким чином, *інверсійний тип ринкової трансформації*, теоретично вивчений у роботах А. Гриценка, *виявився характерним не тільки для перехідної економіки пострадянських країн, але для глобальних перехідних процесів загалом*. Сьогодні перехідна економіка інверсійного типу стала реальністю повсякденного життя, суспільною формою функціонування національних економік, які, маючи різношвидкісну і різновекторну спрямованість, дедалі більше залучаються до глобального становища певної перехідної процесуальності з невизначеними перспективами. У зв'язку з цим інверсійний характер економічної перехідності вимагає подальшого дослідження; для його осмислення важливо відновити історичну

⁹³ Там само. С. 9–10.

⁹⁴ Там само. С. 4.

⁹⁵ Там само. С. 10.

послідовність подій господарського життя кінця XX – початку XXI століть.

Передбачалося, що процеси гіперінфляції і масової приватизації, які розгорнулися на пострадянському економічному просторі в 1990-ті роки, мають зумовити трансформацію системи традиційного соціалізму в господарську систему соціального ринкового господарства. Проте в системі ринкового господарства також позначився перехід від індустріального до постіндустріального суспільства; під впливом процесів масової приватизації в ході неоліберальної революції розгорнулася інверсійна за своїм характером ринкова трансформація. Як зазначалося, наприкінці XX ст. патерналістська модель соціальної держави в ринково зрілих країнах піддалася перегляду і поступово стала мігрувати в бік моделі ефективної держави. Контури останньої були позначені в кінці 1990-х років в Доповіді Світового банку «Держава у світі, що змінюється».

Таким чином, *теза про те, що первісне нагромадження капіталу в «класичному» його варіанті здійснюється один раз і надалі не відтворюється в такій само формі, не виправдалася*. У розвинених країнах на рубежі XX–XXI ст., так само, як і в країнах традиційного соціалізму, розгорнулися масштабні процеси перерозподілу (нагромадження) капіталу, які мали інверсійний характер: припускали переструктурування і нові форми соціалізації економіки. За задумом ініціаторів реформ, скорочення об'єктів державної власності повинне було здійснюватися поступово і компенсуватися зростанням соціальної відповідальності великих приватних компаній – так званою соціалізацією капіталу. Активізувати соціальні функції корпоративного сектора були покликані інститути державно-приватного партнерства та соціальної відповідальності організації. Державні ж підприємства, навпаки, повинні були показати взірць ефективного ведення господарства, орієнтуючись у своїй діяльності на принципи кращих ділових фірм.

Однак перетворення, що закономірно почалися в 1980-і роки, стрімко переросли в «буремні дев'яності» (за Дж. Стігліцем)⁹⁶, відзначилися збуренням фондових ринків на початку 2000-х років і

⁹⁶ Стиглиц Дж. Ю. Ревущие девяностые. Семена развала. Москва: Современная экономика и право, 2005.

завершилися глобальною фінансово-економічною кризою. Тобто, хоча і менш помітно на загальному тлі бурхливої трансформації постсоціалістичних країн, ринкові (точніше, капіталістичні) перетворення в розвинених країнах здійснювалися так само стихійно, безконтрольно. Після неоліберальної революції, втративши активи, держава не змогла повною мірою відновити свою соціально-економічну могутність створенням адекватної системи перехресного корпоративного управління; це сприяло пожвавленню капіталістичних мотивів в економіці.

Тенденція капіталізації економіки в ринково зрілих країнах заявила про себе на початку 1990-х років, хоча найбільш виразно проявилася після глобальної фінансово-економічної кризи. Частково пожвавлення капіталістичних мотивів компенсувалося і маскувалося становленням ринків країн традиційного соціалізму. Але, навіть попри згладжування суперечностей, тенденція капіталізації економіки залишатиметься. Отже, початково орієнтуючись у своїй ринковій трансформації на соціальне ринкове господарство, пострадянські країни на ділі спробували здійснити такий перехід за допомогою капіталізації економічних відносин. Аналогічним способом спробували досягти берегів постіндустріального суспільства ринково зрілі країни. В результаті подвійна інверсія ринкової трансформації, багаторазово помножена внаслідок сполучення зустрічних процесів, затиснула глобальний соціум у лабіринтах виснажливого вибору між полюсами соціалізації і капіталізації. *Інверсійний тип ринкової трансформації став інституційною пасткою – процесуальним коловоротом, який затягує національні економіки і людство загалом в глибини невизначеності господарських перспектив.*

Економічна інверсія перетворилася на типовий феномен ринкового простору, її прояви в сучасному житті є різноманітними, чи то зайнятість, чи структура суспільного виробництва, чи система надання суспільних благ та інше. Так, домашня прислуга, яка була найбільш масовою професією (близько третини зайнятих в економіці) в більшості розвинених країн на початку XX ст. до початку 1980-х років майже повністю зникла, а в 2000-ні роки, поряд з торговими

працівниками, знову набула колишнього статусу⁹⁷. У 1990-ті роки формування мережевої економіки відповідно до ідеології «постіндустріальності» супроводжувалося згортанням традиційних галузей промисловості і розвитком «інтелектуальних» виробництв – сфери науково-дослідних і конструкторських розробок, сектора різноманітних, перш за все фінансових, послуг. Розвинені країни охоче оптимізували промислове виробництво, виводячи підприємства, їхні підрозділи і цілі галузі за кордон, ближче до джерел дешевої сировини і робочої сили, зменшуючи вплив профспілкового руху на державу і бізнес.

Так, до 2000 р. частка зайнятих у галузях промисловості тут становила в середньому 15–18% від загального числа зайнятих в економіці; лише в Німеччині та Японії вона збереглася на рівні 20–25% (хоча проти початку 1970-х років чисельність промислових робітників і в цих країнах скоротилася, відповідно, на 48 і 22%)⁹⁸. Функції «фабрик світу» переймали економіки Китаю, Туреччини, Кореї, нових країн Європейського Союзу. При цьому економічна могутність розвинених країн зберігалася за допомогою ефективного управління промисловими брендами і фінансовими потоками. Однак після глобальної фінансово-економічної кризи ситуація змінилася. Нова хвиля економічної інверсії з суспільними орієнтирами у вигляді модернізації, неоіндустріалізації, нової промислової революції зумовила тенденцію повернення і відродження промисловості в розвинених країнах; до 2020 р. в США, наприклад, передбачається створити в галузях традиційного виробництва від 600 тис. до 1 млн робочих місць⁹⁹.

Інверсія як типовий феномен сучасного господарського життя змінила структуру ринкового простору, зумовила в'язку плинність будь-якої його точки, сформувала реальність «нової» економіки. На думку фахівців, у такій економіці традиційні фактори виробництва позбуваються значення основного продуктивного ресурсу, а роль

⁹⁷ Кокшаров А. Объединяющий престол. *Експерт*. 2012. № 23. С. 85.

⁹⁸ Вишневская Н. Рынок рабочей силы в ретроспективе XX столетия. *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 9. С. 52–61.

⁹⁹ Кокшаров А. Снова «Сделано в Америке». С. 49; Маньятти П. Производство возвращается домой. С. 131.

останнього, здатного створювати безпрецедентний достаток і значно прискорювати темпи суспільних змін, переходить до інформації. Внаслідок цього за пояснення законів функціонування «нової» економіки взялися прихильники інформаційної теорії вартості, які, оперуючи методологічним інструментарієм теорії систем, синергетики, футурологічних, соціологічних концепцій, теорії нелінійного розвитку, хаосу і катастроф, доводили, що метою і змістом правильно побудованої мережі господарських зв'язків є постійно підтримувана нерівновага.

У дзеркалі інформаційної теорії вартості нова інформаційна економічна реальність своєю пластичністю, багатством взаємодій, інтерактивним характером здатна створювати широкий простір для креативної діяльності господарюючих суб'єктів, проте вимагає для цього максимального напруження всіх їхніх життєвих сил. В умовах, коли система економічних відносин заміщується мережею раціональних операцій (угод), господарська діяльність, пов'язана з досягненням цільових орієнтирів, перетворюється в безперервне моделювання мінливих ринкових ситуацій. Внаслідок цього актори мережевої економіки невпинно прагнуть до вершин успіху, але ніколи не знаходять жаданого плода своїх пошуків. Отже, пошук вершини процвітання виявляється жорстокою «грою на виживання», а ризикові господарські операції в економіці стають звичною рутинною. Біологічний характер прийдешньої епохи полягає в тому, що абсолютно звичайним стає швидке зникнення одного учасника і поява нового, пояснює К. Келлі¹⁰⁰.

На більш глибоких рівнях мережевої економіки, зазначає М. Кастельс, відбувається перетворення матеріальних засад суспільного господарства в буття «простору, пронизаного інформаційними потоками, які замінюють буття часу». Його результатом стає знецінення багатьох господарських функцій, маргіналізація соціальних верств і груп, випадіння з процесу поступального економічного розвитку цілих територій і регіонів¹⁰¹. Наслідуючи «заповіді Інтернаціоналу», мережева економіка покликана зруйнувати

¹⁰⁰ Семенов А. Новые правила для новой экономики. Дайджест статьи Кевина Келли в журнале Wired. *Знание – сила*. 1998. № 4. С. 26.

¹⁰¹ Кастельс М. Становление общества сетевых структур. С. 504.

всю індустріальну економіку і лише потім створити мережу щільно пов'язаних гнучких одиниць, говорить К. Келлі. Але на цьому процес «творчого руйнування» не закінчується, і метою правильно розбудованої мережі в кінцевому підсумку має бути постійно підтримувана нерівновага¹⁰². Загальний «фанковий» емоційний фон демонстрації законів «нової» економіки¹⁰³ приховував, проте, більш прагматичні підстави нового світового порядку, в якому лідируючі позиції закріплюються за тими країнами, в яких зосереджена критична більшість принципових наукових розробок, налагоджені процеси випробувального виробництва технічно складних і дорогих промислових виробів, концентруються грошові потоки, відпрацьовані технології фінансових спекуляцій.

Глобальна фінансово-економічна криза змусила переглянути історичні перспективи «нової» економіки: не виправдалися сподівання ринково зрілих країн на всемогутність традиційно застосовуваних механізмів господарського управління, оголилися вади чимало полегшеної внаслідок перенасичення «невидимими» галузями і товарами економічної структури. Це змусило терміново повертати додому і модернізувати традиційні виробничі галузі, які нещодавно здавалися зайвими, запускати інфраструктурні проекти. При цьому попередній інверсійний процес не поглинувся новим, не анігілював; не зникла (за відсутністю професійних опонентів) інформаційна теорія вартості: вона пішла в основу нею ж сформованого процесуального коловороту господарського життя, в якому змішалися традиція і новація, емоційність і раціональність, віртуальні ігри і реальні бойові дії. За вабливими вогнями мережевої економіки, яка щільно угорнула глобальний ринковий простір, господарським суб'єктам нелегко розпізнати справжній зміст модернізації і неоіндустріалізації, в боротьбі за базові споживчі блага нема коли згадувати недавні обіцянки економіки знань безпрецедентного достатку. Безперервні емоційні шоу роблять майже невиразними обличчя оживлого капіталізму. Отже,

¹⁰² Семенов А. Новые правила для новой экономики. С. 28.

¹⁰³ Нордстрем К.А., Риддерстрале Й. Бизнес в стиле фанк. Капитал пляшет под дудку таланта. Санкт-Петербург: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2001.

інверсія повернулася до суспільства жорстким боком процесуальності, небезпечної нерівноваги замість того, щоб стати духовним перетворенням людини і людства.

3.5. Проблема підвищення економічного добробуту і можливості наздоганяючого розвитку

Для порівняння умов розширеного відтворення господарських систем традиційного й інверсійного типів доцільно звернутися до класичної теоретичної спадщини. Відомо, що процес суспільного відтворення пов'язаний з накопиченням та примноженням національного багатства. Сьогодні проблема розшарування суспільства за доходами і багатством як в окремих країнах, так і у світі загалом набуває особливої гостроти, а отже, потребує свого пояснення і вирішення. При цьому відомості щодо стану розшарування в суспільстві є доволі суперечливими. Так, за одними даними, в 2015 р. в Україні до середнього класу можна було віднести лише 14% населення. розбіжність між найбагатшими і найбіднішими верствами населення сягала декілька десятків разів)¹⁰⁴. Втім, за результатами дослідження коефіцієнту Пальма, в 2017 р. Україна поряд із Норвегією і Словенією очолила рейтинг країн, в яких розрив між багатими і бідними є найменшим¹⁰⁵.

Свого часу, розглядаючи загальні підстави накопичення і розподілу багатства в господарських системах «традиційного» і «цивілізованого» типу, А. Сміт, зокрема, виокремив низку парадоксальних ціннісних ефектів. А саме, виявив, що *суспільство, сукупний дохід якого містить, крім оплати праці, прибуток і ренту, здатне купувати продукт набагато більшої праці, ніж та, яка потрібна для виробництва і доставки на ринок власного продукту*. У традиційному суспільстві, говорить Сміт, кожна людина, здатна до праці, намагається в міру сил добувати все необхідне для себе і для тих, хто не в змозі працювати. Такі народи бувають, проте, такими бідними,

¹⁰⁴ Доспехова Е. Погубит ли неравенство Украину? URL: <http://www.dsnews.ua/society/ukrainu-pogubit-neravenstvo-05062015105700>. 26.01 2018.

¹⁰⁵ Украина возглавила рейтинг «Индекса неравенства» – исследование. URL: <https://strana.ua/news/68124-ukraina-stala-liderom-sredi-stran-s-naimenshim-razryvom-mezhdu-bednymi-i-bogatymi.html>. 26.01 2018.

що часом прирікають на смерть своїх дітей, стариків і хворих. Навпаки, у народів цивілізованих і процвітаючих (хоча у них багато людей зовсім не працює, і дозвільний клас часто споживає в десятки і сотні разів більше за працюючих) суспільний продукт праці є настільки великим, що забезпечує достаток для всіх¹⁰⁶.

Поділ праці, що призводить до таких вигод, є не результатом певної далекоглядної мудрості, а наслідком розвинених схильностей людської природи, зазначає Сміт. При цьому не обсяги національного багатства, а його безперервна динаміка зумовлюють суспільний добробут. Втім, зростання продуктивності праці (економічне зростання загалом), обумовлюючи господарський розвиток, одночасно знецінює накопичене в суспільстві багатство¹⁰⁷.

На думку Дж.М. Кейнса, той факт, що з найдавніших часів до початку XIII ст. рівень життя середнього жителя в центрах світової цивілізації істотно не змінювався і, отже, суспільство економічно не розвивалося, пояснюється двома основними причинами – браком важливих технічних нововведень і нездатністю накопичувати капітал. Спонукальними факторами розвитку європейських країн послужили зростання цін і супутнє їм зростання прибутків, а все це у свою чергу було пов'язано з появою золота і срібла, привезеного з Нового Світу в Старий. З цього часу, вважає Кейнс, *дрімаюча сила накопичення за складним відсотком набула міць, яку зберігає понині*¹⁰⁸.

Як ілюстрацію Дж. Кейнс наводить власні розрахунки. Так, вартість іноземних інвестицій Великої Британії станом на 1930 р. становила приблизно 4 млрд фунтів стерлінгів. Вони забезпечували для країни щорічний дохід у розмірі 6,5%. Половина цього доходу поверталася в країну, а інша половина (3,25%) за формулою складного відсотка інвестувалася за кордоном. Така практика тривала протягом чверті тисячоліття, бо кожен фунт, привезений до Англії в 1580 р., у 1930-х роках перетворився на 100 тис. фунтів¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов: в 2 т. Москва – Ленинград: Госсоцэкгиз, 1935. Т.1. С. 4–5.

¹⁰⁷ Там само. С. 64–65.

¹⁰⁸ Кейнс Дж.М. Экономические возможности наших внуков. *Вопросы экономики*. 2009. № 6. С. 62.

¹⁰⁹ Там само. С. 62.

Починаючи з XVI ст. розгортається епоха технічних винаходів, яка яскраво проявила себе в XVIII ст. і остаточно сформувалася наприкінці XIX ст. В результаті, попри величезне зростання світового населення, середній рівень життя в Європі і США збільшився майже у 4 рази; обсяг капіталу більш ніж у 100 разів перевищив масштаби всіх попередніх епох. За розрахунками Дж. Кейнса, при річних темпах капіталізації в 2%, обсяг капітального обладнання у світі до 1950-го року мав подвоїтися, а до 2030-го року зрости в 7,5 рази. За прогнозами автора, проблема технологічного безробіття має бути успішно подолана і до 2030-го р. рівень життя в розвинених країнах збільшиться в 4–8 разів. Тобто світова економічна проблема може бути успішно вирішена вже до 2030 р. і на порядок денний висувається питання розумного використання вільного часу¹¹⁰.

Проте, як зазначалося, сучасна практика господарювання свідчить не на користь становлення ери загального добробуту. За деякими розрахунками, якщо в 1500-му році відношення душевого доходу в країнах, які згодом стануть називати розвиненими, до душевого доходу всіх інших країн становило приблизно 1:1, то до 1900-го року воно збільшилося до 6:1 і залишалося на такому рівні протягом наступних 100 років; при виключенні Китаю цей показник продовжував зростати, хоча і не так швидко, як раніше¹¹¹.

У другій половині XX ст. успішний наздоганяючий розвиток здійснили Японія, Гонконг, Сінгапур, Південна Корея, Тайвань – країни і державні утворення, економіка яких у 1950–1980-і рр. трансформувалася зі стану, що розвивається, до розвиненого. В останні десятиліття схожі перетворення переживають країни Південно-Східної Азії і Китаю. Деякі експерти висловлюють обережну думку, що п'ятсотлітня тенденція розриву в рівні життя між багатими і бідними країнами, можливо, вичерпала себе. Згідно з Оглядом світового економічного і соціального становища (станом на 2014 р.), нерівність між країнами має тенденцію до скорочення з 2000 р. Хоча І. Валлерстайн назвав швидке піднесення Японії, Південної Кореї і Тайваню «розвитком на запрошення» (маючи на увазі значну

¹¹⁰ Там само. С. 64–65.

¹¹¹ Попов В. В поисках новых источников роста. Догоняют ли развивающиеся страны развитые? *Вопросы экономики*. 2015. № 10. С. 30.

допомогу цим країнам з боку США), прискорення економічного зростання заявило про себе як більш широкий світовий процес. У 1960-ті роки прискорений розвиток продемонстрували Малайзія, Таїланд, Індонезія, в 1980-ті – Китай, у 1990-ті – В'єтнам. Значні темпи зростання спостерігалися також в Ботсвані і Лесото, в Індії і Шрі-Ланці, в Ізраїлі, Омані та Тунісі¹¹².

За іншими розрахунками (порівнювалася 131 країна), за показником ВВП на душу населення (у цінах 2000-го року) абсолютний розрив між країнами з низьким і високим рівнями доходу зріс з 1960-го по 2000-й рр. з 8,5 до 26 тис. дол., а відносний – з 42-кратного до 66-кратного. За показником ВВП на душу населення (з урахуванням паритету купівельної спроможності – ПКС), розрахованому в цінах 1990-го року, абсолютний розрив між країнами з низьким і високим рівнем доходу зріс за той же період з 6,5 до 22 тис. дол., а відносний – з 6-кратного до 21-кратного¹¹³. На думку інших авторів, на сьогодні у світі взагалі відсутній приклад країни, економіка якої за короткий період перетворилася б з відсталого на одну з найбільш розвинених. Вважається, що економічному піднесенню Китаю в останні 20 років сприяли зниження народжуваності і зростання урбанізації. Обидва чинники сприяли значному зростанню продуктивності праці, проте вони є обмеженими в часі і можуть не зберегтися у майбутньому. Китайська економіка швидко розвивається від натурального сільського господарства до важкої промисловості, а від неї – до новітньої електроніки і споживчих послуг. У зв'язку з цим темпи зростання цілком можуть сповільнитися – так само, як в економіці розвинених країн¹¹⁴.

Незважаючи на різноманітність думок щодо перспектив наздоганяючого розвитку, підґрунтям для *стійкого піднесення (висхідної відтворювальної динаміки) національної економіки*, на думку фахівців, має слугувати не копіювання досвіду розвинених

¹¹² Там же. С. 34.

¹¹³ Евстигнеева Л., Евстигнеев Р. Тайна догоняющего развития. *Вопросы экономики*. 2013. № 1. С. 82.

¹¹⁴ Бабонес С. Срединная империя. *Россия в глобальной политике*. 2012. № 5. С. 127.

країн, а вміле використання власних конкурентних переваг. Такі переваги сьогодні, проте, стрімко зникають унаслідок монополізації ринкових ніш під впливом різних форм міждержавних союзів. Національні конкурентні стратегії все більше вбудовуються в глобальні ринкові механізми за допомогою розгортання товарних і вартісних ланцюжків, кластерів, загальних технологій грошово-фінансових ринків тощо. Глобальна економіка, з одного боку, все більше виявляє свою конвергентну сутність стосовно національних ринків, з іншого – демонструє майже нездоланні бар'єри для вирівнювання станів економічного добробуту і розвитку країн. Внаслідок цього матеріальні чинники національного добробуту не втрачають значущості для сталого розвитку економіки.

Для України, зокрема, пошук джерел капітальних інвестицій як передумова перетворення стаціонарної економіки на таку, що динамічно розвивається і нарощує суспільний добробут, залишається актуальним завданням: зовнішні запозичення занадто дорогі і обтяжливі, внутрішні можливості обмежені. Втім, наша країна цілком здатна забезпечити собі гідне місце в системі новітнього світового поділу праці. *Синергія вмілої організації фундаментальних наукових досліджень та ефективної системи управління на всіх рівнях, починаючи з державного, сприяючи духовному відродженню суспільства, може стати передумовою відновлення економіки.* Отже, підґрунтям розширеного відтворення системи соціально-економічних відносин постає ефективне реформування суспільного сектора економіки – системи забезпечення суспільними благами.

Суспільні блага утворюють особливу групу благ, виробництво і розподіл яких природно підлягає контролю з боку держави. Проте державне надання суспільних благ пов'язане зі збільшенням попиту на них за межі розумних потреб, спроби ж централізованого нормування попиту неціновими методами сприяють неефективній алокації економічних ресурсів. В таких умовах доцільно виокремлювати у складі суспільних благ сегмент суспільних товарів, які можуть надходити до споживання через систему ринку. Економічна теорія добробуту в поєднанні з теорією прав власності розширює горизонти дослідження сучасного ринку за допомогою виділення і конкретизації трьох його основних сегментів: суспільного сектора, в якому права власності на економічні блага не розподілені, приватного, в якому права власності розподілені і захищені, а також змішаного –

ринку суспільних товарів, що забезпечує ув'язку приватного інтересу з загальнонаціональним і тим сприяє ефективному розподілу ресурсів і формуванню економіки довіри.

Виникнення поряд з державним наданням суспільних благ приватного забезпечення ними, розвиток конкурентних відносин в суспільному секторі дозволяє говорити про становлення ринку суспільних товарів. В Україні формування такого ринку має сприяти подоланню тенденції звуженого відтворення людського капіталу, яка перешкоджає загальному процесу розширеного відтворення економічних відносин. Для ефективної модернізації суспільного сектора важливо враховувати інверсійний характер глобальних ринкових трансформацій і особливості його прояву на постсоціалістичному економічному просторі. А саме, таке: *в умовах, коли система адміністративного надання суспільних благ піддалася руйнуванню, а система соціалізації капіталу ще не повністю сформувалася, ринок суспільних товарів постає компенсаційним інститутом десоціалізації, забезпечує трансформацію людського потенціалу у людський капітал і тим заповнює «розриви» в соціально-економічній тканині суспільства.* Найбільш прийнятна для України модель розвитку ринку суспільних товарів повинна ґрунтуватися на системному підході і взаємно пов'язувати три суспільних інститути: державного управління публічним сектором, професійної діяльності, громадських ініціатив.

3.6. Особливості структури національної економіки та методологічні підходи щодо її вдосконалення

Загалом Україна, відповідно до класифікації Світового банку, є країною з доходом нижче середнього рівня. ВВП на душу населення в 2012–2014 рр. становив тут близько 3700 дол. США (7200 дол. США на основі паритету купівельної спроможності). Після розпаду системи традиційного соціалізму і Радянського Союзу країна зазнала глибокого і тривалого скорочення обсягів виробництва, розпаду торговельних зв'язків і подальшої фінансової дестабілізації. Починаючи з 2000 р. позначилася тенденція економічного відновлення; в середньому до 2008 р. зростання реального ВВП становило близько 7%. Втім, скорочення експорту і труднощі доступу до фінансування внаслідок розгортання глобальної фінансово-економічної кризи призвели до різкого

скорочення обсягів виробництва в 2009 р. з подальшим повільним відновленням. Останнє було перервано загальнонаціональною політичною кризою і військовими діями на сході країни. Внаслідок цих подій Україна втратила значну частину свого національного багатства і близько 20% ВВП.

В економічній діяльності країни переважають послуги: вони утворюють понад 40% ВВП, тоді як галузі виробництва – близько 30%. Це свідчить про постіндустріальні ознаки господарської системи національної економіки, про подібність економічної структури України і країн Європейського Союзу. Що стосується виробничого сектора, то протягом першого десятиліття XXI ст. тут спостерігалось деяке зниження значущості сільського господарства (7,8% в 2012 р. проти 13% в 2002 р.); з 2013 р. частка валової доданої вартості, створеної в сільському господарстві, в загальному обсязі ВВП має тенденцію до зростання. Питома вага обробної промисловості, яка залишалася відносно стабільною в період зростання, що передував глобальній фінансово-економічній кризі, навпаки, скоротилася внаслідок впливу на цей експортно-орієнтований сектор несприятливої зовнішньої кон'юнктури. Чорна металургія є найбільшою галуззю економіки, на яку припадає понад чверть загального обсягу виробництва; наступне місце обіймає харчова промисловість.

У сфері послуг задіяна значна частина працездатного населення країни – 61%; у сільському господарстві зайнято близько 10% сукупної робочої сили (в 2015 р. – 18%); в промисловому секторі – чверть працездатного населення (в 2015 р. – 16%). Україна є країною зі значними регіональними відмінностями. У 2010 р. дохід на душу населення в Києві був в 7 разів вище, ніж у Чернівцях – регіоні з найнижчим доходом, в 2014 р. – в 7,5 разів¹¹⁵.

Економічна активність значною мірою зосереджена в руках приватного сектора, на частку якого, згідно з оцінками Європейського банку реконструкції та розвитку, припадає понад 60% ВВП. Втім, державні програми приватизації передбачають подальше зниження

¹¹⁵ Обзор инновационного развития Украины. Европейская экономическая комиссия ООН. Нью-Йорк – Женева: ООН, 2013. С. 1; Статистичний щорічник України за 2015 рік. Київ: Консультант, 2016. С. 209–212.

питомої ваги державного сектора в економіці до 25–30% ВВП. Сьогодні держава зберігає значну участь в секторах промисловості, енергетики, виробництва електроенергії. Поза відповідними холдингами державний сектор також продовжує впливати на економічну діяльність. Так, в 2012 р. загальні державні витрати становили 47% ВВП, і проти 2001 р. вони збільшилися на 10%, переважно через зростання заробітної плати і пенсій. У 2009–2011 рр. державні витрати становили в середньому 20% ВВП.

Позитивна відтворювальна динаміка національної економіки з початку 2000-х років аж до глобальної фінансово-економічної кризи зумовлювалася переважно сприятливою кон'юктурою зовнішніх ринків. Навіть і сьогодні, незважаючи на відносно низький рівень продуктивності праці, економіка України зберігає значний потенціал для розвитку і технологічної модернізації. Сукупна факторна продуктивність відігравала важливу роль в економічному зростанні; у післякризові роки відносно зростання зайнятості поряд із певним поліпшенням продуктивності було характерним для сектора послуг. Проте починаючи з 2013 р. спостерігається скорочення зайнятості в національній економіці.

Технологічна модернізація та інновації могли б сприяти диверсифікації експорту, зниженню енергоємності та підвищенню продуктивності національної економіки. Проте такі процеси гальмує існуюча модель управління в Україні, яка не забезпечує гнучку зміну норм і правил взаємодії в системі «суспільство – держава – економіка». На думку фахівців, першочерговим завданням на шляху формування економічної раціоналізації як провідного принципу ринкової взаємодії господарюючих суб'єктів є подолання подвійності інституційної структури української економіки. Вона позначається в тому, що цільові орієнтири конкурентного інноваційного розвитку країни через ефективну капіталізацію потьмарюються й заміщуються формуванням опортуністичних схем збагачення¹¹⁶.

¹¹⁶ Геєць В.М. Інститути у розширенні технологічної модернізації економіки України. *Журнал європейської економіки*. Тернопіль, 2016. Т. 15 (№ 3). С. 257.

Перехід до інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання пов'язується з розширенням масштабів корпоратизації національної економіки як процесу інституціоналізації суспільного життя. Втім, слід враховувати, що основною тенденцією суспільного розвитку в післякризовий період є зниження темпів зростання світової економіки загалом. *Інвестиційна активність у реальному секторі економіки сповільнюється, національні економіки стагнують, і такий стан набуває стійких ознак « нової нормальності »*, яка за своєю сутністю є формою прояву структурної кризи. Глобальні виклики актуалізують розробку сценаріїв ефективного регулювання динаміки різних секторів національної економіки для проведення виваженої загальної політики економічного зростання.

Засади продуктивної двосекторної політики економічного зростання в найбільш загальному вигляді окреслені, зокрема, В. Голубничим, який виділяє шість її можливих варіантів.

По-перше, забезпечення рівних і постійних темпів зростання для обох частин сукупної економіки країни. Темпи зростання економіки загалом залишаться стабільними, і пропорція між двома частинами цілого буде незмінною. Така політика формує ситуацію «статичної динаміки» в економіці.

По-друге, стимулювання прискорених темпів зростання однієї з частин сукупної економіки за мінімальних темпів зростання іншої частини. Пропорція між ними буде змінюватися, але темпи зростання економіки загалом залишаться незмінними. Це – випадок «неймовірної динаміки», оскільки такого кінцевого результату дуже важко досягти на практиці.

По-третє, стимулювання прискорення темпів зростання більшої частини цілого. При незмінних або падаючих темпах зростання меншої частини економіка загалом зростає прискореними темпами.

По-четверте, стимулювання падіння темпів зростання більшої частини економіки і прискорення темпів зростання меншої частини. Темпи зростання цілого залежатимуть від структури економіки. Зростання цілого зупиниться, якщо пропорція між двома частинами економіки зміниться, досягне 50:50. Якщо політика і далі залишиться незмінною, то пропорція між двома частинами продовжить змінюватися, менша частина трансформується у

велику, і результат цієї політики, в основному, відповідатиме попередньому варіанту. Навпаки, якщо в точці структурної рівноваги політика зміниться на протилежну, то динаміка цілого буде зберігатися і відтворюватися в незмінному вигляді. Це – випадок політики «рівноважного зростання», спрямованого на підтримку оптимальних темпів зростання цілого.

По-н'яте, утримання стабільних темпів зростання більшої частини економіки при прискоренні темпів зростання меншої її частини. Ціле зростає прискореними темпами в тому випадку, якщо витрати функціонування більшої частини також будуть стабільними. Якщо обидві частини економіки будуть у стані рівноваги, темпи зростання досягнуть максимуму. Якщо політика залишатиметься незмінною, то менша частина збільшиться, і темпи зростання цілого прискоряться (випадок 3). Якщо, навпаки, політика змінюється на протилежну, то відтворюється ситуація випадку 4.

По-шосте, стимулювання скорочення темпів зростання більшої частини економіки за умов незмінних темпів зростання малої частини. Темпи зростання економіки загалом сповільнюються. При збереженні структури економіки незмінною і зростанні витрат функціонування переважно в точці рівноваги економічне зростання буде відсутнім. Прагнення досягти рівноваги в такій ситуації є, на думку автора, «кінцем політики» як такої.

Можливості використання пропонованої схеми різноманітні. Прикладами двосекторних економічних моделей є такі: капітальні товари – товари народного споживання в загальному обсязі випуску промисловості; промислові товари – сільськогосподарські товари в економіці загалом; інвестиції – заощадження в національному доході; капітальні витрати – національний дохід у Системі національних рахунків й інші.

Пожвавлення інвестиційної активності в реальному секторі національної економіки за умов інверсійного характеру суспільних ринкових трансформацій пов'язане з процесами ефективного оновлення основного капіталу. Це передбачає заходи з формування в Україні відповідної інвестиційної політики, невід'ємною складовою якої є механізми стимулювання прискореної амортизації і застосування інвестиційних податкових кредитів у

підприємницькому корпоративному секторі. Слід враховувати, що саме політика прискореної амортизації переважно за рахунок фонду відновлення, а не фонду накопичення з 1980-х років розширила можливості інвестиційної діяльності в розвинених країнах, дозволила збільшити тут норму споживання в національному доході та рівень оплати праці, стала каталізатором розвитку науки й новітніх технологій. При розробці механізмів амортизаційної політики та надання податкових кредитів варто зважати на її селективний характер – спрямованість на стимулювання розвитку малого й середнього бізнесу, проблемних територій, виробництва актуальних видів продуктів.

ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ САМОРЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗРУШЕНЬ

4.1. Економічна суб'єктність як практичне відображення інституційного устрою системи суспільного відтворення

Економіка здатна до саморегулювання і розширеного відтворення тільки в тому випадку, якщо складовою частиною її механізму є господарюючі суб'єкти, що діють відповідно до власного раціонального вибору і виконуючи вимоги економічних і соціальних інститутів. Як інституційно визначені учасники суспільного відтворення, господарюючі суб'єкти можуть зберігати свої позиції, змінювати їх або ж ініціювати інституційні інновації. Здатність до дій такого роду може посилюватися або послаблюватися залежно від різних обставин.

У контексті суспільного відтворення формування та збагачення інституційно детермінованих здібностей до кооперативної поведінки можна трактувати як елемент інституційного відтворення суб'єктів. З цієї точки зору економічна діяльність господарюючого суб'єкта є сформованим природно-історичним шляхом способом реалізації цінностей людини, яка опосередковує свою участь у суспільному відтворенні шляхом професійно організованої ринкової діяльності.

Перехід від переважно споживчої моделі суспільного відтворення до інноваційно-інвестиційної моделі вимагає формування відповідального суб'єкта, здатного до довгострокової раціональної господарської поведінки на основі використання частини доходу на приріст капіталу, на інновації та інвестиції. Держава щодо такого суб'єкта виступає як джерело необхідності, примусу і залежності. За своїм виключним інституційним статусом держава знімає невизначеність господарських рішень шляхом охорони права власності, регулювання свободи, селекції і

обмеження інновацій. Взаємодія суб'єктів і держави забезпечує процесу відтворення органічний порядок, якому притаманна схильність до поступового позитивного збагачення та ускладнення. Держава змушена підтримувати і захищати свободу (суб'єктів, громадян, фірм і т.д.), тому що до цього її змушує потреба в органічному порядку. Живий порядок в господарській системі може або розвиватися, або згасати. У такому розумінні держава повинна створити не саму свободу суб'єктів господарювання, а правила як загальні інституційні координати економічної свободи.

Господарюючі суб'єкти являють собою активну діяльну основу функціонування будь-якої економічної системи. Вони роблять систему диференційованою, стійкою, живою, рухливою, адаптивною, сприйнятливою до новацій і тому спрямованою на розвиток. Завдяки наявності господарюючих суб'єктів, які вільні у своєму виборі і водночас визнають авторитет суспільства і держави, здійснюється процес державного регулювання економіки в умовах невизначеності. В іншому випадку проблема державного регулювання може перетворитися на нерозв'язну.

Суб'єктність учасників господарської системи є відносним виміром. Суб'єкт завжди несе в собі певні риси об'єкта, сліпої іграшки чужих йому сил. Саме тому він приречений вибирати між однаково важливими цілями і однаково наполегливими вимогами, і, досягаючи одних цілей, неминуче жертвувати іншими. Саме тому люди надають таку величезну цінність свободі вибору: якби вони були впевнені, що може бути досягнутий деякий досконалий стан, коли цілі людей не будуть суперечити одна одній, то для них зникла б необхідність болючого вибору, а разом з нею і кардинальна важливість свободи вибору.

Відтворення господарюючих суб'єктів як внутрішній момент суспільного відтворення зазвичай не є предметом теоретичних моделей в неокласичній економічній науці. Дослідження максимізації функції корисності в процесі раціонального вибору цілком можна вести і без вирішення питань, хто вибирає, чому вибирає, і чому він повинен вибирати. В рамках неокласичної парадигми суб'єкт діяльності здебільшого просто ігнорується.

Проте представники інституціонального напрямку неодноразово відзначали, що не враховувати процес вибору можна тільки до пори до

часу. Якщо є альтернатива вільному вибору або відсутні його передумови, то виникає принципово інша господарська система, де суб'єктне начало є вторинним і необов'язковим.

Такі системи теж існують, хоча неокласична школа намагається їх ігнорувати. Дефіцит суб'єктності робить господарську систему не тільки неефективною, а й згасаючою. Існує ціла низка соціально-інституційних функцій суб'єктів економіки, без виконання яких господарська система не здатна до функціонування і розвитку. В умовах інтенсивних трансформацій в економіці раціональний вибір стає вторинним щодо інституційного формування та відтворення самого суб'єкта вибору. Такий процес, безумовно, потребує теоретичного аналізу.

Формування і розвиток господарюючих суб'єктів в існуючих теоретичних моделях економіки зазвичай виступає як готова передумова. Проблема суб'єкта сама по собі традиційно вважається не економічною, а, швидше, філософською або соціологічною. Сучасна соціологія особливу увагу приділяє спробам зрозуміти, як індивід може одночасно і реалізовувати свої цінності, і бути учасником широкої конвенціональної системи, до числа яких, безумовно, можна віднести і ринок в широкому сенсі слова.

Залежно від ситуацій, координація дій учасників господарської системи може здійснюватися як за рахунок покладання на себе індивідуальних рішень, що розглядаються в плані ціннісної орієнтації кожного індивіда, так і за рахунок оволодіння інституційними навичками, що забезпечують звичну легкість в повсякденному житті, або пошуку будь-якого суспільного блага.

Для економіста-неокласика якщо є господарська діяльність, то, природно, є і суб'єкт, який її здійснює. Суб'єкт є чимось таким, що завжди і скрізь самому собі рівне. Вважається, що оскільки вичерпним виявленням активного суб'єктного начала в господарських системах виступає діяльність, остільки цілком достатньо для розуміння природи суб'єкта аналізувати і моделювати форми і закономірності цієї діяльності. Цей підхід можна виразити так: суб'єкт господарської системи є тотожним його діяльності.

Однак принаймні в одному випадку таке розуміння ролі суб'єкта є недостатнім: коли економіка стрибком переходить від одних

інституційних координат до інших. Може йтися, наприклад, про трансформацію системи державного соціалізму в ринкову економіку. Виявляється, що наявність суб'єкта зовсім не є готовою передумовою функціонування господарської системи. В процесі ринкового переходу такого інституційно визначеного суб'єкта потрібно ще створити.

Розуміння свободи індивіда як відсутність громадських зв'язків виключає саму можливість розгляду інституційної компоненти і основи господарської свободи. Проте вся практика господарського розвитку показує, що саме дефіцит соціальності як складної тканини соціальних залежностей і взаємодій унеможливорює саморегулюючий ринок як такий. Становлення свободи господарюючого суб'єкта обов'язково проходить в інституційних координатах як процес їх поступового засвоєння.

Модні сьогодні етичний релятивізм, ціннісний плюралізм і тотальна толерантність, з одного боку, і реальна свобода, з іншого, – це далеко не тотожні речі. Позитивна роль чіткого інституційного порядку для розкриття та реалізації сутності людини сьогодні недооцінюється. Саме «інституційні чинники свободи індивіда» мають стати напрямом і критерієм інституційного будівництва в умовах трансформаційних процесів.

Інституційна школа змогла включити недосконалість відносин обміну в число досліджуваних істотних фактів економічної реальності. Однак в науці, як і в економіці, за все доводиться платити. Розширення предмета, викликане потребами пояснення явищ господарського життя, що дедалі більше ускладнюються, зажадало від науки принести певні жертви. Однією з таких методологічних жертв став суб'єктний принцип побудови концептуальних основ економічної теорії. Формально в інституціоналізмі суб'єкт враховується, але не як вільний, а як той, що виконує приписи, маневруючи між різними інституційними конструкціями як агент.

Тенденція до «десуб'єктивації» господарської реальності досить наочно проявляється в неоінституціональній концепції прав власності. Пучки повноважень, що належать до різних ресурсів, визначають наслідки, які доведеться нести власнику за ухвалені ним рішення. Таким чином, вони впливають на вибір і характер

використання ресурсів. В рамках такого розуміння власності правомочності закріплюються за ресурсом, а не за суб'єктом. Тому суб'єкт є чимось вторинним і, можливо, необов'язковим.

А ось агент як виконавець правил, які дають доступ до ресурсу, дійсно в такому розумінні, необхідний: «продавець змушений», «домовласник позбавлений можливості заборонити будувати бензоколонку» і т.д. Правомочності ресурсу визначають відповідальність, яку несе власник за прийняті рішення. Як ми бачимо, картина економічної реальності, що моделюється цією концепцією, спочатку є безсуб'єктною. Учасники господарської системи – це, насамперед, об'єкти інституційного примусу. При цьому забувається, економіка без суб'єктів – це економіка без відповідальності. Але якщо ніхто ні за що не відповідає, значить, ніхто не може нікому довіряти.

Проте насправді господарські системи завжди включають в себе такий елемент як вільний суб'єкт, який діє на свій страх і ризик, і який в рамках прийняття ризику ухвалює рішення довіряти іншим суб'єктам. Сам факт наявності довіри говорить про наявність свободи вибору. Системний сенс «суб'єктного принципу» побудови економіки полягає в більш високій здатності до адаптації і саморозвитку як гетерогенного ускладнення. Ніяка раціоналізація немислима без участі суб'єкта, що раціоналізує свій вибір. Система не просто готова визнати суверенність своїх учасників – вона гостро цього потребує.

Системи, що побудовані на суб'єктному механізмі, здатні допускати в себе більш високий рівень невизначеності, яка не руйнує їх як цілісність. Завдяки суб'єктному механізму функціонування системи вона має можливість декомпозиції генеральної невизначеності в сукупність часткових невизначеностей, які диференційовано впливають на окремих суб'єктів.

В цьому випадку сума окремих невизначеностей може виявитися менше вихідної величини, тобто відбувається процес з негативною синергією. Проявляється це в розподілі невизначеностей у часі: час існування суб'єктів менше часу існування системи загалом. У цьому є своя специфічна визначеність – суб'єкт обов'язково загине. Загибель окремого суб'єкта (елемента) є законом життя органічної системи. Інституційні основи життєдіяльності суб'єктів не просто

включають в себе механізм самознищення, вони його і допускають, і передбачають. Проявляється це як неповнота і недосконалість інститутів. Насправді «ідеальний» інституційний механізм і повинен бути таким.

З іншого боку, система спочатку повинна створити суб'єкти через зняття своєї невизначеності шляхом структурування та інституціоналізації своєї активності. Система відчужує від себе свою сутність, ділячись нею зі своїм іншим – суб'єктом. Суб'єкт – це елемент системи, який споконвічно не володіє щодо неї цілісністю і повнотою. Пошук цього, рух до цього – активність суб'єкта, його цілеспрямована діяльність, в якій він відновлює втрачену цілісність з системою і знаходить внутрішню повноту.

Суб'єкт менше системи, загального, тобто він володіє не всіма життєво важливими якостями, а тільки їх частиною. Вираз «це занадто суб'єктивно» відображає початкову субстанційну неповноцінність суб'єкта, яку він змушений долати шляхом діяльності, шляхом відносин з іншими суб'єктами і системою загалом.

В економічній науці цю неповноту спеціалізованого суб'єкта розподілу праці вперше в послідовній формі цілісної концепції висловив А. Сміт. Хоча суб'єкт не володіє системною повнотою, він повинен обов'язково наділитися якоюсь частиною системної якості. Цей компонент внутрішньої структури суб'єкта можна визначити як цінності. Саме цінності роблять індивіда носієм соціального начала. Цінності виступають як глибинний механізм залучення суб'єктів у соціальну організацію, координації їхньої поведінки. Оцінювання потреб, корисності, ресурсів як конкретна реалізація ціннісної парадигми суб'єкта виступає практичною основою раціональної ринкової поведінки.

Ціннісні підстави активності господарюючих суб'єктів проявляють себе, по-перше, у самому факті існування інституту оцінювання; по-друге, у порівнянні і еквівалентності як загальному соціальному зв'язку; по-третє, у виборі конкретної моделі обґрунтування господарських рішень; по-четверте, в побудові системи контролю, повноважень і відповідальності всередині фірми; по-п'яте, в моделях координації своєї поведінки з іншими господарюючими суб'єктами; по-шосте, у виборі правил, форм і

методів конфліктної поведінки на ринку і всередині фірми; по-сьоме, у способах і масштабах відповідальності за своїми зовнішніми і внутрішніми зобов'язаннями.

Суб'єкт, який позбавлений цінностей або їх не розділяє, не може розглядатися як суб'єкт цієї системи у власному розумінні слова. Його свобода приймає форму свавілля, ухилення або деградації. Один із небагатьох випадків, коли суб'єкт може порівнюватися з системою повнотою своїх якостей – це ситуація ініціативних змін. Суб'єкт, що цілеспрямовано змінює систему, наділяє її головною (на той момент) якістю, яка і робить її такою. Саме у здатності змінюватися проявляється жива динамічна цілісність системи, обґрунтованість її ієрархічної побудови. Інакше зміна буде загибеллю, розпадом системи. Ось чому удачливі новатори користуються системними перевагами (наприклад, у вигляді правового захисту їхніх виключних прав).

Однак діалектика взаємопереходу системного (загального) в суб'єктивне (суб'єктне) в процесі змін складна. Інновація лише підвищує ймовірність переходу в розряд лідерів, але аж ніяк не дає гарантії такого переходу.

Таким чином, зміни, здатність до змін, потреба в змінах – це атрибут суб'єктів, яким вони наділені різною мірою. Якщо суб'єкт наділений цими атрибутами відносно більшою мірою, то він стає активним носієм інноваційних змін, новатором. Для системи наявність таких новаторів – найбільш зручний спосіб забезпечити необхідний рівень стабільності і змін, тобто життя системи як розгортання її сутності.

З точки зору такого методологічного підходу власність є суб'єктивною тотальністю. Загальне приходить до вільного суб'єкта як власника через механізми зовнішньої необхідності, обов'язки, підпорядкування, залежності, представляючи йому загальне в наявній практичній формі. У цьому випадку діяльність суб'єкта являє собою рівнодіючу двох векторів: [власник, воля, свобода, інновація] + [державна, обов'язок, необхідність, примус, підпорядкування, залежність]. Складність для аналізу полягає в тому, що істотні фактори першої та другої групи взаємно обумовлюють один одного.

4.2. Вихідний рівень саморегулювання суспільного відтворення – раціональний вибір суб'єктів в умовах невизначеності та ризиків

Безпосереднім проявом суб'єктного виміру саморегульованої системи є раціональний вибір. З точки зору господарської системи загалом функцією раціонального вибору суб'єктів є оптимальне використання обмежених ресурсів, а безпосереднім проявом – рівноважна ціна. На відміну від адміністративно-командної економіки, саморегульована система завжди містить у собі «ген економії», що може розглядатися як прихований суспільний ресурс.

У неокласичній моделі раціонального вибору людина зобов'язана виконувати вимоги максимізуючої поведінки. Хтось повинен продавати і купувати, споживати і виробляти, проте суб'єкт цих дій сам по собі виведений за дужки. Що таке суб'єкт, чи має якийсь стосунок до економіки його природа, генезис, розвиток – і неокласика, і кейнсіанство це не розглядають. По суті, всі ці речі в ході історичного розвитку економічної науки, за висловом Гегеля, пішли в основу (*zu Grunde gehen*), і наука досить успішно будує свої моделі на принципі «за інших рівних умов».

Інституціоналізм радикальним чином спробував позбутися цього недоліку, показавши, що вільний вибір початково не є безумовним. Продавець і покупець є інституційними агентами, що виконують приписи і заборони інститутів, у вузьких рамках яких і відбувається раціональний вибір. Інститути – це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують повторювані взаємодії між людьми. Таким чином, інститути обмежують і визначають спектр альтернатив, доступних економічним агентам відповідно до неокласичної теорії.

Тим самим, чим більш інституціоналізована економіка, тим більш вузьким є «спектр альтернатив», менш раціональним є вибір. Отримуємо песимістичний висновок: людина платить за інституційний порядок своєю свободою, раціональністю та ефективністю. Кожного разу, коли розглядається свобода якогось актора або акторів, мається на увазі свобода від якогось обмеження, заборони, стороннього втручання або перешкоди на шляху здійснення або нездійснення чогось.

Однак практика господарської еволюції говорить про зворотне: «інституційно насичена» сучасна ринкова система є ефективною, адаптивною, інноваційною і водночас більш вільною, ніж будь-яка з альтернативних систем (наприклад, командна економіка, традиційне суспільство та ін.). На наш погляд, зрозуміти цей парадокс порядку і свободи можна на шляху аналізу діалектики суб'єкта та інститутів.

Тиск складного і динамічного зовнішнього середовища в умовах регенерації ціннісної складової висуває на перший план процес навчання в широкому сенсі цього слова, тобто як інституційний процес. Саме навчання новим прийомам і методам господарської діяльності призводить до модифікації і обмеження такого феномена ринкової системи, як опортуністична поведінка, яка отримує в умовах ринкової трансформації дуалістичну форму екстерналії і інтерналії. Екстерналії спрямовані на обман ринкових контрагентів, а інтерналії – на невиконання внутрішніх норм, вимог і зобов'язань. Зміна співвідношення між ними – один із параметрів, за якими можна судити про спрямованість і темпи інституційних змін господарюючих суб'єктів.

На перших етапах ринкової трансформації переважають опортуністичні інтерналії (масові розкрадання зверху до низу, грубі порушення технологічної дисципліни, не виплата заробітної плати, ухилення від будь-яких зобов'язань і т.д.). Екстерналії існують, проте, їх відносна роль не така значна, як у стабільній ринковій системі.

Разом із зростанням професіоналізму і укоріненням сучасних систем менеджменту опортуністичні інтерналії знижуються. У міру вкорінення ринкових принципів і жорстких бюджетних обмежень відбувається еволюція форм опортуністичної поведінки у бік переважної ролі опортуністичних екстерналії. Відповідно актуалізується роль інститутів, покликаних мінімізувати негативний вплив опортуністичної поведінки на макроекономічну систему. Зокрема, це інститути громадянського та контрактного права, судова система, норми і стандарти корпоративної відповідальності.

Реально існуюча раціональність і є повною раціональністю з тієї точки зору, що реальний механізм розподілу і використання ресурсів завжди включає в себе і «позараціональні» елементи, що обумовлені

історичною динамікою, прогресом або ерозією інституційної та технологічної структури економіки. Ці елементи господарського механізму цілком здатні приймати форму нерациональних, зайвих, неефективних, будучи водночас функціонально необхідними. Це не означає, що модель раціонального вибору є помилковою або марною для розуміння економічної природи господарюючих суб'єктів. Йдеться про те, що ступінь охоплення економічної реальності цією моделлю становить істотно менше ста відсотків. Якщо сказати більш конкретно, то суб'єкт вільний не тільки тоді, коли він здійснює раціональний вибір.

Підпорядкування суб'єкта правилам, які відповідають його внутрішнім цінностям, знімає відчуження суб'єкта від цих правил, від системи інститутів загалом. Однак повністю відчуження суб'єкта не може бути подолане ні в одній соціальній системі. Для економіки актуальне джерело відчуження – соціально-економічна невизначеність, викликана технологічними змінами, екзогенними інноваціями. Чим більше знає і може людство загалом, тим менше знає і може окремих суб'єкт. Прогрес – це джерело невизначеності, погроз і відчуження. Значний деструктивний потенціал мають масові інституційні новації, включаючи навіть і прогресивні новації. В умовах трансформаційного спаду звуження економічних свобод зробило більш сильну дію, ніж розширення свобод соціальних і політичних. До того ж багато хто розуміє свободу однобічно – як придбання нових прав і благ без втрати старих можливостей і гарантій. Більшість населення не бачить глибокого взаємозв'язку понять "свобода – самостійність – відповідальність". Хочуть свободи, але без відповідальності і самостійності, з усіма наслідками.

Кажучи іншими словами, бути вільним – це обов'язок людини перед своєю сутністю, яка вимагає від нього активних осмислених дій. Ніхто не може і не повинен вирішувати за суб'єкта, що для нього корисно, а що – ні. Суб'єкт долає відчуження, бачачи себе в діяльності, у ринковій активності. Саме доцільна діяльність знімає відчуження. Господарюючі суб'єкти можуть відрізнитися за рівнем активності. Але в кожному разі зниження рівня активності обов'язково фіксує і підсилює відчуження суб'єкта від мінливих загальних умов, що ускладнюються і розвиваються.

До числа джерел розвитку загальних продуктивних сил слід віднести й інститути. Слідуючи інституційним приписами, люди обмінюються генетичною інформацією, яка укладена в нормах, традиціях, заборонах. Це знімає відчуження від минулого господарського досвіду, знижує конфлікти і витрати поточної взаємодії. Тим самим інститути виступають інструментом, за допомогою якого потенційні знання і технології витягуються з природного дрімаючого буття і включаються в активне використання для цілей людини.

Особливо актуальним джерелом відчуження суб'єктів в сучасних умовах є глобалізація. Як відзначають фахівці, глобальне відчуження не може зніматися інакше, як через участь суб'єктів у глобальній конкуренції і глобальних інститутах, які ще тільки формуються.

Глобальні процеси породжують сильний зовнішній фактор розвитку господарюючих суб'єктів, який не завжди підконтрольний внутрішнім регулятивним органам національної економіки. Італійський вчений Симона Беретта підкреслює, що для одних тенденція до глобалізації означає стирання відмінностей і нівелювання, втрату ідентичності і навіть, до якоїсь міри, реальної політичної та економічної самостійності; для інших – нові простори свободи, насамперед свободи економічного підприємництва (Беретта). Хоча кожен успішний соціум схильний приписувати свої досягнення своїй винятковій працездатності, чесності, інтелекту і т.д., не можна ігнорувати роль випадковості у відборі найбільш ефективних національних моделей технологічного і соціального розвитку.

Наступним за порядком (але не за значенням) джерелом суб'єктного начала в економіці служить ставлення до ризику і невизначеності. Як казав Л.Мізес, невизначеність майбутнього вже мається на увазі самим поняттям діяльності. Те, що людина діє, і те, що майбутнє невизначене, в жодному разі не є двома незалежними проблемами¹¹⁷.

¹¹⁷ Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. 2-е испр. изд. Челябинск: Социум, 2005. С. 101.

Невизначеність для господарюючого суб'єкта можна трактувати двояко. По-перше, це брак інформації про майбутнє або сьогодення, яку можна заповнити, але не в умовах цієї інституційної структури. По-друге, це фатальна невизначеність, пов'язана з тим, що суб'єкту протистоїть безліч інших вільних суб'єктів, які діють, виходячи з власних міркувань та інтересів.

Професіоналізм і компетентність дозволяють перетворити невизначеність в оцінюваний і частково хеджований ризик як невід'ємний елемент свободи суб'єкта. Професіонал здатний і хоче відповідати за виконувані функції, тому що він хоче бути вільним. Професіоналізм має високий суспільний статус остільки, оскільки в суспільстві має місце непрофесіоналізм як схильність (чи неминучість) ухилення від відповідальності. Це, у свою чергу, породжує явище професійного менеджменту або найманого управління. Пошук ризику, схильність і здатність працювати в умовах ризику, що не страшується, породжує підприємця. Описаний Й. Шумпетером феномен підприємця має в своїй основі інновації як вищий рівень присвоєння загального багатства через участь у його створенні і розвитку.

Професійні методи, знання, навички являють собою відкриту систему, що розвивається. Професії як особливого роду діяльності притаманні такі відмітні риси, як компетентність, відповідальність та корпоративність. Бути професіоналом – це означає, весь час учитися. В умовах інноваційного розвитку швидкими темпами відбувається знецінення значної частини професійних навичок і методів. Водночас, втрата або дефіцит професіоналізму призводить до зростання невизначеності та ризику господарської діяльності, що може бути компенсовано лише спрощенням середовища і скороченням сфери активності, тобто деградацією суб'єкта.

Інституційний розвиток може трактуватися як включення суб'єктом інституційних обмежень у свою основу. Для того щоб засвоєння інституційних норм було розвитком, суб'єкт повинен інтегруватися в інституційну систему, тобто використовувати інститути в процесі максимізації корисності. Процес інституційного розвитку суб'єктів послідовно включає в себе такі внутрішні моменти:

- засвоєння інституційних норм;
- виконання інституційних норм;

- використання інституційних норм.

Таким чином, є три рівні відносини суб'єкта з інститутами – контакт (зіткнення); включення в систему; інтеграція в систему. Тільки інтеграція дає можливість свободи всередині інститутів, тобто використання. Четвертий рівень інституційної активності суб'єкта – вихід у надінституційний простір, тобто інновація. Тут дефіцит правил компенсується правом сильного (спритного, розумного), яке потім фіксується у вигляді інституційних норм.

Ми можемо зробити висновок, що існують три різних вихідних пункти інституційного розвитку господарюючих суб'єктів: власність; професіоналізм; інновації.

Ці три вихідних пункти у подальшому розвитку перетинаються, переплітаються, взаємодіють. Виникнувши з будь-якої точки соціального простору, інституційно розвинений суб'єкт обов'язково повинен пройти і через дві інші. Власність як цілепокладання породжує потребу в професійному менеджменті. Високий професійний статус дає право на власність шляхом оплати акціями або паями. Інновації дозволяють формувати норми, стандарти, які оформляються через патентні механізми в право власності на винахід. Активність (діяльність) – умова збереження власності, професіоналізму та інноваційного статусу. Припинення діяльності призводить до згасання суб'єктного начала, до втрати свободи та безпеки. Закон збереження та відтворення ідентичності як головний принцип існування суб'єкта надає раціональному вибору більш широкий зміст, де максимізація корисності – лише окремий випадок.

Будь-який господарюючий суб'єкт повинен бути пристосований до умов середовища, в якому він функціонує. У процесі його розвитку рівень пристосування підвищується під впливом відбору найбільш ефективних практик, що допомагають досягати динамічної рівноваги із середовищем. Існують два різних типи пристосування суб'єкта до умов середовища. Перший тип пов'язаний зі змінами структури і функцій суб'єкта; другий тип пристосування спирається на зміни поведінки без змін структури суб'єкта.

У будь-якому випадку масштаби і ефективність пристосування залежать від внутрішнього устрою суб'єкта, його адекватної

складності. Гетерогенність внутрішніх стійких основ життєдіяльності суб'єкта дозволяє включати щоразу ті реакції і механізми, які найбільшою мірою відповідають характеру зовнішніх впливів. Цим забезпечується адекватна варіабельність поведінки при збереженні якісної визначеності суб'єкта. Якщо характер реакції суб'єкта відповідає внутрішній структурі ситуації, то виникає принципова можливість забезпечити динамічну рівновагу суб'єкта з середовищем.

Відтворення господарюючого суб'єкта як внутрішній момент суспільного відтворення починається з фіксації та відтворення вже існуючої інституційної матриці. Ця матриця включає в себе формальні і неформальні рамки та інститути, яким повинні відповідати масштаби і характер господарської діяльності суб'єкта. Створення господарюючого суб'єкта в певному аспекті може розглядатися як перетворення «зовнішнього у внутрішнє». Господарюючий суб'єкт і середовище, в якому він діє, відповідають (але не тотожні) один одному, зберігаючи свою особливу природу. Їх взаємодія і взаємозалежність являє собою, по своїй суті, процес несиметричного обміну, в якому провідною стороною виступають інститути і структури.

Економічні суб'єкти виникають як обов'язковий елемент механізмів зняття невизначеності розвитку економіки за умови стійких інститутів та цінностей. Особливу роль у суб'єктивації господарської системи відіграють ціннісно-подібні інститути, тобто такі, що максимально близькі до ціннісних основ ідентичності цього соціуму. Підсистема ціннісно-подібних інститутів безпосередньо відображає такі цінності, як праця, справедливість, солідарність, свобода та відповідальність. Людині як соціально-біологічному феномену притаманна праця, що відображає і одночасно закріплює базові основи соціальності в діяльній формі.

Як показав Хайек, в основі координації діяльності суб'єктів знаходиться пристосування до невідомого. «Конкуренція являє собою процедуру відкриття, пізнання нового – процедуру, яка притаманна еволюції у всіх її формах, що змушує людину попри свою волю вписуватися в нові ситуації. І саме за рахунок зростаючої конкуренції, а не за рахунок солідарності підвищується поступово наша ефективність. Щоб конкуренція приносила сприятливі

результати, її учасники повинні дотримуватись певних правил поведінки, а не вдаватися до фізичної сили. Тільки загальні правила поведінки можуть надати єдність розширеному порядку».

Ф. Хайєк розрізняє цінності малих груп та цінності розширеного порядку. Концентрованим відбитком соціальних цінностей у ринковій економіці, поруч з державою як метаінститутом, слугують інститути еквівалентності та бюджетних обмежень. Еквівалентність у широкому сенсі тотожна справедливості в економічних контактах та взаємодіях учасників господарської системи. Завдяки еквівалентності обміну людина може бути вільною, перебуваючи в системі соціальних обмежень та заборон. У цьому разі практична реалізація свободи і відповідальності людини є позитивним зняттям невизначеності умов її життєдіяльності та розвитку.

Справедливість як соціальна цінність набуває значення економічної цінності саме через форму еквівалентності обміну як інституту. Справедливість не означає рівність як таку, але вона означає рівність власників товарів в акті обміну. Слідування принципу еквівалентності може слугувати прикладом використання (свідомого або несвідомого) загальних моральних практик, про які говорив Ф. Хайєк. Завдяки слідуванню моральним практикам відбувається первинне зняття невизначеності господарської діяльності. Концепція справедливої ціни, яку запропонував Фома Аквінський, відображає історичну близькість ринкового обміну як такого до ціннісних підвалин господарської діяльності.

4.3. Жорсткі бюджетні обмеження в системі чинників саморегулювання суспільного відтворення

Подальше розгортання принципу еквівалентності як ціннісно-подібного інституту відбувається у формі бюджетних обмежень. Упорядковувачий потенціал жорстких бюджетних обмежень є більш широким, ніж проста еквівалентність, тому що у коло суттєвих умов господарської діяльності потрапляють рівноважні ціни та наявний дохід суб'єкта. Масове слідування жорстким бюджетним обмеженням є і слідуванням моральним практикам, і одночасно генерацією і використанням економічної інформації щодо попиту та пропозиції у ринковій системі. Система рівноважних цін є відображенням свободи та справедливості не лише у вузькому (ринковому) сенсі, а й у більш широкому

соціально-ціннісному сенсі. Людина як носій соціальних цінностей є економічно вільною, якщо вона може вільно витрачати свій дохід відповідно до загальних ринкових умов і власних бюджетних обмежень.

Явище «*homo economicus*» виникає не лише як теоретична абстракція високого рівня, а ще як одна з іпостасей відчуженої соціальної сутності людини, що надає економічну форму моральних практик. При цьому самі господарські практики виглядають як позаморальні, але моральним є їх первинний суб'єкт – людина. Тобто слідування бюджетним обмеженням не пов'язано з порушенням моральних вимог суспільства, хоча і не може виключати цього. Економіка, що заснована на жорстких бюджетних обмеженнях, виглядає як морально нейтральна лише тому, що безпосередній зв'язок з цінностями справедливості та свободи у процесі історичного розвитку, якщо використовувати діалектичну термінологію, «пішов до основи» (*zu Grunde gehen*). Носієм моральності є не бюджетні обмеження, а сама людина, яка їх практикує.

Завдяки еквівалентності та жорстким бюджетним обмеженням у суспільстві знімається невизначеність щодо розподілу і використання обмежених ресурсів. Інституційний потенціал бюджетних обмежень виходить за межі безпосередніх ситуацій ринкового обміну. Він є основою інституційних форм упорядкування відносин між державою, корпоративним сектором та домогосподарствами. Наприклад, концепція суспільного договору надає відносинам між державою та суспільством форму еквівалентного обміну на зразок ринкових трансакцій. Підставою цієї концепції є реальні ціннісні підстави держави та господарської діяльності.

Ф. Хайек відмічає¹¹⁸: «Підкоряючись певним правилам поведінки, ми вписуємося в гігантську систему інститутів і традицій: економічних, правових і моральних. Ми ніколи не створювали їх, і ми ніколи їх не розуміли – в тому сенсі, в якому ми знаємо призначення речей, що виготовляються нами. Сучасна економічна

¹¹⁸ Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. Москва: Новости, 1992. 304 с. С. 29.

наука пояснює виникнення подібного розширеного порядку і того, чому він, будучи не чим іншим як процесом переробки інформації, здатний збирати і використовувати інформацію, широко розсіяну – таку, яку жоден орган централізованого планування (не кажучи вже про окремої особистості) не може ні знати в повному обсязі, ні засвоювати, ні контролювати». Підкорення правилам отримує форму підкорення бюджетним обмеженням.

Таким чином, слідування бюджетним обмеженням є вправою з інституційної поведінки. Подолання бюджетних обмежень за рахунок легальних (кредит) або нелегальних (шахрайство, корупція) господарських практик означає неактуальність тих інституційних обмежень, які ми виконуємо, будучи в межах наявних коштів. Внаслідок цього в системі можуть спостерігатися два ряди наслідків: ціннісно-інституційна деградація базових підстав господарської системи; актуалізація чинників ризику та інноваційних практик. Кредитна економіка може бути дуже інноваційною, але не може бути традиційною і справедливою у сенсі чіткого слідування ціннісним обмеженням або заборонам.

Інтегруючий потенціал бюджетних обмежень та раціонального вибору є результатом взаємодії чотирьох складових: цінностей; інститутів; довіри; власним внеском вибору як такого в зняття невизначеності життєдіяльності господарської системи. Цінності визначають критерії вибору, інститути регулюють процедури і доступність альтернатив вибору, довіру визначає можливість і порядок вибору в умовах дефіциту інформації, часу і методик інтерпретації.

Жорсткі бюджетні обмеження є передумовою раціонального вибору. Здійснюючи раціональний вибір, суб'єкт реалізує свою ринкову свободу. В межах жорстких бюджетних обмежень (ЖБО) суб'єкт є незалежним від волі та уподобань інших суб'єктів. Його зв'язок з цілями та уподобаннями інших суб'єктів опосередковується конкуренцією або кооперацією з ними. В умовах ЖБО перевищення витрат над доходами призводить до ліквідації економічного суб'єкта, що є одним з

етапів так званого руйнуючого творіння (Й. Шумпетер)¹¹⁹. Таким чином, в економіці більшість діючих суб'єктів підлягають ЖБО. На основі врахування бюджетних обмежень суб'єкт планує свою ринкову діяльність. Масова поведінка на підставах ЖБО та ринкових цін знижує невизначеність щодо функціонування та розвитку господарської системи.

Викажемо гіпотезу, що м'які бюджетні обмеження (МБО) зворотним чином впливають на структурність та стійкість господарської системи, тобто підвищують невизначеність. Як уже було доведено вище, сама по собі невизначеність є обов'язковим атрибутом існування, функціонування та розвитку будь-яких господарських систем. Особливо важливу роль невизначеність відіграє у процесі технологічних, інституційних та структурних змін. Але МБО у контексті технологічного розвитку прямо націлені на невизначеність I роду, де зароджуються покращуючі інновації, і лише у кінцевому рахунку – на невизначеність II роду, тобто фундаментальну, яка породжує принципово нове.

Як свого часу показали Я. Корнаї, Е. Маскін і Ж. Ролан, важливою складовою механізму дії бюджетних обмежень є відповідні очікування. В умовах ЖБО суб'єкт очікує доходів лише у разі наявності належного ринку та належної якості управління. Інститутами, які забезпечують дієвість ЖБО, є банкрутство, застава, гарантії.

МБО як вихід за межі бюджетної лінії можуть мати разовий, ситуаційний характер, а можуть бути і інституційно санкціонованими. Прикладами інституційно санкціонованих МБО можуть слугувати угоди з кредиторами, система рефінансування комерційних банків та CDS – кредитні дефолтні свопи, які можна розглядати як інструменти прихованих МБО. У разі купівлі CDS банк вже не переймається якістю кредитних рішень, оскільки у

¹¹⁹ Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. Москва: Прогресс, 1982. Директмедиа Паблішинг Москва, 2008.

цьому разі він очікує дохід за будь-якого сценарію виконання кредитної угоди, включаючи дефолт позичальника.

Банківська система у 2009–2010 рр. отримала з боку регулятора карт-бланш у вигляді кількісних пом'якшень (QE), що гарантують доступ до ліквідності за будь-яких умов та потреб. Так звана «нетрадиційна грошово-кредитна політика» є свідомим стійкого масового опортунізму з боку регуляторів, що вкрай негативно впливає на професіоналізм та відповідальність банківського менеджменту. Зворотним боком цього є посилення участі держави у капіталі, активах та менеджменті банківської системи, що призводить до обмеження повноважень та відповідальності керівництва та власників. Фактично неможливість банкрутства означає звуження сфери раціонального вибору та відповідну десуб'єктивацію банківської діяльності.

Якщо існує невизначеність щодо отримання доходу та можливих збитків, суб'єкт вимушений вдаватися до професійних технологій та процедур зняття невизначеності, на першому місці серед яких знаходиться ризик-менеджмент. Якщо ж такої невизначеності не існує а пріорі, суб'єкт втрачає відповідні стимули, структурні механізми та технології, претендуючи на певні доходи без ризику. Ситуація поглиблюється наявністю у потенційного кредитора (донора, інвестора) зацікавленості у збереженні цього суб'єкта. Взаємний опортунізм донора і отримувача коштів необов'язково набуває форму корупції, але він обов'язково призводить до погіршення якості бізнес-середовища, деструктивних очікувань, за якими ховається небезпечний процес десуб'єктивації економіки.

Так звані «стабілізаційні кредити» центральних банків, до яких вони у масовому порядку вдавалися у 2008–2010 рр., створили негативний прецедент. Лише ФРС США у ці роки надала стабілізаційних кредитів обраним банківським і фінансовим установам на суму понад 16 трильйонів доларів, щоб подолати системну фінансово-банківську кризу. Але до цієї кризи привели не брак коштів і шоки на фінансовому ринку, а низька якість ризик-менеджменту та впевненість у зовнішній допомозі у разі

виникнення серйозних проблем. Як відмічають Я. Корнаї, Є. Маскін і Ж. Ролан, МБО у масовому порядку призводять до згасання мотивації щодо зниження витрат, послаблення інноваційної активності, переорієнтації фокусу уваги зі споживачів на потенційних донорів; до послаблення чутливості до цінових сигналів; до тенденції зростання попиту за рахунок «безкоштовних» грошей, що загрожує дефіцитом.

Якщо ж у умовах ЖБО суб'єкт не може ухвалювати рішення на основі сформованих процедур раціонального вибору, він змушений ризикувати. Антиентропійний потенціал механізмів ризику полягає в декомпозиції і структуризації вихідної невизначеності системи на сукупність приватних невизначеностей, як окремим суб'єктам. Завдяки такій суб'єктивації невизначеність отримує структурно-інформаційні характеристики і межі. Невизначеність, оскільки вона загрожує конкретним господарюючим суб'єктам за допомогою їхніх професійних інформаційно-аналітичних оцінок, частково визначається, в результаті чого ентропія господарської системи знижується. Суб'єкт, що ризикує, «привласнює невизначеність» з метою найкращого використання ресурсів, але тим самим суб'єкти відсувають кордон невизначеності подалі від господарської системи. Необхідність прийняття ризику суб'єктом обумовлена непереборною ціннісно-інституційною недостатністю системи і обмеженістю інструментів вибору, а можливість – наявністю у нього професійного ресурсу, що дозволяє давати ризику оцінки, які нижчі за середні ринкові.

Іноді аномально високий рівень індивідуальних ризиків може спостерігатися на тлі виключної стійкості соціальної системи загалом. У літературі як приклади сильного зворотного зв'язку між індивідуальними ризиками і стійкістю системи загалом наводять фавели Ріо-де-Жанейро або Палестинську автономію на Західному березі річки Йордан, де життя окремої людини підлягає величезному ризику, проте систему знищити зовнішнім силам практично неможливо.

Якщо ж суб'єкти через недостатню професійну компетентність або з якихось інших причин схильні перекладати ризики на систему загалом, то це породжує «суб'єктну недостатність» системи. Межі невизначеності наближаються безпосередньо до ціннісно-інституційної ідентичності системи, що змушує займатися терміновими інституційними реформами. Прикладом такої ситуації може служити ситуація напередодні глобальної фінансової кризи 2008–2009 років.

Широке використання так званих складних фінансових продуктів в умовах скасування закону Гласа-Стіголла в кінці XX – початку XXI століття в США дозволило кредиторам і інвесторам знизити свої обчислені ризики до рівня, яким можна було знехтувати. Це зробило зайвими складні професійні методи оцінки і прогнозування ризику, дозволило істотно скоротити страхові витрати і підвищити прибутковість. Знизилася економічна цінність професійного управління кредитними та інвестиційними ризиками, що призвело до певної депрофесіоналізації фінансових ринків. Така депрофесіоналізація, по суті, означала десуб'єктивацію системи, яка супроводжувалася латентним зростанням її ентропії. Ціни на активи дедалі менше й менше відбивали фактор реального ризику кредитів і інвестицій

Криза 2008–2009 рр. поставила систему перед фактом масових неконтрольованих хаотичних коректувань ринкових цін на активи, що різко знизило її загальну ефективність. Ухвалення закону Додда-Франка в США в 2010 р. було направлено на захист не окремих суб'єктів, а на захист фінансової системи загалом. Однак проблема прив'язки ризиків до фінансових суб'єктів цим законом не те що не вирішена, а навіть не зафіксована. Тому можна припустити, що невизначеність лише змінила напрям свого просування, руйнуючи і розмиваючи якісь інші bastiони глобальних фінансових (і не тільки фінансових) структур. Оскільки суб'єктний принцип фінансових ринків є для них

фундаментальним, може йтися про формування якоїсь постринкової глобальної фінансової системи.

У контексті жорстких бюджетних обмежень як умови саморегулювання економіки велике значення має фактор статусу грошей як таких: посилення ролі грошей свідчить про позитивне структурне ускладнення системи на фундаментальних її підставах (еквівалентність, бюджетні обмеження, каталактика і довіра, зниження загальної невизначеності через механізм індивідуальних ризиків), що рівносильне зниженню ентропії. Навпаки, тривале падіння економічної ролі і соціального статусу грошей в умовах м'яких бюджетних обмежень свідчить або про деградацію, або про деструктивне ускладнення системи, коли інформаційні можливості і потреби системи не відповідають досягнутому рівню професійної та інституційної компетентності суб'єктів, що робить їх поведінку хаотичною.

В результаті конкурентоспроможними можуть стати альтернативні соціальні моделі, в основі яких лежать більш прості механізми підтримки мінімальної соціальності і продуктивності (влада, насильство, адміністративний контроль і облік як спосіб спрощення інформативних потреб економіки і прийняття рішень). Специфіка влади як механізму зняття невизначеності полягає в можливості виштовхувати невизначеність за межі сфери безпосереднього контролю, а не утилізувати її за допомогою складних механізмів кооперації.

Сучасна ситуація послаблення соціальної цінності грошей є особливо небезпечною для існування сучасної цивілізації, що побудована на соціальній солідарності і ринковій конкуренції. Якщо раніше гроші були інструментом особистої свободи людини, то тепер – це інструмент зовнішнього контролю над нею. Зниження соціальної цінності грошей призводить до того, що сфера зовнішньої повинності для людини розширюється, сфера вибору скорочується, простір свободи суб'єкта (через жорсткий державний контроль за грошовими потоками будь-якої людини) стає все більш

вузьким, що може бути визначено як падіння відносної соціальної цінності грошей. Феномен гіперліквідності як системного надлишку грошей, притаманний сучасним фінансовим інститутам і ринкам, є зворотним боком падіння відносної соціальної цінності грошей.

4.4. Ціннісно-інституційні деструкції основ саморегулювання суспільного відтворення в умовах глобалізації

Сьогодні спостерігаються швидкі та несподівані зміни у функціонуванні та розвитку глобальної економіки. Наявні регулятивні інструменти суб'єктів не здатні впоратися з тиском невизначеності, який посилюється за рахунок відсутності чітких уявлень про місце та роль суверенних держав у глобалізованому світі. Це справедливо навіть для найбільш потужних суб'єктів світової господарської системи, в тому числі для Америки. Як зазначено в обговорюваній Доповіді, лібералізація міжнародної торгівлі за останні десятиліття призвела у США до втрати робочих місць і занепаду тих штатів, в яких традиційно концентрувалася промислова потужність країни. Очікування щодо подальшої динаміки національної продуктивності у США є невтішними: реальний ВВП на душу населення у найближче десятиліття зростатиме в середньому на 1%, а на 1 робочу годину – на 1,4%¹²⁰.

Траєкторія руху в нинішньому вигляді стихійно веде США до втрати позицій не лише як головного суб'єкта глобалізації, але й як такого загалом, оскільки саме вони першими стикаються з явищем історичного хаосу. Те, що сьогодні досить умовно ототожнюють з «новим протекціонізмом», – це спроба США відчути потенціал і межі своєї суб'єктності, що виглядає як прояв історичного інстинкту самозбереження.

Безпосередня причина кризових явищ – накопичені дисбаланси у розподілі ресурсів та економічної влади у світовій економіці. Про їх масштаби говорять такі факти. У 2016 р., за оцінками фахівців,

¹²⁰ Crafts N. Whither Economic Growth? *Finance & Development*. 2017. Vol. 54. № 1. P. 2–6. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2017/03/crafts.htm>.

світовий ВВП за паритетом купівельної спроможності становив 119,4 трлн дол. США. Водночас за номінальним курсом національних валют він оцінювався у 75,7 трлн дол. ВВП США у 2016 р. сягнув 18,56 трлн дол., отже, в першому випадку він дорівнює 15,8%, а у другому – 24,5% світового ВВП¹²¹, тобто розрив становив більше третини. Йдеться не про статистичні похибки чи помилки, а про фундаментальну наочну розбіжність між найважливішими показниками структури розподілу економічної влади у світі. Чинні механізми прийняття рішень, важливих для економіки більшості країн, фактично ототожнюються з номінальною структурою, хоча розподіл квот у МВФ формально є ближчим до паритетних показників.

Неможливість функціонування держав та їхніх фінансових систем за чинної системи інституційного (легітимного) розподілу влади та повноважень проявляється в безпрецедентному зростанні заборгованості – як внутрішньої, так і зовнішньої. Внутрішній борг країн світу у 2016 р. становив 85 трлн дол., тобто за рік збільшився майже на 5%. Державний борг у світі досяг у 2016 р. 60,3% ВВП, за цей рік він зріс на 1,6 п.п.¹²². Це означає, що держава як інститут претендує на більший масив суспільних ресурсів, ніж це дозволено діючими нормами. Інституційні правила щодо отримання та витрачання коштів державою є однією з головних складових суспільного договору (contract social). Через порушення балансу джерел фінансування держава мутує: більше уваги приділяється відповідальності перед кредиторами, в тому числі зовнішніми, і менше – перед платниками податків. Це призводить до розмивання суверенітету. Отже, відповідні складові суспільного договору потребують перегляду.

Сукупний зовнішній борг країн світу становив у 2016 р. 75,74 трлн дол. і продовжує зростати на тлі падіння світового експорту на 4% на рік (у тому числі в Китаї – на 7,7%). Це означає, що можливості обслуговування цього боргу звужуються. Глобальний леверидж не забезпечений глобальними активами і темпами

¹²¹ The World Factbook / Central Intelligence Agency. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/us.html>.

¹²² Там само.

експорту, що свідчить про швидке зростання глобального боргового ризику. Боргова глобалізація містить у собі неминучість фінансових криз і торговельних війн.

Зазвичай в економічній літературі йдеться про дисбаланси світової торгівлі та фінансові дисбаланси. Теоретичні підходи щодо глобальних дисбалансів можна умовно поділити на дві великі групи: 1) екзогенний підхід; 2) ендогенний підхід. Перша група представлена такими дослідниками, як П. Кругман¹²³, О. Бланшар¹²⁴, А. Ферреро¹²⁵, А. Легг та Н. Прасад¹²⁶. Відповідно до такого підходу причини дисбалансів пов'язані з помилками політики та поточними відхиленнями у функціонуванні глобальних ринків. Шляхи подолання дисбалансів лежать у площині більш повної координації міжнародної співпраці у глобальному масштабі, вдосконалення регуляторних практик і більш чіткого узгодження дій міжнародних та національних фінансових інститутів.

Прихильники альтернативного – ендогенного – трактування глобальних дисбалансів вважають, що ці дисбаланси нерозривно пов'язані з фінансовими механізмами глобалізації, і перш за все – з кредитною експансією та глибокими інституційно-структурними вадами, які неможливо подолати в короткостроковій перспективі. Такого підходу дотримуються М. Обстфельд і К. Рогофф¹²⁷,

¹²³ Krugman P. End this depression now! Princeton University: W.W. Norton & Company, 2012. 272 p.

¹²⁴ Blanchard O. Where Danger Lurks. *Finance & Development*. 2014. Vol. 51. № 3. P. 28–32.

¹²⁵ Ferrero A., Gertler M., Svensson L. Current account dynamics and monetary policy. *National bureau of economic research Working paper* 13906. April 2008.

¹²⁶ Legg A., Prasad N., Robinson T. Global imbalances and the global saving glut. November, 2007. URL: <https://www.rba.gov.au/publications/rdp/2007/pdf/rdp2007-11.pdf>.

¹²⁷ Obstfeld M., Rogoff K. Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes. Santa Barbara: University of California, Berkeley and Harvard University. November, 2009. URL: <http://eml.berkeley.edu/~obstfeld/santabarbara.pdf>.

К. Боріо¹²⁸, В. Геєць¹²⁹, А. Гриценко¹³⁰, В. Сіденко¹³¹, Т. Артьомова¹³², О. Білорус¹³³. На наш погляд, доцільніше починати з виявлення глибинних підстав для дисбалансів і розривів, щоб потім уже переходити до аналізу можливостей політики щодо їх подолання.

Необхідно обґрунтувати доцільність включення в теоретичний аналіз глобальних дисбалансів інституційної складової процесів глобалізації в її найбільш загальному розумінні – як системи правил і норм, які знижують невизначеність рішень та їхніх наслідків в умовах глобальної конфліктності та фундаментальних змін.

Важливою характеристикою сучасного стану суспільств і господарських систем є процеси ціннісної деструкції, зміни ціннісних орієнтирів суспільства. Це не випадково, оскільки без певної нейтралізації ціннісного імунітету неможливо швидко узгодити важливі стандарти та норми поведінки у глобальному ресурсному просторі. Навіть такий адепт швидкої глобалізації сучасного суспільства, як Ф. Фукуяма, був змушений відзначити наявність двох різних ідентичностей у сучасних Сполучених Штатах Америки – нової прогресивної ідентичності, символами якої виступають толерантність, політкоректність, вільний вибір цінностей, глобальна свобода руху ідей, людей, та старої традиційної ідентичності, християнської за своїм походженням, яка базується на праці, сім'ї, особистій відповідальності людини перед Богом.

¹²⁸ Borio C. The financial cycle and macroeconomics: What have we learnt? *BIS Working Papers*. December, 2012. № 395. URL: <http://www.bis.org/publ/work395.pdf>.

¹²⁹ Геєць В.М., Гриценко А.А. Вихід з кризи (Роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним). *Економіка України*. 2013. № 6. С. 4–19.

¹³⁰ Там само; Гриценко А. Глобальна криза як форма сучасної фінансово-економічної динаміки. *Економіка України*. 2010. № 4. С. 37–46.

¹³¹ Сіденко В. Модифікація світової економіки під впливом новітніх факторів глобальної трансформаційної кризи. *Економіка України*. 2012. № 5. С. 18–31.

¹³² Артьомова Т. Методологічна анатомія глобальної фінансово-економічної кризи. *Економічна теорія*. 2011. № 2. С. 16–33.

¹³³ Білорус О. Сучасна світова фінансово-економічна криза як прояв тотальної кризи системи глобалізму. URL: <http://soskin.info/ea/2008/11-12/200801.html>.

Ціннісна деструкція призводить до прискорення спрацьованості інститутів, що наближує чергову хвилю інституційних перебудов з невизначеними результатами. М. Твену приписують слова: «Історія не повторюється, вона римується». Зміст інституційних перебудов може «римуватися» з хвилею етатизації індустріальних економік 20–30-х років ХХ ст. аж до тоталітарних практик в умовах глибокої конфліктності, інтенсивного перерозподілу економічної влади, відносного зниження ролі критерію ефективності на користь критеріїв суб'єктності та ідентичності.

В умовах глибокої кризи глобального розвитку вивчення феноменів ціннісно-інституційної деструкції та впливів соціальної невизначеності на фундаментальні орієнтири суспільства має важливе значення для обґрунтування національного стратегічного вибору. В сучасній інституційній науці склалися певні підходи до теоретичного моделювання невизначеності економічної еволюції за рахунок залучення даних сучасного природознавства, включаючи релятивістські підходи і термодинаміку складних систем. Таке розширення дозволило долучити до існуючих факторів функціонування та еволюції інститутів їх інформаційні характеристики і можливості.

Значний інтерес становлять сучасні прикладні дослідження впливу факторів невизначеності на динаміку глобальних фінансових ринків, інвестицій та ефективність регулятивної політики держав¹³⁴. Методологічна цінність такого підходу полягає в тому, що з'являється реальна можливість фіксувати нові ефекти і прояви невизначеності в контексті нереалізованих очікувань, глобальних технологічних та структурно-інституційних зрушень. Таким чином, створено змістовні

¹³⁴ Erbas N.S., Sayers C.L. Institutional Quality, Knightian Uncertainty, and Insurability: A Cross-Country Analysis. IMF Working Papers. July, 2006. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp06179.pdf> ; Kliesen K.L. Uncertainty and the Economy. URL: <https://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/april-2013/uncertainty-and-the-economy> ; Popov V. Global Imbalances: Non conventional View. *CEFIR and NES Working Paper*. 2011. № 160. URL: <http://www.cefir.ru/index.php?l=eng&id=35&yf=2011> ; Richter R. Efficiency of Institutions From the Perspective of New Institutional Economics With Emphasis on Knightian Uncertainty. URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2105604

передумови для систематизації інституційних трактувань функціонування і розвитку господарських систем в умовах невизначеності з урахуванням наведених наукових теоретичних напрацювань.

На наш погляд, першопричини сьогоденішнього загострення торговельних, фінансових та геоекономічних дисбалансів і конфліктів перебувають у ціннісно-інституційній площині. За останні 25 років відбулося швидке розширення простору економічної влади ТНК за рахунок нових технологій та інноваційних фінансових інструментів. Конкурентний тиск змусив ТНК рухатись у глобальний простір, засвоювати глобальні людські, природні та технологічні ресурси. Світовий капіталізм залучає до сучасних технологій величезні маси людей з різними цінностями, вподобаннями та мотивами. На одному й тому самому ресурсному просторі зішлись різні соціальні епохи та цивілізації, від архаїчних та традиційних суспільств до пост- і неомодерну. Їх взаємодія має ознаки як «війни цивілізацій», так і їхнього взаємного збагачення та співпраці, про можливість чого писав ще К. Ясперс, обґрунтовуючи трактування глобалізації як повернення «осьового часу».

Підвищення щільності глобального середовища посилює взаємну залежність та актуалізує чинник конкурентоспроможності. Конфліктність світового господарства зумовлена відносно низькою спроможністю існуючих правил і стандартів. Як показує досвід інституційної еволюції, така конфліктність може передувати інтенсивному генезису нових інститутів.

Але поки цього не відбулося, вихід із стану небезпечної конфліктності є можливим лише за умови більш-менш визначеного та стійкого розподілу економічної влади між сторонами конфліктів.

У науковій літературі дисбаланси ототожнюються із станом нерівноваги або близьким до нього¹³⁵. У теоретичній механіці дисбаланс розглядається як розбіжність між віссю симетрії та віссю обертання ротора, що призводить до вібрації всього устрою. Така аналогія може в чомусь бути корисною для розуміння фактора розбіжності між вектором фактичного розподілу ресурсів і економічної влади у глобальній економіці та вектором існуючого

¹³⁵ URL: <https://biznes-prost.ru/disbalans.html>.

формального та неформального порядку прийняття глобальних рішень. Витрати на підтримання існуючого формального розподілу повноважень за таких умов зростають, а побічні ефекти у вигляді глобальних «вібрацій» стають дедалі небезпечнішими. Одним із практичних висновків з такої аналогії може бути визнання корисності послаблення занадто жорсткого поєднання складових глобальних механізмів, що може бути досягнуто шляхом суверенізації, локалізації та регіоналізації відповідальності та ресурсів.

Соціально-економічна невизначеність пов'язана з відкритістю будь-якої соціальної системи зовнішньому середовищу природних процесів і явищ, у якому згодом зростає ентропія. Врахування фактора часу t як незалежного аргументу є необхідним для розуміння об'єктивних обмежень ускладнення та зростання ефективності господарських систем. Додатковим джерелом невизначеності може вважатися і сама соціальна система через притаманні їй процеси соціальної ентропії.

Ієрархічність цінностей та інститутів господарської системи проявляється в тому, що соціальний порядок формується лише на основі відносно жорсткого генетичного порядку визрівання соціальності як такої, починаючи з цінностей. Відповідно, деструкції глибших ієрархічних елементів можуть паралізувати дію наступних елементів системи зняття невизначеностей (за схемою «тому що в кузні не було цвяха»). У цьому випадку соціальний механізм, який не виконав свою місію, стає джерелом додаткової невизначеності для господарської системи. Наприклад, ціннісна невизначеність зумовлює невизначеність щодо вибору інституційних реформ. Інституційна невизначеність породжує ситуацію тотальної недовіри, загального контролю та підозрілості, відмову від катаклітики¹³⁶ як від розширеного порядку людського співробітництва. Раціональність вибору стає дедалі відноснішою, а ціни – рівноважнішими на більш коротких інтервалах. Це означає, що сумарний ефект дії системи має нелінійний імовірнісний характер.

¹³⁶ Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма. Москва: Новости, 1992. 304 с.

Соціальні цінності мають найбільш потужний потенціал зняття невизначеності, вони одночасно є основою спільності та відмінності елементів системи. Саме вони слугують безпосередньою базою ідентичності цього соціуму і надають інститутам, технологіям, інноваціям соціальних кольорів. Так звана «неолітична революція» дала максимальний приріст знань і технологій за всю історію людства на вкрай вузькому біологічному і ресурсному потенціалі завдяки виникненню фундаментальних соціальних переваг людини, які з цього часу набули характеру безумовних цінностей. Ціннісна ідентичність є вузькою в сенсі відповідних меж її мінливості. Вихід за них означає подолання тою чи іншою мірою ідентичності або у формі переходу її до більш високої якості, або у формі деградації та згасання.

Цінності мають переважно позараціональний характер, хоча і можуть піддаватися деякій раціональній інтерпретації. Недаремно Ф. Хайек високо цінував зауваження Д. Юма, що правила моралі не є висновками нашого розуму. При цьому Хайек зазначав: «Наші цінності та інститути не просто визначаються якимись минулими подіями, але формуються як складова частина процесу несвідомої самоорганізації якоїсь структури або моделі»¹³⁷.

Сучасна концепція вільного (раціонального) вибору цінностей не враховує той факт, що визрівання цінностей – це тисячолітній процес становлення соціальної ідентичності людини і людства. Цей процес вимагає колосальних затрат сутнісних сил людини, соціального часу, енергії, ресурсів. Уся ця енергія у стислому вигляді міститься в ціннісній ідентичності як ядрі соціальності. Маніпулювання з такою ідентичністю загрожують соціальним вибухом, здатним зруйнувати суспільні структури будь-якого рівня.

Інститути стійко структурують взаємодію суб'єктів за допомогою встановлення і підтримання загальних для них правил. Безпосередньою сферою відповідальності інститутів як упредметнених цінностей є адаптивний потенціал господарської системи, що полягає у здатності зберігати ціннісну ідентичність на більш-менш широкому інтервалі значень життєво важливих параметрів шляхом захисту комплексу цінностей від неприйнятних

¹³⁷ Там само. С. 47.

змін. Комплементарну єдність цінностей та інститутів можна визначити як широку ідентичність господарської системи.

На базі цієї широкої ідентичності системи та її суб'єктів виникає довіра як складний соціально-інформаційний феномен. Довіра є універсальним механізмом оптимізації інформаційних потреб господарської системи та її функціонування як інтегрованої цілісності. Ми можемо абстрагуватися від того, що сама по собі довіра – складна функція ціннісно-інституційної ідентичності, вибору і ризику. На цьому рівні зняття невизначеності виникає можливість існування грошей як таких. Національну грошову одиницю можна розглядати як речовий (відчужений) прояв ідентичності та безособистої довіри соціуму. Чим більш складною та опосередкованою є та чи інша форма соціально-економічної діяльності, тим більше вона залежить від рівня довіри у суспільстві та економіці. Завдяки цьому ми отримуємо ще один атрибут суб'єкту саморегульованої економіки: він відчуває довіру, використовує довіру, надає довіру. Відсутність довіри робить саморегулювання економіки неможливим, що майже автоматично переводить систему на більш низький щабель рівноваги.

Якщо суб'єкт здійснює вибір у межах чіткої та загальноприйнятої системи правил, то він може прийняти рішення в умовах дефіциту інформації або часу – прийняти на себе ризик. Ризик суб'єкта як один з системних механізмів відповідає за загальносистемну рівновагу, виступаючи одночасно стимулом і механізмом професіоналізації суб'єктів, що дозволяє знижувати індивідуальні оцінки ризику порівняно із середніми ринковими оцінками. Завдяки ризикам суб'єктів макроекономічна система отримує нову властивість – здатність допускати всередину своєї структури невизначеність без погіршення умов та пропорцій відтворення. На підставах обмеженої стійкої внутрішньої невизначеності, яка компенсується визначеністю цінностей та інститутів, виникає новий клас суб'єктів – новатори.

Інновації розширюють сферу вибору, свободи і відповідальності суб'єктів за межі рівноважної ціни, виступаючи як спосіб подолання невизначеності першого роду при одночасному зростанні невизначеності другого роду.

Кожний механізм зниження невизначеності має іманентну сферу використання та обмежений дією ефекту спадної віддачі. З одного

боку, надмірно інституалізовані (зарегульовані) системи не є інноваційними і характеризуються відносно низькою соціальною ціною свободи вибору та професіоналізму (професіоналізованого ризику). Прикладом можуть бути держави Стародавнього Сходу. З іншого боку, адаптаційні можливості інституційно недостатніх систем є низькими, а ідентичність – слабкою, тому вони є привабливим об'єктом деструктивної конкуренції з метою захоплення ресурсів та арбітражу.

Існують об'єктивні межі ефективного зняття невизначеності за допомогою механізмів раціонального вибору. З одного боку, скорочення сфери вільного вибору перевантажує систему ендогенною невизначеністю. З іншого – якщо механізми вільного вибору поширюються на сферу базових цінностей соціуму, то система може стати нестійкою. Для ситуації сучасного тектонічного соціального зсуву характерним є вихід окремих складових за межі усталеної сфери дії, порушення критеріїв.

Оскільки значна залишкова невизначеність породжує в господарській системі необхідність і можливість її обмеження за рахунок залучення зовнішніх чинників, то зовнішні суб'єкти можуть бути прямо заінтересовані у зростанні залишкової невизначеності менш розвинутих систем: наприклад, за рахунок інкорпорування до цих систем несумісних цінностей та інститутів, які анігілюють з національною системою цінностей. Ефекти ціннісно-інституційної анігіляції здатні привести систему до стану або повільної деградації, або соціального вибуху.

Сукупність механізмів зняття невизначеності може розглядатись у контексті забезпечення доступу до інформації та ресурсів за допомогою діяльності, визначення мети й вибору. У багатьох ситуаціях невизначеність можна трактувати як відсутність необхідної інформації. Якщо погодитися з точкою зору Ф. Хайєка, який найважливішим серед механізмів функціонування і розвитку господарських систем вважав неявні знання, то невизначеність може бути в дефіциті явних і неявних знань. Джерелами неявних знань є такі явні джерела знання, як технології, включаючи обладнання, документацію, ноу-хау, стандарти якості та менеджменту, ліцензії, патенти, а також приховані джерела, що виникають через стохастичну взаємодію учасників технологій.

Технології, крім вербальної та формалізованої інформації, формують ще й латентне інформаційне поле невербальної інформації та неявного знання. Отже, технологічні розриви породжують не тільки більш низький рівень продуктивності і використання ресурсів у відстаючих господарських системах, а й дефіцит прихованого порядку, який зумовлений чинниками застосування неявних знань як ресурсу координації суб'єктів. Невизначеність першого роду S_1 виникає саме з цієї причини.

Якщо залишкова невизначеність господарської системи першого роду S_1 (тобто та, яка в принципі може бути знята при досягнутому світовому рівні інституційно-технологічного розвитку) приблизно відповідає наявному інституційно-ціннісному, професійному і креативному потенціалу або навіть перевершує його, то це свідчить про необхідність модернізації господарської системи в напрямі зовнішніх критеріїв, що досить часто супроводжується ризиком розмивання широкої ідентичності.

Якщо залишкова невизначеність першого роду є істотно нижчою за національний інституційно-технологічний потенціал, але динаміка при цьому несприятлива, то потрібні реформи. Якщо ж рівень і динаміка зазначеного співвідношення є сприятливими для країни, то основну проблему становить невизначеність другого роду, що говорить, з одного боку, про лідерство, а з іншого – про відсутність гарантій його втримання і неминучу плату за це. Модель «керованого хаосу» С. Манна¹³⁸ передбачає використання можливостей для придушення невігідних проявів невизначеності другого роду й максимальної експлуатації вигідних її проявів, включаючи також виштовхування на периферію національних інтересів. Така модель може мати право на існування тільки на коротких інтервалах і за безумовного національного технологічного лідерства. Тому в умовах глобалізації технологічного розвитку довгострокова ефективність моделі керованого хаосу є вкрай низькою.

Баланс невизначеності в економіці дає можливість встановити відрізок життєвого циклу системи. Зменшенню ентропії (від'ємне

¹³⁸ Mann S.R. Chaos Theory and Strategic Thought. URL: [file:///C:/Documents%20and%20Settings/ASUS_BRAIN/-My%20Documents/Downloads/ADA528321%20\(1\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/ASUS_BRAIN/-My%20Documents/Downloads/ADA528321%20(1).pdf)

значення першої похідної як остаточної невизначеності соціально-економічної системи) відповідає висхідний відрізок траєкторії життєвого циклу. Якщо ж залишкова невизначеність зростає, то ми маємо справу з низхідним відрізком життєвого циклу.

Виникає питання про способи вимірювання або хоча б про ознаки зростання невизначеності в господарській системі. Наприклад, американські дослідники з Федерального банку Сент-Луїса вважають, що відносно надійним індикатором динаміки невизначеності в економічній системі є динаміка корпоративних касових залишків. «Вихід у ліквідність» дає можливість очікувати момент, коли неприйнятний рівень невизначеності трансформується у прийнятний рівень ризику. Такий підхід дозволяє дати більш-менш раціональне пояснення сучасному глобальному феномену гіперліквідності. Проте при цьому дослідники відзначають, що, крім фактора невизначеності, на цей показник впливають рівень конкуренції, особливо в секторі інформаційних технологій, фінансування наукових досліджень і розробок, фіскальне навантаження на бізнес.

У світлі специфіки аналізованого феномену має сенс враховувати більш широке коло можливих ефектів. Такими наслідками можуть бути непередбачена втрата ресурсів або погіршення доступу до них, знецінення ресурсів, зростання ресурсомісткості ВВП, посилення загальної конфліктності системи внаслідок ослаблення ціннісних та інституційних обмежень, наростаючі масштаби наслідків помилкового вибору та некомпенсованих ризиків, розширення масштабів арбітражних операцій. Частота таких подій свідчить про зниження ефективності використання ресурсів і технологій, масову дезорієнтацію суб'єктів і зменшення для них поточної цінності кооперативної поведінки.

Необмежене зростання залишкової невизначеності веде до деградації і розпаду системи, оскільки інтегративний потенціал ціннісної ідентичності є меншим за ентропійний потенціал середовища. Ціннісна ідентичність, оскільки вона виражає стійкі, незмінні підстави господарської системи, у своїй основі не є інноваційною. Виняткова орієнтація на цінності в умовах відкритої системи та обмежених ресурсів є ентропійно не вигідною стратегією.

Відносно ентропійно вигідною стратегією є більш складна ціннісно-інституційна детермінація системи, оскільки інститути можуть змінюватися та ускладнюватися під впливом зміни середовища, отже, може зростати потенціал упорядкування господарської системи.

У разі, коли інституційна складова ідентичності придушує будь-які процеси стихійного саморозвитку, виникає ризик абсолютної інституційної зарегульованості господарської системи, що блокує можливість фундаментальних інновацій. Якщо ж при цьому конкуруючі господарські системи (як елемент зовнішнього середовища) мають таку можливість, то зовнішнє середовище як джерело екзогенних інновацій перетворюється на чинник значної невизначеності. Виникає ризик втрати широкої ідентичності внаслідок інституційної деструкції. Прикладом реалізації ризику втрати широкої ідентичності може бути крах адміністративно-командної системи в СРСР.

Цей крах може розглядатись як наочний приклад формального зростання керованості відкритої системи за рахунок спроби цілеспрямованого зниження рівня технологічного розриву (модель наздоганяючого розвитку, що була заснована на принципі «наздогнати і перегнати»). Сам термін «упровадження досягнень науки і техніки у виробництво» означав, що внутрішнього попиту на оновлення технологій на підприємствах СРСР не було, і залишався тільки шлях «упровадження» під тиском держави.

Вихідна ціннісна детермінація інститутів є умовою поєднання ціннісних та інституційних підвалин ідентичності господарської системи. У процесі тривалого функціонування і розвитку системи в її інституціональній підсистемі з плином часу формується міцна основа, яка дозволяє функціонально детермінованим інститутам бути достатньо гнучкими без загрози для ідентичності. Поступове підпорядкування найбільш стійких інститутів ціннісним заборонам та обмеженням дозволяє сформувати ціннісно-інституційний блок, в якому взаємно ототожнюються цінності та інститути. Відбувається збільшення широкої ідентичності за рахунок прихованої експансії ціннісної ідентичності щодо більш широкого кола господарських ситуацій, дій і рішень. Для опису феномена таких ціннісно-подібних інститутів перспективним може бути

запропоноване свого часу поняття «соціально-економічний генотип». Якщо суб'єкти підкоряються вимогам ціннісно-подібних інститутів, то їх поведінка має для них природний характер і не вимагає зовнішнього примусу.

Таким чином, суб'єкт як обов'язковий елемент механізму функціонування та розвитку складної соціально-економічної системи формується на основі стійких ціннісно-інституційних умов. Ці умови створюють стабільні локуси соціального простору, які дозволяють забезпечити ресурси для відтворення ідентичності суб'єкта в широкій системі соціальних зв'язків і залежностей. Головна перевага оптимально суб'єктивованої системи полягає в тій кількості невизначеності, яку вона здатна впустити всередину без втрати цілісної якості. Це робить господарську систему інноваційною, гнучкою і стійкою. Якщо ж вона є вразливою до будь-якої невизначеності внаслідок відсутності належних суб'єктних механізмів її зняття, то вона втрачає внутрішні джерела саморозвитку і може існувати лише за рахунок максимальної ізоляції від зовнішнього середовища.

Ми виходимо з того, що координуюча потужність будь-якої системи інститутів є кінцевою. Якщо масштаби та складність економіки перевищують цей поріг, то система внаслідок проникнення в неї невизначеності як першого, так і другого рівня стихійно переходить до хаотичного сценарію спрощення та звуження зв'язків і залежностей. Чи можна стверджувати, що глобальна економіка підійшла до меж існуючого інституційного порядку? Якщо вважати, що інтегруючий потенціал лінійно залежить від кількості суб'єктів, то розрив не повинен виникати: всі суб'єкти мають рівний доступ до інституційних активів у вигляді правил та стандартів, і тому система працює як узгоджена (у кінцевому рахунку). Іншими словами, для інституційної системи однаково: чи десять суб'єктів діють на ринку, чи сто, чи мільйон – правила для всіх однакові.

Крім кількісної, існує ще й якісна характеристика господарської системи, яку можна поєднати з потенціалом встановлення двох- та багатосторонніх зв'язків між суб'єктами. Саме в можливості комбінувати такі зв'язки лежить одна з головних переваг глобалізації: нові можливості рекомбінації організаційних

механізмів, ресурсів і технологій. Проте вже в самому математичному понятті комбінування міститься головна загроза для глобального порядку: складність системи може зростати за законами комбінаторики, які включають в себе ще й факторіальну функцію $f(n) = n!$.

Якщо припустити, що завдяки глобальним ринкам, інформаційним мережам, лібералізації умов міжнародної торгівлі та руху капіталу, а також ринковим трансформаціям у країнах державного соціалізму кількість взаємодіючих суб'єктів за останні 25 років збільшилася на порядок (у 10 разів), то складність системи могла зрости на декілька порядків (у 100 і більше разів). Чи можна вважати, що система інститутів, яка має індустріальне походження, здатна ефективно знижувати невизначеність такого широкого та складного фінансово-економічного простору? Найімовірніше, збої, шоки і кризи неминуче супроводжуватимуть взаємну адаптацію фактичної складності глобальної економіки та інтегруючих можливостей її інституційного порядку.

Одним із можливих шляхів еволюції глобальної системи у такому напрямі є шлях спрощення, локалізації та регіоналізації світової економіки. У цьому випадку знижується навантаження на інституційну складову, хоча все здійснюється за рахунок втрати якоїсь частки вже створеного глобального потенціалу. Так, А. Гриценко вважає, що глобальні шоки та кризи є не поточним коригуванням структур і пропорцій, які склались у світовій економіці в ході глобалізації, а істотною ознакою сучасної епохи, яка нерозривно пов'язана з глибинною сутністю змін, що відбуваються¹³⁹. Ці процеси вказують на наявність внутрішніх обмежень глобалізації як такої у вигляді джерел невизначеності та фундаментальних цивілізаційних ризиків.

Висновки

Саморегулювання суспільного відтворення є обов'язковою складовою механізмів функціонування господарських систем в умовах невизначеності. Будь-яка складна система не може повністю ліквідувати невизначеність суттєвих умов своєї життєдіяльності.

¹³⁹ Гриценко А. Глобальна криза як форма сучасної фінансово-економічної динаміки.

Перекладання частини суттєвих проблем на відокремлених суб'єктів надає можливість складній органічній системі варіювати свої реакції на зовнішні та внутрішні шоки, зберігаючи свою системну ідентичність та цілісність. Таким чином, саморегулювання складних економічних систем є результатом діяльності вільних, компетентних та відповідальних суб'єктів, статус яких є інституційно визначеним.

Але суб'єктність не є готовою передумовою саморегулювання, функціонування та розвитку економіки. Дефіцит інститутів або надмірна складність умов господарювання та доступу до ресурсів призводять до масових ефектів нераціонального вибору, коли як поточні результати, так і довгострокові не відповідають критеріям максимізації корисності суб'єктів. У таких умовах суб'єкт будь-якого рівня, що робить раціональний вибір лише за формою, але не за змістом, втрачає найважливіші атрибути суб'єктності – економічну свободу та відповідальність.

Так званий «новий протекціонізм», який постає на порядку денному практичних дій і концептуальних моделей економічної політики США, може трактуватись як спроба припинити небезпечне зростання фундаментальної невизначеності шляхом реанімації суб'єктних підстав діяльності держави на світовій арені та всередині країни. Це може виглядати як національний егоїзм, відмова від історичної місії США та відповідальності перед усім світом, в чому іноді звинувачують американське керівництво.

Але насправді історична місія не може виконуватися країною, яка втрачає свою історичну ідентичність і, відповідно, суб'єктність. Тарифна та митна політика являють собою своєрідну мембрану, яка захищає внутрішнє середовище господарської системи від руйнівних впливів з боку зовнішнього середовища. Суверенітет держави – це перердусім свідомий захист своєї суб'єктності, включаючи внутрішню легітимність держави.

Глобалізація як процес, що обов'язково генерує невизначеність, не призводить до тотального знецінення існуючих фундаментальних ціннісно-інституційних структур, а вимушена їх зберігати та використовувати. В контексті інституційного розуміння глобалізації «новий протекціонізм» Д. Трампа – це не аномалія, а об'єктивно зумовлена реакція на надмірну невизначеність соціальних, фінансових, торговельних і геополітичних наслідків глобальних змін.

США відчули, що глобальна десуб'єктивація як тотальна ціннісно-інституційна деструкція може початися саме з них, що є вкрай небезпечним для всіх учасників глобальних змін. Якщо колосальний цивілізаційний ресурс Сполучених Штатів Америки не використовуватиметься на основах чіткої суб'єктності країни (тобто свободи вибору і відповідальності) та національної ідентичності, це може випадково або закономірно призвести до світової катастрофи – фінансової, технологічної, соціальної або геополітичної.

Існує межа мінливості національних інституційних систем, за якою починається втрата ідентичності та суверенітету. Держави втрачають суверенітет не тільки тому, що його хтось забирає, а ще й тому, що їх компетентність і повноваження не відповідають складності і невизначеності середовища. До того ж результату призводять розриви між історичними основами суспільства та запозиченими або нав'язаними інститутами в умовах екзогенних реформ, що впроваджуються на вимогу зовнішніх кредиторів. Хаотична взаємодія формальних та неформальних стандартів та обмежень господарської поведінки унеможлиблює раціональний вибір суспільства, що рівнозначно втраті суб'єктності.

Небезпека «інституційної інженерії» у сфері економічних реформ полягає в тому, що критерієм ефективності реформ є досягнутий рівень формальної відповідності успішним зразкам, а не комплементарність ціннісних сутностей соціуму і його економічних інститутів. У результаті рівень довіри в системі, що реалізує чужі інституційні проекти, ніколи не досягає рівня країни-зразка. Попит на інновації, готовність приймати ризики, рівень заощаджень та інвестицій в країні-реципієнта завжди будуть нижчими, ніж у системі, для якої цінності і пропонувані на імпорт формальні інститути генетично комплементарні.

Десуверенізація глобальної господарської системи за рахунок розширення повноважень міжнародних інститутів означає входження в зону принципової невизначеності, яка не може бути розподілена між окремими країнами у вигляді суверенних ризиків. Така модель глобалізації може виявитися тупиковою через наростання кризових і хаотичних процесів. Альтернативною моделлю може стати модель глобалізації суверенних держав на засадах нової (глобальної) компетентності та відповідальності

Головна небезпека найближчих років – сходження траєкторій фундаментального, актуального і кон'юнктурного ризику в точці сингулярності, де відбудеться їх взаємне ототожнення: криза віддасть університети на розтерзання актуальним ризикам, реалізація яких перетворить їх в реліктові артефакти, свого роду музейні експонати нового світу, побудованого на засадах трансгуманізму і вертикального прогресу.

Сьогодні згасання позитивних ефектів суб'єктності парадоксальним чином супроводжується зростанням кількості суб'єктів, що діють у світовій економіці. Структурована система діючих осіб змінюється на своєрідний глобальний натовп, учасники якого вдаються лише до коротких ситуативних дій. Однією з причин відсутності справжніх стратегій є деградація системи правил, що вимушено робить взаємну поведінку суб'єктів невизначеною. Кожний суб'єкт у кожний момент часу діє раціонально (як йому здається). Однак це така раціональність, слідування якій погіршує середньострокові позиції усіх учасників глобальної системи. Принципи подвійних стандартів та права сильного насправді шкодять і сильним, і слабким суб'єктам. Якщо глобальна система загальних правил є утопією, то єдиною альтернативою сьогоднішньому хаосу є відновлення зон локального, але більш ефективного, порядку. Саме таким чином світова економіка отримує змогу саморегулювання на підставах вільної взаємодії відповідальних суб'єктів, відповідальних міжнародних інститутів та відповідальних держав.

ЦИКЛІЧНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДИНАМІКИ ТА ВІДТВОРЕННЯ БАЗОВИХ ІНСТИТУТІВ

5.1. Форми соціально-економічних циклів та їх теоретичне відтворення

Циклічність суспільного буття є об'єктом наукових досліджень та дискусій з давніх часів. Проблема циклічності буття вперше отримала наукове осмислення в працях філософів осьового часу: Конфуція, Платона, Аристотеля та ін., які досліджували циклічну зміну форм державного правління, що обумовлено конкретно-історичними умовами, які сприяли актуалізації політичних циклів в аграрному суспільстві. У працях учених Середньовіччя уявлення про циклічність зміни форм державної влади, а також зміни рівня соціально-економічного розвитку держави найбільш глибоко осмислені Ібн-Хальдуном. Наукові концепції європейського Середньовіччя мають есхатологічний та провіденціалістський характер, у них не представлені досить чіткі циклічні концепції, хоча в окремих релігійних гетеродоксіях присутнє циклічне бачення динаміки історичного процесу. Наукове бачення суспільного розвитку, що ґрунтується на принципах циклізму, було відновлене в епоху Відродження в наукових трактатах Н. Макіавеллі, Т. Кампанелли, Дж. Віко. При цьому визнання циклічності історичного та політичного процесів домінувало в науковому середовищі епохи Відродження.

У період становлення капіталізму найбільш відчутним для економіки та суспільства проявом соціально-економічної циклічності стали циклічні промислові кризи. Однак більшість авторитетних представників класичної політекономії не визнавали меж зростання капіталістичної економіки та заперечували можливість її періодичних криз. З розвитком капіталістичного суспільства розвивалися та ускладнювалися його інституційна структура, техніко-технологічний базис, що обумовило зростання різноманіття соціально-економічних циклів та їх відповідне ускладнення. Економічна наука відреагувала на це формуванням певних

самостійних напрямів дослідження соціально-економічних циклів. У таких умовах виникла необхідність класифікації теорій циклічності. За критерієм часового періоду розгортання соціально-економічних циклів теорії циклів розділяються на такі, що досліджують коротко- і середньострокові циклічні процеси, та на теорії, що досліджують довгострокові цикли. Коротко- і середньострокові циклічні процеси в економіці представлені переважно в теоріях ділових циклів. Сутність і закономірності розгортання ділових циклів були досліджені К. Жюгляром (торгово-промисловий цикл), К. Марксом (промисловий цикл), М. Туган-Барановським (грошово-кредитна теорія циклу), Дж. Кітчіном, Дж. М. Кейнсом та його послідовниками. Проблема короткострокових і середньострокових економічних циклів була досліджена монетаристами Р. Хоутрі, Ф. Хайеком, М. Фрідменом і А. Шварц. Ідеї М. Фрідмена послужили основою для розвитку теорії недосконалої інформації, найбільшу популярність серед теорій циклу, розроблених у рамках цієї теорії, отримала модель циклічних коливань економіки Р. Лукаса. Провідним напрямом у дослідженні циклічності економіки з 1980-х років стає теорія реального бізнес-циклу, що розроблена представниками школи нових класиків, зокрема нобелівськими лауреатами Ф. Кідландом і Е. Прескоттом.

Довгострокові циклічні коливання економіки були помічені англійськими вченими Х. Кларком і У. Джевонсом у XIX ст. Ця наукова проблема набула особливої актуальності наприкінці XIX – початку XX ст. в роботах А. Гельфанда, Я. ван Гельдерена, С. де Вольфа, М. Кондратьєва.

В інноваційній теорії циклічних коливань економіки, що була розроблена Й. Шумпетером та розвинута з часом у працях Г. Менша, С. Кузнеця, А. Клайнкнехта, Дж. ван Дайна, приділена увага довгостроковим коливанням економіки. Довгострокові економічні цикли досліджувалися також представниками цінового напрямку, зокрема, Дж. Шуманом й Д. Розенау (передумови такого наукового підходу були закладені в працях Парвуса, Я. ван Гельдерена, М. Кондратьєва та ін.). Монетаристи (Дж. Дельбеке, П. Корпінен, Р. Батра та ін.) також приділяли увагу довгостроковим циклічним коливанням економіки.

Слід зазначити, що мейнстрим економічної науки в XX – початок XXI ст. змістив акценти на користь дослідження переважно економічної сутності та економічних проявів соціально-економічних циклів. Разом з тим у дослідженні довгострокової соціально-економічної циклічності у XX – початок XXI ст., на наш погляд, провідну роль відіграють теорії, що акцентують увагу на техніко-технологічному розвитку. Це пояснюється динамічністю та масштабністю техніко-технологічних трансформацій, що відбулися в цей історичний період та впливом техніко-технологічних інновацій на циклічні процеси перенакопичення капіталу в ринковій економіці.

Важливим критерієм класифікації теорій циклічності економіки є внутрішній або зовнішній характер факторів, які визнаються в цих теоріях циклоутворюючими, що є підставою для виділення екзогенних та ендогенних теорій. Екзогенний підхід до дослідження циклічності економіки властивий переважно неокласикам. Ендогенні теорії економічного циклу, розвиток яких почався в працях К. Маркса, С. де Вольфа, М. Туган-Барановського, М. Кондратьєва, відтворюють внутрішній механізм розвитку економічного циклу, виходячи із протиріч та диспропорцій економічної системи. Серед ендогенних теорій економічного циклу слід відзначити кейнсіанські моделі економічного циклу, окремі монетаристські теорії економічного циклу (Р. Хоутрі, І. Фішер).

Екзогенні теорії концентруються переважно на аналізі зовнішніх факторів, що є ознакою абстрактного, тобто неповного, фрагментарного, нерозвиненого розуміння суті економічних процесів, але при цьому щодо досліджуваного фактора і його впливу на економічну динаміку екзогенні теорії – практично дійсні абстракції, які фіксують сутнісне в економічних явищах. Екзогенні теорії є лише певними історично обумовленими способами пояснення циклічності економіки, у той час як ендогенні теорії являють собою ланки руху від абстрактного до конкретного в теоретичному відтворенні внутрішніх механізмів циклічного саморозвитку економіки.

Складність теоретичного відтворення соціально-економічних циклів обумовлюється тим, що в історичному процесі суспільного розвитку відбувалися актуалізація та встановлення домінування певних форм соціально-економічних циклів. Тобто, враховуючи

критерій динамізму і вирішального впливу на розвиток соціально-економічних процесів, на кожному з історичних етапів суспільного розвитку слід визнати домінування конкретної форми соціально-економічних циклів. В доіндустріальну епоху господарська сфера суспільного життя була базисом суспільного розвитку, однак поступалася за силою свого впливу політичним процесам, тому саме політичні цикли стали домінуючою формою розгортання соціально-економічних циклів. У працях античних філософів, у китайській та індійській філософії, в наукових працях середньовічних арабських мислителів і наукових концепціях епохи Відродження циклічність суспільного життя отримала своє теоретичне відтворення саме у формі політичних циклів. Цикли суспільного відтворення в доіндустріальну епоху були пов'язані з сезонністю сільськогосподарських робіт, соціально-економічні кризи були випадковими і обумовлювалися екзогенними природними й політичними чинниками.

Зародження та трансформація інституту власності на землю та повністю або частково залежних селян, що забезпечувалося інститутом держави, у доіндустріальну епоху стало визначальним фактором розгортання політичних циклів. Циклічне розуміння суспільного розвитку притаманне стародавнім цивілізаціям, зокрема це відображено в філософських творах та релігійних уявленнях Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю. Античні теорії політичних циклів формувалися на основі аналізу історичного розвитку полісів, виникнення, піднесення та занепаду і руйнування держав та режимів¹⁴⁰, що свідчить про їх об'єктивний характер. Проблема циклічності політичних процесів розкрита Аристотелем, Платоном, Полібієм та ін.

Циклічне бачення історичного процесу певний час зберігалось в Європі в часи раннього Середньовіччя, проте посилення суспільної ролі інституту католицької релігії та набуття ним дедалі більшого впливу на соціально-економічний розвиток суспільства обумовили

¹⁴⁰ Сытин А.Г. Становление и особенности осмысления проблематики демократии в античной общественной жизни. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-i-osobennosti-osmysleniya-problematiki-demokratii-v-antichnoy-obschestvennoy-mysli>

розповсюдження та встановлення домінування есхатологічного світогляду. Єдина форма політичного циклу в середньовічній Європі не сформувалася через політичну роздвоєність феодального суспільства. Лише в епоху Відродження, коли розпочалися суспільні процеси, що ослаблювали вплив інституту релігії, були відновлені наукові дослідження проблеми циклічності політичних процесів та суспільного розвитку в працях Н. Макіавеллі, Т. Кампанелли та ін.

Щодо особливостей політичних циклів Стародавнього світу та Середньовіччя, то філософські концепції античних часів та пізнього Середньовіччя свідчать про те, що тогочасні політичні цикли утворювалися чіткою послідовністю змін форм правління, при цьому чітка хронологія розгортання фаз циклу не була їх обов'язковою характеристикою.

Соціально-економічні цикли весь час розвиваються, видозмінюються, певні їх характеристики зникають, форми циклів трансформуються. Наприклад, соціально-демографічні цикли, які сформувалися як об'єктивна форма суспільної динаміки в розвинених аграрних суспільствах і супроводжувалися процесами перенаселення, що призводили до соціально-економічних криз, зазнали сутнісних трансформацій у Новий і Новітній час. Вже в працях Платона, Аристотеля, Хань Фей-цзи були наведені наслідки зростання населення – нестача орних земель, нестача продовольства, голод і народні повстання. В умовах індустріального суспільства соціально-демографічні цикли розгорталися в умовах масштабних соціальних і воєнно-політичних пертурбацій. Ці процеси знайшли теоретичне відтворення в ідеях Т. Мальтуса, що спостерігав початок формування індустріального суспільства. Ідеї Т. Мальтуса не втрачають актуальності і сьогодні. У 1950–1960-ті рр. мальтузіанська теорія циклів набула подальшого розвитку у працях представників французької школи «Анналів», зокрема, в дослідженнях Ф. Броделя. У 1970–1980-ті рр. демографічні цикли досліджувалися переважно з позицій «неомальтузіанства».

Роль демографічних процесів у соціально-економічному розвитку враховував і Дж.М. Кейнс, зокрема, ним досліджено роль перенаселення в Першій світовій війні та в революції, що відбулася

в Російській імперії. Останнім часом посилився напрям у дослідженні демографічних циклів, який широко використовує економіко-математичні моделі.

На думку відомого історика С. Нефьодова, типовий соціально-демографічний цикл складається з трьох періодів, а саме: внутрішньої колонізації (період відновлення), періоду стиснення та періоду екосоціальної кризи¹⁴¹. У Новий і Новітній час прискорився розвиток суспільних продуктивних сил, змінилися інституційні умови суспільного відтворення, що обумовило зростання здатності суспільства забезпечити необхідний для виживання та відтворення певної кількості населення обсяг виробництва продовольства при певному рівні технологій. Внаслідок вищезгаданих процесів показники середньосвітового ВВП на душу населення стали дедалі більше перевищувати необхідний для простого виживання мінімум. Прискорення науково-технічного розвитку та інституційних змін обумовило трансформацію характеру демографічних циклів. Соціально-демографічні колапси, що завершують соціально-демографічні цикли, стали охоплювати все менший відсоток населення, соціально-демографічні цикли стали поступово проявлятися не так чітко, як у стародавньому чи середньовічному аграрних суспільствах. Разом з тим демографічний тиск залишається вагомим фактором політичних та військових конфліктів у сучасних умовах, передусім у країнах з низьким рівнем соціально-економічного розвитку. На основі статистичного аналізу взаємозв'язку економічних, демографічних, політичних факторів А. Коротаєв та Д. Халтуріна дійшли висновку, що високий рівень народжуваності є важливим індикатором підвищеного ризику політичних потрясінь та воєнних конфліктів: ймовірність внутрішніх воєнних конфліктів різко зростає в суспільствах з високим сумарним коефіцієнтом народжуваності, при цьому граничним рівнем є 5 дітей на одну жінку. На прикладі країн Тропічної Африки було

¹⁴¹ Нефедов С.А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX века. URL: <http://madrona.uraic.ru/elib/Authors/NEFEDOV/Science/Russia/Mono/index.html>

обґрунтовано, що низький рівень споживання на душу населення є достатньо сильним предиктором політичних потрясінь¹⁴².

За часів торговельного капіталізму (XVI–XVIII ст.), що характеризується провідною роллю торгівлі, розвитком товарно-грошових відносин, посиленням інституційних позицій торгової буржуазії, відбулась актуалізація та встановилося домінування довгострокових циклів цінових коливань. У XVI ст. внаслідок революції цін погіршився економічний стан феодалів і найманих робітників, посилились позиції буржуазії, що стимулювало процеси первинного накопичення капіталу і остаточного руйнування феодалізму, в таких умовах циклічні цінові коливання стали вагомим фактором соціально-економічної динаміки. Розгортання інфляційних хвиль супроводжувало історичні події, які здійснили вирішальний вплив на суспільний розвиток Європи, а саме: Велика французька революція, Наполеонівські війни, Перша світова війна. Але теоретичне відтворення циклів цінових коливань сталося пізніше: 1) з 1860-х років дослідження динаміки цін стало важливою складовою середньострокових і довгострокових теорій циклічності економіки (К. Жюгляр, У. Джевонс, ван Гельдерен, М. Кондратьєв та ін.); 2) у другій половині XX ст. були сформульовані теорії вікових циклів інфляції (Ф. Бродель, Д. Фішер, М. Верненго, А. Давидов, В. Шехін та ін.). Ф. Бродель обґрунтував наявність чотирьох вікових циклів: I цикл: 1250–1507 (1510) роки з максимумом в 1350-му; II цикл: 1507 (1510) – 1733 (1743) роки з максимумом в 1650-му; III цикл: 1733 (1743) – 1896 роки з максимумом в середині 1810-х; IV цикл: 1896 – ? з максимумом у середині 1970-х років¹⁴³.

Перехід від мануфактурного до фабричного виробництва, що відбувся в процесі становлення індустріального суспільства, обумовив збільшення масштабів суспільного виробництва. Тобто сформувалися передумови криз надвиробництва: зростання

¹⁴² Коротаяев А.В., Халтурина Д.А. Риски демографического давления в некоторых развивающихся странах. *Население и общество*: электронная версия бюллетеня. 2009. № 371. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0371/analit01.php>.

¹⁴³ Протасов А.Ю. Системные циклы накопления Дж. Арриги и длинные волны инфляции. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2013. Сер. 5. Вып. 3. С. 3–22.

масштабів суспільного виробництва не забезпечувалося відповідним розширенням ринків, структура відтворення національних економік виявилася нездатною своєчасно пристосовуватися до швидкого зростання темпів суспільного відтворення, що викликало структурні диспропорції як основу циклічних криз. З особливою силою циклічний характер промислового виробництва вперше проявився в бавовняній галузі в Англії, що досить докладно проаналізовано К. Марксом у «Капіталі»¹⁴⁴; загалом циклічність господарської діяльності була відображена вченим у схемах простого та розширеного відтворення.

Актуальною домінуючою формою соціально-економічних циклів в XIX ст. стали промислові цикли. В понятті «промисловий цикл» відображена специфіка тогочасної соціально-економічної динаміки, а саме: промисловість була сферою зародження та розвитку домінуючої форми циклів. Саме промисловість стала сферою зародження та поширення економічних криз як циклоутворюючого економічного процесу. Промислова революція і подальше прискорення розвитку капіталістичної економіки, збільшення масштабів суспільного відтворення, ускладнення інституційної архітекτονіки суспільства зумовили актуалізацію промислових циклів, які стали в індустріальному суспільстві домінуючою формою соціально-економічної циклічності та підставою для формування довгострокової економічної кон'юнктури, яка обумовлює техніко-технологічну, інституційну, соціальну та політичну, включаючи воєнно-політичну циклічну динаміку.

У XX – початок XXI ст. інтернаціоналізація та згодом глобалізація економічних відносин, що пов'язано з науково-технічним прогресом і поширенням капіталістичного способу виробництва у глобальних масштабах, зумовили актуалізацію та встановлення домінування довгострокових соціально-економічних циклів, які розгортаються в масштабах світової економіки. М. Кондратьєв на початку XX ст., спираючись на теоретичну спадщину К. Маркса і М. Туган-

¹⁴⁴ Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т.1. Кн. 1: Процесс производства капитала. Москва: Политиздат, 1983. 905 с.

Барановського, розробив теорію довгострокових циклів економічної кон'юнктури, що породжені ендегенними економічними факторами. Визначаючи існування циклів Жюгляра тривалістю 7–11 років і циклів Кітчіна, що розгортаються протягом 3–3,5 року, вчений на основі аналізу емпіричних даних довів існування великих циклів економічної кон'юнктури тривалістю від 40 до 50 років. Одночасно з аналізом динаміки економічних показників М. Кондратьєв дослідив значний масив історичних даних, які характеризували соціально-політичні та науково-технічні трансформації, що дозволило сформулювати чотири емпіричні правильності в розвитку великих циклів економічної кон'юнктури, які актуальні і для сучасної соціально-економічної динаміки. Протягом XX – початку XXI ст. кондратьєвські цикли ставали об'єктом прискіпливої наукової та суспільної уваги під час глибоких циклічних криз світової економіки, але протягом тривалих періодів економічного підйому теорію Кондратьєва активно критикували, або ж намагалися про неї взагалі не згадувати. Проте теорія М. Кондратьєва стала фундаментальною методологічною основою для розвитку сучасних теорій циклічного соціально-економічного розвитку.

Представники світ-системної концепції цивілізаційного процесу вважають кондратьєвські цикли однією з найважливіших складових глобальної динаміки в історичній ретроспективі та сьогодні. В. Томпсон відзначає «...виключно високу значущість...» довгих хвиль для соціальних процесів, що відбуваються у світ-системі. На його думку, довгі хвилі важливі для розуміння економічного зростання, воєн і системного лідерства, політичних та культурних змін, процесів змін поколінь¹⁴⁵.

Провідна роль кондратьєвських циклів виявляється також у їх здатності формувати більш довгострокові цикли, зокрема, здвоєні кондратьєвські цикли. Теоретичне відтворення чотирифазних еволюційних циклів, що утворюються двома кондратьєвськими циклами, здійснено В. Пантіним. Згідно з його концепцією існує два типи кондратьєвських циклів: перший тип – «цикли рубежу століть», що характеризуються глибокими, радикальними технологічними,

¹⁴⁵ Thompson W.R. The Kondratieff Waves as Global Social Processes. URL: <http://www.eolss.net/sample-chapters/c04/e6-94-15.pdf>

соціальними та політичними зрушеннями; другий тип – «цикли середини століття», розгортання яких характеризується глобальними геоекономічними та геополітичними зрушеннями. «Цикли рубежу століть» – перший, третій, п'ятий кондратьєвські цикли; «цикли середини століття» – другий і четвертий кондратьєвські цикли. Чотирифазний еволюційний цикл міжнародної політичної та економічної системи утворюється кондратьєвським циклом першого типу та кондратьєвським циклом другого типу. Розгортання чотирифазного еволюційного циклу відбувається таким чином: цикл відкривається фазою технологічного перевороту (підвищувальна хвиля кондратьєвського циклу першого типу), далі розгортається фаза великих потрясінь (знижувальна хвиля кондратьєвського циклу першого типу), її змінює фаза революції світових ринків (підвищувальна хвиля кондратьєвського циклу другого типу), завершується цикл фазою структурної кризи (знижувальна хвиля кондратьєвського циклу другого типу). Внаслідок розгортання таких еволюційних циклів відбувається формування нових моделей капіталістичного розвитку та відповідних їм політичних моделей¹⁴⁶. Розгортання кондратьєвських циклів забезпечує розповсюдження технологічних і світогосподарських інновацій у світ-системі, що обумовлює зміну її якісного стану¹⁴⁷.

Науково-технічний прогрес є важливою детермінантою довгострокової соціально-економічної циклічності. Він визнається одним із найважливіших факторів циклічності соціально-економічного розвитку в базисних концепціях, що розкривають її сутність та рушійні сили, зокрема в працях К. Маркса, М. Кондратьєва, Й. Шумпетера, К. Переса та ін. Досягнення науково-технічного розвитку забезпечують зростання суспільної продуктивності праці. Суспільна продуктивність праці характеризується щільністю економічного простору-часу, яка

¹⁴⁶ Пантин В.И. Циклы политического развития и прогноз мировой динамики в период 2010–2025 гг.: политические риски и альтернативы. *Циклы политического развития: прогностический потенциал: сборник статей*. Москва: ИМЭМО РАН, 2010. 103 с.

¹⁴⁷ Гринин Л.Е. Кондратьевские волны, технологические уклады и теория производственных революций. URL: <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/135048888>

відображає ефективність економічної системи загалом та ефективність використання необхідного робочого часу зокрема. Щільність економічного простору-часу визначається як ВВП/річний фонд відпрацьованого часу. Динаміка щільності економічного простору-часу, розрахованої для 31-ї країни протягом 2001–2013 рр., свідчить, що країнами-лідерами за цим показником є країни з високим рівнем інноваційного розвитку, а динаміка ланцюгових темпів приросту щільності економічного простору-часу упродовж 2002–2013 рр. для тих же країн відповідає циклічній динаміці глобальної капіталістичної економіки.

Перехід до шостого кондратьєвського циклу можливий за умов впровадження тих базисних інновацій, що існують уже сьогодні, а їх поширення створить умови для розгортання з кінця 2020-х років тривалої підвищувальної тенденції, якщо не відбудуться пертурбаційні воєнно-політичні події глобального характеру. Як слідує з прогнозів аналітиків, провідними трендами запровадження базисних інновацій, з якими пов'язують вихід на підвищувальну хвилю шостого кондратьєвського циклу, повинні стати: глобалізація (логістика; IT-послуги / безпека; кадровий консалтинг і безперервна освіта), демографія (фармацевтична індустрія, біотехнології, послуги з догляду, фінансові послуги для пенсій і охорони здоров'я), екологія (відновлювальна енергія; енергоефективність/консалтинг; водоочищення / опріснювальні споруди; технології переробки), нанотехнології, «цілісне здоров'я» (медичні технології, здоров'я/консалтинг, оздоровчий ринок, органічні продукти і функціональні продукти харчування)¹⁴⁸.

Явище соціально-економічної циклічності представлене єдністю різноманіття форм соціально-економічних циклів. У циклічний процес соціально-економічного розвитку індустріального та постіндустріального суспільств вбудовані фінансові цикли. Про це свідчить, зокрема, обов'язкова фінансова компонента розгортання жюглярівських циклів (перегрів фінансових ринків безпосередньо перед циклічними кризами економіки та обвал фінансових ринків

¹⁴⁸ The sixth Kondratieff – long waves of prosperity World. URL: https://www.allianz.com/v_1339501901000/media/press/document/other/kondratieff_en.pdf

як відправна точка прояву кризи). Розвиток фінансових ринків характеризується довгостроковою циклічною динамікою. Сьогодні існують 16-річні фінансові цикли і 30-річні цикли розвитку фондових ринків. Фінансові цикли розгортаються на кредитних, житлових та фондових ринках; вони можуть посилюватися за рахунок один одного, а також часто відбуваються синхронно в різних країнах¹⁴⁹. Циклічність розвитку фінансової сфери проявляється як у довгостроковому, так і в короткостроковому періодах, зокрема, на основі дослідження динаміки індексу «Стандарт енд пуерз» за період з 1990 по 2010 р. економічні аналітики визначили періодичність глобальних фінансових стресів, що становила в середньому 2,5 років¹⁵⁰.

Ще однією формою прояву багатоманітності та взаємопов'язаності циклічних соціально-економічних процесів у XX – початок XXI ст. стали політичні бізнес-цикли. Їх існування має аналітичне обґрунтування, зокрема, Т.Перссон і Г.Табелліні на основі аналізу макроекономічних показників для 60-ти країн встановили взаємозв'язок електоральної і економічної динамік демократичних країн у різні періоди їх існування¹⁵¹. Політичний діловий цикл, що розгортається в умовах сучасного ринкового господарства, проявляється в коливаннях економічної кон'юнктури, які пов'язані зі зміною економічної політики в передвиборчі періоди та після виборів.

Спираючись на наведену ретроспективу розвитку соціально-економічних циклів та характеристику сучасних їх форм, логіко-історична послідовність розвитку та актуалізації домінуючих форм соціально-економічних циклів, що виділені за критерієм динамізму та вирішального впливу на розвиток соціально-економічних

¹⁴⁹Классенс С., Кёсе М. Айхан, Терронес М. Колебания на финансовых рынках. *Финансы&развитие*. Март, 2011. С. 30–33; Миркин Я.М. Финансовое будущее России: экстремумы, бумы, системные риски. Москва, 2011.

¹⁵⁰ Нижегородцев Р.М., Соловьев Н.А. Мировые финансовые циклы второй половины XX века. *Вестник ЮРГТУ (НПИ)*. 2013. № 3. С. 36–45.

¹⁵¹ Persson T., Tabellini G. Do electoral cycles differ across political systems? URL:

<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.189.626&rep=rep1&type=pdf>

процесів, може бути представлена таким чином: 1) домінуючою формою розгортання циклів у доіндустріальному суспільстві був політичний цикл, провідна роль якого найбільш повно представлена в працях античних філософів, мислителів арабського Середньовіччя та європейського Відродження; 2) домінуючою формою соціально-економічних циклів у часи торговельного капіталізму став довгостроковий цикл цінових коливань, що відповідало новим господарським та інституційним умовам – провідна роль торгівлі, розвиток товарно-грошових відносин, посилення інституційних позицій торговельної буржуазії; 3) домінуючою формою соціально-економічних циклів в індустріальному суспільстві був промисловий цикл як основа довгострокової економічної кон'юнктури, що обумовлює техніко-технологічну, інституційну, соціальну та політичну, включаючи воєнно-політичну, динаміку; цей цикл відповідав суспільним трансформаціям, що були обумовлені промисловою та буржуазними революціями; 4) домінуюча форма соціально-економічних циклів у постіндустріальному суспільстві – довгостроковий соціально-економічний цикл, у якому проявляється динамізм науково-технічного прогресу, розвитку фінансової сфери та зростаюча роль політичних факторів, що відповідає структурним змінам економіки, її глобалізації, ускладненню інституційної архітектури в умовах формування мережевого суспільства.

У XX – початку XXI ст. циклічний суспільний розвиток значно ускладнився та прискорився, що проявилось також у появі нових форм соціально-економічних циклів, які відповідають посиленню динамізму соціально-економічних, техніко-технологічних, інституційних, геополітичних трансформацій. Новими формами соціально-економічних циклів в умовах зрілого індустріального суспільства та становлення постіндустріального суспільства стали воєнно-економічні цикли, цикли планової економіки, а також цикли в трансформаційній економіці.

Воєнно-економічний цикл сформувався й розгортається в політико-економічному просторі, який концентрує протистояння геополітичних сил, і виконується країнами, що найбільш яскраво виражають це протистояння. Цей цикл складається із трьох фаз: 1) війна – перша циклоутворююча фаза, у якій відбувається оцінка ефективності та життєздатності соціально-економічної системи; 2)

післявоєнне реформування, яке поєднує розв'язання виявлених війною суперечностей і формування протиріч, які виникають на новій післявоєнній основі; 3) завершальна фаза накопичення критичної маси нових суперечностей, що призводить до нової війни.

Однією з країн, що були провідними виконавцями вирішення протиріч, породжених геополітичним протистоянням, у XIX–XX ст. була Німеччина, що відобразилось у розгортанні трьох повних воєнно-економічних циклів. Перший цикл був утворений такими фазами: 1) Франко-пруська війна (1870–1871 рр.); 2) політика економічного лібералізму, що змінилася в 1879 р. політикою протекціонізму; 3) революція 1918 р., Веймарська республіка. Другий цикл, що складався з таких трьох фаз: 1) Перша світова війна (1914–1918 рр.); 2) план Дауеса (1924 р.); економічна політика фашизму (1933–1945 рр.); 3) окупація та розпад держави (1945 р.). Третій цикл, що представлений послідовністю таких фаз: 1) Друга світова війна (1939–1945 рр.); 2) неоліберальні реформи Л. Ерхарда (кінець 1940-х рр.); неоконсервативний поворот в економічній політиці (з початку 1980-х рр.); 3) об'єднання Західної та Східної Німеччини (1990 р.).

Актуальність воєнно-економічних циклів обумовлюється тим вирішальним впливом, який здійснили війни XX ст. на глобальну та регіональну соціально-економічну динаміку, наслідки чого є відчутними і для сучасного суспільства.

Конкуренція планової та ринкової економічних систем, що відбувалася протягом 1920–1980-х рр., певним чином вплинула на соціально-економічний розвиток тогочасних провідних країн. Цей процес позначився також на динаміці планової економіки, яка формувалася під впливом таких факторів: система планування розширеного відтворення, що ґрунтувалася на системі взаємопов'язаних у часі планів; темп і масштаби впровадження досягнень науково-технічного прогресу; світова економічна кон'юнктура; потужні військові та політичні фактори. За винятком першого з наведених факторів, фактори, що визначали динаміку планової економіки, були певною мірою детерміновані впливом ринкової системи, яка в XX ст. розвивалась в умовах багатоаспектної глобалізації.

В сукупності наведені фактори обумовили існування особливої форми економічних циклів у плановому радянському господарстві, а саме: середньострокових циклів радянської планової економіки, що розгорталися в 1928–1990 рр. та були обумовлені інституційними характеристиками п'ятирічного планування і полягали у згладжуванні циклічного розвитку та скороченні його до двох фаз (підвищувальної та знижувальної). При цьому кон'юнктура світової ринкової економіки впливала на динаміку планової економіки, що відображалось, зокрема, у падінні щорічних темпів приросту промислового виробництва в плановій економіці під час розгортання криз середньострокових циклів світової ринкової економіки.

На соціально-економічну динаміку радянського планового господарства здійснювали значний вплив науково-технічні чинники. Процеси, що забезпечували відповідність або відставання техніко-технологічного базису планового радянського господарства від домінуючого технологічного укладу в ринковому господарстві розвинених країн, задавали відповідно підвищувальну або знижувальну довгострокову тенденцію в плановій економіці. З 1970-х років провідні капіталістичні країни йшли шляхом п'ятої технологічної революції, натомість у радянському плановому господарстві нарощувались обсяги видобутку й експорту енергоресурсів, а також експорту промислової сировини: у 1960 р. експортувалось 17,8 млн т нафти, у 1986 р. – 130 млн т; експорт горючого газу зріс з 0,2 млрд м³ у 1960 р. до 79,2 млрд м³ у 1986 р., чавуну – з 1801 тис. т у 1960 р. до 5512 тис. т у 1986 р., залізної руди – з 15,2 млн т у 1960 р. до 36,0 млн т у 1986 р.¹⁵²

В радянській плановій економіці в 1970-ті роки, коли в розвинених капіталістичних країнах почалось розгортання п'ятого технологічного укладу, нарощувалось виробництво промислової продукції третього і четвертого технологічних укладів. Зокрема, виробництво сталі (продукція третього технологічного укладу) в радянській плановій економіці у 1950 р. становило 30% від

¹⁵² Народное хозяйство СССР за 70 лет: юбилейный стат. ежегодник. Москва, 1987.

виробництва сталі в США, але вже у 1980 р., тобто в умовах п'ятого технологічного укладу, цей показник становив 143%¹⁵³.

Загалом у період домінування п'ятого технологічного укладу питома вага країн з плановою економікою у світовому виробництві найважливіших видів продукції другого, третього і четвертого технологічних укладів зроста порівняно з періодом домінування четвертого технологічного укладу: питома вага вугілля товарного (2-й технологічний уклад) зроста з 34% у 1950 р. до 56% у 1980 р.; сталі (3-й технологічний уклад) – з 19 до 36%; газу природного (4-й технологічний уклад) – з 5 до 33%¹⁵⁴.

Наприкінці 1970-х років з дедалі більшою силою проявляється уповільнення соціально-економічного розвитку планового радянського господарства та розгортаються певні демодернізаційні процеси, що було обумовлено відставанням техніко-технологічного базису планової економіки від домінуючого технологічного укладу в ринковій економіці розвинених країн та комплексом внутрішніх політико-економічних протиріч. Недостатньо ефективні заходи з вирішення цих протиріч в плановому господарстві призвели до трансформаційної кризи, що почала розгортатися наприкінці 1980-х рр. Протиріччя суспільного відтворення в ринковій економіці є підґрунтями її циклічності, яка виявляється, передусім, у циклічних кризах, під час яких відбувається часткове розв'язання назрілих протиріч. Нерозв'язані протиріччя суспільного відтворення в радянській плановій економіці стали підставою її руйнування.

Трансформаційна криза, що розпочалася ще в межах радянської планової економіки, вплинула на характер соціально-економічного розвитку країн, що відмовились від планової моделі економіки та стали на шлях ринкових реформ. В українській економіці, що зазнала глибокого падіння ВВП та вражаючих темпів інфляції на початку 1990-х рр., трансформаційна криза посилилась та ускладнилась в умовах лібералізації економічних відносин, що обумовило зміну якісних і кількісних характеристик фаз економічного циклу і критеріїв

¹⁵³ Народное хозяйство СССР в 1985 г. URL: [http://publ.lib.ru/ARCHIVES/N/"Narodnoe_hozyaystvo_SSSR"/- "Narodnoe_hozyaystvo_SSSR".html](http://publ.lib.ru/ARCHIVES/N/)

¹⁵⁴ Там само.

переходу від однієї фази до іншої. Дотепер реальний ВВП України не досяг рівня 1990 р. З урахуванням наведеного вище, фази циклу, що розгорнувся в українській трансформаційній економіці, представлені в такій хронологічній послідовності: криза – з 1991 р. по 1996 р.; депресія – з 1997 р. по 1999 р.; поживлення – з 2000 р. по 2003 р.; економічний підйом – з 2004 р. по 2008 р. З 2009 р. почався новий середньостроковий економічний цикл з депресивно-кризовою динамікою, який розгортається під суттєвим впливом зовнішніх та неекономічних факторів.

Глибокі протиріччя політико-економічної системи України обумовили формування циклічної складової політико-економічних процесів, яка впливає на економічну політику та економічну кон'юнктуру і складається із трьох фаз: 1) політична криза; 2) вибори, що порушують законодавчо визначену хронологію електорального процесу; 3) відносно стійкий електоральний процес, який включає чергові вибори президента.

Таким чином, циклічний суспільний розвиток представлений єдністю багатоманітних соціально-економічних циклів, при цьому на кожному з історичних етапів суспільного розвитку відбувається актуалізація їх домінуючих форм. У широкому розумінні соціально-економічний цикл – форма саморозвитку суспільно-економічних систем, що полягає в періодичному породженні, загостренні та вирішенні протиріч відтворювальної динаміки, які зовні виражаються у відмінностях темпів техніко-технологічних, інституційних і соціально-економічних змін.

5.2. Відтворення базових інститутів у процесі циклічного суспільного розвитку

Суспільний розвиток має циклічну спіралеподібну форму, яка утворюється на основі циклічного повторення фаз формування, розвитку і розкладання економічних систем конкретно-історичних форм суспільства. Внутрішніми підґрунтями цього процесу є відмінності в темпах техніко-технологічних, інституційних і соціально-економічних змін, які приводять до формування, загострення і розв'язання внутрішніх протиріч, що відбувається шляхом зміни економічних систем конкретно-історичних форм суспільства. При цьому на кожному з історичних етапів суспільного розвитку відбувається актуалізація нових домінуючих форм

соціально-економічних циклів, які у сукупності з іншими формами циклічності утворюють цілісність суспільного буття. Логіко-історичними підґрунтями соціально-економічних циклів є протиріччя між техніко-технологічною, соціально-економічною та інституційною складовими відтворювальної динаміки, що зовні виражається у різних темпах їхніх змін, які приводять до періодичного виникнення криз і стрибкоподібних якісних перетворень як закономірної форми подолання протиріч суспільного розвитку і формування внаслідок цього циклічного характеру соціально-економічної динаміки.

У процесі циклічного розвитку економічних систем трансформується ієрархія суспільних інститутів, змінюються їх функції, що впливає на вихідне економічне відношення та мету суспільного відтворення кожної конкретної історичної форми суспільства. Інституційна архітектоніка суспільства утворюється базовими (праця, власність), вітальними (сім'я, шлюб) і похідними (державна, ринок, політика, релігія, освіта, наука, мистецтво) суспільними інститутами. Фундаментальна інституційна структура суспільства формується певними формами інституту праці та інституту власності на кожному історичному етапі розвитку суспільства, а актуальна – формами вітальних і похідних суспільних інститутів. Форма суспільної організації праці і форма власності здійснюють визначальний вплив на вихідну основу та мету суспільного відтворення кожної історичної форми суспільства, які у свою чергу впливають на розгортання соціально-економічних циклів.

У процесі розгортання спіралеподібних циклів розвитку економічних систем конкретно-історичних форм суспільства відбуваються трансформації базових та вітальних суспільних інститутів та відтворення їх у новій модифікованій формі. У первісному суспільстві правила спільно-розділеної діяльності визначав інститут роду, а згодом – інститут сім'ї, економічні функції якої посилились з переходом до сусідської общини. За таких умов інститут власності існував у формі суспільної власності. У рабовласницькому суспільстві з'явилася нова форма праці (рабська праця), що обумовило якісно новий рівень процесів формування приватної власності, які були започатковані в період розкладання попередньої форми суспільства. Новою формою власності стала

повна приватна власність на речовинні умови праці та на людину. В античному суспільстві приватна власність підпорядковувалась суспільній власності, але отримала інституційну основу саморозвитку й проявилась згодом у формі феодальної власності, яка розвивалась на основі кріпосної праці та передбачала часткову власність на феодально залежного селянина, ієрархічну структуру приватного землеволодіння, корпоративну власність і феодальну організацію ремесла в містах.

Рід та інститут сім'ї в рабовласницькому та феодальному суспільствах втратили домінуюче становище, частина їх функцій стала виконуватись інститутами держави та релігії, між якими виникла складна й суперечлива взаємозалежність. Інститут повної приватної власності на людину в рабовласницькому суспільстві спричинив розкладання інституту сім'ї, його відродження почалося під впливом монотеїстичних релігій в умовах феодального суспільства. Низький рівень розвитку продуктивних сил феодального суспільства та особливості його інституційної структури обумовлювали необхідність багатодітної патріархальної сім'ї, яка відображала у стисненому вигляді інституційну структуру середньовічного суспільства.

Розвиток капіталістичної економічної системи базується на найманій праці, що актуалізувало нову форму приватної власності – власність на капітал. У процесі розвитку капіталістичної економіки відбулась трансформація приватної власності в складну систему, яка поєднує різні суб'єкти власності. В капіталістичному суспільстві процеси емансипації, що пов'язані з розширенням масштабів економічної діяльності, ускладненням її структури, підвищенням якості життя й доступності освіти, обумовили руйнування інституту патріархальної сім'ї та заміну його нуклеарною сім'єю.

Значний вплив на розгортання циклів суспільного відтворення здійснює інститут власності. Це твердження справедливе як для сучасності, так і для історичної ретроспективи соціально-економічного розвитку. Повна приватна власність на раба й часткова власність на феодально залежного селянина дозволяла прикріплювати їх до певного роду занять і місця проживання, що на завершальних етапах розвитку рабовласництва та феодалізму стало стримувати розвиток продуктивних сил суспільства. Додаткова праця раба та додатковий продукт, вироблений феодально залежним селянином,

використовувалися не для розширення масштабів суспільного відтворення, а привласнювалися панівним класом, що обумовлювало колоподібну форму циклів суспільного відтворення, за якої зміна кількісних характеристик економічної системи на початку та в кінці колоподібного циклу не є обов'язковою, а її якісна визначеність, її сутність не змінюються.

Тривалий історичний період домінування простого суспільного відтворення, тобто розгортання колоподібних циклів суспільного відтворення, обумовлений тим, що докапіталістичні форми власності стримували процеси поділу праці, зростання її продуктивності. Встановлення домінування капіталістичної приватної власності забезпечило перехід до розширеного суспільного відтворення й розгортання на його основі спіралеподібних соціально-економічних циклів, що набувають все більш різноманітних форм.

Розвиток форм капіталістичної приватної власності не приводить до корінної трансформації її внутрішнього змісту. Інститут приватної власності разом з ринковою конкуренцією створюють інституційну основу для формування внутрішніх протиріч, які обумовлюють циклічність капіталістичної економіки як в індустріальному, так і в постіндустріальному суспільстві. Спіралеподібні соціально-економічні цикли суспільного відтворення в умовах капіталізму формують періодично поновлювані підвищувальні та знижувальні тенденції соціально-економічного розвитку, які утворюють спіралеподібні середньо- і довгострокові цикли, обов'язковою фазою яких стала криза, а їх розгортання приводить до зміни кількісних і модифікації якісних характеристик економічної системи.

РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ З МЕТОЮ ПІДВИЩЕННЯ ТЕМПІВ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ШЛЯХІВ ВИХОДУ З КРИЗИ

Для будь-якої країни питання контролю за інфляцією та забезпечення високих темпів зростання та зайнятості є ключовими, оскільки успішне їх вирішення дозволяє забезпечити виконання значної більшості задач, притаманних державі: підвищення рівня життя, соціальних та екологічних стандартів, національної безпеки тощо. А для України забезпечення максимальних темпів зростання за низької інфляції є найкоротшим шляхом до стабільності і підвищення конкурентоздатності національної економіки. Економіка України повинна зростати темпами, що перевищують середні темпи зростання провідних економік світу.

Необхідною передумовою швидкого та стабільного зростання економіки є визначення його критеріїв. Як відомо, основним макроекономічними показниками, які входять у будь-яку концепцію розвитку або зростання і за якими оцінюється ефективність дій регулятора, є *темпи зростання, інфляція та безробіття*. Оскільки показники темпів зростання та безробіття зазвичай рухаються в одному напрямку (наприклад, за законом Оукена, за яким збільшення темпів зростання супроводжується зменшенням безробіття), то головну цільову функцію регулювання економіки можна звести до двох показників (темпи зростання та інфляція або безробіття та інфляція), динаміка яких є зазвичай різноспрямованою. І це ускладнює завдання регулятора з виконання фактично *подвійної кінцевої мети*, оскільки потрібно забезпечувати баланс між цими показниками, який до того ж не є постійним у часі.

Незважаючи на очевидну необхідність концентрації всіх ресурсів на досягненні *подвійної кінцевої мети* для регуляторної політики – *підтримуючи необхідну динаміку грошових агрегатів, забезпечити*

стійке економічне зростання (максимальну зайнятість), а також забезпечити стабільність цін – більшість регуляторів у всьому світі мають спрощені проміжні цілі для регулювання (таргетування інфляції, стабільність валютного курсу, банківська стійкість тощо), виконання яких теоретично повинно забезпечити і виконання саме кінцевої мети.

Однак головна проблема полягає у відсутності загального закону, який пов'язував би між собою темпи зростання та інфляцію або зайнятість та інфляцію¹⁵⁵. До того ж не існує загального закону, що встановлює однозначні причинно-наслідкові зв'язки між подвійною кінцевою метою і чисельними проміжними цілями регуляторів, які можуть бути не тільки не пов'язані з кінцевою метою, але і суперечити один одному. Внаслідок цього виникають системні та структурні дисбаланси в економіці, що гальмують її розвиток.

Нами була запропонована загальна модель економічного циклу – модель кумулятивної недосконалості ринків (СМІ-модель), яка дозволяє в повній мірі реалізувати ідею встановлення подвійної кінцевої мети для регулятора і в такий спосіб підвищити ефективність регуляторної політики на системному рівні. Ця модель усуває зазначені вище проблеми та порівняно з відомими світовими аналогами дає більш надійні результати, зокрема, в питанні прогнозування часу початку (закінчення) рецесій.

¹⁵⁵ Ще декілька десятиріч тому закон Філіпса, що пов'язує зайнятість та інфляцію, вважався загальним. Можливо, тому, наприклад, центробанк США має подвійну кінцеву мету, яка пов'язує саме ці макроекономічні показники. Однак сучасний емпіричний досвід довів локальність закону Філіпса навіть у короткостроковому періоді (Полтерович, 1995). До того ж рівень безробіття (зайнятості) є доволі неоднозначним показником. По-перше, не існує однозначного визначення безробіття (зайнятості), що не дозволяє кількісно визначити його рівень, який відображається в методах його підрахунку, які не є універсальними для різних країн. Так, багато країн мають різну тривалість робочого тижня, різні підходи до отримання та зняття статусу безробітного тощо. По-друге, змінюючи правила отримання (втрати) статусу безробітного, можна штучно вплинути на показник безробіття, що ускладнює об'єктивну оцінку ефективності розвитку.

6.1. Базові принципи СМІ-моделі та формування універсального таргету для регуляторної політики

В основі такої моделі лежить запропонований спосіб вимірювання *ступеня недосконалості ринків*¹⁵⁶, який є основою гіпотези про можливість кількісного визначення величини природної (нормальної) ціни, яка відповідала б стану досконалої конкуренції, навіть якщо такий стан у реальності ніколи не був зафіксований. Для реалізації такої можливості пропонується введення в економічні оцінки додаткової (до монетарної) одиниці виміру витрат ресурсів з метою одночасного та безпосереднього відображення всієї специфіки законів сфер виробництва та обміну, що можливо, якщо для кожної з цих сфер застосовується своя окрема одиниця виміру. Оскільки гроші є природною мірою у сфері обміну, *ексергія (придатна енергія)* пропонується як єдина та незалежна (від ринкових умов) міра витрат ресурсів у виробництві.

Відомо, що за умов досконалої конкуренції всі товари та послуги виробляються з мінімально можливими витратами ресурсів. При оцінюванні ресурсів у монетарній формі мінімум витрат ресурсів означає мінімум витрат грошей, а при оцінюванні тих самих ресурсів в ексергетичній формі – мінімум витрат ексергії. Як наслідок, маємо два мінімуми залежно від вибору одиниці виміру. В загальному випадку величини цих мінімумів не збігаються, тобто результати оптимізації за ексергетичними та монетарними витратами призводять до вибору різних технологій виробництва, що призводить до виникнення *прихованих перевитрат ресурсів* в ексергетичному вимірі (ΔE_i). Вони зумовлюються кон'юнктурним здешевленням товарів і послуг, що оцінюється за різницею (ΔP_i) між ринковою ціною цих товарів і послуг (P_i) та їх природною (нормальною) ціною (P_{oi}). Різницю ΔP_i пропонується використовувати як *кількісну міру ступеня неефективності i-го ринку*. Відносна дешевизна ресурсів призводить до їх посиленого вичерпування та підвищення

¹⁵⁶ Бандура О.В. Ефективність ринків та економічна ефективність: проблеми вимірювання та зв'язок з економічним циклом. *Економічна теорія*. 2015. № 2. С. 38–52.

забруднення навколишнього середовища в порівнянні з технологічно досяжним мінімумом¹⁵⁷.

Оскільки величини *природних або нормальних цін* (P_o), до яких з часом тяжіють ринкові ціни (P), є пропорційними до мінімальних питомих ексергетичних витрат (E_{min}), то щоб визначити поточні значення природних (нормальних) цін, ексергетичні витрати необхідно перерахувати в монетарні одиниці зі збереженням міжгалузевих пропорцій, що відповідають *відносним ексергетичним витратам*, саме які і визначаються *незалежно від ринкової кон'юнктури*.

З цією метою пропонується перерахунковий коефіцієнт ($k(t)$) та відповідна методика його визначення. Цей коефіцієнт базується на співвідношенні грошової маси та суми хімічної ексергії всіх ресурсів, використаних у виробництві сукупного продукту, і цей коефіцієнт є *однаковим для всіх секторів економіки* для фіксованого моменту часу.

Таким чином, компонента вектора природних (нормальних) цін для i -го сектора (P_{oi}) визначається множенням цього коефіцієнту на величину вектора мінімальних ексергетичних витрат для цього сектора економіки:

$$P_{oi} = E_{min,i} \cdot k(t) \quad (1)$$

Величина $k(t)$ *не впливає* на структуру економіки, яка визначається або відносними ринковими цінами, або відносними ексергетичними витратами. Вибір оптимальної технології визначається лише відносними ексергетичними витратами або відносними природними цінами, а тому *не залежить від абсолютного значення природної ціни*. Такий висновок узгоджується з відомою теорією вибору споживача, якщо споживачем є фірма, що обирає технології.

З іншого боку, коефіцієнт $k(t)$ слугує свого роду лідуючим індикатором, який використовується в макроеконометричному прогнозуванні. Так величина грошової маси є одним з десяти індикаторів, що входять до «композитних індексів лідуючих

¹⁵⁷ Бандура О.В. Загальна модель економічних циклів – модель кумулятивної неефективності ринків. *Економічна теорія*. 2016. № 1. С. 86–100.

індикаторів» (CLI) Національного Бюро Економічних Досліджень США (НБЕД), а кількість природних ресурсів на вході в економічну систему є одним з одинадцяти індикаторів, що входить до «дифузійного індексу» урядової Агенції Економічного Планування (АЕН) Японії¹⁵⁸. Це дозволяє розглядати СМІ-модель, як певний синтез структурних та неструктурних моделей.

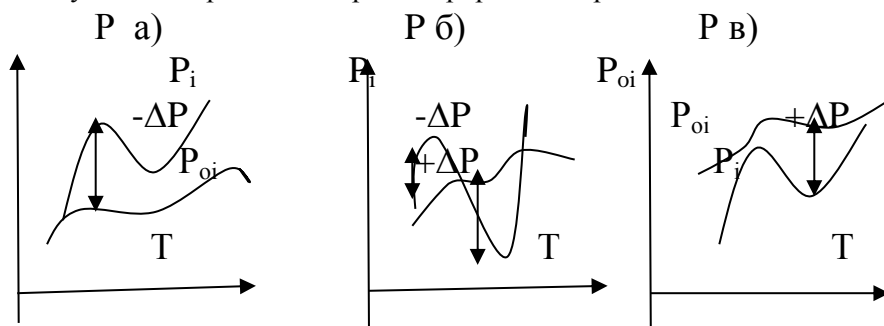
Таким чином, перерахунок ексергетичних витрат у монетарні дозволяє для будь-якого моменту часу визначити вектор природних (нормальних) цін, який відповідає величині грошової маси на вході в економічну систему (М). Це дає змогу порівняти цей вектор з вектором ринкових цін, який відповідає тій самій величині грошової маси (М) і в такий спосіб кількісно порівняти структуру економіки, яка відповідає ринковим цінам з ідеальною структурою економіки, яка відповідає природним цінам (ексергетичним витратам). Різниця між цими структурами кількісно оцінюється величиною прихованих перевитрат ексергії, що використані при виробництві ВВП (ΔE), яка є пропорційною (але не прямопропорційною) до величини кумулятивної (сукупної) неефективності ринків на макрорівні (ΔP).

Запропонований підхід дозволяє обґрунтувати безпосередній взаємозв'язок між мікро- та макрорівновагою, забезпечити мікроекономічне підґрунтя для макроекономіки. В загальному випадку існує три варіанти співвідношення ринкової та природної ціни у часі для окремого і-го ринку (рис. 6.1 а,б,в). На рис. 6.1а поточна ринкова ціна постійно перевищує природну ціну, на рис. 6.1в – природна ціна постійно перевищує ринкову, що свідчить про нерівноважність ринків типу (а) і (в). Рис. 6.1б відповідає ідеальній мікрорівновазі для окремого ринку, згідно з запропонованим тут визначенням. У загальному випадку динаміка як ринкової (P_i), так і природної (P_{oi}) ціни є *нелінійною*.

Чим менше відхилення природної ціни від ринкової, тим вище ступінь досконалості ринку. Випадок, коли таке відхилення ($\pm \Delta P_i$) $\rightarrow 0$, тобто природна та ринкова ціна збігаються, відповідає випадку досконалої конкуренції за визначенням, а мікрорівновага, що

¹⁵⁸ Niemira M., Klein P. Forecasting financial and economic cycles. NY: John Wiley & Sons, 1995. Inc.

відповідає такому стану, буде завжди ідеальною, а ринок досконалим. Якщо $\pm \Delta P_i$ не дорівнює нулю, то стан мікрорівноваги досягається лише у точках перетинання кривих природної та ринкової ціни.

де P_i – ринкова ціна (нелінійна),
 P_{oi} – природна ціна (нелінійна),
 T – час,

Рис. 6.1. Динаміка ринкової (P_i) та природної (P_{oi}) цін для i -го сектора економіки

Джерело: розроблено автором.

Таким чином, для будь-якого i -го сектора економіки ринкова ціна (P_i) може бути представлена у загальному вигляді:

$$P_i = P_{oi} \pm \Delta P_i \quad (2)$$

де P_{oi} – природна ціна для i -го сектора економіки; ΔP_i – відхилення ринкової ціни від природної, яке є пропорційним до величини *прихованих перевитрат ресурсів*.

Саме величина відхилення ($\pm \Delta P_i$) є кількісною мірою ступеня *недосконалості i -го ринку*.

*Приховані перевитрати ресурсів (ΔE_i), що зумовлені (ΔP_i), скорочують кількість ресурсів, які можна використати для виробництва. Для того щоб ексергетичний та монетарний оптимуми збігалися ($\Delta E_i = 0$, $\Delta P_i = 0$), потрібно, щоб ринкові ціни були пропорційними до відповідних питомих ексергетичних витрат. Саме такий випадок був визначений як *стан мікроекономічної рівноваги*, що відповідає *досконалій конкуренції, максимальній досконалості ринку*³.*

Використовуючи зазначені категорії на мікрорівні, було визначено і *стан макроекономічної рівноваги*. Природно припустити, що стан економіки, коли для виробництва ВВП

використовується мінімальна кількість ресурсів, не повинен залежати від суб'єктивно обраної міри тих ресурсів. Тому *стан економіки, у випадку коли рівні ринкових та природних цін (дефлятори ВВП) чисельно збігаються* ($\Delta E = 0$, $\Delta P = 0$), *пропонується визначати як стан макроекономічної рівноваги та, одночасно, як стан досконалої (оптимальної) конкуренції на макрорівні*. В цьому стані сукупний продукт виробляється з мінімальними витратами як грошей, так і ексергії одночасно, тобто, відповідно, економічно та технічно ефективно.

Згідно з СМІ-моделлю *перманентні зміни сукупного ступеня недосконалості ринків* вимірюються за величиною різниці (ΔP) між розрахованою величиною дефлятора *природних (нормальних цін)* (P_o) та величиною дефлятора поточних ринкових цін (P_m), який береться із статистики. Тобто $\Delta P = P_o - P_m$.

Запропоноване визначення стану досконалої конкуренції та, одночасно, макрорівноваги, а також кількісне визначення ступеня недосконалості як окремого ринку, так і економіки загалом, дозволяє запропонувати нову модель макроекономічної динаміки (економічного) циклу, теоретична схема якої представлена на рис. 8. Як видно з рис. 6.2, в точках макрорівноваги (E_1 , E_2 , E_3), в яких величина $\Delta P = 0$, економіка переходить з фази зростання до фази спаду і навпаки.

Запропоноване тут визначення макрорівноваги (коли $\Delta P = 0$) розрізняє два стани рівноваги залежно від ступеня досконалості ринків на мікрорівні: 1) *досконала макрорівновага* ($\Delta E = 0$, $\Delta P = 0$), яка виникає за умов *досконалої конкуренції* на всіх ринках (якщо $\Delta P_i = 0$ та $\Delta E_i = 0$ для кожного i -го ринку), тобто коли всі ринки є досконалими та максимально ефективними; 2) *оптимальна макрорівновага* ($\Delta P = 0$, але $\Delta E = \min \neq 0$), яка виникає за умов *оптимальної конкуренції* (якщо $\Delta P_i \neq 0$ та $\Delta E_i \neq 0$ для всіх ринків, тобто всі ринки є недосконалими, неефективними, але сума позитивних відхилень від рівноваги ($+\Delta P_i$) компенсується сумою негативних відхилень ($-\Delta P_i$)).

Чим більше відхилення природної ціни ($P_{o,i}$) від ринкової (P_i), тим вище ступінь недосконалості i -го ринку (мікрорівень), чим більше відхилення дефлятора природних цін (P_o) від дефлятора

ринкових (P), тим вище сукупна недосконалість всіх ринків (макрорівень), яка викривляє структуру економіки.

Таким чином, ринки є нерівноважними (недосконалими) за своєю природою, а будь-яка рівновага існує лише мить. Як фаза зростання, так і рецесії не можуть бути нескінченними. Їх тривалість обмежена зростаючими прихованими перевитратами ресурсів, які є мірою недосконалості ринків (в точках локальних мінімуму та максимуму, рис. 6.2). *Макроекономічна рівновага може бути досягнута навіть, якщо кожен з окремих ринків є нерівноважним.*

де E_1, E_2, E_3 — точки макроекономічної рівноваги, поворотні точки циклу

O_1, O_2 — локальні максимум та мінімум,

E_1, E_2, E_3, O_1, O_2 — критичні точки циклу, $\Delta P = P_o - P$ — рушійна сила циклу

Рис. 6.2. Теоретична схема СМІ-моделі економічного циклу (моделі кумулятивної недосконалості ринків)

Джерело: розроблено автором.

Загальність СМІ-моделі є наслідком екзогенності поточних ринкових цін, які є «фокусом кон'юнктури»¹⁵⁹. Тобто ринкова ціна (P) відображає результат дії у часі всіх можливих факторів (включно і результати регуляторної політики та інсайдерську інформацію). Замість спроб визначити ринкову кон'юнктуру (що робиться в типових моделях), в СМІ-моделі розраховується

¹⁵⁹ Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики. Москва: Экономика, 1989. 526 с.

природний стан економіки (P_0), а потім порівнюється цей стан з ринковим (P). Тому немає необхідності приймати будь-які припущення, що обмежують коло використання моделі, але які є неминучими для відомих теоретичних моделей макроекономічної динаміки (наприклад, за інших рівних умов, гнучкість-негнучкість цін та зарплат тощо). Більш того, така СМІ-модель дозволяє розглядати будь-яку економіку та за будь-яких ринкових умов у календарному часі (а не абстрактному, що характерно для відомих теоретичних моделей).

Таким чином, якщо $\Delta P > 0$, то спостерігається економічне зростання, якщо $\Delta P < 0$, то виникає економічний спад. Точки, де $\Delta P = 0$, є поворотними точкам економічного циклу. Доки величина ΔP не стане від'ємною, економіка здатна поглинати зовнішні шоки без рецесії.

Оскільки величина кумулятивної недосконалості ринків дорівнює нулю (або є мінімальною) в точках, де $\Delta P \rightarrow 0$, то біля цих точок темпи зростання є максимальними (бум). Натомість у точках локальних максимумів (мінімумів), де $\Delta P \rightarrow \max$, кумулятивна недосконалість ринків є максимальною, що зумовлює зміни макроекономічних трендів, повернення економіки до рівноваги, до мінімальної величини кумулятивної недосконалості ринків¹⁶⁰. У такий спосіб кількісно визначено оптимальну амплітуду коливань величини сукупної недосконалості ринків, за якої максимізуються темпи зростання. При перевищенні цієї амплітуди свого оптимального значення, темпи зростання або уповільнюються (якщо величина сукупної недосконалості ринків є «позитивною»), або стають негативними, тобто починається рецесія (якщо величина сукупної недосконалості ринків є «негативною»).

Загальну рушійну силу макроекономічної динаміки згідно зі СМІ-моделлю можна представити у вигляді формули:

Загальна рушійна сила макроекономічної динаміки (економічних циклів) =
= зміни сукупного ступеня недосконалості ринків =

¹⁶⁰ Бандура О.В. Загальна модель економічних циклів – модель кумулятивної неефективності ринків. *Економічна теорія*. 2016. № 1. С. 86–100.

= різниця між дефляторами ВВП для природних та ринкових цін ($\Delta P = P_o - P$);

ΔP

$$= \frac{\Delta(\text{потенційна ефективність використання виробничих ресурсів}) \cdot \Delta(\text{грошова маса})}{\Delta(\text{сума природних ресурсів на вхід в економіку})} - \Delta(\text{темп інфляції}) \quad (3)$$

При цьому *максимізація темпів зростання реального ВВП* досягається, коли величина (16) дорівнює нулю.

Оскільки першопричиною економічних циклів за СМІ-моделлю є сукупна недосконалість ринків (ΔP), то за природою рушійної сили ця модель є неокейнсіанською. Але можливість регулювання величини грошової маси (яка входить у величину недосконалості ринків) з метою підвищення темпів зростання, робить цю модель також і неокласичною, зокрема, монетаристською. Основні принципи, що були сформульовані в роботах відомих економістів (У.Петті, Фр.Кене, А.Сміта, Д.Рікардо, А. Маршалла, К.Маркса, Н.Кондратьєва, М.Туган-Барановського, Л.Вальраса, М.Фрідмена та інших) за певних ринкових умов реалізуються і в СМІ-моделі. З того факту, що сім реальних бізнес-циклів США були пояснені лише змінами у величині сукупної недосконалості ринків, а свого часу кожний з цих циклів був пояснений також і тією чи іншою відомою моделлю окремо (кейнсіанською, монетаристською тощо), можна зробити висновок, що локальні рушійні сили циклу цих моделей (зміни відсоткових ставок, грошової маси, рівня інвестицій тощо) є локальним проявом сукупної недосконалості ринків за певних ринкових умов.

Внаслідок цього *теоретично вираз (16) є справедливим для будь-якої країни та для будь-яких ринкових умов, тобто може слугувати загальним законом, що безпосередньо пов'язує такі ключові макроекономічні показники як: темпи зростання, інфляцію, грошову масу, ефективність використання виробничих ресурсів. При цьому екзогенність ринкових цін дозволяє встановити зв'язок між чисельними проміжними економічними показниками та кінцевими макроекономічними показниками. А успішне тестування СМІ-моделі на прикладах двох економік з різним рівнем розвитку — США (період тестування: 1970–2017 роки) року та України (період тестування: 1997÷2017 роки) — слугує емпіричним підтвердженням цього.*

На рис. 6.3 теоретична СМІ-модель (рис. 6.2) побудована в реальному часі для економіки США, а на рис. 6.4 – для економіки України. Чорна суцільна крива відображає динаміку дефлятора ВВП ринкових цін, який визначається екзогенно, статистично, а пунктирна крива – динаміку дефлятора ВВП природних цін, який розраховується. Сірі стовпчики відображають офіційну тривалість рецесій у США за даними Національного Бюро Економічних Досліджень (НБЕД)¹⁶¹. Такі ж самі стовпчики відображають тривалість рецесій в Україні¹⁶². Також рис. 6.3 відображає динаміку темпів зростання реального ВВП США¹⁶³. Аналогічно, рис. 6.4 також відображає динаміку темпів зростання реального ВВП економіки України⁷.

Теоретично згідно з моделлю кумулятивної недосконалості ринків максимальні темпи зростання повинні спостерігатись біля стану *оптимальної макрорівноваги* (коли $\Delta P \rightarrow 0$). Щоб це перевірити, середні річні темпи зростання ВВП для економіки США для різних діапазонів $\Delta P > 0$ були представлені в табл. 6.1.

Таблиця 6.1

**Річні темпи зростання ВВП США для різних діапазонів $\Delta P > 0$
(рис. 6.2, 6.3), роки 1970–2016**

Роки, коли $\Delta P > 0$ (фази зростання)	1971 – 1973	1976 – 1979	1983 – 1989	1992 – 1996	1997 – 1999	2002 – 2007	2009(II) – 2016
Осереднені квартальні величини ВВП, %	4,8	4,7	4,3	3,3	4,6	2,5	2,09

Джерело: авторські розрахунки.

Як видно з табл. 6.1 та рис. 6.3, *найвищі темпи зростання спостерігаються коли $\Delta P \rightarrow 0$* , що є додатковим емпіричним

¹⁶¹ U.S. National Bureau of Economic Research (2016): U.S. Business Cycle Expansions and Contractions; Monthly Release. URL: www.nber.org/

¹⁶² Дані Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹⁶³ U.S. Bureau of Economic Analysis (2016); Monthly Release. URL: <http://www.bea.gov/>

підтвердженням моделі. Так, для періодів зростання за 1970–73, 1975–79, 1983–85, 1996–99 роки середні темпи зростання були тим вищими, чим меншою була величина кумулятивної недосконалості ринків ΔP .

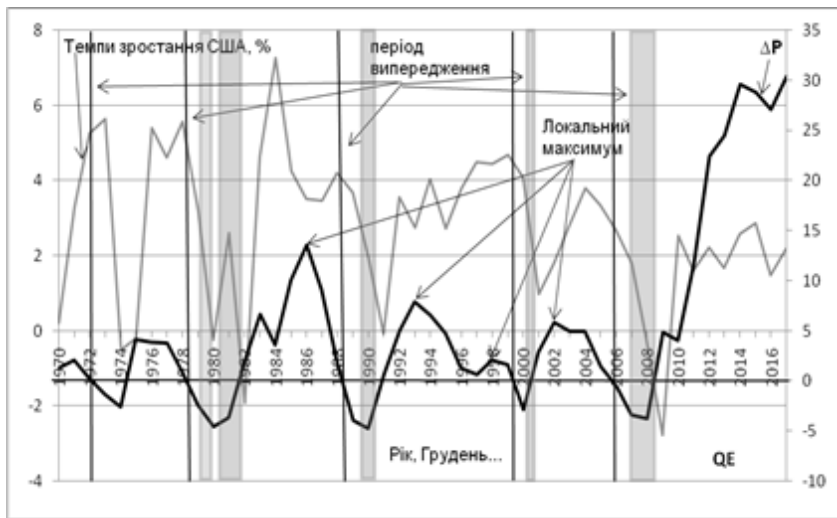

Рис. 6.3. СМІ-модель (рис. 6.2) для економіки США в календарному часі ($\Delta P = P_0 - P$ = кумулятивна недосконалість ринків, авторські розрахунки) та динаміка темпів зростання реального ВВП США (статистичні дані). QE – етапи політики «кількісного пом'якшення». Шіри стовпці – офіційна *тривалість рецесії*. Вертикальна лінія – *сигнал про початок рецесії*.

Джерело: <https://www.bea.gov>

Аналогічно для економіки України, як можна бачити з рис. 6.4 біля точок макрорівноваги ($\Delta P=0$) спостерігаються найбільші за цикл темпи зростання відповідно до рис. 6.4 та виразу (16). Так, з 2000 по 2007 рік величина ΔP була порівняно низькою, а тому темпи зростання – порівняно високими (в середньому близько 8%, з максимумом близько 12% у 2004 р.).

Таким чином, величина ΔP визначає фундаментальні тенденції, які можуть бути посилені (послаблені) випадковими подіями (зовнішні шоки, дії уряду, спекулянтів тощо). Але незважаючи на єдину всіх економічних циклів обох країн *рушійну силу циклів (16), конфігурація кожного реального циклу є унікальною*.

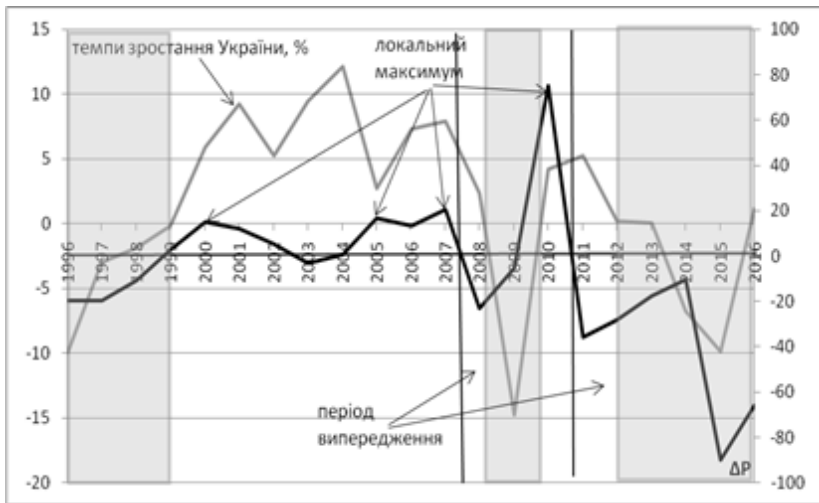

Рисунок 6.4. СМІ-модель (рис. 6.2) для економіки України в календарному часі ($\Delta P = P_0 - P$ = кумулятивна недосконалість ринків, авторські розрахунки) та динаміка темпів зростання реального ВВП України (статистичні дані). Початок рецесії датований за від'ємністю приросту реального ВВП (приріст ВВП за 2013 рік = - 0,04%). Сірі стовпці – *тривалість рецесії*. Вертикальна – *сигнал про початок рецесії*.

Джерело: Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

СМІ-модель має низку переваг у порівнянні з відомими світовими аналогами (теоретичними, економетричними та їх комбінаціями), які відкривають нові можливості та інструменти для підвищення ефективності регулювання відтворювальної динаміки.

Перш за все, з теоретичної точки зору, загальність моделі дозволила пояснити та описати шість реальних циклів поспіль для економіки США та всі цикли за часи незалежності України однією першопричиною – кумулятивною недосконалістю ринків, в той час як відомі моделі економічних циклів стикаються з труднощами пояснити вже два реальних цикли поспіль навіть для однієї країни. Також СМІ-модель дозволяє теоретично пояснити економічні цикли в календарному, а не абстрактному часі.

Внаслідок цих переваг вдається розв'язати різні задачі, що не мають задовільного вирішення в рамках існуючих теоретичних

моделей. Зокрема, усунено протиріччя між прибічниками закономірностей та випадковостей у поясненні природи економічного циклу: якщо не сформовані об'єктивні умови для рецесії ($\Delta P > 0$), то будь-який зовнішній шок буде поглинутий економікою без кризи; якщо такі умови сформовані ($\Delta P < 0$), то будь-який випадковий шок ініціює економічну кризу (але він не є її причиною). З точки зору економетричних моделей, головними перевагами СМІ-моделі є наявність *«періоду випередження» прогнозу (який становить 6 – 18 місяців), тобто періоду між сигналом про початок рецесії та моментом, коли біржовий крах зробить рецесію очевидною для всіх, а також відсутність фальшивих, запізнілих або пропущених сигналів про початок рецесії.* Ці переваги, зокрема, дають можливість уникнення часових лагів в ідентифікації рецесій, які притаманні існуючим аналогам економетричних моделей.

Період випередження разом з відсутністю фальшивих сигналів дозволяє проводити активну антикризову політику на 1÷1,5 роки раніше, ніж зазвичай це робиться, що може дозволити уникнути рецесії взагалі та забезпечити стале зростання. Також значний період випередження дозволяє кожному регулятору вписатися у свій трансмісійний лаг, що дає змогу задіяти практично всі регулятори для мінімізації негативних наслідків від кризи.

До того ж з'являється можливість визначити як період часу, коли випадковий шок призводить до рецесії, так і період часу, будь-який шок буде поглинутий економікою без кризових явищ, відрізнити тимчасове уповільнення від рецесії, що також впливає на вибір інструментів регулювання. Також відкривається новий шлях для визначення пріоритетних галузей (точки зростання), стимулювання яких найбільше вплине на економічне зростання та інфляцію, а також для оцінки ступеня цього впливу.

І, нарешті, важливою перевагою СМІ-моделі є те, що в її рамках *загальна ефективність дій регулятора може бути оцінена за величиною приросту сукупної недосконалості ринків. Одночасно, ця величина може виступати як таргет для регулятора, а саме: підтримка величини (16) на рівні, близькому до нуля, що забезпечить максимізацію темпів зростання (а тому, вреїті-реїт, і зайнятості) та стабільність цін.* Це дозволяє здійснити зворотний зв'язок між

діями регулятора та результатом впливу цих дій на економіку і корегувати ці дії в режимі «online», визначити оптимальний час застосування регуляторних дій та вибрати найкращі інструменти для їх реалізації.

Таким чином, СМІ-модель та зазначені її конкурентні переваги можуть слугувати теоретичним забезпеченням для швидкого та безперервного економічного зростання шляхом надання регулятору практичних інструментів для підвищення ефективності його діяльності з максимальним використанням особливостей саме економіки України.

6.2. Оцінка ефективності політики «кількісного пом'якшення» ФРС США та монетарної політики НБУ.

Вплив монетарної політики ФРС на економічний цикл України

Щоб бути успішною, монетарна політика повинна бути адекватною умовам України, а не бути орієнтованою на абстрактні схеми та стандарти, які отримані, як правило, на базі узагальнення досвіду функціонування достатньо збалансованих економік розвинутих країн. За умов існуючих структурних дисбалансів економіки України економічне зростання на основі узагальненого досвіду розвитку ринкових механізмів означає для національної економіки погіршення структури економіки (підвищення частки сировинних галузей) та підготовку більш глибокої кризи.

Адже навіть у розвинених країнах зараз використовуються так звані «нетрадиційні» інструменти монетарної політики. Наприклад, в останні 50 років головним інструментом монетарної політики ФРС США була зміна величини ставки відсотка для федеральних фондів. Однак у середині 2008 р. використання цього інструменту стало неможливим, оскільки відсоткові ставки впали практично до нуля. Тому ФРС був змушений застосувати «нетрадиційні» інструменти, які ніколи у своїй історії не використовував. До таких інструментів належить політика «широкомасштабного викупу фінансових активів» (LSAPs), або іншими словами – політика «кількісного пом'якшення» (QE), яка запроваджувалась ФРС у розмірі майже 4000 млрд дол. у три етапи (QE-1, QE-2, QE-3).

Перший етап цієї політики (QE-1) було запроваджено ФРС у листопаді 2008 р. (у розмірі 1750 млрд дол.), який закінчився навесні

2010 р. Другий етап (QE-2) було запроваджено у листопаді 2010 р. (у розмірі 600 млрд дол.), який тривав до липня 2011 р. І, нарешті, третій етап (QE-3) було запроваджено у вересні 2012 р., який тривав до жовтня 2014 р. (було витрачено 1600 млрд дол.).

Безпосередньою метою всіх етапів політики QE було зниження довго-, середньо- та короткострокових процентних ставок (через викуп на відкритому ринку відповідних боргових зобов'язань з фіксованою доходністю), щоб стимулювати кредитування. Теоретично, це повинно було б збільшити темпи економічного зростання, а тому й зайнятості, що і є *кінцевою метою* будь-якої монетарної політики ФРС. *Саме за ефективністю виконання подвійної кінцевої мети монетарної політики оцінюється як діяльність ФРС, так і його керівництва.*

Однак оцінка ефективності політики «кількісного пом'якшення» не є однозначною – від визнання її ефективною до її повної неефективності¹⁶⁴.

Дослідження показали, що QE-1 був найбільш ефективним з точки зору зниження процентних ставок в порівнянні з QE-2 та QE-3. До такого результату приходять практично всі дослідники. Однак залежно від способу урахування очікувань та їх результатів, можна отримати й більшу ефективність QE-3 в порівнянні з QE-2 чи навпаки.

Цікаво, що одними з перших такого роду оцінку нестандартних інструментів монетарної політики (фактично політики «кількісного пом'якшення») зробили Бернанке, Рейнхарт та Сак у 2004 році, задовго до того, коли саме Бернанке її вперше застосував на практиці. Тоді вони дійшли висновку, що значний вплив на пропозицію цінних паперів *може* мати економічно вагомий вплив на їх процентні ставки

¹⁶⁴ Gertler M., Karadi P. QE 1 vs. 2 vs. 3. . . : A Framework for Analyzing Large-Scale Asset Purchases as a Monetary Policy Tool. *International Journal of Central Banking*. 2013. Vol. 9. No S1. 49 p.; Thornton D. () The Federal Reserve's Response to the Financial Crisis: What It Did and What It Should Have Done. *Federal Reserve Bank of St. Louis. Working Paper*. 2012. 050A. 46 p.; Nellis D. Measuring the Change in Effectiveness of Quantitative Easing. *Issues in Political Economy*. 2013. Vol 22. P. 108–126; Gagnon, Rashkin, Remache, Sack. Large-Scale Asset Purchases by the Federal Reserve: Did they Work? *Federal Reserve Bank of New York Staff Reports* 2010. Staff report no. 441.

(але не на темпи зростання – прим. автора), однак кількісна оцінка ефекту від такої політики залишається неоднозначною¹⁶⁵.

Таким чином, оцінюючи ефективність політики кількісного пом'якшення, автори роблять висновок про її ефективність, спираючись на дані про зниження відсоткових ставок, тобто на підставі досягнення проміжної мети, а не кінцевої. З цієї точки зору ця політика є ефективною.

При цьому автори політики «кількісного пом'якшення» *припускали*, що дешеві кредити обов'язково стимулюють кредитування, а тому і темпи зростання. Однак дешеві кредити не завжди стимулюють кредитування. Наприклад, очікування прибутковості можуть бути настільки низькими (через структурні недосконалості ринків), що навіть нульові процентні ставки не змусять брати кредити. В реальності сталася саме така ситуація: середні темпи зростання економіки США щонайменше вдвічі менші за темпи зростання для будь-якого бізнес циклу за останні 50 років. З цієї точки зору політика «кількісного пом'якшення» *не була достатньо ефективною*.

Таким чином, відомі спроби оцінити ефективність монетарної політики ФРС приводять до неоднозначних висновків. Крім того, в результаті такої оцінки важко визначити шляхи підвищення її ефективності. Взагалі наприкінці 2017 р. в США склалася неоднозначна ситуація в економіці. З одного боку, статистика США свідчить, що кінцева мета, яка відображена у законі про ФРС від 1977 р. певною мірою була досягнута, оскільки інфляція залишається майже на межі бажаного для ФРС інтервалу, а рівень безробіття впав до рекордно низької за останні 16 років позначки у відсотках. З іншого боку, темпи зростання економіки та рівень продуктивності праці залишаються рекордно низькими за останні майже 50 років, що погіршується рекордно високим рівнем державного боргу.

Аналіз політики QE на базі СМІ-моделі наочно свідчить, що перший етап цієї політики (QE-1) був вкрай ефективним (рис. 6.3). Це не тільки врятувало фінансову систему від краху, але й сприяло

¹⁶⁵ Bernanke B., Reinhart V., Sack B. Monetary Policy Alternatives at the Zero Bound: An Empirical Assessment. *Brookings Papers on Economic Activity*. 2004. No 2. P. 1–100.

виходу економіки США з рецесії (забезпечило перехід від $\Delta P < 0$, до $\Delta P > 0$). Якби ФР не здійснював наступні два етапи політики QE, то темпи зростання економіки США були б майже вдвічі більшими, ніж є зараз. Саме етапи QE-2 та QE-3 призвели до уповільнення економіки США та сприяли зростанню інфляційних очікувань у довгостроковій перспективі. Оскільки темпи зростання економіки США будуть зростати при зменшенні величини ΔP до нуля, то це стимулює інфляційні очікування і ФРС змушений буде піднімати облікову ставку, що уповільнить темпи зростання та фактично нівелює ефективність етапів QE-2 і, особливо, QE-3.

До інших наслідків етапів QE-2 та QE-3 можна віднести *зростання кількості нейтральних грошей* в економіці США, які не впливають на темпи зростання, але стимулюють «бульбашки» на світових фінансових та сировинних ринках. Згідно з СМІ-моделлю приблизно $2,25 = 4 - 1,75$ трлн дол. (з 4-х трильйонів загальних витрат на політику QE) можна віднести до *нейтральних*. Наприклад, фондовий ринок США перевершив докризові позначки, збільшуючи капіталізацію економіки США. На рис. 6.5 представлена динаміка індексу Доу-Джонса та тривалість і час початку всіх трьох етапів політики QE.

Рис. 6.5. Динаміка індексу Доу-Джонс, що датована тривалістю рецесії в США (сіра зона) та терміном дії політики QE.

Пунктирна лінія – сигнал про початок рецесії відповідно до рис. 6.3.

Джерело: побудовано автором.

А на ринку енергоносіїв також виникла «бульбашка» (рис. 6.6), незважаючи на те, що фундаментальних причин для зростання цін не було (темпи зростання економіки США були вкрай низькими після 2008 р.), яка також гальмувала економічне зростання. Після закінчення політики QE ціни на нафту різко впали, повернувшись до фундаментально обґрунтованого (темпами зростання) рівня. Однак на фондовому ринку США фінансова «бульбашка» тільки набирає обертів, що створює передумови для нового надпотужного фінансового краху, якщо економіка США досягне свого чергового локального мінімуму (рис. 6.3).

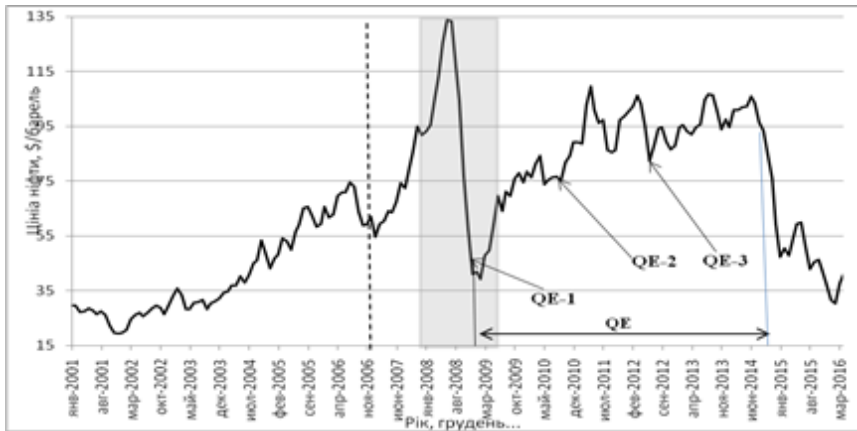

Рис. 6.6. Динаміка біржової ціни нафти, датованої тривалістю рецесії в США (сіра зона) та терміном дії політики QE.

**Пунктирна лінія – сигнал про початок рецесії
відповідно до рис. 6.3**

Джерело: побудовано автором.

Аналогічна до нафтового ринку ситуація спостерігалась і на світовому ринку сировини. Для його характеристики на рис. 6.7 представлена динаміка середньозваженої ціни на 19 видів біржових товарів, яка загальновідома як CRB-індекс¹⁶⁶.

¹⁶⁶ CRB-індекс – середньозважена ціна 19-ти біржових товарів: алюміній, мідь, нікель (13%); какао, кава, кукурудза, цукор, пшениця, соя, свинина, яловичина, бавовна, помаранчевий сік (41%); нафта, бензин, дизельне

Як видно з рис. 6.5–6.7, з 2008 до 2014 р. *термін зростання світових цін на сировину та фондові індекси повністю збігається з терміном дії політики QE*, що свідчить про штучність цього зростання. Нарешті, сам факт застосування політики QE означає зниження конкурентоздатності та ефективності менеджменту, принаймні у фінансовому секторі, оскільки ФРС, втручаючись у ринковий механізм саморегуляції, стимулював підвищення ризикованості фінансових операцій, сплативши втрати неефективних менеджерів системних банків. Внаслідок цього на рахунках ФРС накопичилась величезна кількість «смітєвих» цінних паперів на майже 4 трлн дол. і незрозуміло, що з цим робити.

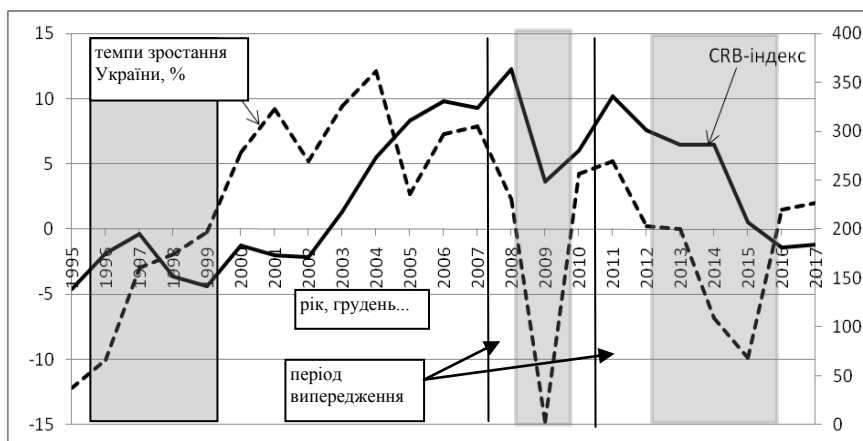

Рис. 6.7. Динаміка CRB-індексу та темпів зростання реального ВВП України. Шіри стовпці – тривалість рецесії в Україні. Вертикальна лінія – сигнал про початок рецесії та період випередження, перенесені з рис. 6.4.

Джерело: Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>, <http://www.tradingeconomics.com/>

Таким чином, аналіз емпіричних даних з економіки США та цінових трендів на світових фондових і товарних біржах через призму СМІ-моделі свідчить про залежність ефективності політики

пальне, природний газ (39%); золото, срібло (7%). URL: <http://www.investing.com/indices/thomson-reuters---jefferies-crb-historical-data/>

кількісного пом'якшення (QE) від фази економічного циклу. Ця політика є вкрай ефективною безпосередньо біля точки локального мінімуму (на дні кризи). Однак після того, як сукупна недосконалість ринків стане позитивною ($\Delta P > 0$), її ефективність падає. Іншими словами, в цьому випадку політику QE недоцільно використовувати для пришвидшення темпів економічного зростання.

Незважаючи на те, що СМІ-модель однаково адекватно описала такі різні економічні цикли як у США, так і в Україні, взаємозв'язок цих країн зі світовою економікою є принципово різним. Так, економіка США є однією з найпотужніших у світі, яка здатна впливати на темпи зростання інших країн і на ціни на світових біржах. Натомість Україна не тільки не здатна впливати на світові ринки, але і повністю залежить від них, що зумовлюється значною часткою експорту сировини у структурі її ВВП. Світові ціни на сировину значно впливають на темпи зростання економіки України, і тому здійснювати ефективну регуляторну політику неможливо без прогнозування цих цін.

З рис. 6.7 видно, що взаємозв'язок між світовими цінами на сировину і темпами зростання економіки України є дуже суттєвим: як тільки ціни падають, економіка України переходить у рецесію і навпаки. Звідси можна зробити висновок про низьку ефективність дій національних регуляторів за весь період незалежності України, оскільки їхні дії практично не впливали на темпи зростання у разі зміни тренду світових цін на сировину.

Враховуючи очевидну кореляцію між темпами зростання національної економіки та світовими цінами на сировину (рис. 6.4, 6.7), може скластися враження, що саме ці ціни і є першопричиною економічних циклів в Україні. Однак із СМІ-моделі витікає, що це враження є хибним. Як видно з рис. 6.4, модель генерує сигнал про початок рецесії задовго до того, як динаміка світових цін на сировину (рис. 6.7) зазнає помітних змін. Це свідчить про те, що першопричиною економічних циклів в Україні є структурні недосконалості, перекоси в її економіці, які вимірюються величиною сукупних недосконалостей ринків (ΔP). А зміна світових цін на сировину лише посилює (послаблює) ці структурні недосконалості.

З рис. 6.3, 6.4 та 6.7 можна зробити висновок, що відносно високі темпи зростання національної економіки з 2000 до 2008 р. були зумовлені малою величиною сукупної недосконалості ринків (ΔP), тобто стрибок цін на сировину допоміг тимчасово нівелювати структурну неефективність економіки України, і зростання економіки в цей період виглядає скоріше як щасливий збіг зовнішніх факторів, ніж результат дії регуляторів.

Оскільки величини грошової маси та інфляції входять у вираз (16) і знаходяться у сфері відповідальності НБУ, то саме на цього регулятора **повинна** покладатись і відповідальність за стимулювання також темпів зростання (зайнятості), а не тільки за підтримку цінової стабільності. Як видно з рис. 6.4, починаючи з 2012 р. величина $\Delta P < 0$, а тому майже 4-й рік економіка України знаходиться в рецесії. У 2014 р. величина ΔP могла б стати позитивною, але відомі зовнішні форс-мажорні фактори відкинули знову цю величину в негативну зону, що продовжило рецесію. А вже у 2015 р. величина падіння національної економіки досягла 9.9% відповідно до зростання негативної величини ΔP рис. 6.5. І в цьому значна роль недосконалості політики НБУ, оскільки він допустив інфляцію в 40% у 2015 р. Як наслідок, лінії P_0 а P почали розходитись, що згідно з рівнянням (16) стимулювало падіння економіки України в цьому році.

З початку 2016 р. спостерігається певна конвергенція кривих P_0 та P , однак її темпи є дуже повільними. Це означає, що можна очікувати певне прискорення темпів зростання в порівнянні з 2015 роком. Однак без підтримки регулятора величина ΔP може залишитись негативною, тому *економіка України ризикує перейти в стагнацію з 2016 р. (низькі темпи зростання (1-3%) за високих темпів інфляції)*. Політика скорочення грошової бази, яка наразі проводиться НБУ, є хибною та шкідливою для економіки України, оскільки вона гальмує зростання. А те *незначне покращення макроекономічної ситуації в Україні, що спостерігається в Україні в 2016 р. є наслідком не стільки ефективної дії регулятора, скільки зростання світових цін на сировину (рис. 6.7)*. При цьому, офіційний прогноз темпів зростання економіки України на 2017 р. фактично збігається з прогнозом темпів зростання цих цін, тобто, в кращому разі, в прогнозі закладається нульова ефективність регуляторної політики. Крім того, коректне середньострокове прогнозування

темнів зростання економіки України (наприклад, до 2020 р. і далі) без прогнозу темнів зростання економіки США (а тому і світових цін на сировину) просто неможливе. Якщо економіка США зануриться до того часу в рецесію, то світові ціни на сировину різко впадуть, а економіка України також зануриться в рецесію.

Тому, якщо ми хочемо, щоб економіка України зростала більшими темпами, ніж зростають ціни на сировину, і це зростання було сталим, то НБУ було б доцільно забезпечити зростання величини грошової маси більшими темпами, ніж темпи інфляції (за дефлятором ВВП), використовуючи всі доступні інструменти та важелі, принаймні доки величина ΔP не стане стабільно позитивною.

Для цього можна, наприклад, відкоригувати монетарні механізми шляхом часткової зміни каналів, умов та обсягів грошової емісії та створення публічних неприбуткових фінансово-кредитних установ, що запропоновано А. Гриценком¹⁶⁷. Він запропонував низку загальних правил для такого коригування: 1) якщо є матеріальні та трудові ресурси для створення певних благ, то не може бути достатніх підстав для відмови в монетизації потреб у цих благах; 2) необхідно створювати канали поєднання монетизованих потреб з благами, що виробляються (наприклад, трибічна угода між кредитною установою, будівельною компанією та позичальником грошей на придбання житла); 3) монетизація потреб (які не можуть бути монетизовані банківською системою за існуючого рівня процентних ставок) здійснюється через неприбуткові фінансово кредитні установи за рахунок рефінансування центробанку та (але не обов'язково) коштів державного бюджету; 4) неприбуткові фінансово-кредитні установи кредитують позичальників через комерційні банки, які отримують за це платню на рівні відшкодування операційних витрат плюс середній прибуток на величину цих витрат; 5) позичальники кредитуються за низькими ставками (не вище 5% навіть за порівняно вищою інфляцією) на термін, який враховує рівень платоспроможності кожного з них.

¹⁶⁷ Інституційні трансформації соціально-економічної системи України / за ред. чл-кор. НАН України А.А. Гриценка; НАН України, ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України". Київ, 2015. С. 27.

Практично це є частковим фінансуванням позичальника державою за рахунок емісії центробанку. Однак такий механізм збільшення грошової маси не призведе до зростання інфляції темпами, швидшими за приріст грошової маси, оскільки гроші емітуються під реальне збільшення виробництва, яке забезпечене матеріальними та трудовими ресурсами. Це також позитивно впливає на загальний рівень кредитних ставок та зростання виробництва.

Такий порядок створює альтернативний діючому механізм збільшення грошової маси, який дає можливість стимулювати виробництво, підтримуючи помірну інфляцію, скоординований з нею рівень девальвації, та стимулює зниження процентних ставок.

Однак, як тільки величина ΔP стане позитивною, *необхідно вчасно зупинитись з швидким нарощуванням грошової маси, щоб величина ΔP не стала двозначною. Тобто шляхи монетарної політики та час застосування тих чи інших монетарних інструментів можна контролювати за величиною ΔP в показнику (16): забезпечити позитивність та близькість до нуля величини ΔP , що, згідно з СМІ-моделлю, максимізує темпи економічного зростання за наявних технологій.*

Підсумовуючи дослідження, можна запропонувати такі заходи для підвищення ефективності монетарної політики в Україні:

1) врахувати досвід ФРС США щодо подвійності мандата, який дозволяє проводити гнучку монетарну політику, метою якої є максимальна зайнятість (зростання) і цінова стабільність. В умовах України «подвійний мандат» грошово-кредитної політики можна визначити як забезпечення стабільності грошової одиниці шляхом підтримання відповідної стану економіки взаємопов'язаної динаміки цін та обмінного курсу з одночасним сприянням стабільно високим темпам економічного зростання і зайнятості. Тобто в умовах України пропонується запровадити фактично «потрійний» мандат для НБУ. Відповідні корективи доцільно внести і в Закон «Про Національний банк»;

2) застосувати СМІ-модель для аналітичного забезпечення ухвалення рішень щодо конкретних завдань і застосування інструментів монетарної політики, особливо за умов нового мандату для НБУ. Зокрема, в умовах виходу з дна кризи на траєкторію економічного зростання забезпечити зростання величини грошової маси більшими темпами, ніж темпи інфляції (за дефлятором ВВП);

3) *на базі* СМІ-моделі забезпечити постійний моніторинг у реальному часі зв'язку між діями різних регуляторів та їх впливом на економіку. З цією метою організаційно для підвищення ефективності дій національних регуляторів доцільно створити єдину координуючу інституцію, яка буде забезпечувати: а) регулярний моніторинг, офіційне датування та прогнозування макроекономічної динаміки (економічного циклу) в Україні, надання рекомендацій щодо прискорення темпів зростання; б) узгодження проміжних цілей регулятора з кінцевою метою, усунення суперечності між діями регуляторів у різних фазах циклу; в) досліджувати і моніторити економічні цикли провідних економік світу (США, ЄС, Китай тощо). Це дозволить не тільки визначити, чи вплине їхня криза або регуляторна політика на економіку України, але і визначити час та ступінь такого впливу; г) прогнозування світових цін на сировину (нафта, метали, зерно тощо), що є критичним саме для економіки України; д) визначення сукупної ефективності використання виробничих ресурсів як для окремих секторів, так і для економіки загалом з метою підвищення ефективності інноваційної політики.

4) незважаючи на значну кореляцію між світовими цінами на сировину та фазами бізнес-циклу України, саме кумулятивна недосконалість ринків, що формує різноманітні деструкції в економіці, є першопричиною циклу. Той факт, що сигнал СМІ-моделі про початок рецесії завжди генерувався раніше, ніж відбувалося падіння світових цін на сировину, свідчить про те, що ці ціни лише посилюють вплив деструкцій на економіку, а не є їх першопричиною. Тому проста зміна структури експорту не усуне причину виникнення рецесій в Україні. Для усунення причини виникнення рецесій, а також забезпечення перманентного та прискореного зростання економіки України необхідно скоординувати дії всіх регуляторів, щоб забезпечити мінімальну величину кумулятивної недосконалості ринків ($\Delta P \rightarrow 0$).

Реалізація запропонованих заходів дозволить прискорити вихід економіки України з рецесії, надасть конкуренті переваги національній економіці та можливість забезпечення її стійкого зростання як в коротко-, так і в довгостроковій перспективі.

ГЛОБАЛЬНІ КРИЗОВІ ПРОЦЕСИ: ІНСТИТУЦІЙНІ ВИТОКИ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

7.1. Методологічні підходи до аналізу глобальних кризових процесів

Роки, що минули з часу глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., означилися затяжним періодом світової економічної нестабільності. Ніколи з часів Великої депресії світове господарство не стикалося з таким масштабним викликом у вигляді структурно та інституційно розбалансованої системи міжнародної економічної діяльності. Можна констатувати, що світова економіка та її учасники – національні економіки – стикаються з *кризовими явищами якісно іншого змісту* – *щодо яких у сучасній економічній науки все ще немає адекватного розуміння*, а отже, й адекватних засобів науково обґрунтованої економічної політики. Адже системні характеристики новітніх глобальних кризових процесів, насамперед їх комплексність, структурну складність та високу резистентність до регулюючих дій, дуже важко адекватно пояснити, залишаючись на парадигмальних засадах «чистої» економічної науки. Тут необхідні відповідні корекції світоглядного плану, тобто розуміння життєвих смислів та образів майбутнього, що формуються, розробка новітніх підходів до аналізу глобальних кризових процесів на основі міждисциплінарного «*метоекономічного*» аналізу.

При цьому слід позбавитися стереотипів у сприйнятті кризових явищ як таких, що зумовлені певними подіями і зовнішніми впливами (потрясіннями), похибками у сфері економічної політики. Вже з другої половини XIX ст. в провідних країнах світу сформувалося розуміння того, що економічні кризи – це не просто якась випадковість чи результат незнання або неправильних дій урядів та офіційних

регуляторів, або ж егоїстичних устремлінь впливових гравців ринку¹⁶⁸, а є *органічним* компонентом самого процесу економічного зростання, який повинен бути за своєю природою *циклічним*¹⁶⁹.

Мірою ускладнення економічних процесів за період після появи перших регулярних циклічних коливань поступово виявлялася наявність *різного роду економічних циклів різної довжини*, починаючи від коротких циклів Кітчін¹⁷⁰ до довгих хвиль Кондратьєва¹⁷¹. Відповідно, з ними пов'язані й різні за змістом та характеристиками кризові (рецесійні) явища. Це зумовило пошук у напрямі формування типології економічних циклів та намагання розробити для них якусь єдину методологічну основу. Значним якісним стрибком тут була відома праця М. Туган-Барановського (2004; перше видання – 1894), в якій він пояснив основну причину циклічних коливань диспропорційністю між рухом заощаджень та інвестицій (інвестиційна теорія циклів). Вона стала передвісником формування потужних інтелектуальних проривів в економічній науці у вигляді теорій Дж.М. Кейнса, Й. Шумпетера, М.Д. Кондратьєва.

Кейнс вперше системно описав механізми виникнення кризових процесів в економіці з позиції не мікро-, а макроекономіки, поклавши в основу своїх поглядів відсутність автоматичної трансформації заощаджень в інвестиції (ключовий неокласичний

¹⁶⁸ Цей аспект виникнення останньої глобальної кризи добре висвітлений у публіцистичному творі: Аттали Ж. Мировой экономической кризис. Что дальше? Санкт-Петербург: Питер, 2009 (Attali, Jacques. La Crise, et apres? Paris: Fayard, 2008).

¹⁶⁹ Історично першим систематизованим дослідженням циклів слід вважати публікацію К. Жюльєра (1862), хоча різноманітні ідеї з приводу виникнення економічних криз ми зустрічаємо і в більш ранніх роботах – з часів меркантилізму: аналіз цих досліджень міститься, зокрема, в роботі: Бергман Е.Э. Исторический очерк теорий экономических кризисов. Изд. 2-е. Москва: ЛЕНАНД, 2015.

¹⁷⁰ Kitchin J. Cycles and trends in economic factors. *Review of Economic and Statistics*. 1923. № 5(1). P. 10–16.

¹⁷¹ Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: Избранные труды / Международный фонд Н.Д.Кондратьева; Международный ин-т Питирима Сорокина – Николая Кондратьева; Институт экономики РАН. Москва: Экономика, 2002.

постулат стверджує їхню рівність), нереальність у коротко-терміновому періоді припущення про автоматичне створення пропозицією попиту (тобто т.зв. закона Сея) внаслідок негнучкості цін, наявність схильності до ліквідних активів. Недостатній ефективний попит – квінтесенція його підходу до пояснення недостатньої економічної динаміки, що породжує безробіття, і головним засобом лікування цього стану має бути керована грошова емісія, що стимулює попит та дестимулює непродуктивні (неінвестиційні) заощадження.

Й. Шумпетер (1939)¹⁷² найбільш масштабно виклав основи теорії циклічного розвитку, причому загальні підходи до цього були закладені ще в його відомій праці «Теорія економічного розвитку» (2011)¹⁷³. Відповідно до методології Шумпетера, який відкидав базовий постулат рівноваги за Вальрасом, цикли зростання, а отже, й вмонтовані в них кризи, *необхідні для процесів оновлення* капіталу і через це – всієї структури економічної діяльності відповідно до змін умов господарювання, появи нових споживчих потреб і нових можливостей їх задоволення внаслідок приросту наших знань, втілених у відповідні технічні засоби та технології. Без економічних криз процеси економічної діяльності замикалися б зачарованому колі застиглих структур (економічної статичності), що в принципі блокувало б будь-який якісний розвиток. Останній неможливий без руйнування стабільності старих порядків й вивільнення простору і ресурсів для створення нового. Саме в цьому полягає основний зміст відомого *принципу «творчого руйнування»*, обґрунтованого Й. Шумпетером.

Проте після Другої світової війни цей фундаментальний шумпетеріанський підхід, так само як і теорія довгих хвиль Кондратьєва, були відсунуті на узбіччя мейнстріму економічної науки. Адже панівні позиції завоювали ті напрями економічної думки, які виходили з постулату наявності не циклічної природи

¹⁷² Саме в цій праці був «узаконений» самий термін «кондратьєвські хвилі».

¹⁷³ Schumpeter, Joseph A. *Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York –Toronto – London: McGraw-Hill Book Company, 1939. Оригінальне видання “*Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*” відноситься до 1911 р., хоча його публікація англ. мовою в США вийшла лише в 1934 р.

економічних процесів, а певних ринкових коливань (флуктуацій), які сприймалися представниками неокласичної школи як *зовнішні шоки* для економічної системи, а представниками неокейнсіанства – просто як *нестача ефективного попиту*.

У зв'язку зі структурними змінами у відносній ролі певних факторів розвитку в період після Другої світової війни на перший план почали висуватися ідеї *кредитно-боргових циклів*, що відображало посилення ролі як у національній економіці, так і світовому господарстві фінансового сектора як середовища, де формуються економічні флуктуації. У цьому контексті увага дедалі більше концентрується на витоках *боргових криз*. Ці підходи ґрунтувалися на ідеях, що їх висунув ще в 1930-і роки Irwing Fisher (1933)¹⁷⁴, який обґрунтовував ключову роль механізму *боргової дефляції* у виникненні фінансової кризи, що утворюється на тлі надмірної заборгованості. Яскравими представниками цього аналітичного напрямку кредитно-боргових циклів виступають, зокрема, Hyman Minsky (1982, 2008)¹⁷⁵, Carmen Reinhart, Kenneth Rogoff (2011)¹⁷⁶, Charles Kindleberger (2010)¹⁷⁷, представники австрійської школи, зокрема Уерта де Сото (2008)¹⁷⁸ та ін.

¹⁷⁴ Fisher, I. The Debt-Deflation Theory of Great Depressions. *Econometrica*. 1933. Vol. 1(4). P. 337–357.

¹⁷⁵ Наголошує на ендогенній інституційній схильності фінансових ринків до зростання спекулятивних операцій внаслідок поширення фінансових інновацій, що призводить врешті-решт до кризи.

¹⁷⁶ Стверджують, що за останні 200 років мало місце регулярне надмірне накопичення боргів, яке спричиняло фінансові кризи, які у свою чергу тягли за собою дефолти і реструктуризацію боргів або ж інфляційні процеси, що, як наслідок, спричиняло тривалі періоди спаду. Див.: Рейнхарт К., Рогофф К. На этот раз все будет иначе. Восемь столетий финансового безрассудства. Москва: Карьера пресс, 2011. (Reinhart, Carmen M. This time is different: eight centuries of financial folly. Princeton: Princeton University Press, 2009)

¹⁷⁷ Див.: Киндлбергер Ч., Алибер Р. Мировые финансовые кризисы. Мании, паники и крахи. Санкт-Петербург: Питер, 2010 (Kindleberger, Charles. Manias, Panics, and Crashes: A history of financial crises; [with a new foreword by Robert Solow]. 5th ed. New York: Palgrave, 2005). Вони вказували на те, що важливе місце в анатомії фінансових криз посідають психологічні чинники – спекулятивні манії та ейфорії, пов'язані з

Водночас виникли нові пояснення циклічних змін:

- ідея залежності коливань від *технологічних шоків* (теорія *реального бізнес-циклу* – Edward Prescott, Finn Kydland та ін. представники Чиказької школи економіки) – що відображало необхідність врахування зростаючого впливу технологічних змін, які, однак, розглядалися переважно екзогенно, і лише відносно віднедавна стали ендогенізуватися економістами – прихильниками напряму «ендогенного економічного зростання» (Paul Romer та ін.). При цьому економічні цикли розглядаються як реальні саме тому, що вони в рамках цієї теорії є найбільш ефективним способом функціонування за наявної структури економіки і не потребують втручання ані на основі кейнсіанських, ані монетаристських рецептів;

- теорія А.К. Перес (2002)¹⁷⁹, яка доводила, що підвищений ризик фінансових спекуляцій можливий саме на ажіотажній стадії (“frenzy” stage) застосування нової технології. Це твердження добре вписується в реальну динаміку розвитку спочатку кризи високотехнологічних фондових ринків в США 2001 р., а згодом й іпотечної кризи в США, що переросла в глобальну фінансово-економічну кризу 2008–2009 рр.;

- ідея залежності економічної динаміки від *політичних циклів*¹⁸⁰ – мірою того, як зростала роль держави в регулюванні

розширенням кредиту, а також різного роду шахрайські дії, що створюють фінансові бульбашки. Поряд з цим ключове значення мають «механізми зараження» інших економік.

¹⁷⁸ Характерний акцент на фактори надмірної емісії банківського кредиту, що спотворює механізми інвестування та веде до неправильних інвестиційних рішень. Підкреслювання психологічних механізмів криз («маніакально-депресивна економіка»). Див.: Уерта де Сото Хесус. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Челябинск: Социум, 2008 (Huerta de Soto, Jesús. Money, Bank Credit, and Economic Cycles. Auburn, Ala.: Ludwig von Mises Institute, 2006).

¹⁷⁹ Perez, Carlota. Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publ, 2002.

¹⁸⁰ Ідея т. зв. «політичного бізнес-циклу» була вперше сформульована таким чином у статті американського економіста В. Нордхауза

економічних процесів, а в політичній боротьбі партій істотно зросла роль протиставлення різних рецептів економічної політики.

Слід, однак, зазначити, що до настання другої половини 1990-х років, коли розвиток світової економіки відбувався надзвичайно високим темпом, а кризові явища, здавалося, відійшли в минуле під впливом буму неоліберальної глобалізації економіки, транснаціоналізації виробництва та фінансів, буму т.зв. «нової економіки», позиції неортодоксальних пояснень циклічних коливань та хвильових процесів знаходилися на периферії. Однак уже азійська криза 1997–1998 рр., яка швидко поширилася на деякі інші країни світу (у т.ч. постріянські), завдала потужного удару неокласичній ортодоксії, адже ці кризові явища виникли загалом у досить благополучному в макроекономічному відношенні регіоні світу, із високими темпами зростання, стабільними платіжними балансами та значними валютними резервами. У 2001 р. відбулася істотна «корекція» ринків, пов'язаних з електронікою та інформаційними технологіями безпосередньо в США – технологічному лідері світу. А далі визріла глобальна фінансово-економічна криза, яка також зародилася в серцевині глобалізованої світової економіки – США. І, нарешті, довготривала криза в зоні євро, яка настала за нею, засвідчила наявність серйозних дисфункцій у механізмах євроінтеграції, які й досі видаються за еталон міжнародних інтеграційних процесів. *Всі ці явища дали підставу вважати, що і процеси глобалізації, і процеси міжнародної інтеграції також не є процесами, які лінійно прогресують, а мають також хвилеподібний характер і можуть проходити через стадії криз.*

Оскільки пояснення сучасних кризових процесів ніяк не може бути забезпечене в рамках все ще пануючого мейнстріму з його догматом *статичного рівноважного* стану економіки, до якого начебто має обов'язкового прямувати будь-який економічний процес, то це само

(W.Nordhaus) в 1975 р., за яким послідували публікації А. Ліндбека (A. Lindbeck), Д. Гіббса (D. Hibbs) та ін. Проте сама ця ідея залежності економічних коливань від політичних чинників прослідковується ще в працях М. Калецького (M. Kalecki) 1940-х рр. В Україні виявлення та обґрунтування таких політично зумовлених економічних циклів здійснене В. Гейцем.

собою активує альтернативні – так звані *гетеродоксальні* науково-аналітичні течії, спрямовані на аналіз економічної *динаміки*, у т.ч. знанняву економіку (knowledge-based economics), економіку розвитку (development economics), еволюційну економіку (evolutionary economics), новітні течії інституціоналізму – з їх акцентом на соціально-психологічні та культурно-ціннісні засади, історичний досвід організації економічних трансакцій.

Поглиблені дослідження у сфері економічної історії світу дозволили розширити наші уявлення про циклічність розвитку і форми прояву криз як фаз такого розвитку, ідентифікувати нові – *вікові* та *супердовгострокові* цикли, які були характерні і для більш ранніх епох еволюції людства, у т.ч. доіндустріальної епохи¹⁸¹.

Паралельно ми спостерігаємо ренесанс шумпетеріанських ідей, значне посилення уваги до розробки теорії довгих хвиль Кондратьєва, а також розвиток неомарксистського аналізу¹⁸² з його акцентом на антагонізми, закладені в сучасній глобальній системі світ-економіки. В середовищі економічних аналітиків Заходу визрівають «апокаліптичні» відчуття кінця існуючого порядку (Д. Молдін та Д. Тепшер¹⁸³).

¹⁸¹ Стислий огляд різноманітних соціально-економічних циклів, у т.ч. т. зв. вікових циклів, наведений у публікації А. Гриценка та В. Подлесної. Макроекономіка. Підручник. Тема 27. Соціально-економічні цикли: історичні форми та державне регулювання. *Економічна теорія*. 2015. № 1. С. 89–99.

У ньому, зокрема, аналізуються соціально-демографічні цикли (вікові), політичні цикли тривалістю в два-три століття, цикли (хвилі) цінової динаміки Ф. Броделя (4 цикли, або хвилі, з 1250 р.), цикли накопичення капіталу (Дж. Аррігі), пов'язані зі зміною їх способів – від торгового капіталу до виробничого і далі до фінансового.

¹⁸² В Україні цей аналітичний напрям аналізу глобальної кризи представлений, зокрема, Ещенко П.С., Арсеєнко А.Г. Кудя движется глобальная экономика в XXI веке? Киев: Знання України, 2012.

¹⁸³ Автори вважають, що нинішній етап економічного циклу не можна вважати типовою депресією. «Прийшов час платити по рахунках. Затягнулася боргова петля, початок створенню якої було покладено ще 60 років тому. У більшості країн на відновлення економіки підуть навіть не місяці; десь не вистачить навіть десятиліть. У подальшому економіка стане більш волатильною, з більш частими рецесіями». Див.: Молдин Д.,

У цьому контексті в умовах зростаючої ролі світових фінансових ринків та «фінансіалізації» світових товарних ринків набули поширення різноманітні теорії та моделі, що пояснюють *механізми виникнення світових фінансових криз*¹⁸⁴. Незважаючи на їхню різноманітність, загалом вони лише розширюють та уточнюють наше розуміння різноманітності конкретних сценаріїв визрівання та розвитку кризових процесів.

Водночас слід зауважити, що до останнього часу супердовгі хвилі розвитку, пов'язані не лише зі змінами технологічних парадигм за Кондратьєвим, але з культурною еволюцією, залишалися фактично поза рамками економічного аналізу. Як відомо, у своєму розгорнутому вигляді ідея приблизно тисячорічної циклічності культурного розвитку і відповідного їй історичного процесу висунута О. Шпенглером¹⁸⁵ ще сто років тому й стала фундаментом для подальшого розвитку цих ідей А.Дж. Тойнбі та Л. Гумільовим. Однак ці ідеї просто не могли бути вмонтовані в неокласичну догматику, центром якої був автономний Номо оекономікус, а зовсім не суспільні культурні форми організації. Ці ідеї не могли бути сприйняті жодною з пануючих ідеологій, побудованих на ідеї прогресу, оскільки постулювали історично прийдешній характер існування будь-яких культурних ландшафтів, а отже, й обмеженість терміну існування зумовлених ними політичних та економічних форм. І що особливо важливо – самий термін «цивілізація» розглядався О. Шпенглером як пізня стадія культурної еволюції, коли розвиток власне закінчується,

Теппер Д. Развязка. Конец долгового суперцикла и его последствия. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2013 (Mauldin, John and Jonathan Tepper. Endgame. The End of the Debt Supercycle and How It Changes Everything. Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons, 2011).

¹⁸⁴ Докладний огляд цих теорій та моделей наведений у змістовній праці Мазуренко В.І. Світові фінансові кризи та національна економічна безпека: теорія і методологія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007

¹⁸⁵ Шпенглер О. Закат Западного мира. Очерки морфологии мировой истории: в 2-х т. Москва: Академический проект, 2009. Перше видання німецькою мовою “Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte” відноситься до межі 1920-х років (том 1 – 1918, Відень, том 2 – 1922, Мюнхен).

суспільні форми застигають у своєму апогеї і починається поступовий занепад, обумовлений вичерпанням ресурсу «пракультурного феномена», що служив основою підйому.

Є чимало підстав вважати, що *найбільш глибока основа нинішніх глобальних кризових потрясінь знаходиться у площині завершення наддовгого цивілізаційного циклу*, який розпочався ще в IX ст. та став тисячолітнім періодом сходження та подальшого світового домінування Заходу. Західний світ стає ареною фундаментальних трансформаційних процесів, які, по суті, ведуть до *зміни його природи*, спонтанно породжуючи суспільні форми, несумісні з вузькими рамками звичної приватно-капіталістичної економіки, – форми забезпечення сталого розвитку на основі коеволюції суспільства та природи, мережеву економіку та мережеві спільноти, побудовані на далекоюсяжній інформатизації, «економіку спільної участі» (*sharing economy*), що ґрунтується на спільному (кооперативному) споживанні певних товарів та послуг, віртуальні корпорації та дистанційну зайнятість, формування нової соціальної структури з виходом на авансцену т.зв. креативного класу тощо. Всі ці елементи не можуть бути вписані в принципи системи, побудованої на основі абсолютного домінування приватного інтересу індивідуума, що турбується виключно про максимізацію власного добробуту. Поступово закладаються елементи нового світобачення, в якому соціум як носій культурного коду відіграє дедалі важливішу роль у розвитку людства.

З урахуванням такого розуміння, запропоновано **концепцію виникнення й розвитку глобальних криз**, ключовими компонентами якої є нижченаведені.

1. Кризові процеси в економічному розвитку не обов'язково пов'язані з циклічністю в економічній динаміці: вони можуть бути наслідком дії екзогенних для економічної системи чинників, наприклад, зміни клімату або ж непередбачуваних політичних потрясінь. З іншого боку, значний масив періодичних (циклічних) коливань ринкових параметрів відбувається в режимі ринкового саморегулювання і має результатом автоматичне вирівнювання відхилень. Такі відхилення здебільшого ліквідуються у порядку ринкового саморегулювання – без настання кризи.

2. Проте переважно кризи виступають саме як «обов'язкові» фази в розвитку циклічних процесів різної довжини. При цьому термін «цикл» більш адекватно характеризує більш короткі хвилеподібні економічні процеси і значно менше – довгострокові, особливо ж наддовгострокові процеси, які ведуть до істотних якісних змін в економічній структурі. Останні точніше характеризувати саме як *хвилі розвитку*, а не цикли зростання. Незважаючи на морфологічну спорідненість циклів та хвиль розвитку, їхній зміст – істотно різний.

3. У коротко- та середньострокових процесах зростання процеси економічної динаміки – попри їхній варіативний темп – є за своєю суттю *лінійними, неперервними* і такими, що мають *високий рівень передбачуваності*. Результатом кризи тут є *повернення до макроекономічної рівноваги*, порушеної під час періоду швидкого економічного зростання. Саме тому для таких процесів теорії, побудованих на постулатах загальної та часткової рівноваги, є адекватним інструментом аналізу і формування відповідної макроекономічної політики. Сама ж політика, спрямована на згладжування циклічних коливань зазначеного типу, може характеризуватися як антициклічна або антикризова.

4. У довгострокових процесах, навпаки, реалізуються фундаментальні технологічні та організаційні інновації, які спричиняють суттєву корекцію всієї структури економіки, становлення якісно *іншої парадигми економічного розвитку*. Найбільш характерною ознакою довгих хвиль стає *нелінійність* процесу розвитку, його *перервність* у критичній кризовій стадії, коли відбувається дезорганізація та хаотизація соціально-економічних процесів та, з іншого боку, спонтанна (емерджентна) поява, самоорганізація принципово нових структур, які зумовлюють якісну зміну системи. Кризові процеси, які виникають у контексті зазначених хвиль («циклів»), є *трансформаційними кризами*, які є складовою процесу *оновлення системи*. Тому політика стосовно них не повинна бути політикою протидії, тобто *антикризовою* політикою. Елементи протидії в ній можуть бути присутні виключно в аспекті запобігання найбільш серйозним соціальним ускладненням в процесі системних і структурних трансформацій.

5. Наддовгострокові хвилі («цикли») і відповідні їм кризові фази можуть бути різними залежно від того, які процеси лежать в їхній основі – техніко-технологічні чи соціокультурні.

Техніко-технологічні наддовгострокові хвилі й відповідні їм кризи зумовлені не лише появою та поширенням нових форм суспільно-економічної організації, адекватних новітнім технологіям виробництва та ведення економічної діяльності: такі зміни з'являються вже в рамках кондратьєвських хвиль (К-хвиль). У цьому випадку йдеться про кардинальні зміни в структурі самих суспільств та їхніх економік за рахунок заміщення старих видів економічної діяльності новими, сутнісних змінах у суспільному поділі праці та, відповідно, в пануючому типі суспільно-економічних зв'язків, що обумовлює кооперацію праці. Незважаючи на нелінійність процесів у рамках техніко-технологічних наддовгострокових хвиль, вони загалом реалізуються в рамках «підвищувального» тренду, який прийнято називати «прогресом». Після кожної з криз, які відкривають шлях до нової епохи розвитку, суспільство загалом і окрема людина як представник цього суспільства розширюють сферу своїх можливостей й удосконалюють форми своєї життєдіяльності на базі накопиченого обсягу знань і культурного досвіду.

6. Соціокультурні кризи відбуваються не тому, що виникають *кращі, «ефективніші» чи сучасніші* культурні форми, а тому що у цьому світі ніщо не існує вічно: з часом потенціал соціальної енергії, закладений в тих чи інших культурних формах, вичерпується, згасає – і суспільство спрощується у культурному відношенні (масова культура), втрачає динаміку розвитку, стає інертним; його здатність до самовідтворення критично спадає й потребує дедалі більш сильних штучних «стимуляторів» (нарощування боргів, розростання фіктивного капіталу похідних цінних паперів тощо). Саме на цьому тлі активізуються альтернативні культурні «прафеномени», які дають поштовх (імпульс) для нової хвилі розвитку – на якісно новій культурній основі.

Важливим механізмом соціокультурних криз виступає й значне посилення міграційних потоків під впливом устремлінь більш енергійних, але менш заможних народів (альтернативних

соціокультурних формувань) долучитися до матеріальних надбань все ще передових ареалів. Інфільтрація передових локальних цивілізаційних формувань дедалі більшим числом вихідців з чужорідних соціокультурних середовищ веде зовсім не до «культурного плюралізму» (улюбленого терміна ліберально-демократичних інтелектуалів), а до ерозії власної ідентичності. Останнє хоч і стимулює тимчасово економічне зростання країн «авангарду» цивілізації за рахунок більш дешевої та більш енергійної робочої сили з менш розвинених регіонів світу, хоч і створює додатковий ринок збуту за рахунок зростання доходів незаможних верств із середовища іммігрантів та їхніх родичів у країнах походження, проте в соціокультурному вимірі пришвидшує настання системної кризи.

7. Кризи, зумовлені хвилями соціокультурної еволюції, *єдині* з усіх різновидів (типів) криз, які можуть вважатися дійсно *системними* кризами, оскільки ведуть до повної зміни всієї соціальної системи (заміна *системоутворюючих принципів*), а не просто до її структурної корекції. На відміну від них, навіть наддовгострокові техніко-технологічні кризи – це кризи *переважно структурні*, спричинені істотними *структурними перекосами* та *асиметріями*, які, однак, можуть бути «розв'язані» в рамках певної модернізаційної парадигми – без повного руйнування старого суспільного порядку.

8. Хоча кризові процеси мають властивість розвиватися спонтанно, суспільні організми, в яких вони протікають, мають змогу активно впливати на їх перебіг і навіть робити їх невід'ємним компонентом своєї політики розвитку. Однак останнє може мати місце виключно в умовах правильного розуміння *природи кризових процесів*, специфіки їх прояву в конкретних індикаторах розвитку та конкретних сферах соціально-економічної структури. Для ефективності впливу на трансформаційні кризи, які є довгостроковими, критично необхідні також адекватне *відчуття часу* та адекватне *уявлення про майбутнє* (символ-атрактор розвитку). Для ефективності впливу на коротко- і середньострокові кризові явища важливим є накопичення відповідних знань про технології циклічних коливань та способи забезпечення рівноваги. При переході до довгострокових процесів і зумовлених ними

кризових феноменів цього вже недостатньо: необхідні *інтуїтивне* відчуття, *креативність*, здатність до *емпатії* і виразна *пасіонарність* (здатність передавати свою внутрішню енергію іншим людям) – і чим більш довгостроковими є хвилі, тим більше значення мають ці позараціональні фактори.

9. Оскільки існують різні циклічні коливання (різні хвилеподібні процеси), які відбуваються паралельно у часі, вони вступають у *взаємодію* один з одним. При цьому більш довгі цикли (хвилі) внаслідок їх зумовленості більш глибинними факторами мають більший потенціал впливу на більш короткі коливання, аніж навпаки. Відповідно, ця *циклічна (хвильова) інтерференція* може мати наслідком послаблення конкретних кризових проявів, якщо спадна фаза більш короткого циклу (хвилі) відбувається в умовах висхідної фази більш довгого циклу (хвилі). За таких умов можуть існувати взагалі періоди тривалого безкризового розвитку, коли більш короткі коливання згладжені, як-от, наприклад, було в 1990-х роках в умовах висхідної фази п'ятої К-хвилі. Проте якщо збігаються низхідні фази різних за довжиною коливань, особливо ж довготермінових хвиль, відбувається *надзвичайне посилення (резонанс) коливань* – з відповідною втратою стійкості системи і настанням у ній затяжних періодів соціально-економічної нестабільності. Глобальні кризи виникають саме у контексті накладання на відносно більш короткотермінові коливання низхідних фаз у рамках довгострокових та наддовгострокових хвиль. І такі резонансні ефекти породжують особливу глибину кризових процесів.

10. Сьогоденний світ вступив саме у таку фазу, коли закінчення п'ятої К-хвилі істотно посилює амплітуду класичних (жуглярівських) циклічних коливань. Але головне у тому, що дедалі більш очевидні ментально-ціннісні зрушення епохального характеру та фундаментальні зміни інституційних засад функціонування світового господарства та його країн-лідерів надають кризовим економічним процесам виразно трансформаційного характеру. Все це накладається на певні екзогенні обмеження у вигляді глобальних змін клімату та екологічної дестабілізації загалом, що потребує енергійних структурних заходів з адаптації. Власне такі масштабні зміни взагалі не можуть реалізувати себе через одноразову кризу. Найімовірніше, ми матимемо справу з *низкою періодичних трансформаційних криз* у

рамках надзвичайно подовженого періоду загальносвітової нестабільності. Цей період буде небезпечним не лише в соціальному плані (можливість масштабних соціальних протестів, зростаюча загроза релігійного фундаменталізму, правого та лівого політичного екстремізму), але й призвести до зникнення з арени окремих нежиттєздатних державних утворень («failed states») військовими конфліктами та навіть загрозою глобального збройного конфлікту.

11. Синергетична природа сучасних кризових процесів зумовлює структурне ускладнення макроекономічної політики як на державному, так і на макрорегіональному та глобальному рівнях. Це ускладнення само по собі може ставати джерелом управлінських помилок, а отже, й фактором розростання та поглиблення кризових процесів, як, наприклад, стало в зоні євро, де «лікування» від глобальної кризи методом надмірних державних фінансових впливів стало джерелом дестабілізації державних фінансів низки країн та їх спільної валюти.

12. Системна трансформація є дуже складним синергетичним процесом, який у свою чергу складається з більш локальних процесів різної часової довжини та різної ресурсної ємності. У зв'язку з цим тут не може бути ефективно застосована політика, базована на одномірному підході – чи то т.зв. «шокова терапія» (орієнтована на швидкі зміни), чи то «градуалізм» (політика поступових, повільних змін). Реальна політика системної трансформації – це симбіоз одного й другого підходів. Методи «шокової терапії» важливі для запобігання небезпечним макроекономічним та соціальним ускладненням, які виникають на тлі критично великих дисбалансів (галопуюча інфляція, тим більше гіперінфляція, критично великі обсяги боргів, вичерпання валютних резервів та нестача коштів для критичного імпорту, масове закриття виробництв та стрімке наростання безробіття тощо), які необхідно розв'язувати в дуже стислі терміни через швидкоплинність процесів у «режимі загострення», коли певні негативні процеси можуть наростати нелінійно; інакше – неминучий крах системи. З іншого боку, глибинні структурні реформи потребують не лише інвестицій, а й зміни структури пропозиції на ринку праці через навчання (перенавчання) новим спеціальностям і новим компетенціям. Такі зміни не можуть відбуватися миттєво: вони потребують часу і відповідних витрат. Тут – поле для поступових трансформацій.

Співвідношення між «шоковими» методами і градуалізмом вирішальною мірою залежить від *фактора часу*: наскільки він є дефіцитним у тій чи іншій ситуації. А це зі свого боку залежить від здатності еліт тієї чи іншої країни своєчасно ідентифікувати наростання загроз та ризиків в економічному розвитку, появу нових викликів, щодо яких слід своєчасно знаходити адекватні відповіді. Врешті-решт, це не лише питання компетенції керівництва держави та державного апарату, а й культури управління й ступеня прозорості та підзвітності процесів державного управління.

7.2. Основні характеристики, особливості виникнення та перебігу криз в умовах глобалізації

З початком нового тисячоліття світ вступив у *нову епоху розвитку*, пов'язану з кардинальними трансформаціями *системного* характеру, *переходом до нового економічного світоустрою*. Вони зумовлені *одночасним завершенням низки довгострокових хвиль розвитку* і відповідним накладенням один на одного кризових фаз, що зумовлює їх взаємне підсилення (ефект резонансу). Глобальні трансформаційні зміни, що відбуваються, відзначаються складною структурою, поліморфністю та багатофакторністю. Вони ведуть не просто до оновлення капіталу в рамках існуючої технологічної парадигми, і не лише до оновлення домінуючої технологічної парадигми. Кризові процеси пов'язані зі складними процесами оновлення самої людини, як основної продуктивної сили та творця суспільно-економічної дійсності, з істотними зрушеннями у формах суспільно-економічної організації, комунікацій та переформатуванням систем суспільних цінностей.

Переважно структурний та інституційний (загальносистемний) характер глобальних криз ХХІ ст. обумовлює їх тривалий у часі характер, а точніше – *рекурентний* характер із затяжними періодами депресивного стану. Це спричиняється тим, що базові соціально-економічні структури є дуже інерційними через їх вкоріненість в основоположні ціннісні структури суспільства. Водночас трансформаційні кризи ХХІ ст. будуть відзначатися дуже руйнівним характером через глибинність перетворень та взаємного підсилення (резонансу) кризових процесів в окремих секторах соціально-економічної структури, а також високою ймовірністю нелінійних якісних змін, які зумовлюватимуть не лише зміну характеру

суспільного виробництва в окремих країнах та регіонах світу, а й відносно значення окремих країн та регіонів у рамках світового господарства.

Важлива властивість нинішньої кризової епохи пов'язана з *феноменом віртуалізації* економічних процесів, яка, з одного боку, створила безпрецедентні можливості для креативності та створення новітніх парадигм розвитку, мобілізації необхідних для цього ресурсів через глобальні фінансові ринки, а також прискорення комерційних та інвестиційних операцій, розширення вибору варіантів ухвалення рішень, значного зменшення трансакційних витрат. Але, з іншого боку, віртуалізація веде до *кардинального зростання економічних, соціальних та політичних ризиків*, пов'язаних, зокрема, з можливістю відриву віртуальних ринкових процесів від реальної економіки, відриву цін товарів та послуг від їхньої реальної вартості, підпорядкування економічної динаміки суб'єктивним очікуванням (нерідко ірраціональним) суб'єктів ринкової діяльності.

Ще азіяська криза 1997–1998 рр. – передвісник настання нового покоління глобальних криз – вразила економіки, які в макроекономічному сенсі були досить міцними, демонстрували високі темпи зростання та загалом швидко розвивалися, показавши, що негативні ринкові очікування можуть *самореалізуватися*: очікування ринкових агентів вже *не стільки відображають об'єктивні процеси, скільки їх моделюють*. І можуть породжувати некеровані процеси поширення кризових потрясінь внаслідок феномена стадної поведінки учасників глобалізованих ринків.

Для сучасного періоду світового розвитку, насамперед у групі найбільш розвинених країн, характерне виникнення новітніх технологічних можливостей, що розширюють здатність людини творити своє майбутнє. Ці можливості істотно підсилюються входженням передової групи країн у *четверту промислову революцію*, яка базується на інтеграції нано-, біо- та інформаційних технологій¹⁸⁶.

Проте можливості, закладені в *соціальному конструктивізмі*, горизонт якого розширюється настанням нової технологічної ери,

¹⁸⁶ Schwab, K. The Forth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum, 2016

можуть бути легко нейтралізовані *якісно новими ризиками і навіть катастрофічними катаклізмами*, якщо соціально-економічна активність буде спиратися на високі морально-етичні засади агентів цієї діяльності, на розвинені принципи соціальної відповідальності бізнесу та стратегічно орієнтовані функції соціально-відповідальної держави.

Важлива властивість сучасних глобальних кризових процесів – посилення *механізмів транскордонного переливу кризових явищ*, що робить окремі національні держави вразливими до кризових процесів, які виникають в інших частинах світу. Зазначені механізми переливу опосередковуються та стимулюються процесами транснаціоналізації сучасного виробництва та обігу, коли окремі транснаціональні корпорації концентрують у себе колосальні фінансові ресурси, які істотно перевищують не лише кошти державних бюджетів, а й обсяги валового продукту абсолютної більшості країн світу.

Якщо раніше виникнення кризових явищ в окремих країнах могло компенсуватися збереженням позитивних темпів зростання в інших частинах світу, то в умовах надзвичайного поширення транснаціональних зв'язків має місце переливання криз з країни в країну через механізми глобалізованих фінансових ринків та мережу транснаціонального виробництва, і це ставить водночас багато країн перед необхідністю вирішення структурно схожих проблем. Поле для макроекономічного маневру за таких умов неодмінно звужується. Виразно проявляється негативний побічний вплив на інших учасників світового господарства з боку автономних антикризових заходів (торговий протекціонізм, підтримання курсу національної валюти на штучно заниженому рівні, субсидії вітчизняним виробникам тощо), які вживаються тією чи іншою країною, що також стає передумовою для резонансних явищ, значно підсилюючи кризові процеси.

Схожі ефекти спостерігаються й у фазі економічного підйому, коли резонанс спричиняє надмірне накопичення капіталу в окремих сегментах ринку, падіння його прибутковості і подальший вихід з ринку – з усіма руйнівними наслідками у вигляді кризи платіжного балансу, значної девальвації валюти, неплатоспроможності та загальної паніки на фондових ринках. Причому надмірне зростання напередодні кризи може створювати умови для більш глибокого,

ніж звичайно, падіння: загальна амплітуда коливань може ставати більшою, якщо не вживаються ефективні заходи для пом'якшення існуючих дисбалансів та асиметрій, накопичених у період швидкого зростання.

Глобальні кризи XXI ст. у принципі не можуть бути подолані в рамках часткових антикризових заходів окремих країн, навіть якщо останні вживаються скоординовано. Вони потребують комплексного багаторівневого підходу, в рамках якого спільні заходи на глобальному рівні органічно поєднуються із міжнародними регіональними заходами, заходами на національному, регіональному всередині окремих держав та місцевому рівнях.

Однією з ключових проблем формування такої узгодженої багаторівневої системи є створення ефективного механізму комунікацій та формування систем раннього попередження про ризики можливих кризових явищ, пов'язаних із накопиченням критично значних асиметрій та дисбалансів¹⁸⁷.

Формування й поширення новітніх криз XXI ст. та новий характер викликів у сфері глобального розвитку вказують на те, що механізми автоматичного саморегулювання ринків не спрацьовують¹⁸⁸. Навпаки, колосально зростає значення *фактора невизначеності* процесів розвитку, а отже, й важливість ймовірнісних методів оцінки різних варіантів і траєкторій розвитку.

В період глобальних трансформаційних змін соціально-економічні системи *не можуть проявляти виразного устремління до рівноваги*. Адже саме розвиток диктує тут необхідність кардинального подолання характеристик структурно та інституційно застарілої системи. Рівновага за таких умов означала би штучне консервування назрілих системних та структурних змін.

¹⁸⁷ Така робота проводиться нині в рамках міжнародних фінансових інституцій та координується в рамках Ради з фінансової стабільності (Financial Stability Board).

¹⁸⁸ Переконливе доведення цієї тези міститься в монографії всесвітньо відомого дослідника – Нобелівського лауреата: Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2003 (Stiglitz, Joseph E. (2002). *Globalization and its Discontents*. New York and London: W.W. Norton & Company).

Тому упродовж досить тривалого періоду здійснення кардинальних трансформаційних змін людству доведеться мати справу переважно з *нерівноважними* соціально-економічними системами – системами, які перебувають у стані становлення. За таких умов мусимо в більшій мірі оперувати поняттям *стійкості* системи, аніж параметрами її рівноважного стану.

Складовою частиною процесу посилення глобальної нестабільності є виразне та *багатоаспектне руйнування міжнародного клімату довіри*. Очевидною є криза системи міжнародної безпеки, в якій такі інститути, як ООН та її Рада Безпеки, Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та навіть НАТО виявляють свої обмежені можливості впливати на підтримання миру та непорушності державних кордонів. З великими перебоями функціонує глобальна торговельна система, центральна ланка якої – Світова організація торгівлі – так по цей день і не змогла продуктивно завершити розпочатий ще півтора десятиліття тому «Раунд розвитку», спрямований на перебудову системи регулювання світової торгівлі на користь країн, що розвиваються. Повільно йде перебудова функціонування глобальних фінансових інститутів, і насамперед МВФ, який і досі не демонструє належної ефективності у забезпеченні глобальної фінансової стабільності; проте демонструє свою упертість у відстоюванні застарілих догм, які примножують приклади невдалих спроб стабілізувати переважно фіскально-монетарним інструментарієм ті національні економіки, які стикаються з труднощами структурних реформ та глибоких інституційних перетворень.

Виразні прояви кризи довіри в міжнародних відносинах віддзеркалюють процеси загострення конфлікту інтересів провідних гравців на світовій арені, зумовлені боротьбою принципово різних уявлень про архітектуру майбутнього світу в умовах дедалі виразніших структурно-технологічних змін у світовій економіці, зміни у співвідношенні сил між окремими світовими потугами.

Істотне загострення суперечностей між окремими країнами світу та регіональними угрупованнями, руйнування усталених норм міжнародного права та клімату довіри в міжнародних відносинах є прямим наслідком того, що глобальний перехід (транзит) до нового суспільно-економічного світоустрою є вкрай суперечливим та

асиметричним за своїм характером – із численними елементами суспільної архаїки і навіть регресивними тенденціями. Це загрожує руйнівними глобальними конфліктами, неконтрольованим поширенням міжнародного екстремізму та тероризму, які здатні підірвати становлення нового порядку й поставити під питання саме існування цивілізованого світу.

Світом дедалі більше заволодіває етос пошуку ворогів та боротьби з ними, який веде людство у глухий кут, сковуючи його творчий потенціал та направляючи його на цілі руйнування та придушення Інших. І якщо цей тренд не зламати, глобальні кризи XXI ст. можуть підвести світ упритул до Апокаліпсису.

Негативному тренду переважаючого руйнування може ефективно протистояти лише *дух позитивної творчості, етос креативності*. Причина такої виняткової ролі креативності полягає у тому, що сучасний період глобальних криз пов'язаний з надзвичайно масштабними змінами, які мають не лише технологічний, а загальносистемний характер, змінюючи не лише структуру ринків, а й форми соціально-економічної взаємодії, модуси суспільної організації, а отже, й базові суспільні інститути. За таких умов економічні механізми адаптації *ex post* не можуть бути ефективними через надто значний рівень невизначеності. Країни, які йтимуть цим шляхом врешті-решт змарнують наявні у них ресурси і зазнають невдачі.

Навпаки, країни із значним потенціалом креативності матимуть вирішальні переваги через здатність задавати напрями глобальної еволюції. Орієнтуючись *ex ante* на картину майбутнього у процесі розробки епохальних інновацій, країни-лідери матимуть змогу отримувати низку додаткових можливостей отримання доходу у вигляді низки своєрідних квазірент – технологічної, організаційно-управлінської та – і це найголовніше – інтелектуальної. Вони матимуть можливість привласнювати основну частку загальносвітового доходу, що закріпить фінансово їх інтелектуальне лідерство. Таким чином, формування та ефективне використання творчого потенціалу суспільства стає вирішальним чинником економічного успіху в XXI столітті.

Формування творчого потенціалу має базуватися не лише на політиці збільшення витрат на освіту та науку та виходу за цими

показниками на рівень глобальних лідерів. Високі рівні витрат при невисокій якості організації економіки матимуть результатом лише марнотратство та фінансову дестабілізацію. Креативність – це насамперед *культурний* феномен, і тому її формування неможливе поза відповідних змін у системі *культурних цінностей* суспільства. Йдеться насамперед про:

піднесення у суспільстві *прагнень до знань*, а не лише до отримання дипломів про освіту;

формування високого *суспільного престижу працівників освіти та науковців* у поєднанні з політикою забезпечення *адекватного рівня оплати їх праці*, яка має бути «конкурентоспроможною» у боротьбі за кращі уми;

істотний розвиток *схильності до інновацій, готовності йти на ризик* заради отримання якісно нових, «проривних» результатів у своїй сфері діяльності;

широке пропагування *досвіду передових інноваційно активних компаній* та створення умов для поширення цього досвіду;

формування у суспільній свідомості *символу інноваційно активного та соціально відповідального підприємця* – як того орієнтира, який визначає життєві смисли;

рішучі зміни у «*культурному форматі*» діяльності державних органів регулювання, які мають відходити від домінування формально-бюрократичних процедур – у напрямі опанування новітніх аналітичних методів роботи, які дозволяють *розширювати горизонти стратегічного соціально-економічного бачення*;

через *дерегуляцію та дебіюрократизацію сфери освіти та наукових досліджень* – перетворення цих сфер на осередки справді *креативної праці*, яка оцінюється насамперед за наявністю творчих досягнень відповідного рівня.

На основі відповідних фундаментальних ментально-ціннісних змін у країні має поступово формуватися *новий креативний клас*, який Р. Флоріда¹⁸⁹ охарактеризував як «появу нового типу

¹⁸⁹ Флоріда Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее. Москва: Классика-XXI, 2011. С. 27 (оригінальне видання: Florida, Richard (2002). The Rise of The Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. New York: Basic Books).

суспільства та нової культури – фактично зовсім іншого способу життя». Це є набагато більш масштабним і складним завданням, ніж просто побудова ринкової економіки. Але саме на цьому шляху можна досягнути стратегічно значущого успіху в розвитку й посісти провідне місце у світовій економіці XXI ст.

У багатоаспектному комплексі змін інституційного та структурно-функціонального характеру, які тягне за собою епоха глобального транзиту, слід особливо уважно поставитися до низки магістральних трансформаційних змін – мега-трендів, які втілюють у собі найбільш важливі, системоутворюючі тенденції формування нового світопорядку. Серед них пріоритетної уваги потребують *п'ять мега-трендів*.

1. Наростаюча *взаємна інтеграція новітніх технологічних змін, які відбуваються у сферах інформаційних, біо- та нанотехнологій*. Синергія цих технологічних напрямів, яка має виявитися повною мірою в наступній кондратьєвській хвилі, створює передумови для небаченого прориву у напрямі забезпечення ефективності економічної діяльності, соціального добробуту та гуманітарного розвитку на основі досягнень т.зв. *четвертої промислової революції*.

2. Зростаюча *екологізація розвитку*, де найбільш виразним компонентом стають заходи із запобігання глобальній зміні клімату та адаптації до неї. Йдеться про перехід від політики зростаючої експлуатації природи людиною до нової парадигми – *коеволуції* природи та людського суспільства. Це потребує не просто корекції політичних пріоритетів, а реалізації *фундаментального ментально-ціннісного зрушення*.

3. *Всеохоплююча і далекосяжна структурна перебудова світового господарства*, за якої критично важливими стають: параметри енергоефективності та здатності до використання замкнених циклів виробництва, відтворювальних джерел палива і сировини; виробництво комплексу товарів та послуг для збереження здоров'я людини та подовження її довголіття, у т.ч. виробництво екологічно чистих продуктів харчування та інших побутових товарів, упровадження методів лікування нового покоління; формування новітніх виробничих систем, в яких здатних максимально розкривати креативний потенціал працівників –

новий, т.зв. «креативний капітал». Такі масштабні структурні зміни вимагатимуть величезних інвестицій і фінансового капіталу, який дедалі більше має проявляти свій інноваційний характер. Це потребує здатності обмежувати поточне споживання на користь акумуляції капіталу для забезпечення структурно-технологічних змін.

4. *Зростаюча «соціологізація розвитку», наростаюча складність взаємозалежностей у соціальному плані* – як між країнами та регіонами, так і між окремими соціальними групами та класами. Внаслідок такого ускладнення сучасна концепція сталого розвитку стає немислимою поза вирішенням ключових соціальних протиріч. Недостатнє врахування цієї обставини в міжнародному плані обертається, зокрема, нерегульованими потоками мігрантів, а для окремих країн – істотними ускладненнями в реалізації планів реформ і модернізації. Можна передбачити, що система глобальних конкурентних відносин буде дедалі більше доповнюватися (врівноважуватися) відносинами кооперації у вирішенні спільних проблем розвитку, а також солідарності по відношенню до тих, хто має обмежені можливості.

5. *Становлення нової архітекτονіки регулювання світового господарства*. Він означитиме поступове заміщення бі- чи мультиполярного блокового (геополітичного за своє суттю) протистояння і домінування окремих регіональних утворень *густою сіткою мережових зв'язків на різних рівнях та із змінною геометрією* – гнучких і здатних до швидкої концентрації зусиль на вирішенні ключових завдань розвитку. Політичні тенденції до уніфікації (у т.ч. наднаціональної) мають уступити пальму першості політиці, яка заохочує самотуність і вільний нешаблонний саморозвиток.

Для будь-якої держави ці нові тренди світового розвитку становитимуть величезний – по суті, *екзистенціальний* – системний виклик, на який необхідно знайти адекватну – також *системну* відповідь.

Глобальні кризи пов'язані і з *хвилювим характером процесу економічної глобалізації*. Вже Азійська криза 1997–1998 років, яка швидко набула міжнародного масштабу, криза високотехнологічних ринків початку 2000-х років, а ще більше –

глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 років поставили під істотний сумнів постулат неоліберального мейнстріму про невинне наростання процесу глобалізації.

Причини хвилеподібного перебігу глобалізації пов'язані з тим, що у своєму розвитку структура цього процесу неминуче зазнає істотних змін, а різні компоненти процесу мають властивість до зростання різним темпом, породжуючи при цьому *глобальні асиметрії та дисбаланси*. Ці зміни та асиметрії (дисбаланси) накопичуються і зумовлюють на певному етапі еволюції втрату потенціалу до подальшого розширення, оскільки будь-яке розширення з цього моменту робить протиріччя і суперечності процесу критично великими для стійкості всієї системи соціально-економічного розвитку. А отже, виникає необхідність трансформації глобалізаційного процесу, його переходу в якісно новий стан, який міг би (принаймні у потенції) розв'язати наявні протиріччя, кардинально зменшити асиметрії та дисбаланси.

Цей процес зміни формату глобалізаційного процесу має конотації як з відповідним зрушенням в *технологічній* структурі суспільного виробництва, так і в *інституційній* архітектоніці. У тому аспекті, в якому він органічно пов'язаний зі змінами технологічних парадигм, пануючих у суспільстві, він у цілому підпорядковується логіці розвитку за довгими кондратьєвськими хвилями. А в тому, що стосується інституційних засад суспільства, – є складовою більш тривалих цивілізаційних хвиль розвитку, які пов'язані з еволюцією культурних засад суспільства.

Аналіз структури повного нинішньої хвилі неоліберальної глобалізації дозволяє ідентифікувати в ній чотири фази.

Перша фаза (*фаза зародження та інституційного оформлення*) пов'язана з формуванням нових інститутів, в рамках яких створюються передумови (загальні норми, правила і базові структури та технології управління) для подальшого розвитку. Це – етап якісного формування нових структур і накопичення нового потенціалу розвитку, який несе в собі певний запас соціальної енергії, втіленої у пануючих ментально-ціннісних орієнтаціях суспільства.

У суто технологічному плані зародження процесу неоліберальної глобалізації обумовлене створенням принципового

нових мереж комунікації (значне здешевлення транспортних сполучень, революція у сфері зв'язку з впровадженням мобільних телекомунікацій, поширення електронних банківських розрахунків та ін.), значним розширенням свободи економічної діяльності та руху факторів виробництва, виникненням транснаціональних форм організації економіки, що стали основними носіями процесів технологічного оновлення. Проте цей процес мав і певне неекономічне підґрунтя – у вигляді значного поширення ідей індивідуальної свободи та прав людини (на противагу ідеям етатизму), що стало основою змісту епохи постмодерну.

Друга фаза (*фаза експансії*) представляє собою період найбільш інтенсивного наростання міжнародних зв'язків на створеній новій технологічній та інституційній основі. У цей період процеси інтернаціоналізації обміну і транснаціоналізації виробництва досягають апогею, дозволяючи покрити ті величезні інвестиційні витрати, які пов'язані з впровадженням нового технологічного укладу, і повною мірою реалізувати наявний потенціал розвитку. Тобто фаза експансії є періодом, коли накопичений у першій фазі величезний потенціал зростання на новій технологічній основі надзвичайно швидко, нелінійно перетворюється на «кінетичну» енергію реальної динаміки суспільно-економічних процесів, значно пришвидшуючи утворення нової вартості та прискорюючи темпи зростання в окремих сегментах економічної структури, які виступають «локомотивами» змін. Саме такий розвиток спостерігався в період розквіту неоліберальної глобалізації в 1990-і роки, спираючись на небувалий розквіт інформатизації світової економіки та фінансові інновації (зокрема, фінансові деривативи, нові інструменти для домогосподарств, лібералізація контролю за балансами комерційних банків та надання останнім, по суті, можливості самим створювати гроші через ліквідацію жорсткої прив'язки обсягу наданих кредитів до величини наявних депозитів тощо), які, як здавалося, долають ресурсні обмеження для швидкого зростання.

Цей процес наростання інтенсивності процесу, однак, обмежений певною точкою, в якій досягається екстремум – максимальний для даного історичного періоду рівень інтенсивності розвитку глобалізаційного процесу, і настає злам траєкторії руху,

спричинений наростанням *всередині* самого процесу асиметрій, дисбалансів і внутрішніх протиріч, пов'язаних з нерівномірним розподілом результатів розвитку. І для сучасного процесу глобалізації така точка зламу є очевидною – 2001 рік, який в суто економічному сенсі пов'язаний зі зламом тенденції до надшвидкого зростання на високотехнологічних ринках «нової економіки», а в політичному – з наростанням загрози міжнародного тероризму (11 вересня 2001 р.), що кардинально посилює значення фактора безпеки в міжнародних відносинах і винесло на порядок денний *дилему – економічна ефективність чи безпека?*

Третя фаза – *фаза спаду* глобалізаційного процесу, коли вказаний процес ще продовжує рухатися за інерцією, але його темпи значно уповільнюються. Адже та структурна основа, на якій він швидко прогресував раніше, вже більше не спроможна генерувати високі темпи розвитку: її енергетичний потенціал на цей момент значною мірою вичерпаний. Внаслідок цього ефективність глобалізованої структури дедалі зменшується: торгівля вже більше не генерує тих прибутків, що раніше, інвестиції приносять загалом дедалі меншу віддачу, а суперечності між окремими сегментами світової економіки – наростають. Саме в цей період починають інтенсифікуватися негативні впливи тих факторів зростання, які за умов інтенсивного зростання у другій фазі відігравали важливу стимулюючу і мобілізуючу роль. За нових змінених обставин, вони, навпаки, починають виконувати дестабілізуючу, фактично злорякисну, функцію, яка створює умови для подальшого швидкого *ендогенного* руйнування процесу розвитку в його старому форматі.

Саме такий характер еволюції процесу глобалізації ми спостерігали в початковий період 2000-х років – аж до настання глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 років, за якою настала низка інших важливих подій, що деструктивно впливають на нинішній процес глобалізації.

Це насамперед стосується ролі фактора глобалізованих фінансових ринків, які з головного генератора швидкого економічного зростання перетворюються у цій фазі в головне джерело ризиків та потенційно небезпечної нестабільності. У період, що передував зазначеній кризі небувалого поширення набули операції з фінансовими деривативами, які сприяли швидкій

віртуалізації не лише фінансових, але й окремих товарних (передусім, нафтового) ринків. Відбувся очевидний і надзвичайно небезпечний відрив фінансового сектора від сектора реальної економіки. Новітні фінансові інструменти, які раніше виконували функції страхування від економічних ризиків та були засобами забезпечення додаткової ліквідності, що стимулювало зростання, перетворилися на потужні дестабілізатори і самі стали джерелом величезного ризику, посилення невизначеності.

Одночасно виявилися всі ознаки неспроможності ефективного регулювання структурних перекосів у лібералізованій і глобалізованій економіці за рахунок інструментарію національної економічної політики та регулятивних норм регіональних об'єднань і глобальних організацій. Все це супроводжувалося значним посиленням суперечностей навколо несправедливого розподілу здобутків глобалізації між країнами «золотого мільярду» та іншим світом.

У фазі кризи глобалізаційного процесу відбувається розпад старих структур глобалізації та має виникати феномен певної *деглобалізації*, перенесення центру ваги на більш локалізовані форми економічної організації. За цих умов має підвищуватися значення *внутрішніх процесів розвитку* окремих національних держав та їх регіональних угруповань, що зумовлюватиме *зменшення імперативу глобальної гомогенізації розвитку*, які проводилися в життя через глобальні міжнародні організації, а також матиме місце розширення міри різноманітності в моделях розвитку.

Паралельно на розчищеному від рештки старої глобалізованої системи просторі мають почати складатися передумови для виникнення елементів нового міжнародного порядку, нового формату глобалізації, що прийде у майбутньому. При цьому відбуватиметься перенесення акцентів в міжнародній політиці на питання *якості глобальних інститутів*, істотного удосконалення виконуваних ними функцій глобального регулювання, за якого інтереси учасників світового соціально-економічного розвитку були б значно більш гармонізовані, аніж тепер.

Глобальні інституціональні зміни є неоднозначними і суперечливими, що почасти є наслідком значної складності

глобальної системи та гетерогенності учасників світової економіки за рівнем розвитку. Але з іншого боку – наслідком гострої боротьби між суб'єктами процесу глобалізації з різним баченням перспектив розвитку. Проте загалом з'являється дедалі більше ознак того, що світ вступив в етап *відносного спаду глобалізації* внаслідок *настання кризи застарілого неоліберального формату глобалізації*, який веде до критичного загострення низки фундаментальних протиріч у світовому господарстві.

Сучасна (неоліберальна) глобалізація розвивається насамперед через зовнішню експансію інститутів та форм упорядкування торговельних та інвестиційних потоків передових країн Заходу. Роль менш розвинених країн («глобальної напівпериферії та периферії», якщо вживати термінологію світ-системного аналізу), зводиться до асиміляції нових, *екзогенно* заданих для них форм і методів організації та адаптації до зовнішнього середовища. Такий формат процесу, хоч і дозволяє здійснювати прискорену модернізацію незахідних суспільств, однак створює всередині таких «реципієнтів екзогенної модернізації» критичні перенапруження, пов'язані насамперед з руйнуванням власної культурної основи і, як наслідок, з посиленням суперечностей між глобально індукованою економічною ефективністю та нормативно-ціннісними засадами організації, втіленими в пріоритети національної політики розвитку.

Країни-реципієнти отримують при цьому – за стабільних умов протікання процесів у світовій економіці – певний матеріальний вииграш, але платою за нього є *підвищення рівня залежності* від зарубіжних центрів прийняття рішень (коли національна політика практично повністю втрачає свою автономність) і *підвищення рівня ризику* того, що за кризових умов у світовій економіці, вони, як правило, стають першими, хто потерпає. Адже формат їх позиціонування у транснаціоналізованому світовому господарстві пов'язаний зі спеціалізацією на секторах з швидкоплинним та нестабільними конкурентними перевагами. Нинішні глобальні інститути економічного регулювання не можуть виправити цю фундаментальну ваду глобалізаційного процесу через загальне відставання процесу глобального регулювання від наростання інтенсивності транснаціональних економічних зв'язків. Як відзначали

у цьому зв'язку Я. Голдін та К. Райнерт¹⁹⁰, «прискорений темп глобалізації пов'язаний з швидким наростанням глобальних ризиків, які випередили наростання здатності глобальних інституцій давати відповіді на ці виклики».

Неоліберальна глобалізація заходить у глухий кут і тому, що її головна ціннісна орієнтація на збільшення споживання вступає у дедалі більший конфлікт з перспективами збереження довкілля, що диктує необхідність серйозного обмеження, раціоналізації споживання. Як відзначає Нобелівський лауреат Дж. Стігліц¹⁹¹, «глобалізація просуває матеріальні цінності поверхи інших цінностей, таких як турбота про довкілля або про саме життя». Культ наростаючого споживання призводить до наростання глобальної боротьби за природні ресурси, і при цьому дедалі ймовірнішими стають передбачення вчених-екологів щодо можливості істотної і незворотної деградації біосфери вже в середині ХХІ ст., що може стати джерел епохальних катаклізмів.

Істотні проблеми породжує сучасний процес глобалізації і в аспекті політичної організації суспільства. Адже, як слідує з досліджень Д. Родріка¹⁹², парадокс глобалізації пролягає у неможливості одночасно забезпечити існування демократичних засад суспільства, самовизначення (національний суверенітет) та економічної глобалізації: чимось одним з цієї тріади необхідно пожертвувати.

Таким чином, усередині процесу сучасної глобалізації наростають серйозні протиріччя, які неможливо врегулювати в рамках принципів все ще пануючого неоліберального мейнстріму економічної думки. І саме нездатність сучасного формату процесу глобалізації розв'язувати зростаючі протиріччя є доказом необхідності формування *нової парадигми глобального розвитку*, трансформації сучасного формату неоліберальної глобалізації в інший формат, який дозволяв би *«ендогенізувати»* соціально-

¹⁹⁰ Goldin, Ian. and Reinert K. Globalization for Development: Trade, Finance, Aid, Migration, and Policy Washington, D.C.: The World Bank and New York: Palgrave Macmillan, 2006. P. 16.

¹⁹¹ Stiglitz, J.E. Making Globalization Work. New York and London: W. W. Norton & Company, 2006. P. 9.

¹⁹² Rodrik, D. The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy. New York and London: W. W. Norton & Company, 2011.

економічний розвиток для більшості країн світу, відкрити шлях для формування *багаторівневої* світової системи, де б процеси глобальні, регіональні, внутрішньонаціональні та локальні були б взаємодоповнюючими (комплементарними).

Ключову роль в розгортанні нинішньої кризи моделі неоліберальної глобалізації відіграють такі фактори:

- процеси трансформації глобальних інститутів у період після завершення гострої фази глобальної кризи 2008–2009 рр. стали втрачати первісний потужний імпульс, що зумовило уповільнену динаміку світового господарства і неспроможність багатьох країн вирватись із зачарованого кола глибинних структурних проблем;

- недостатнім є прогрес у створенні нових можливостей для країн, що розвиваються, та країн з ринками, що формуються: вони відчують *гостру нестачу ресурсів і компетенцій для опанування новітніх сфер економічного розвитку*. В умовах поширення четвертої промислової революції в найбільш розвинених країнах світу, багато менш розвинені країни стикаються з *реальною перспективою звуження, а то й втрати своїх традиційних ринків*. Народжуються неоднозначні ефекти: з одного боку, до зростання економічного націоналізму з метою запобігання шкідливим глобальним впливам, а з другого – до міграції населення менш розвинених країн «третього світу» в більш успішні країни «першого світу»; звідси нерегульовані масові міграційні потоки – величезний виклик для процесу глобалізації загалом;

- процес посилення ролі глобальних інститутів мав наслідком далекосяжну гомогенізацію критеріїв адекватності економічної політики країн світу, поширення глобальних стандартів управління на дедалі більш широке коло питань соціально-економічного розвитку. Далеко не завжди при цьому враховуються специфічні чинники національних культурно-історичних традицій та вкорінені в суспільстві структури цінностей. Процеси транспозиції інституційних форматів, вироблених найбільш розвиненими країнами, на ґрунт суспільств з виразними інституційними і культурними відмінностями часто веде до *переважання руйнівних процесів над процесами творення*, породжуючи замість передумов ефективного розвитку *ефект інституційного вакууму*, що підриває перспективи ефективного соціально-економічного розвитку.

Спроби інституційної гомогенізації (особливо в її формі радикальної вестернізації), як це не парадоксально, стають каналом поширення не суспільної модернізації, а навпаки – *демодернізації, спрощення, примітивізації* соціальних структур, а подекуди й зниження загального рівня людського розвитку;

- у самих країнах – лідерах світової економіки далеко не всі належать до когорти бенефіціарів процесу неоліберальної глобалізації. В умовах потенційованих глобалізацією структурних зрушень та поширення таких явищ транснаціоналізації виробництва, як аутсорсинг та офшоринг, відбувається прискорене руйнування низки традиційних галузей, занепад традиційних професій і цілих регіонів, що розширює соціальний базис для економічного націоналізму і протекціоністських очікувань. Виникає *конфлікт між ринковою ефективністю та соціальною адаптацією, між змінами та усталеністю життєвих модусів*. До того ж суспільство *втворюється від надмірних інформаційних потоків*, притаманних глобальній інформаційно-комунікаційній революції, психологічно не витримує надмірно високого темпу змін у різних аспектах життєдіяльності. І все це ревіталізує в ареалі країн «першого світу» консервативні тенденції, стимулює намагання «зробити перерву», під час якої ті верстви населення, які стикаються з проблемами соціально-психологічної адаптації, зможуть спробувати прилаштуватися до нових обставин і викликів;

- спостерігаємо *загострення геополітичного протистояння різних країн і навіть різних культур*, що чималою мірою зумовлено руйнацією усталених соціальних модусів під впливом життєвих і політичних стандартів культури Заходу. Звідси отримують підтримку спроби протидіяти силовими методами тим процесам глобалізації, які виявляються несумісними з національними та метанаціональними культурними цінностями та уявленнями про перспективи розвитку. Таке протистояння не лише створює підґрунтя для відродження гонки озброєнь, а й веде до поширення міжнародного тероризму, торговельних війн, ескалації економічних санкцій, різних форм «гібридного впливу» на країни – провідники західного впливу, у т.ч. через транскордонні міграційні потоки. Як наслідок, виникає і зростає ключовий негативний ефект неоліберальної глобалізації – *ефект зниження рівня безпеки*, який

нейтралізує позитивні економічні ефекти глобалізації у вигляді зниження витрат та розширення споживчого вибору. Необхідність величезних додаткових витрат на підтримання власної безпеки може реально ставити під сумнів перспективи продовження активної політики економічної лібералізації та усунення кордонів для різного роду контактів.

Разом узяті зазначені тенденції зумовлюють *гальмування процесів глобалізації*, адже остання потребує зміни пріоритетів і формату свого протікання. Проте така відносна загальмованість навряд чи зумовить *повне призупинення* глибинного процесу становлення інститутів нової глобальної економіки майбутнього; енергія глобалізаційного процесу, зумовленого кардинальними технологічними зрушеннями, є настільки потужною, що будь-які суспільно-політичні чинники гальмування, обумовлені наявністю дисбалансів та диспропорцій, породжених похибками минулих періодів, навряд чи будуть надто тривалими: пауза, найімовірніше, буде тимчасовою і більшою мірою стосуватиметься зміни темпу процесу глобалізації та інтенсифікації селективного перегляду створених у минулому механізмів задля досягнення корекції ходу процесу у майбутньому.

Процес переходу від неоліберальної (грошово-фінансової в своїй основі) до якісно іншої (альтернативної) моделі глобалізації, побудованої на основі примату загальнолюдських (значною мірою нематеріальних за своїм характером) цінностей, надання можливостей розвитку для всіх в умовах коеволюції людського суспільства і природи, вочевидь, не може не породжувати істотні невизначеності, пов'язані саме з *перехідним* станом глобальної системи.

У процесі переходу до нової глобальної системи, найімовірніше, відбуватиметься *відносно посилення ролі національних та локальних форм організації* соціально-економічного життя, у рамках яких буде вестися пошук нових форм і технологій, шляхів вирішення складних проблем структурного характеру, породжених гіпертрофією глобального фінансового капіталу та штучною інституційною гомогенізацією (вестернізацією). Водночас зростатиме *опосередковуюча* роль різного роду міжнародних організацій як провідників *добровільного обміну інформацією та платформ* для

добровільної взаємодії між національними державами, їх регіональними міжнародними об'єднаннями, внутрішніми регіонами та місцевими органами.

Зменшення негативних впливів підвищеної глобальної невизначеності висуває підвищені вимоги до здатності будь-якої країни формувати власну стратегічно орієнтовану поведінку, яка б ґрунтувалася на максимальному використанні ресурсів ендегенного розвитку. Ризики, пов'язані з невизначеністю, можуть бути мінімізовані на шляху посилення *різноманітності* в підходах та *варіативності* діючих механізмів, що підтримують розвиток та його стійкість в умовах динамічних змін середовища.

7.3. Кризові процеси у розвитку європейської інтеграції

Глобальна криза 2008–2009 рр. породила потужний і тривалий шлейф соціально-економічної дестабілізації в регіоні ЄС та, особливо, в її серцевині – євроні. «Ренесанс націоналізму» в ЄС спирається на істотне розчарування широких верств населення в практичних результатах розвитку євроінтеграції, помітне падіння суспільної довіри до ключових інститутів ЄС.

Нині в академічному світі інтенсивно поширюються дослідження теоретичних питань європейської дезінтеграції¹⁹³ –

¹⁹³ Див., зокрема: Eppler, Annegret/Scheller Henrik, ed. *Zur Konzeptionalisierung europäischer Desintegration. Zug- und Gegenkräfte im europäischen Integrationsprozess*, Baden-Baden. Nomos Verlagsgesellschaft, 2013; Vollaard, H. *Explaining European Disintegration. Journal of Common Market Studies*. September 2014. Volume 52, Issue 5. P. 1142–1159; Scheller, Henrik and Annegret Eppler. *European Disintegration – non-existing Phenomenon or a Blind Spot of European Integration Research? Preliminary Thoughts for a Research Agenda. Institute for European Integration Research Working Paper No. 02/2014*. Institut für europäische Integrationsforschung, Wien. URL: https://eif.univie.ac.at/downloads/workingpapers/2014_02_Eppler_Scheller.pdf; Schmitter, Philippe C. and Zoe Lefkofridi. *Neo-Functionalism as a Theory of Disintegration. Chinese Political Science Review*. 2016. No. 1. P. 1–29; Webber, Douglas. *How Likely Is It That The European Union Will Disintegrate? A Critical Analysis of Competing Theoretical Perspectives*, Austrian National University ANU Centre for European Studies Briefing Paper Series. October 2011. Vol. 2, No. 3; Zielonka, Jan. *Disintegration Theory. International Implications of Europe's Crisis. Georgetown Journal of International Affairs*. Winter/Spring 2012. P. 51–59.

проблеми, яка ще зовсім недавно була майже «білою плямою» в теоретичному дискурсі міжнародної економіки. При цьому підкреслюється комплексний характер кризових проявів в ЄС, які зумовлюють можливість такої перспективи. Зокрема, у щойно опублікованому дослідженні Т. Беренда¹⁹⁴ констатується одночасна наявність дев'яти криз у розвитку ЄС – п'яти «явних» (криза євро, грецька боргова криза, російський виклик європейській безпеці, вихід Британії з ЄС, міграційна криза) та чотирьох більш «прихованих» («демографічна бомба з часовим механізмом», продовження процесу розширення ЄС та його суперечлива політика сусідства, «зворотні тенденції» у процесі трансформації в країнах Східної Європи та деякі негативні властивості сучасного капіталізму – спекулятивні кризи, безробіття та нерівність).

Джерела кризи в ЄС укорінені насамперед у серйозних вадах політики завершення формування економічного і валютного союзу (ЕВС). Засади цієї політики не були підкріплені відповідними механізмами фіскального перерозподілу, що стало істотним відхиленням від умов утворення «оптимальних валютних зон» згідно з теорією Р. Манделла¹⁹⁵. Водночас виникла асиметрія монетарно-фіскального макроекономічного регулювання, що стало результатом ігнорування т.зв. «правила розподілу ролей» (*assignment rule*) Манделла–Флемінга. Запровадження євро з відповідною передачею функцій монетарного регулювання у виключну компетенцію Європейського центрального банку та керованої ним Європейської системи центральних банків мало наслідком виведення інструментів монетарного регулювання з-під національної юрисдикції і фактичну дезінтеграцію системи макроекономічного регулювання, коли монетарні інструменти були сконцентровані на комунітарному рівні, а фіскальні залишилися майже виключно у національній юрисдикції.

В умовах відсутності реального доступу до монетарних інструментів регулювання уряд країни, який стикається з істотним порушенням одночасно і зовнішньої, і внутрішньої рівноваги (а

¹⁹⁴ Berend, T. Iván. The Contemporary Crisis of the European Union: Prospects for the Future. New York: Routledge, 2017.

¹⁹⁵ Mundell, R.A. A Theory of Optimum Currency Areas. *American Economic Review*. 1961. Vol. 51 (4). P. 657–665.

саме такий варіант виник у результаті глобальної кризи), не має іншого вибору, аніж *гіпертрофовано застосувати фінансові інструменти*, насамперед через значне збільшення бюджетного фінансування – що неминуче веде до відповідної дестабілізації системи державних фінансів. А намагання різко скоротити витрати держбюджету у деяких країн-членів, які мали структурно розбалансовані економіки, було марним сподіванням, оскільки колапс попиту запуслав механізм економічного скорочення, що призводив до звуження податкової бази і не дозволяв скоротити бюджетний дефіцит.

Запропонований керівництвом ЄС рецепт усунення вищевказаної дисфункції – форсування процесу завершення ЕВС, як триєдиного процесу утворення банківського і фінансового союзів, а також запровадження єдиної європейської системи макроекономічного регулювання (т.зв. «Європейський семестр»). Це означає істотне підсилення ролі комунітарних органів ЄС і, відповідно, обмеження ступеня автономності національних органів макроекономічного регулювання. Реально це нова спроба федералізації Європейського Союзу, принаймні його ядра у вигляді єврозони, адже «наднаціоналізація» важливих функцій механізму економічної політики, з функціональної точки зору, просто не може не означати просування у напрямі формування *політичного союзу*.

Однак цей процес наражається на низку істотних перешкод і породжує або загострює суперечності, пов'язані з:

- *самоідентифікацією* громадян країн ЄС, визначенням ними своєї ідентичності і реальним бажанням поступитися, хоча б частково, своєю переважно національною (а нерідко і регіональною) ідентичністю на користь загальноєвропейської;
- *проблемою «дефіциту демократії»* у функціонуванні керівних органів ЄС: для більшості громадян європейських держав Брюссель виступає осередком євробюрократії, яка, не обрана публічно, ухвалює у заплутаному процедурному режимі часто незрозумілі рішення із величезними соціально-економічними наслідками;
- *складністю посилення процесів координації* економічної політики через об'єктивну наявність великої кількості розбіжностей

у позиціях країн, які мають істотно відмінні економічні умови і рівні розвитку;

- незавершеністю процесу утворення *єдиної європейської культури*, у т.ч. культури управління, що залишає широкий простір для *конфлікту різних культур державного управління* в органах взаємодії і керівних органах ЄС.

Важливим обмеженням для політики завершення формування ЕВС є певна *інституційна неадекватність комбінації політик поглиблення і розширення*. Поєднання у часі цих двох процесів призводить до значного зростання *адаптаційних шоків*, які пов'язані з браком здатності пристосуватися до нових принципів організації. Збільшення якісної гетерогенності учасників, яке неминуче викликає процес розширення, істотно збільшує *ризики інституційного провалу* у процесі реформ.

Важливу роль у виникненні кризи євроінтеграції відіграє і об'єктивно зумовлена *нелінійність розвитку інтеграційних процесів*. Подібно до процесів у глобальному середовищі, процеси регіональної інтеграції, схоже, можуть протікати виключно у *хвилеподібному* режимі, який визначається перебігом хвиль соціально-економічного розвитку загалом. Інновації, як свідчить про це теорія, виникають первісно в *локальному* середовищі, лише згодом поширюючись на більш широкий простір. У початкових фазах кондратьєвської хвилі розмір економічного простору не відіграє значної ролі; навпаки, великі простори в цей період асоціюються саме із застаріваючими технологіями, на яких функціонують повсюдно поширені (в сучасних умовах – транснаціоналізовані) мережі виробництва та збуту, які мають бути зруйновані у процесі інновацій відповідно до відомого шумпетерівського принципу творчого руйнування. У світлі такої логіки, *наявність певних моментів руйнування, дезінтеграції застарілого і того, що втратило свою актуальність, є зовсім не катастрофа, а, навпаки, – передумова подальшого розвитку*.

Нове підвищення ролі великих економічних просторів, а разом з тим і процесів глобалізації та регіональної інтеграції, відбудеться у майбутньому паралельно з утвердженням нової технологічної парадигми, яка потребуватиме великих коштів на своє повсюдне поширення. На нинішньому ж етапі має, найімовірніше,

відбуватися процес реструктуризації цих процесів, зміни їх пріоритетів відповідно до нового усвідомлення суспільно-економічних і природних викликів та пошуку нових смислів і мотивацій до економічної діяльності.

Ці пошуки нині об'єктивно вимагають значно більшою мірою *гнучкості*, аніж *простору*. Для них на нинішньому етапі уніфікованість економічного простору не має великого значення, навпаки, – *може бути дисфункціональною, оскільки поглинати великі обсяги часу та енергії для процесів координації та уніфікації, замість їх використання на творіння нового*. Поширення нового, відповідно до принципів синергетичного мислення, яке найбільш адекватно описує нелінійні процеси виникнення нового, є процесом вибухоподібним, із стрімким наростанням та величезною витратою енергії: у випадку соціально-економічного розвитку – соціальної енергії творіння нових форм (морфогенезу).

Кризові процеси всередині ЄС породили бурхливий розвиток теоретичних досліджень з питань дезінтеграції та формування різноманітних сценаріїв подальшої еволюції європейського інтеграційного процесу. Після ухвалення Великою Британією рішення про вихід з ЄС був ініційований процес серйозного *політичного розмірковування над майбутнім Євросоюзу*. Його важливою складовою стало опублікування Європейською Комісією 1 березня 2017 р. «Білої книги про майбутнє Європи: роздуми та сценарії для ЄС-27 до 2025 року». Однак наведені Єврокомісією п'ять можливих сценаріїв¹⁹⁶ не можуть вважатися вичерпними, адже не охоплюють потенційні перспективи дезінтеграції, ідентифіковані незалежною дослідницькою спільнотою.

¹⁹⁶ Перший варіант – продовження існуючого курсу», варіант 2 – відкат виключно до моделі єдиного ринку, варіант 3 – по суті, модель диференційованої інтеграції, четвертий варіант – «Краще менше, але ефективніше» і варіант 5 – «Разом зробимо більше». Єврокомісія віддає перевагу п'ятому варіанту, але за певних обставин могла би погодитися і на четвертий. При цьому за жодного сценарію не припускається можливість істотних дезінтеграційних процесів. Див.: European Commission. White Paper on the Future of Europe: Reflections and scenarios for the EU27 by 2025. Brussels, COM(2017)2025 of 1 March 2017.

Показовою у цьому відношенні є позиція відомого дослідника Ф. Шарпфа (2016)¹⁹⁷, який, виходячи з наявності феномена надмірної валютної інтеграції (*monetary over-integration*) структурно різнорідних політичних економік «Півночі» та «Півдня», протиставляє офіційно проголошеному сценарію форсованої структурної конвергенції країн – членів єврозони сценарій дворівневого Європейського валютного співтовариства (*two-level European Currency Community*), яке б поєднувало зону євро (структурно більш однорідний валютний союз) та країни, що входять до вже існуючої системи регулювання валютних курсів *ERM II* (країни, для економік яких форсована структурна трансформація не є реалістичною, або країни, які віддають виразний політичний пріоритет автономним рішенням).

З іншого боку, президентом Франції Е. Макроном у вересні 2017 р. висунуті *нові європейські пропозиції* – план масштабної реформи ЄС: «створення Європи заново»¹⁹⁸. Вони виходять з уявлення, що нинішній Європейський Союз є «дуже повільний, занадто слабкий і надто неефективний». План Макрона передбачає розширення співробітництва та комунітарних повноважень у різних сферах, включаючи створення посади міністра фінансів та багатомільярдного спільного бюджету єврозони, зміни правил оподаткування в країнах-членах і введення спільного податку; створення єдиного парламенту для країн зі спільною валютою; спільний оборонний бюджет та спільні сили швидкого реагування тощо.

Сьогодні ЄС опинився на своєрідному роздоріжжі, або, мовою синергетики, у стані бифуркації. Такі стани, як відомо, можуть призвести як до подальшого стрімкого розвитку – за рахунок

¹⁹⁷ Scharpf, Fritz W. Forced Structural Convergence in the Eurozone – Or a Differentiated European Monetary Community. *MPIfG Discussion Paper* 16/15. December 2016. Köln: Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung.

¹⁹⁸ Emmanuel Macron. Initiative for Europe A sovereign, united, democratic Europe. Повний текст виступу президента Франції з обґрунтуванням висунутої ініціативи див.: Initiative pour l'Europe – Discours d'Emmanuel Macron pour une Europe souveraine, unie, démocratique. Publié le 26 Septembre 2017. URL: <http://www.elysee.fr/declarations/article/initiative-pour-l-europe-discours-d-emmanuel-macron-pour-une-europe-souveraine-unie-democratique/>

стрибка у нову якість (вочевидь, в тій чи іншій мірі в напрямі європейської федерації або ж подібної до неї форми політичного устрою), або ж навпаки – до стрімкої дезінтеграції та формування на цьому просторі фактично двох або навіть більше *субрегіональних інтеграційних просторів* за моделлю *різнорівневої* інтеграції. За таким варіантом нинішній ЄС-28 (а згодом ЄС-27) може еволюціонувати у напрямі спільної інституційної надбудови над цими субрегіональними просторами за моделлю *«вкладених інтеграційних просторів»*.

Реальною перспективою є пошук компромісу між позиціями різних учасників процесу євроінтеграції та відповідного переформатування Європейського Союзу – що поставить перед Україною складні дилеми щодо стратегії її розвитку. Це питання потребуватиме ретельного аналізу *всіх можливих варіантів* еволюції процесу європейської інтеграції, а одночасно і виявлення *всіх можливих форматів участі України* у цьому процесі.

ФІНАНСОВІ ІНСТИТУТИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ РОЗШИРЕНОГО ВІДТВОРЮВАННЯ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

8.1. Комплементарність фінансових інститутів та реального сектора як складова процесів відтворення

Проблематика участі фінансових інститутів у процесах розширеного відтворювання має розглядатися сьогодні в двох основних контекстах: в актуальному – через призму довгострокової нестабільності, що є однією з найбільш складних проблем сучасної економічної науки; і в фундаментальному – через дослідження процесів трансформації капіталізму та становлення інформаційно-мережевої економіки, які впливають на послаблення комплементарності фінансового та реального секторів.

Велика рецесія, що почалася у 2008 р., в повній мірі не подолана, прогнози щодо світового економічного відновлення невтішні, Європа втрачає не тільки економічні, а й інституційні та соціогуманітарні імпульси для посткризового розвитку. Суперечності між глобальним та національними рівнями операційної активності зростають: світові гравці посилюють владу на тлі явних втрат національних економічних систем¹⁹⁹; фінансові

¹⁹⁹ Доповідь про світові інвестиції за 2015 р. засвідчила, що, незважаючи на триваючу глобальну нестабільність, у 2014 р. міжнародне виробництво продовжувало розширюватися, при цьому обсяг продажів і активи у зарубіжних філій транснаціональних підприємств збільшувалися швидше, ніж у їхніх вітчизняних компаній: обсяг продажів і створена додана вартість зросли відповідно на 7,6 і 4,2%. Число зайнятих на закордонних філіях досягло 75 млн осіб. Тривало покращення фінансових результатів діяльності зарубіжних філій у приймаючих країнах, зокрема рівень прибутковості по ввезених ПП збільшився з 6,1% в 2013 р. до 6,4% у 2014 р. (хоча він, як і раніше, був нижче середнього докризового рівня в 2005–2007 рр.). На кінець 2014 р. запаси готівки приблизно 5000

ринки, що стали каталізатором світової загальноекономічної та гуманітарної нестабільності, продовжують займати домінантне положення в системі економічних зв'язків, незважаючи на структурні та обмежувальні реформи фінансового простору. На рівні національних господарств зростає безробіття, тоді як на рівні операційної активності ТНК кількість зайнятих збільшується. Глобальна економічна система з її потоками глобальної ліквідності сприймається не інакше, як джерело формування кризових умов для національних господарств, при цьому нестабільність, диспропорції та суперечності стають нормою для нашого економічного уявлення.

Ті неоднозначні процеси, свідками яких ми сьогодні є, демонструють складну прогнозованість та подальшу конфліктність розвитку світового економіко-інституційного простору. Характеризуючи актуальну глобальну фінансово-економічну нестабільність, член-кореспондент НАН України А. Гриценко відмічає: «Рух суперечностей розділено-спільного світу на сьогодні набув конфліктної форми, що виразилося в загостренні економічних, соціальних, політичних, релігійних, цивілізаційних та інших суперечностей і виникненні глобальної кризи, що охопила весь світ і всі сфери людського існування. Узагальненою сучасною формою реалізації протиріччя спільно-розділеного існування є протиріччя між глобалізацією, яка розвивається з боку сумісності і реалізується, перш за все, через інформаційно-технологічні та фінансово-економічні механізми, і локалізацією, яка розвивається з боку розділеності і реалізується через просторово-територіальні форми локалізації матеріальних і трудових ресурсів, здатних переміщатися в просторі зі швидкістю фінансових потоків і електронних платежів»²⁰⁰.

транснаціональних підприємств оцінювалися в розмірі 4,4 трлн дол., що на 40% більше проти кризового періоду 2008–2009 рр.

²⁰⁰ Гриценко А., Корнівська В. Суперечливість та комплементарність реконструктивного розвитку інституціональної системи ЄС. *Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей*: зб. наук. пр. / Укр. філос.-екон. наук. т-во, ДВНЗ "Ун-т банк. справи", ВГО "Ін-т дослідж. економіки

Конфліктні форми взаємодії глобалізації та локалізації демонструють трансформації *глобалізму як системного еволюційного підходу, визначають кризу глобального капіталізму та кризу капіталізму взагалі*. Тому пошук парадигми посткризового розвитку вже неможливий виключно в рамках дослідження трансформацій капіталізму²⁰¹.

Маючи циклічний характер, актуальна глобальна фінансово-економічна нестабільність свідчить про більш глибокі процеси, ніж розгортання нової стадії розвитку капіталізму. Сьогодні йдеться про перехід до нової моделі економічної діяльності, посткапіталістичної, коли трансформуються базові інститути, структури та принципи, що лягли в основу економічного функціонування капіталізму. Розгортання протиріччя глобалізації та локалізації свідчить про активне вживлення нових принципів реалізації економічного та суспільного буття глобальних інформаційно-мережових технологій в системи національних господарств. У контексті еволюції господарських систем це можна розглядати як конфлікт ієрархічного капіталізму та інформаційно-мережевого суспільства.

Однією з перших ознаки формування нових принципів економічної діяльності показала фінансова сфера як історично більш мобільна, інноваційна та гнучка система.

Фінансові ринки були каталізатором трансформацій, що спровокували кризові умови, при цьому вони самі були в стані трансформаційного переходу, пов'язаного із вживленням *мережевої економіки*. Процеси, що були на поверхні економічних відносин, – бум споживчого кредитування, формування боргової економіки всіх рівнів (від домогосподарств до держави),

і сусп-ва ХХІ ст."; редкол.: Т. С. Смовженко та ін. Київ: ДВНЗ "Університет банківської справи", 2016. 419 с.

²⁰¹ Одним із рецептів виходу з кризи свого часу були обґрунтовані трансформації капіталізму з парадигми короткострокових ефектів на «довгостроковий капіталізм». У своїй статті в Harvard Business Review Домінік Бартон (відомий економіст, один із директорів дослідницької компанії Маккінзі) виклав переконливі аргументи на користь ініціативи по переходу від так званого «квартального капіталізму» до інвестування в контексті довгострокової перспективи для стимулювання економічного зростання. URL: <https://hbr.org/2014/07/capitalism-for-the-long-term>)

домінування фінансової складової економічної діяльності, – всі ці процеси є частиною руху мережевої економіки, яка сьогодні активно еволюціонує, живе за своїми власними законами, деформуючи при цьому базові інститути, що цементували економіку багато століть.

Базовим стимулом до формування мережевої економіки є схильність до максимальної мобільності економічних стосунків за рахунок оперативної комунікації економічних агентів, від якої залежить ефективність реалізації взаємодії, при цьому базовим ресурсом нової економіки є інформація.

Фінансові ринки першими відповіли на процеси становлення інформаційно-мережевої економіки вже тому, що історично первісними феноменами, навколо яких розгортається діяльність фінансового посередника, були інформація та ліквідність, вміле керування якими є основою функціонування фінансового посередництва як такого. Цей факт, поряд із споконвічною особливою інноваційністю фінансового посередництва заклали основи домінування фінансових ринків в умовах розвитку інформаційно-мережевих принципів економічної діяльності. *Фінансові ринки стали переважати в системі економічних зв'язків тому, що в їх середовищі економічний ефект від мобільності ресурсу став максимальним, а продукт інноваційної діяльності – миттєво масовим.* Для реалізації інновації в реальному секторі економіки часто потрібні десятиліття від її виникнення до масового виробництва. Водночас фінансові інновації копіюються практично миттєво, адже: а) фінансовим операторам потрібно встигнути заробити надприбуток від їх появи; б) потрібно встигнути їх реалізувати до того моменту, поки вони не підпадуть під офіційне державне регулювання.

І це тільки один приклад реалізації мобільності відносин у системі фінансових ринків. Якщо подивитись на тренди ринку Forex, що відображені графіками курсів валют, то заслуговує на увагу мобільність реакції фінансових операторів на виступи керівників ЄЦБ, ФРС, Банку Англії і т.п. Мобільність випаровування глобальної ліквідності в процесі розгортання кризових тенденцій з точок біфуркації в гавані також вражаюча. Фінансові ринки, оперуючи найбільш мобільними ресурсами: інформацією та ліквідністю,

відповідають феноменології інформаційно-мережевої економіки, тому в процесі глобального трансформаційного переходу до інформаційної економіки²⁰² мають явні преференції.

Водночас у контексті пересічного споживача інформації та фінансових послуг ситуація виглядає не так однозначно. Кумулятивне зростання інформаційних потоків в умовах збільшення інформаційної асиметрії зумовлюють з одного боку – формування інформаційних бульбашок та інфляцію інформаційного фактора взаємодії у зв'язку із ціннісними провалами в системі економічних зв'язків, а з іншого – попит на інформацію, що не задовольняється. Тому сьогодні ми отримуємо економічного агента в постійному пошуку інформації, в зростаючому попиті на інформацію. При цьому пропозиція інформації формально зростає (через Інтернет можна знайти практично всі необхідні дані, дослідження, досє, конфіденційну інформацію, аналітичні прогнози, думки фахівців, необхідні для ухвалення рішення), але серед цих потоків іноді складно знайти достовірну, правдиву, професійну, структуровану інформацію, отже, попит не задовольняється. Якщо звернутися до сфери фінансових операцій, то великі обсяги ліквідності у світовому фінансовому просторі зовсім не означають, що реальна економіка отримує ресурси в достатній кількості, а умови кредитування для пересічного споживача відповідають його потребам в фінансових ресурсах розвитку, адже ліквідність, взята в кредит сьогодні, – це довгостроковий ризик банкрутства та втрати соціального статусу.

Означений профіцит ліквідності та інформації – це інституційні умови актуального перетворення фінансових ринків на «інститути в собі».

Водночас не можна заперечувати вирішальне значення еволюції фінансових інструментів для прогресу людства від виникнення обміну та грошей до сучасного електронного банкінгу. «Без цих (*фінансових – В.К.*) інновацій людина навряд чи змогла б зробити шлях від

²⁰² Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/intro.php

принизливого існування на межі голодної смерті до воістину запаморочливих висот матеріального благополуччя....»²⁰³.

Завдання в тому, щоб знайти відповідь на запитання: за яких умов фінансові ринки можуть підтримувати позитивний комплементарний зв'язок з реальним сектором економіки, стаючи при цьому фундаментальним фактором еволюції економічних систем?²⁰⁴

Фактичне соціальне знецінення фінансового посередництва як важливого інституту розвитку для суспільства не що інше, як результат фінансіалізації. Пануюче сьогодні уявлення про фінансовий ринок як про паразитуючого монополіста як в ресурсному відношенні, так і в контексті отримання прибутків – це певною мірою абстрактний підхід. Є ринок віртуальних фінансових спекуляцій, а є ринок, який до сих пір зберіг комплементарні зв'язки із реальним сектором економіки, і це частини єдиного глобального фінансового простору. Є великі фінансові інститути, що спровокували кризові тенденції і сьогодні не беруть участі у посткризовому відновленні, а є приклади відповідального кредитування, спрямованого на всебічну підтримку малого та середнього бізнесу²⁰⁵. Також слід усвідомлювати, що апелювання до соціальної відповідальності фінансового посередника – це результат актуальної фінансово-інституційної кризи, коли домінує положення фінансистів змушує взивати до їх моральності, а досвід їхньої позитивної взаємодії з споживачами

²⁰³ Фергюсон Н. Восхождение денег. Москва: Издательство АСТ: CORPUS, 2016. С.10.

²⁰⁴ Реабілітуючи фінанси як такі, Ніал Фергюсон наполягає: «Жодна людина при здоровому глузді не буде заперечувати тому, що фінансова революція передувала революції промисловій». Див.: Фергюсон Н. Восхождение денег. С. 65.

²⁰⁵ Йдеться про Мухаммеда Юнуса, якого називають «банкіром для бідних». Він одним із перших у світі розробив модель мікрокредитування найбільш вразливих верств населення, при цьому головним його завданням було не отримання прибутку, а боротьба з бідністю. У 2006 р. йому була присуджена Нобелівська премія миру. На сьогоднішній день це єдиний випадок у світовій практиці, коли Нобелівської премії миру був удостоєний банкір за свою фінансову діяльність.

послуг лишається в пам'яті поколінь, як доводить соціальне мікрокредитування Мухамеда Юнуса.

Класичний фінансовий посередник в усталеному суспільстві має чітко визначені функції, ефективне виконання яких створює важливий суспільний ефект – перерозподіл фінансових ресурсів від суб'єктів із профіцитом бюджету до суб'єктів із дефіцитом бюджету. При цьому інформація та ліквідність – це ті базові феномени, які зумовлювали діяльність як історично перших фінансових посередників, так і сучасних фінансіалізаційних. Головними завданнями перших банків були «збір інформації та розсудливе управління ризиками. Прибуток виникав шляхом максимального зростання різниці між витратами з обслуговування зобов'язань та доходами з активів завдяки уважному ставленню до резервів...»²⁰⁶.

Перші європейські фінансові посередники: венеціанські міняйли, флорентійські банківські дома Барді, Перуцці, Аччайуоллі, банкіри Медичі, – всі вони проводили розрахункові операції, покращуючи міжнародну комунікацію між контрагентами в умовах середньовічного різноманіття валют: по-перше, в умовах відсутності інформації про контрагента діяльність таких фінансових посередників була вкрай необхідна як приймаючих на себе частину ризиків завершення операції, по-друге, для того, щоб провести угоду між сторонами, яких розділяли сотні кілометрів, потрібні були як сама валюта (ліквідність), так і курс обміну валют. Таким чином, перші банкіри вирішували проблеми *дефіциту інформації та ліквідності* – це ті історичні умови, які визначали суспільну необхідність виникнення фінансового посередництва як такого.

Трансформації основних механізмів циркуляції ліквідності в середовищі фінансового посередництва в умовах *глобального профіциту інформації та ліквідності* вплинули на викривлення в системі комплементарної взаємодії фінансового та реального секторів.

Комплементарність секторів полягає в тому, що вони є виокремленими учасниками економічної системи з чітко

²⁰⁶ Фергюсон Н. Восхождение денег. С. 64.

визначеними місцем в кругообігу ресурсів, функціями та процесами взаємодії. Водночас вони є взаємозумовленими історичним розвитком складовими господарства, в основі яких лежить єдиний протоінститут – обмін, з якого вони розвиваються, маючи власну сутність та історичну функцію. Фінансові та реальні економічні процеси взаємно переплетені та взаємно передбачають одне одного, тому можна стверджувати їх комплементарність. Як обґрунтовує член-кореспондент НАН України А. Гриценко, під комплементарністю слід розуміти таку взаємодію елементів системи, при якій вони виявляються взаємозалежними та доповнюють один одного, при цьому лишаючись відносно самостійними.

Історичний розвиток доводить, що у фундаментальному контексті *фінансові відносини через кредит*, що обслуговував на різних етапах економічного розвитку різні економічні потреби (реалізацію товарів у докапіталістичних господарствах, виробництво товарів – при капіталістичному способі виробництва) прямо вплетені в домінуючі на кожному історичному етапі реальні економічні процеси (торгівлю, виробництво і т.п.).

Кредитні відносини, стимулюючи виробництво, є органічною частиною процесів розширеного відтворення. Але, як показала сучасна криза, вплив кредиту може мати й негативний характер: надмірна заборгованість призводить до кризових ситуацій, падіння ВВП, звужуючи відтворення. Може бути ситуація невизначеності загального результату відтворення: наприклад, в Україні з 2009 по 2014 р. зростало споживання населення в кредит (строком до 1 року), що стимулювало товарообіг, але, по-перше, це було споживання товарів іноземного виробництва, яке стимулювало відтворення в країнах-виробниках, а по-друге, кредитна активність українського населення зростала на тлі падіння споживання товарів першої необхідності – це означало, що робоча сила відтворювалась у звуженому вигляді.

Історичний шлях комплементарності фінансових інститутів та реального сектора економіки починається ще в докапіталістичних суспільствах. У середньовічній Європі фінансові відносини були вплетені в реальні економічні процеси через кредитні відносини, що розвивалися від *простого кредиту ремісника*, який він надавав під час реалізації своєї продукції, *через розвиток торгівлі на ярмарку*, який

потребував уже фінансового посередництва для вирішення проблеми дефіциту інформації та ліквідності в умовах міжнародної торгівлі, *до біржі*, яка представляла всі види фінансових операцій та посередництва. Таким чином, був пройдений шлях від фінансових відносин через інституціоналізацію фінансового посередництва до формування першого фінансового ринку.

Цей процес демонструє також історичний розвиток комплементарності фінансових та реальних економічних процесів від *первісної єдності* в простому кредитуванні через *різність* як результат виокремлення та інституціоналізації фінансового посередництва до *протиріччя*, яке формується у зв'язку із створенням біржі, яка, з одного боку, здійснювала масове обслуговування міжнародних торговельних операцій, а з іншого – була осередком фінансових спекуляцій, мало пов'язаних із рухом реальної вартості.

Водночас слід приймати до уваги, що біржа, об'єднуючи через міжнародну торгівлю всі види перших капіталів – торговельний, капітал банкірів, капітал фондових спекулянтів, – створила особливі умови історичної взаємопов'язаності всіх відомих на сьогодні ринків (товарного, грошового, фондового, ринку цінних паперів): першоджерелом спекулятивних капіталів був банківський сектор, який у свою чергу отримував фінансові ресурси з міжнародних товарообмінних операцій.

Європейська фінансова традиція, що сходить до періоду становлення перших бірж, доводить взаємну залежність банківського сектора та сектора операцій з цінними паперами, що еволюціонує, створюючи як нові можливості для розвитку капіталізму, так і істотні суперечності в момент його сходження з економічної авансцени. Тому актуальні дисбаланси, що викликані активною участю банківських установ в операціях з цінними паперами та призводять до фінансового знекровлення реального сектора, мають глибинні історичні корні з моменту виникнення перших фінансових ринків як таких.

Найбільш повно та багатогранно комплементарність фінансового та реального секторів проявилася в капіталістичній економіці, в якій синергетичний ефект від взаємодії фінансових та

реальних економічних процесів проявився через інноваційний розвиток, економічне зростання, соціальний добробут.

Розвиток капіталізму суттєво доповнив первісне функціональне навантаження фінансового посередництва з оптимізації інформаційної асиметрії та забезпечення ліквідності. Промислова революція потребувала значних інвестиційних ресурсів, акумуляція та перерозподіл яких стали новим завданням для фінансового посередника. Запуск нових виробництв потребував великих фінансових вкладень, які, відповідаючи на потреби реальної економіки, через акумуляцію та перерозподіл, *створював фінансовий сектор*, підносячи розвиток комплементарності фінансів та реальної економіки на пік розвитку. Х. Мінські в його теорії ендогенної грошової маси доводив²⁰⁷, що гроші являють собою актив, який створюється всередині економіки, оскільки для придбання елементів основного капіталу промисловець звертається до банку, що надає йому кредит, таким чином потреби реальної економіки у фінансування лежать у площині діяльності банківських структур, банки відіграють у процесі створення нової ліквідності головну роль²⁰⁸.

У цьому контексті важливо приймати до уваги, що те фінансове посередництво, яке стимулювало формування капіталізму, розвивалося в важливих історичних умовах, які вплинули на оформлення його економічної та соціальної функції.

Д. Богл пише: «В XVIII–XIX ст. в британській економіці панували квакери, можливо, завдяки своїй легендарній простоті та економії вони накопичили капітал, який можливо було б інвестувати. Квакери володіли більше ніж половиною британських металургійних підприємств і грали ключові ролі в банках, виробництві споживчих товарів та трансатлантичній торгівлі. Піклування про надійність, абсолютну чесність і чітке ведення звітності забезпечило довіру в операціях з іншими квакерами, й

²⁰⁷ Перші аргументи щодо створення грошової маси усередині економіки висловлював ще Дж.М. Кейнс, Мінські зробив відповідне акцентування.

²⁰⁸ Мински Х. Стабилизируя нестабильную экономику. Москва; Санкт-Петербург: Изд-во Института Гайдара, Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2017. 624 с. Глава 8, глава 10.

інші спостережливі купці прийшли до висновків, що довіра інших людей йде пліч-о-пліч з успіхом в бізнесі. Егоїзм потребував чесноти»²⁰⁹. Саме тому А. Сміт робив висновки про «невидиму руку», що спрямовує індивідуальні потреби до загального суспільного інтересу, – він характеризував сучасне йому суспільство, його цінності та інституційне наповнення.

Розвиток капіталізму став можливим завдяки закріпленню прав власності, перемоги наукового раціоналізму, ринкам капіталу та розвитку інфраструктури і комунікацій²¹⁰. В тій же мірі можна стверджувати, що розвиток капіталізму став можливим завдяки цінностям та довірі, що стимулювали формування довгострокових економічних зв'язків, основаних на взаємній вигоді. І ця система працювала досить ефективно, незважаючи на кризи, практично до другої половини ХХ ст. Причому, головним її надбанням було те, що «система загалом не давала надмірних вигід одним за рахунок інших»²¹¹.

Важливим моментом історичного розвитку фінансового посередництва в умовах капіталізму стало його поступове переміщення з міжнародного торговельного рівня в національні рамки. По-перше, історична ситуація складалася таким чином, що формування великих статків національного походження стало можливим лише завдяки *краху іноземного торговельного панування у Франції, Німеччині та Іспанії*²¹², тільки на тлі цих процесів капітал національного походження почав піднімати голову. Інакше кажучи, якщо б міжнародна торгівля не зазнала істотного занепаду, то умови для формування національних фінансових просторів були б значно ускладнені.

По-друге, процеси розвитку капіталістичного виробництва потребували акумуляції ресурсів в межах національних господарств, з їхніми законодавчими та інституційними умовами. Фінансове

²⁰⁹ Богл Д.К. Битва за душу капитализма. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2011. 424 с. С. 40.

²¹⁰ Там само. С. 42.

²¹¹ Там само. С. 42.

²¹² Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т. 2: Игры обмена. Москва: Прогресс, 1988. С.152.

посередництво, прийнявши «осілий характер», відповідало попиту та потребам національних економік, національного споживача фінансових послуг, з часом приймало більш «людське обличчя». Це не означає, що фінансове посередництво самостійно стає більш соціально спрямованим, воно інституційно поставлене в рамки соціального сприяння.

Фінансове посередництво капіталізму через інноваційний розвиток зумовило економічне зростання та соціальний розвиток. І в цьому проявляється максимальний результат комплементарної взаємодії фінансового та реального секторів – в її об'єктивному соціальному ефекті.

Передкризові підходи теорії фінансових ринків слушно обґрунтовували їх функціональне навантаження в економічних системах: добре функціонуючі фінансові системи грають незалежну роль (*an independent role*) у розвитку довгострокового економічного зростання²¹³.

Фінансові ринки капіталізму не тільки слугували економічному зростанню та інноваційному розвитку, вони отримали важливе соціальне навантаження. Соціальна функція фінансових ринків полягала в підтримці соціальної усталеності та соціальної мобільності. Соціальна усталеність реалізується через надання необхідних ресурсів розвитку підприємцям для здійснення економічної діяльності, відтворення робочої сили, забезпечення особистого розвитку. Фінансові ринки – це один із механізмів формування середнього класу та підтримки політичного консенсусу в демократичному суспільстві. Раджан і Зінгалес слушно доводять, що формування ефективного ринку забезпечується фінансовими інститутами через єднання підприємців, що створили себе самостійно (*self-made*) завдяки ресурсам фінансового ринку, з професіоналами середнього класу. «Саме вони можуть привести політичне середовище і діловий простір у належний порядок. Саме така прогресивна партія привела США від «епохи баронів-

²¹³ Rethinking the Role of the State in Finance. Global Financial Development Report, 2013 / International Bank for Reconstruction and Development ; The World Bank. P.18.

розбійників до нинішніх часів»²¹⁴. Соціальна мобільність реалізується фінансовими ринками через доступ різних верств населення до кредитів, що дозволяють отримати якісну освіту дітям з малозабезпечених родин та вийти на більш високий щабель в соціальній структурі суспільства.

Сьогодні багато дослідників фінансових ринків: Р. Раджан, Л. Зінгалес, Д. Богл, У. Енгдаль – наполягають на їх вихідній ефективності в контексті забезпечення економічного зростання, а кризові процеси пов'язують із суб'єктивним впливом опортуністично налаштованих фінансистів, банкірів, політиків. Історія розвитку фінансового посередництва часто демонструє факти опортунізму, які притаманні будь-яким епохам: від Античності і Середньовіччя до сьогодні. *Водночас інституційні умови та державне регулювання завжди обмежували суб'єктивні мотивації операторів ринків тими об'єктивними завданнями діяльності, які потребувало суспільство від фінансового посередника, а саме – гармонізацію інформаційної асиметрії та забезпечення ліквідності.*

В цьому контексті слід усвідомлювати повноту поняття «забезпечення ліквідності». По-перше, історично перші форми фінансового посередництва надавали фізично необхідну ліквідність для проведення операції, далі розвиток фінансового посередництва пов'язаний із *створенням нових платіжних засобів* (векселів) та їх обігом і прийняттям у розрахунок по операціях заміників грошей (векселів, акцій, цінних паперів державного боргу, банківських білетів) з метою надання операціям, що проводяться, максимальної ліквідності. Інакше кажучи, фінансове посередництво забезпечувало ліквідність як її безпосереднім наданням, створенням нових форм ліквідності, так і сприяючи максимальній швидкості (ліквідності) операцій.

В умовах глобалізації саме ця історично сформована функціональна спрямованість фінансового посередництва зазнала

²¹⁴ Зінгалес Л., Раджан Р. Спасение капитализма от капиталистов. Скрытые силы финансовых рынков – создание богатства и расширение возможностей. Москва: Институт комплексных стратегических исследований; ТЕИС, 2004. 492 с.

істотних трансформацій. Фінансові посередники, історично налаштовані на забезпечення ліквідності у будь-який спосіб: від прямого надання до створення нової ліквідності – в умовах глобалізації та лібералізації фінансового простору отримали у володіння необмежене для продукування нової ліквідності середовище операційної активності. При цьому зростаючі обсяги офіційної ліквідності у світовому фінансовому просторі у другій половині XX ст. надали той базовий актив, з якого фінансовий оператор створював інноваційні фінансові продукти. Якщо в 1960 р. світовий показник широких грошей до ВВП становив 50,438 %, то в 2015 р. він був на рівні 122,685%²¹⁵.

Ці явища і процеси стали чинниками формування нового феномена в економічній практиці та теорії – феномена **глобальної ліквідності**, зростаючі обсяги якої вплинули на деформації мотивацій фінансового посередництва в бік переваги ліквідності та зростання капіталізації, від рівня яких залежали індивідуалістичні бонусні прагнення фінансистів.

В умовах надлишку ліквідності, надлишку простору операційної активності, який представляла вся глобальна економіка, та мінімальної відповідальності менеджерів реалізація мотивів відбувалася досить ефективно, при цьому формувалися надто «довгі» ланцюжки відповідальності, відбувалася її деперсоніфікація і приховане зростання ризиків на тлі зростання доходів менеджменту банків та інших фінансових інституцій. Показово, що кризовий 2008 р. приніс банкірам з Wall Street бонуси у розмірі 18,4 млрд дол. США. Бонуси виплачувались навіть у найскрутніших кризових умовах, іноді з використанням коштів держави. Найвідоміший приклад корупції бонусної системи пов'язаний із ірландським банком Allied Irish Bank, який з коштів державної підтримки (у розмірі 3,5 млрд євро) 40 млн євро направив на виплату бонусів топ-менеджерам²¹⁶.

²¹⁵ Широкі гроші (за методологією Світового банку) – сума валюти поза банками; депозити до запитання; банківські та дорожні чеки; інші цінні папери, такі як депозитні сертифікати і комерційні папери.

²¹⁶ Какие бонусы скрывают банкиры РФ и мира? URL: <http://newsland.com/news/detail/id/637260/>

Розвиток світового фінансового простору пов'язаний із довгостроковою тенденцією до зменшення відсоткових ставок в умовах надлишку ліквідності. Цей процес характерний як для розвинених країн, так і для країн, що розвиваються, для економічних систем із ефективно функціонуючим фінансовим сектором та для економік, що перебувають на етапі формування фінансового ринку, для держав із сталою інституційною структурою та для трансформаційних пострадянських країн. Зниження відсоткових ставок в різних країнах має неоднакову динаміку, відбувається з певними коливаннями (протягом кризи «доткомів» 2000–2001 рр. ставки зростали, в 2008 р. на початковій стадії актуальної кризи ставки також зросли), різними є причини та фактори, що впливають на відсоткову політику в певних економічних системах за визначених ендегенних та екзогенних умов, але загалом відсоткові ставки формували низхідний тренд²¹⁷.

Низькі відсоткові ставки та зростання обсягів ліквідності призвели до розвитку хибних мотивацій діяльності операторів фондового ринку та менеджерів компаній, чії акції котирувалися на ринку. В умовах значних бонусних мотивацій дії менеджерів були спрямовані на зростання капіталізації компанії. «Коли керівникам платять за те, що вони підвищують ціну акцій, а не збільшують внутрішню вартість компанії, вони знають, що робити: забезпечити стабільне зростання прибутку і сповіщати про це Волл-стрит»²¹⁸. Спочатку капіталізація зростала завдяки реальним показникам діяльності компаній, потім шляхом корупційних домовленостей із рейтинговою компанією. Наявність великих обсягів ліквідності у глобальному фінансовому просторі означала, що навіть в умовах надвеликої ціни продажу

²¹⁷ Офіційний сайт Світового банку. URL: <http://search.worldbank.org/data?qterm=deposit&language=EN>; Sidney Homer Richarg Sylla. A history of interest rates. Fourth edition. John Willey Inc., Hoboken, New Jersey, 2005; Interest rates in the UK since 1694. *The Guardian*. URL: www.theguardian.com/news/datablog/2011/jan/13/interest-rates-uk-since-1694#data

²¹⁸ Богл Дж. Не верьте цифрам! Размышления о заблуждениях инвесторов, капитализме, взаимных фондах, индексном инвестировании, предпринимательстве, идеализме и героях . Москва: Альпина Паблишер, 2018.

компанії вона знайде свого покупця, таким чином капіталізацію компанії з метою її продажу можна було нарощувати до колосальних розмірів. Бонуси менеджерів залежали від ціни продажу, таким чином зростав вплив індивідуалістичних хибних мотивацій на тренди руху фінансових ринків. А з іншого боку, оператори фондового простору також були зацікавлені у зростанні капіталізації, адже таким чином збільшувалися їх доходи.

Наявність великих обсягів ліквідності стимулювала також надактивну позицію банківських установ щодо розміщення фінансових ресурсів, адже від цього безпосередньо залежали бонуси вищого менеджменту установи. На певному етапі фінансові ресурси почали спрямовуватися на кредитування компаній та населення, чий фінансовий стан не був задовільним, водночас існував механізм, що дозволяв банкам мінімізувати власні ризики від проведення подібних операцій, розподілити ризикову складову серед багатьох учасників складних фінансових схем, підвищити показники капіталу. Наразі йдеться про сек'юритизацію. Міжнародні банки дедалі частіше почали розглядати її як спосіб виконання вимог достатності капіталу: шляхом сек'юритизації з балансу списувались активи, що потребували значного резервування, отримані кошти розподілялися на активи, що потребували меншого резервування²¹⁹.

Розвиток іпотечного кредитування клієнтів з невисоким фінансовим статком та стратегічно невизначеними фінансовими можливостями призвів до зростання сек'юритизації, що використовувалась для очистки балансів банків від сумнівних кредитів на основі випуску цінних паперів. Ці цінні папери вільно обертались на ринку і були ліквідними фінансовими інструментами, водночас вони мали непередбачуваний ступінь ризику, який накопичувався, а потім повною мірою проявився під час кризи, на довгі роки дестабілізувавши всю глобальну економічну систему.

²¹⁹ Бэр Ханс Питер. Секьюритизация активов: секьюритизация финансовых активов – инновационная техника финансирования банков. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 624 с. С. 406.

Сек'юритизація разом із бонусною системою оплати праці менеджерів банківських установ *в умовах наявності у фінансовому просторі великих обсягів ліквідності* докорінно змінили банківську складову фінансового простору глобальної економіки. Прагнення максимального зростання обсягів реалізації фінансових послуг, від яких залежали бонуси менеджерів, *за наявності великих обсягів ліквідності створювало хибні стимули*. Банківські менеджери часто реалізовували кредитно-інвестиційні вкладення, які приносили лише індивідуальну користь для самих менеджерів (корумповане кредитування), при цьому ризики від сумнівних кредитних операцій можна було приховати шляхом сек'юритизації, трансформація ризику вийшла з-під контролю²²⁰.

Це поступово створювало умови для подальшої глобальної кризи через розвиток фінансіалізації як тенденції виокремлення фінансових інститутів із системи комплементарної взаємодії з реальним сектором економіки.

Наочним проявом трансформацій комплементарності на сучасному етапі розвитку стає автономність функціонування фінансових ринків щодо реального сектора економіки, яка проявляється не тільки у падінні кредитно-інвестиційного фінансування реальних економічних процесів з боку банківської системи, а й у зростанні незалежності формування ресурсної бази фінансових посередників від джерел реального сектора в умовах активного рефінансування з боку держави.

Банківська система стає автономною стосовно реального попиту на банківські продукти та послуги, вона створює пропозицію, яка мало відображає потреби реального сектора економіки. На сьогоднішній день банківська система сприяє негативному перерозподілу глобального багатства та через розвиток споживчого кредитування вона погіршує соціальну структуру суспільства: в умовах активного рефінансування з боку центральних банків, банківська система не потребує (як бази операційної активності) зростання депозитів, тому міцність фінансових інститутів вже не

²²⁰ Good Securitization, Bad Securitization. *IMES Discussion Paper Series*. February 2011. E-4. URL: <https://www.imes.boj.or.jp/research/papers/english/11-E-04.pdf>

залежить від чисельності середнього класу як постачальника фінансових ресурсів, навпаки, більш цікавим напрямом банківського бізнесу є кредитна активність серед *незможного населення*. Отже, фінансові ринки на сьогодні – це джерело стратегічних економічних та соціальних ризиків.

Фінансові ринки мають бути оздоровлені в контексті подолання розриву комплементарності із реальним сектором економіки. Водночас, якщо ми подивимось на інституційні реформи фінансового сектора, то вони проходять не просто складно та неоднозначно, вони виявляють все більше і більше суперечностей структурного характеру. Особливо це стосується європейського фінансово-інституційного простору, який чи не найбільше серед усіх розвинутих країн потерпав від кризи та рецесії. Долю ЄС сьогодні складно спрогнозувати через тяжкі випробування не тільки фінансово-економічного характеру, а й соціоінституційного та гуманітарного. Справа тут не тільки в спадаючій інституційній ефективності наднаціонального регулювання, зростаючих проблемах безробіття, нерівності, міграції, які важко вирішити як на рівні національних держав, так і на рівні ЄС. Велика рецесія спровокувала глибокі зрушення, які *мало відповідають основним принципам та базовим інститутам, які формували європейське економічне та суспільне середовище*. Проблема поглиблюється тим, що реформування, яке покликане створити умови для посткризового відновлення, призводить до трансформацій глибинних європейських інститутів, обходячи при цьому структурні вади фінансових ринків, що викликали кризу.

8.2. Фінансово-інституційні трансформації в ЄС в контексті відновлення комплементарності фінансового та реального секторів

Трансформації європейського фінансового простору, що тривають сьогодні, спрямовані на глибинне переформатування взаємодії реального та фінансового секторів в контексті відновлення їх комплементарності. Наскільки така системна перебудова буде успішною, сьогодні сказати досить складно, Водночас все більш очевидним стає той факт, що актуальні процеси фінансового реформування можуть стати підґрунтям для глибинних зсувів у системі європейського фінансового

посередництва, які у свою чергу можуть значно змінити образ сучасної Європи.

Європейський фінансово-інституційний простір у сучасних умовах проходить досить складний шлях реформування, викликаного, з одного боку, необхідністю подолання рецесії, а з іншого боку, посиленням інтеграції як серед країн Єврозони, так і загалом в ЄС. В цьому русі можна виділити два основні напрями: впорядкування банківської діяльності та формування дійсно єдиного ринку капіталу шляхом створення Союзу ринків капіталу (СРК).

З одного боку, посилюються критерії ефективного функціонування банківської системи та створюються загальні механізми нагляду. Так, 4 листопада 2014 р. в межах Банківського Союзу почав діяти Єдиний контрольний механізм Single Supervisory Mechanism (SSM), який кардинально змінив підходи до нагляду в європейському банківському просторі: відтепер загальне законодавство і правила будуть застосовуватися єдиним органом, збільшуючи прозорість і компаративність банків у різних країнах. А з іншого боку, розвиваються процеси, спрямовані на диверсифікацію інвестиційних джерел шляхом формування нових, небанківських каналів фінансування для малих та середніх підприємств (процеси дезінтермедіації).

Процеси дезінтермедіації в європейському фінансово-інституційному просторі викликані особливою позицією банківських структур під час кризи та їх недостатньою участю в процесах виходу з рецесії. Під час кризи стало зрозумілим, що банківська система в умовах нестабільності перетворюється в систему «інститутів у собі», які, поглинаючи ресурси рефінансування, не трансформують їх в кредитно-інвестиційний ресурс реальної економіки. Фундаментальною причиною цього стала докризова політика випереджального кредитування, накопичення боргів домогосподарств, які стали неплатоспроможними під час кризи та створили значний обсяг проблемних кредитів, що не дозволяють банківській системі кредитувати в повній мірі. Крім того, важливу роль у банківській функціональній дестабілізації відіграє криза суверенних облігацій, на ринку яких банки беруть значну участь.

Витрати на підтримку депресивних фінансових установ за різними даними становили понад 5% ВВП у таких країнах, як Бельгія, Греція, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Австрія. Але наскільки виправданими були ці витрати – сьогодні дуже складно відповісти, адже нестабільність триває, безробіття високе: так його рівень в зоні євро виріс з докризових 7,5% (в 2007 р.) до 11,6% в 2014 р., в ЄС за той же період безробіття зросло з 7,2 до 10,2%.

Якщо подивитись на монетарний розвиток в єврозоні (дані січня 2016 р.), то можна стверджувати, що кредитно-інвестиційна активність банків не зростає, обсяги виданих кредитів та цінних паперів на балансі інститутів грошового ринку на сьогоднішній день менші за показники 2011 р. (історичний максимум)²²¹.

Показник кредитної активності на ринку кредитів нефінансовим корпораціям також далекий від історичного максимуму 2009 р.²²². *При цьому слід зазначити, що після 2008 р., коли відбулося падіння обсягів кредитних операцій MFI з нефінансовими корпораціями, загальні обсяги кредитно-інвестиційних операцій продовжували зростати. Це означає, що серед банківських операцій першого кризового удару зазнала саме взаємодія із реальним сектором економіки, що свідчить про деформацію комплементарності (адже вбудовані механізми стабілізації ситуації на кредитному ринку не спрацювали).*

Істотного падіння зазнало короткострокове кредитування (із практично 1 трлн 400 млрд євро у 2009 році до 1 трлн 050 млрд євро у 2016 р.). Менш стрімкого, але також значного падіння зазнало кредитування строком від 1 до 5 років, водночас у 2015–2016 рр. цей сегмент показував певне зростання.

Найбільш витривалим щодо реакції на кризу демонструє себе сегмент довгострокового кредитування (строком більше 5 років), його обсяги зростали до 2012 р., втім криза суверенних облігацій відобразилася і на ньому, зменшивши обсяги з 2,7 до 2, 47 трлн євро. Водночас, якщо ми проаналізуємо депозитну взаємодію інститутів грошового ринку та нефінансових корпорацій, то

²²¹ Офіційний сайт ЄЦБ. URL: <http://sdw.ecb.europa.eu>

²²² URL: http://sdw.ecb.europa.eu/quickview.do?SERIES_KEY=117.BSI.M.U2.N.A.A20.A.1.U2.2240.Z01.E

побачимо, що загальний обсяг депозитів у банківській системі, починаючи із 1998 р., з незначними коливаннями, але зростає: в 2000 р. цей показник становив 750 млрд євро, в 2016 р. 2000 млрд євро. Отже, очевидно, що, отримуючи ліквідні ресурси, банківська система працює явно неефективно в частині її кредитної активності із нефінансовими корпораціями.

Важливим моментом фінансово-інституційного розвитку єврозони стало те, що упродовж кризи та подальшої рецесії значно зросла кредитно-інвестиційна взаємодія банківської системи із державами єврозони. Так, за період 2008–2012 рр. обсяги кредитів MFI, наданих державам зони євро, зросли із 800 млрд євро до рекордних 1 трлн 200 млрд (практично в 1,5 раза), після 2012 р. тривало певне зниження показнику, в 2016 р. він становив близько 1 трлн 100 млрд, перевищивши докризовий показник в 1,37 раза²²³.

Не меншими, а навіть більшими за обсяги кредитів державам, є інвестиції MFI в боргові цінні папери, емітовані державами зони євро. Так, якщо в 2008 р. цей показник становив 1 трлн 200 млрд євро, то в 2015 р. він був уже на рівні понад 1 трлн 900 млрд євро, зростання становило 1,6 раза²²⁴.

Таким чином, кредитно-інвестиційна взаємодія держави та MFI на сьогодні становить приблизно 3 трлн євро, це значна цифра, особливо в порівнянні із показниками кредитування реального сектора економіки, яке в 2016 р. за загальними обсягами становило приблизно 4 трлн 250 млрд²²⁵. Причому до кризи кредитування реального сектора було більшим за кредитування держав у 2,375 раза, після кризи цей показник був на рівні 1,4 раза. Отже, в динаміці ситуація складається явно не на користь підприємств реального сектора.

Крім того, для єврозони зростає проблема збільшення кредитування населення на тлі зменшення кредитування нефінансових корпорацій. Така тенденція спостерігається сьогодні у

²²³ URL: http://sdw.ecb.europa.eu/quickview.do?SERIES_KEY=117.BSI.M.U.2.N.A.A20.A.1.U2.2100.Z01.E

²²⁴ Там само.

²²⁵ URL: http://sdw.ecb.europa.eu/quickview.do?SERIES_KEY=117.BSI.M.U.2.N.A.A20.A.1.U2.2240.Z01.E

провідних країнах (Німеччині, Італії), і проблема не вирішується, а зростає в умовах погіршення показників повернення кредитів.

Аналіз свідчить про недосконалість кредитно-інвестиційного процесу в євროзоні та слабку ефективність банківської системи. Дані Єврокомісії доводять, що через рецесію та слабкий кредитно-інвестиційний процес найближчим майбутнім країни ЄС не зможуть досягти потенційного ВВП, тоді як для США ця перспектива стає реальністю вже в 2018 р.²²⁶. Рівень інвестицій (валове нагромадження основного капіталу) у ЄС знизився приблизно на 10% (300 млрд євро в цінах 2010 р.) з моменту свого піку в 2007 р. Через слабкі перспективи зростання приплив капіталу з-за кордону в ЄС також значно скоротився, так в ЄС-28 приплив капіталу з-за кордону знизився з 15% ВВП в 2004–2007 р. до 5% ВВП в 2009–2013 р.²²⁷.

Цей інвестиційний розрив ставить під загрозу досягнення цілей, визначених у Стратегії Європа-2020. Для розблокування інвестиційного процесу Європейською комісією та Європейським фондом стратегічних інвестицій (ЕФСІ) був розроблений новий план відповідно до пріоритетів ЄС щодо проєктів у сфері енергетики та формування низьковуглецевої економіки²²⁸. Водночас все більше стає зрозумілим, що банківська система сьогодні не відповідає інвестиційним потребам економіки, і необхідним є стимулювання нових механізмів введення інвестицій в реальну економіку. *Сьогодні ми спостерігаємо поступову трансформацію європейської континентальної моделі фінансового посередництва з переважно банківської на фондову шляхом*

²²⁶ Capital markets union – the “Why” and the “How”. Dinner speech by Yves Mersch, Member of the Executive Board of the ECB, Joint EIB-IMF High Level Workshop, Brussels, 22 October 2014.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Підрахунки Міжнародної енергетичної агенції доводять, що обмеження з підвищення глобального зростання температури на 2 градуси потребують зростання інвестування на 36 трлн дол. до 2050 року (це в тому разі, коли вирішення цієї проблеми навіть не є пріоритетним). Для Європи щорічні інвестиції в подібні проєкти мають становити 200 млрд євро для досягнення цілей формування низьковуглецевої економіки до 2030 р.

формування Союзу ринків капіталу, який являтиме собою єдиний ринок капіталу для всіх держав-членів ЄС.

18 лютого 2015 р. Єврокомісія оприлюднила Зелену книгу «Розбудова Союзу ринків капіталу». В ній вказувалося²²⁹, що реалізація основного європейського пріоритету – економічного зростання та створення робочих місць – стикається з істотною перешкодою, пов’язаною із недостатністю інвестування. Вирішити цю проблему покликаний єдиний ринок капіталу, *дійсна єдність якого можлива лише за створення Союзу ринків капіталу.*

Публікація Зеленої книги розпочала тримісячні консультації з приводу побудови СРК для *створення плану дій*, реалізація якого дозволила б досягти поставлених цілей до 2019 р. Важливим моментом, задекларованим у Зеленій книзі, була розбудова Союзу *знизу вгору* (від національних фінансових просторів до наднаціонального європейського).

В Зеленій книзі вказувався *важливий аргумент* щодо створення СРК: надмірна залежність від банківського фінансування та недостатні обсяги фінансування через ринки капіталу. «Більш потужні ринки капіталу будуть *доповнювати* банківське фінансування та *сприяти інвестуванню* у малі й середні підприємства та інфраструктурні проекти, залучати інвестиції в Європу, робити фінансову систему більш усталеною, відкриваючи широкий спектр джерел фінансування»²³⁰.

Головним контекстом завдань, що поставила Єврокомісія у зв’язку із створенням СРК, є пошук способів *ув’язування інвесторів і вкладників через усунення бар’єрів між інвестиційними коштами та інвестиційними можливостями*²³¹.

30 вересня 2015 р. Єврокомісія представила План дій щодо створення СРК, який складався з переліку технічних пропозицій для усунення регуляторних та інституційних перешкод вільному руху капіталу в європейському фінансово-інституційному просторі. ***Цей план містив як короткострокові цілі, такі як скорочення***

²²⁹ GREEN PAPER Building a Capital Markets Union. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52015DC0063>

²³⁰ Там само.

²³¹ Там само.

витрат на лістинг малих та середніх підприємств, так і довгострокові цілі загального покращення транскордонного довгострокового інвестування.

Яку головну мету мали розробники Плану: це активізація ринків капіталу та небанківських фінансових установ в контексті посткризового відновлення послабленої економіки ЄС, диверсифікація джерел фінансування економіки та зниження вартості залучення інвестиційних коштів для малого та середнього бізнесу. На сьогоднішній день План є ключовою ініціативою Єврокомісії; він також є одним із завершальних елементів побудови економічного та валютного союзу²³².

Якщо подивитись більш глибоко на процеси створення СРК, то вони виглядають як кардинальний наступ на банківську систему. З одного боку, це глобальний підхід, спрямований на подолання банківської неефективності та створення більш стабільного зв'язку фінанси – реальний сектор. А з іншого боку, для європейської континентальної фінансової традиції заходи з фінансово-інституційного реформування створюють умови негативної конкуренції між традиційним банкінгом, тіньовою банківською системою та ринком капіталу, що може стати початком кінця переважно банківської моделі інвестиційного фінансування, яка, зародившись в епоху Середньовіччя, зумовлювала економічний розвиток Європи багато століть поспіль, вона була базовим інститутом європейського континенту, вирішальним практично в усіх історичних подіях епохального значення (від промислової революції, до війн Наполеона, світових війн та післявоєнного підйому Європи). Для *європейської інтеграційної інституційної традиції* революційність змін є неоднозначним фактором розвитку, тому відхід від домінування банків як ядра фінансово-інституційної системи континентальної Європи може свідчити про її глибинні деформації та зростаючу невизначеність.

²³² Economic Analysis, Accompanying the document «Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Action Plan on Building a Capital Markets Union». URL: http://ec.europa.eu/finance/capital-markets-union/docs/building-cmu-economic-analysis_en.pdf

Підсумовуючи основні напрями реформування в ЄС, уже сьогодні слід уважно аналізувати процеси посилення наднаціонального регулювання, адже у фундаментальному контексті вони надто суперечливі. Ієрархічна структура європейського наднаціонального регулювання є домінуючою щодо національних інтересів та інститутів держав-членів ЄС; при цьому, вступаючи в конфліктну взаємодію з наднаціональними інститутами, держави порушують системну рівновагу не тільки ендогенних економічних просторів, а всього економічного та інституційного простору ЄС, що супроводжується економічними та фінансовими дисбалансами і соціальною дестабілізацією.

Водночас формування в ЄС Союзу ринків капіталу може стати ефективною системою механізмів наповнення реального сектора ліквідністю, яка прийде на зміну переважно банківській моделі; це буде означати докорінне переформатування інвестиційного процесу в Європі, при цьому фінансово-інституційне реформування в єврозоні та ЄС, що спрямовано на відновлення взаємозв'язку між фінансовим та реальним секторами, матиме непередбачувані ефекти деформації переважно банківської моделі інвестиційного процесу, яка створювала основи європейської економічної традиції, що може на початковому етапі ще більше розбалансувати інституційний простір ЄС.

8.3. Роль домогосподарств у системі фінансових відносин: трансформації фінансової поведінки населення

Функціонування сучасних національних фінансових систем передбачає обов'язкову участь домогосподарств у кругообігу фінансових ресурсів: суб'єкти із профіцитом бюджету є постачальниками вільних коштів на фінансові ринки шляхом їх розміщення у фінансові інструменти (депозити, цінні папери і т.п.); суб'єкти із дефіцитом бюджету виступають споживачами фінансових ресурсів через формування відносин із фінансовими посередниками, перш за все банками, в процесі кредитування.

Економічний розвиток та розширене відтворення завжди пов'язане із активною участю домогосподарств у процесах кредитування, яке забезпечує ефективність господарської діяльності, досягнення мети задоволення споживчих потреб, відтворення трудових ресурсів. Кредитування опосередковано стимулює розвиток малого та середнього бізнесу і впливає на

пропозицію, водночас споживче кредитування формує частину попиту.

Докризові підходи теорії фінансових ринків відзначали необхідність активної участі населення у фінансових операціях та переважну адекватність його фінансової поведінки. Вважалося, що численна кількість домашніх господарств є досить ефективними інвесторами і позичальниками, водночас некваліфікованих та неосвічених – меншість. Однак сучасна криза показала, що саме трансформації фінансової поведінки і зростаючі борги домогосподарств у деяких із найбільших економік світу, зокрема в США, стали головною причиною фінансової нестабільності 2008 р. Але це не є правилом, адже надмірна заборгованість домогосподарств в Данії не спричинила кризи. Більше того, в 2007 р. Данія мала один із найвищих показників боргу домашніх господарств у світі – DTI²³³ на рівні 267, в порівнянні, співвідношення боргу та доходу в США становило 125% на своєму піку. І все ж показник кількості домогосподарств, що не оплачували іпотеку, в Данії був незначним: заборгованість по іпотеці (у відсотках іпотечних кредитів, за якими не було зроблено ніяких платежів протягом 90 днів або більше) ніколи не перевищувала 0,6% під час кризи, в той час як в Сполучених Штатах цей показник був більш ніж 12% на піку.

Виникає справедливе запитання щодо причини таких явних відмінностей у кредитній поведінці населення. Що чинить на неї домінантний вплив: чи є вона функцією загальної фінансової культури, чи регламентована формальним інституційним середовищем, чи на неї більш впливають фактори актуального кон'юнктурного характеру?

Досвід демонструє, що частіше домінує саме інституційний вплив держави. В європейському фінансово-інституційному просторі його роль у процесі трансформації фінансової поведінки була ключовою. Показовим прикладом є Норвегія. Протягом 1970-х і 1980-х років ряд європейських країн зробили кроки щодо лібералізації своїх фінансових ринків. На той період Норвегія мала

²³³ DTI – коефіцієнт «борг-дохід» – показник співвідношення між щомісячними виплатами по кредитах та доходом.

один із найбільш регульованих фінансових секторів²³⁴. Мета лібералізації полягала у підвищенні ефективності ринку за рахунок збільшення стимулів і усунення обмежень для оптимізації економічної поведінки. Наприклад, у Норвегії існували значні кількісні обмеження на кредитування банків та інших фінансових інститутів. Як наслідок, сім'ї з дефіцитом ліквідності, які водночас розраховували на збільшення доходів у майбутньому, не могли запозичувати для фінансування поточного споживання. Чітке державне регулювання ліквідності домогосподарств, засноване на бюджетних обмеженнях, створило і відповідну зважену кредитну поведінку, рівноважний кредитний клімат. Дослідження, проведені через десять років після лібералізації 80-х, свідчать, що ситуація змінилася, але не кардинальним чином: «норвезькі споживачі стали поводитися більш хаотично, просто тому, що вони, або банки, що їх кредитували, не навчилися адаптуватися до нерегульованого середовища»²³⁵. Вважалося, що норвезький споживач фінансових послуг неквапливо і поступово адаптувався до умов дерегуляції та збільшення кредитних можливостей.

Однак практика показала, що вже в 1990-х Норвегія пережила іпотечну кризу, коли заборгованість населення становила 150% наявних доходів, у 2013 р. вона була практично на порозі іпотечної кризи (заборгованість населення становила 200% наявних доходів)²³⁶. *Це доводить, що від кредитної помірності до кредитної експансії практично один крок.*

²³⁴ Норвегія ніколи не мала ліберальної економіки, держава завжди відігравала провідну не тільки регулюючу, а й економічну роль, що дозволило країні швидко відновитися після Другої світової війни та добитися надзвичайних результатів у загальноекономічному розвитку та щодо соціальних стандартів.

²³⁵ Boug Pal, Mork Knut Anton, and Tjemsland Trond. Financial Deregulation and Consumer Behavior: the Norwegian Experience. URL: http://www.ssb.no/a/publikasjoner/pdf/DP/dp_156.pdf

²³⁶ Власти Норвегии сдувают ипотечный пузырь. URL: <http://bin.ua/news/finance/realty/138956-vlasti-norvegii-sduvayut-ipotechnyj-puzyr.html>

Дослідження McKinsey ²³⁷ також підтверджують, що фінансова поведінка безпосередньо залежна від державної політики, а саме – від нормативного регулювання іпотечного кредитування, у випадку Данії – у вигляді податкових пільг. У Данії передбачаються податкові відрахування іпотечних відсоткових платежів, що є потужним стимулом запозичення для *багатих домогосподарств*. Тому домогосподарства з найвищим рівнем доходу найбільше вдаються до запозичень – як в абсолютному вираженні, так і стосовно доходів. Співвідношення заборгованості домашніх господарств до доходів у 2007 р. досягло 280% для населення з найвищими доходами і лише 79% для населення з найнижчими доходами. Крім того, домогосподарства з найвищими доходами мають змогу погашати борги в разі безробіття або інших потрясінь. Не менш важливі й високі стандарти кредитування в Данії – іпотечні кредити обмежуються сумами не більше 80% від вартості майна. Це різко контрастує з США, де зростання заборгованості домашніх господарств було найбільшим серед незаможних родин, що були більш уразливі до шоків доходів ²³⁸. За даними «РБК daily» ²³⁹, найсумнішу статистику неповернення боргів демонстрували штати Каліфорнія і Флорида, на жителів яких припадало 21% усіх виданих кредитів. Неплатники з цих штатів становили 30% від усіх боржників по країні загалом. Високий рівень невиплат по кредитах і наступних виселень спостерігався також у Мічигані, Огайо та Індіані.

Інституційний вплив держави має безпосередній вплив на процеси формування боргу домогосподарств, зумовлюючи не тільки темпи його зростання, а й структуру за принципом переважної участі заможного та незаможного населення.

Не менш важливий вплив на процеси формування боргу домогосподарств мають фактори загальної економічної кон'юнктури. Так, Японія і Німеччина до кризи 2007 р.

²³⁷ Debt and (not much) deleveraging / McKinsey Global Institute. URL: <http://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/debt-and-not-much-deleveraging>

²³⁸ Там само.

²³⁹ Миллион американцев лишились своих домов. URL: <https://utro.ru/articles/2008/03/11/722656.shtml>

демонстрували явну відмінність поведінки домогосподарств порівняно з іншими розвиненими країнами: в Німеччині, незважаючи на зростання наявного доходу, рівень заборгованості не зростав, що було зумовлено невисоким попитом на домоволодіння. В Японії рівень заборгованості домашніх господарств, як і доходи, знижувався з 2000 р., що стало результатом повільного зростання економіки, старіння населення і падіння ринків нерухомості²⁴⁰.

Діяльність фінансових установ та відсоткові ставки є наступним важливим фактором економічної кон'юнктури, що впливає на рівень заборгованості домашніх господарств. За останні 30 років у розвинених економіках реальні відсоткові ставки знизилися, а сучасна політика стимулювання, яку проводить більшість центральних банків, підштовхнула їх ще нижче. Станом на 2016 р. перше місце серед країн із найнижчими ставками по іпотечі посідала Японія (1,68% річних), далі Швейцарія (1,75%), Фінляндія (1,83%), Німеччина (1,9%), Люксембург (2%)²⁴¹. У 2014 р. в умовах наднизьких відсоткових ставок у Європі експерти почали констатувати істотний перегрів ринку нерухомості в Німеччині²⁴², де відсоткові ставки з 2007 р. падали з рівня 5,2%²⁴³. Така ж ситуація спостерігалася у Швеції та Данії²⁴⁴. При цьому в останньому кварталі 2015 р. в Данії були прецеденти оплати іпотеки за від'ємною ставкою -0,0562%, тобто не позичальники витрачалися на внески по кредиту, а банк щомісяця платив їм 249

²⁴⁰ Debt and (not much) deleveraging / McKinsey Global Institute. URL: <http://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/debt-and-not-much-deleveraging>

²⁴¹ Шмидт К. Не выше 2% годовых: 5 стран с самыми низкими ставками по ипотеке / РБК. URL: <https://realty.rbc.ru/news/577d0ab59a7947e548ea44de>

²⁴² Гурков А. Немировский Б. Німецький ринок житла вже частково перегрітий. URL: <http://www.dw.com/uk>

²⁴³ Качмазов Георгий Ипотека вновь может привести к падению цен на недвижимость в США и Европе / РБК. URL: <https://realty.rbc.ru/news/591ac6e69a79474efb4d8159>

²⁴⁴ Дюксбери Ч. Готье-Виллар Д. В Дании банки платят проценты ипотечным заемщикам. URL: <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2016/04/15/637913-danii-banki-protseinti-zaemshikam>

датських крон (38 дол. США)²⁴⁵. Такі тенденції можуть призвести до істотних фінансово-інституційних та цінових викривлень, не кажучи вже про можливу фінансову дестабілізацію внаслідок формування замкнутого кола: активізації кредитного ринку – зростання цін на житло.

Експерти відзначають, що на зростання заборгованості домогосподарств, окрім державної політики, економічної кон'юнктури та відсоткових ставок також впливають:

- політика у сфері урбанізації (в тих країнах, де значна частка населення сконцентрована в єдиному центрі економічної діяльності або в кількох мегаполісах, ціни на житло вищі, ніж у країнах, де господарська діяльність більш розподілена);

- зростання цін на землю та житло (як свідчать дослідження, у 80% випадків зростання цін на житло між 1950–2012 рр. головною причиною були ціни на землю²⁴⁶).

Актуальним напрямом досліджень факторів, що зумовлюють фінансову поведінку, є аналіз зсувів у системі фінансової культури. Наприклад, сьогодні важливо брати до уваги, чи впливає протестантська етика, описана М. Вебером, на фінансову поведінку середнього американця, адже вона мала би стимулювати обережне, відповідальне ставлення до процесу утворення власного боргу? Відповіддю на це запитання слугує фінансова активність американців у докризовий період та їх реакція на кризу: незважаючи на високий рівень економічного розвитку та соціального добробуту, американські домогосподарства не тільки значно постраждали від кризи, а й демонстрували неординарну фінансову поведінку.

Зростання іпотечного ринку США відбулося між 1949 р. і на межі XXI ст. Становлення цього ринку в США відбулося набагато раніше, у XVIII ст., – зі створення першого законного комерційного банку в

²⁴⁵ Шмидт К. Не выше 2% годовых: 5 стран с самыми низкими ставками по ипотеке / РБК. URL: <https://realty.rbc.ru/news/577d0ab59a7947e548ea44de>

²⁴⁶ Knoll Katharina, Schularick Moritz, and Steger Thomas. No price like home: Global house prices, 1870–2012. *Centre for Economic Policy Research Discussion Paper*. September 2014. № 10166.

1781 р.²⁴⁷. Тож ринок розвивався понад 200 років, моменти певної дестабілізації відзначалися і на початку становлення, і в XIX ст., водночас умови для виникнення стану біфуркації були створені на початку XXI ст.: у період з 2000 р. по 2007 р. у США показник заборгованості домогосподарств по відношенню до доходів зріс на 35 в.п., досягнувши 125% від наявного доходу²⁴⁸. Схема створення кризових умов була такою: підвищений попит на житло в умовах низьких відсоткових ставок та кредитної експансії стимулював зростання цін на житло, що у свою чергу підштовхувало банки до подальшої кредитної експансії, і так по колу.

Американські домогосподарства упродовж кризи пережили одночасно шоки ринків праці, цінних паперів та житла. Рівень безробіття з 2008 р. по 2010 р. виріс більш ніж на 5 в.п., з кінця 2007 р. до кінця 2008 р. індекс S&P 500 упав приблизно на 40%, а індекс цін на житло Case-Shiller – приблизно на 20%. Для того щоб адекватно оцінити, яким чином криза вплинула на функціонування домогосподарств, дослідники Майкл Херд і Сюзан Роведдер використали дані панелі American Life Panel (ALP), яка представляє безперервне Інтернет-опитування близько 2500 осіб²⁴⁹.

Для оцінки впливу фінансової кризи на американські родини респондентів вперше було опитано в листопаді 2008 р., відразу після різкого падіння цін на акції та зниження цін на житло, але до значного зростання безробіття (його показник був на рівні 6,9%). Респондентів знову опитали в лютому і травні 2009 р. і з того часу опитували щомісяця (при цьому рівень безробіття у жовтні 2009 р. сягнув 10,1%, тому автори дослідження могли спостерігати вплив цього фактора на поведінку респондентів). У роботі наведено

²⁴⁷ The History Of American Mortgage URL: <http://www.mortgagecalculator.org/helpful-advice/american-mortgage-history.php>

²⁴⁸ Debt and (not much) deleveraging / McKinsey Global Institute. URL: <http://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/debt-and-not-much-deleveraging>

²⁴⁹ Hurd Michael D., Rohwedder Susann. Effects of the financial crisis and great recession on American households. *NBER Working Paper Series*. September 2010. Working Paper 16407. URL: <http://www.nber.org/papers/w16407>

результати, що охоплюють період у 17 місяців – з листопада 2008 р. по квітень 2010 р.

Майкл Херд і Сьюзан Роведдер зазначають, що ще в листопаді 2008 р., незабаром після початку фінансової кризи, приблизно 13% сімей перебували у тяжкому фінансовому становищі, і що ця частка різко зросла в червні 2009 р. – до близько 17% (тоді як саме в цей час офіційно було оголошено про завершення рецесії). Показники демонстрували, що майже 40% домогосподарств упродовж 17 місяців принаймні деякий час перебували у важкому фінансовому становищі. У першому дослідженні майже три чверті опитаних сказали, що вони скоротили витрати через економічну кризу; при наступному опитуванні 30% зазначили, що вони скоротили витрати додатково після першого обстеження. Серед тих, хто *повідомив про причини зниження витрат*, багато посилалися на *необхідність скорочення боргу (80%)*, *зниження власних доходів (70%)*, *зміну статусу зайнятості (45%)*, *зменшення вартості їхнього будинку (45%)*, *падіння акцій холдингів (35%)*.

Як показує те ж дослідження, з квітня 2009 р. по березень 2010 р. витрати домогосподарств скоротилися з 5 до 10%. Витрати на продукти харчування знизилися на стільки ж відсотків, як і загальна сума витрат. Витрати на ліки та медичні послуги знизилися більш різко, ніж загальний обсяг витрат; якщо зважати на те, що ці витрати захищають від майбутнього погіршення здоров'я, то такі обмеження мали довгострокові негативні наслідки. Деякі домогосподарства відреагували на кризу шляхом зростання запозичень.

З наведеної вище аргументації випливають два висновки: по-перше, в США усталюються *короткострокові мотивації економічного та соціального функціонування домогосподарств*, про що, зокрема, свідчить скорочення витрат на медичні послуги більшою мірою, ніж на споживання; домогосподарства США демонстрували *ірраціональну поведінку* під час боргової кризи, що виражалось в іще більшому зростанні запозичень, а не у їх скороченні. По-друге, очевидними є трансформації фінансової культури американських домогосподарств, викликані глибиною та неординарністю сучасної глобальної фінансово-економічної кризи.

Фактори глибинного інституційного характеру не відіграли своєї ролі щодо обмеження фінансової активності американського

населення, і можна гіпотетично визначити, що відбуваються трансформації базових підходів до прийняття фінансових рішень. Більше того, це глобальна тенденція, зважаючи на те, як розвивається кредитування у таких країнах, як Китай та Індія, де вплив неформальних інститутів мав би стимулювати кредитну помірність, тоді як спостерігається кредитна експансія. Це стосується і європейського фінансово-інституційного простору, в якому, як ми показали, зростає кредитна активність населення. Водночас в умовах значного рефінансування банків державою роль домогосподарств як джерела ресурсів для банківських установ зменшується. Викривлюється простір взаємодії населення та фінансових установ до проявів явного опортунізму.

Підбиваючи певні підсумки, слід відзначити, що на прийняття фінансових рішень домогосподарств (фінансову поведінку) впливають фактори фундаментального та актуального характеру. Фундаментальним фактором є загальна фінансова культура як сукупність глибинних ціннісних установок, що проявляються у процесі прийняття фінансових рішень, і є результатом впливу формальних та неформальних інститутів, які домінують у визначеній системі національних, релігійних, етнічних координат. Актуальними факторами є фаза економічного циклу, фаза життєвого циклу суб'єкта, державне регулювання, кредитна активність банківських установ, домінуючим з яких є інституційний вплив держави. В сучасних умовах спостерігається поступове нівелювання фундаментального фактора та перевага актуальних.

Прослідкуємо, якою мірою загальні тенденції фінансіалізації вплинули на українську фінансову поведінку та культуру. Українська економіка, як більшість трансформаційних економік, створювала фінансово-інституційний простір, адаптуючи існуючі західні моделі до внутрішніх умов розвитку національного економічного простору, переймаючи основи взаємодії у фінансовому просторі. Тому процеси фінансіалізації починаючи із середини 90-х років минулого століття, поступово почали розвиватися і в українському соціоінституційному середовищі, але з певними особливостями та корективами.

Динамічний розвиток фінансової активності українського населення розпочався в 2000-х роках, коли українськими банками

почали реалізовуватися перші карткові зарплатні проекти на підприємствах²⁵⁰. Часткова демократизація фінансового простору України проявилась у тому, що населення отримало можливість здійснювати безготівкові розрахункові операції, накопичення в банківських установах, здійснювати страхування та певною мірою виходити на фондовий ринок, покращувати споживання шляхом банківського кредитування.

При цьому блага демократизації фінансів українські домогосподарства отримували в мінімізованому, редукованому варіанті – фінансові послуги надавалися з істотними викривленнями та дуже часто на не вигідних для споживачів умовах, за цінами, що перевищують ціни на аналогічні послуги в розвинених країнах. Існують дослідження, які доводять, що ціни на іпотечні кредити в Україні по відношенню до доходів домогосподарств є найвищими у світі²⁵¹, а банківський опортунізм та порушення прав споживачів фінансових послуг залишаються невирішеними проблемами банківського середовища України. Отже, за понад двадцять років розвитку взаємодії українських домогосподарств і банківських установ в економічному просторі не було створено умов для повноцінної демократизації фінансів та покращення умов доступу домогосподарств до фінансових ресурсів.

У цих умовах фінансова поведінка українського населення базується на таких вкорінених стереотипах та орієнтирах: споживач фінансових послуг має лише базові знання та навички, використовує в основному стандартні послуги – платежі, не почувається комфортно ані щодо фінансових послуг, ані щодо їх провайдерів, не почувається захищеним у випадку суперечок із фінансовою установою, не цікавиться фінансовими новинами і не хоче

²⁵⁰ Корнівська В.О. Формування фінансової культури українського населення в контексті мінімізації ринкової асиметрії. *Економіка і прогнозування*. 2011. № 4. С.117–126.

²⁵¹ Банкіри: українцям пропонують найдорожчі іпотечні кредити у світі. *Газета по-українськи*. 2012. 7 червня. URL: http://gazeta.ua/articles/business/_bankiri-ukrajincyam-proponuyut-najdorozhchi-ipotechni-kreditiv-sviti/439556

отримувати більше інформації, погано веде сімейний бюджет²⁵². Тому в економічному просторі України склався стратегічно ризиковий фінансово-інституційний клімат, що базується на асиметричності інформації, опортунізмі фінансових установ та необізнаності фінансових споживачів, а процеси трансформації систем взаємодії в напрямі посилення відповідальності банків та захисту прав споживачів відбуваються дуже повільно.

Водночас триває зростання кредитної активності населення.

Як свідчать дані НБУ, найбільшими темпами передкризова кредитна активність банків щодо домогосподарств України спостерігалась у 2006 р. і 2007 рр., коли річне зростання обсягів кредитування становило 2,3 і 2 рази відповідно. З 2008 р. по 2013 р. відбувалося падіння кредитування домогосподарств, і після цього спостерігаються коливальні тенденції, на сьогодні обсяги кредитування в Україні перебувають на рівні дещо більшому за 2007 р. Споживче кредитування активно зросло до 2008 р., у 2007 р. воно зросло удвічі, після значного падіння в 2009 році спостерігаються коливальні тенденції (табл. 8.1, рис. 8.1.).

Таблиця 8.1

Обсяги кредитів домогосподарств в Україні в 2005–2017 рр.

Період	Усього кредитів домогосподарств, млн грн	Споживчі кредити, млн грн			
		усього	у тому числі за строками		
			до 1 року	від 1 до 5 років	більше 5 років
1	2	3	4	5	6
2005	35 659
2006	82 010	58 453	11 440	47 013	...
2007	160 386	115 032	19 072	44 007	51 953
2008	280 490	186 088	25 128	61 881	99 080
2009	241 249	137 113	19 219	40 584	77 310
2010	209 538	122 942	23 138	32 297	67 507
2011	201 224	126 192	32 324	37 338	56 530
2012	187 629	125 011	35 874	41 678	47 460
2013	193 529	137 346	50 872	47 555	38 919

²⁵² Куценко О. Фінансова грамотність та захист прав споживачів фінансових послуг. *Green Capital news*. URL: www.green-capital.com.ua/GREEN_CAPITAL_NEWS_2011_15.pdf

1	2	3	4	5	6
2014	211 215	135 094	51 769	40 928	42 398
2015	174 869	104 879	33 293	29 537	42 049
2016	163 333	101 528	34 255	27 850	39 423
2017	174 182	122 066	42 614	45 227	34 225

Джерело: за даними НБУ.

Рис. 8.1. Загальні обсяги кредитування домогосподарств України та обсяги споживчих кредитів, млн грн

Джерело: за даними НБУ.

Як свідчать дані НБУ (Звіт про фінансову стабільність), боргове навантаження на населення із часів кризи 2008 р. значно знизилося, в основному внаслідок суттєвого уповільнення банківського кредитування фізичних осіб у 2008–2010 рр. Водночас платоспроможні господарства поступово погашали видані кредити. Обсяг кредитів домогосподарств наприкінці 2008 р. становив 28% ВВП (44% наявного річного доходу) та зменшився до 9% ВВП (13% доходу) у 2015 р.²⁵³. Якщо порівняти показник обсягу кредитів у наявному доході домогосподарств України із аналогічними показниками інших країн, то побачимо, що наш рівень близький до середнього для країн, що

²⁵³ Звіт про фінансову стабільність / офіц. сайт НБУ. Червень 2016. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=32241744>

розвиваються, – 42% від доходу²⁵⁴ (в Україні, як ми показали, – 44%); у країнах із розвинутою економікою цей показник становить 110%. Отже, фінансова поведінка українських домогосподарств загалом відповідає економічним та інституційним умовам країн, що розвиваються.

Таблиця 8.2

**Динаміка реального наявного доходу та споживчих кредитів
строком до одного року**

Роки	Реальний наявний дохід, % до попереднього року	Споживчі кредити до одного року, млн грн
2006	111,8	11 440
2007	114,8	19 072
2008	107,6	25 128
2009	90	19 219
2010	117,1	23 138
2011	108	32 324
2012	113,9	35 874
2013	106,1	50 872
2014	88,5	51 769
2015	77,7	33 293
2016	100,8	34 255

Джерело: за даними: Доходи на витрати населення / офіц.сайт Держстату України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/dvn_ric/dvn%20_u/dvn_u.htm;

Кредити, надані домашнім господарствам / офіц. сайт НБУ.

Водночас, якщо проаналізувати тенденцію збільшення обсягів споживчих кредитів до одного року в період з 2009 р. по 2014 р. (див. табл. 8.1), то побачимо, що зростання придбання товарів у кредит (телевізорів, телефонів та іншої побутової техніки) відбувалося в умовах коливання реального наявного доходу (див. табл. 8.2), явної зростаючої економічної нестабільності та зниження споживання товарів першої необхідності, а саме якісної їжі (див. табл. 8.3), що свідчить про певні суперечності фінансової поведінки. Поширення необачної кредитної активності населення, за якої зростання обсягів взятих кредитів супроводжується зменшенням не тільки споживання

²⁵⁴ Debt and (not much) deleveraging / McKinsey Global Institute. URL: <http://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/debt-and-not-much-deleveraging>

харчових продуктів, але й можливостей піклуватися про власне здоров'я та здоров'я й освіту своїх дітей, створює у країні довгострокові економічні, соціальні та інституційні ризики.

Якщо ж ми знову повернемося до Звіту про фінансову стабільність, то виявимо, що на сьогодні збільшилася частка домогосподарств, яким не вистачає коштів або вистачає лише на поточне споживання, що обумовлює відсутність можливості заощаджень. За результатами опитування дослідницької компанії GfK Україна, частка населення, яке визнавало свій дохід як низький, становила 51% у першому кварталі 2016 р. (проти 39% у I кв. 2014 р.), і лише 18% населення могло робити заощадження, не обмежуючи споживання (27% у I кв. 2014 р.)²⁵⁵. На цьому тлі, безумовно, відбувається падіння споживчого кредитування, з 2015 р. зменшується і кредитування до 1 року, втім якщо ми пильно простежимо обсяги кредитування, то побачимо не стабільне падіння, а коливальні тенденції, що також свідчить про наявність фінансово орієнтованих патернів поведінки в українського населення як характеристики ціннісних зсувів у фінансовій культурі.

Історично так склалося, що у всіх країнах із розвинутою економікою іпотеки є основною формою заборгованості домашніх господарств. На іпотечні кредити нині припадає 74% заборгованості домашніх господарств у країнах з розвинутою економікою і 43% заборгованості домашніх господарств у країнах, що розвиваються (де побутові кредити також включають в себе позики для малого сімейного бізнесу)²⁵⁶, в Україні частка іпотечних кредитів в загальному обсязі кредитів домогосподарств становила в різні роки від 55 до 29% (див. рис. 8.2). В 2009 р. частка іпотеки в загальному обсязі кредитів домогосподарств становила 55%, українські показники перевищували середні показники країн, що розвиваються. У цьому зв'язку слід враховувати, що у випадку України ці показники свідчили скоріше про активне формування суспільства споживання, ніж про створення умов для покращення добробуту українських сімей, адже в

²⁵⁵ Звіт про фінансову стабільність, червень 2016 р. / Офіційний сайт НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=32241744>

²⁵⁶ Debt and (not much) deleveraging / McKinsey Global Institute. URL: <http://www.mckinsey.com/global-themes/employment-and-growth/debt-and-not-much-deleveraging>

Розділ 8. Фінансові інститути в контексті формування основ...

2009 р. вартість української іпотеки була чи не найбільшою в Європі. Активне зростання іпотеки зазвичай триває на тлі загального економічного зростання та формування платоспроможного середнього класу, в іншому випадку на поверхні економічних явищ ми отримуємо фінансову залежність, а не фінансову культуру, соціальну нерівність, а не соціальний добробут²⁵⁷.

Таблиця 8.3

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Споживання продуктів харчування в домогосподарствах (у перерахунку в первинний продукт) у середньому за місяць, у розрахунку на одну особу						
– м'ясо і м'ясопродукти, кг	5,1	5,1	5,0	5,1	4,9	4,6
–молоко і молочні продукти, кг	19,2	19,1	19,6	20,3	20,3	19,8
– яйця, шт.	20	20	20	20	20	19
– риба і рибопродукти, кг	1,8	1,7	1,7	1,8	1,6	1,2
– цукор, кг	3,0	3,2	3,1	3,0	3,0	2,8
– олія та інші рослинні жири, кг	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6
– картопля, кг	7,7	7,9	7,8	7,1	6,9	6,6
– овочі та баштанні, кг	9,5	9,9	10,1	9,4	9,0	8,8
– фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кг	3,7	3,7	3,7	4,1	3,7	3,1
– хліб і хлібні продукти, кг	9,3	9,2	9,1	9,0	9,0	8,5

Джерело: за даними офіційного сайту Держстату України: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

²⁵⁷ Як відмічає В. Бодров, співвідношення доходів заможних та найбідніших груп українського населення становить 30:1, в ЄС 5,7:1. Див.: Бодров В. Проблема гармонізації господарського і соціального розвитку в політичній економії постмодерну. *Економічна теорія*. 2015. № 4. URL: http://C:/Users/Владелец/Downloads/ecte_2015_4_7.pdf

Особлива роль іпотеки в економічному розвитку зумовлена постійно зростаючим попитом населення на житло. В сучасних умовах попит на якісне, доступне житло не задоволений ані в країнах, що розвиваються, ані в розвинених країнах. Ця проблема має два боки: по-перше, забезпечення найбідніших громадян нормальними умовами життя за розумною ціною, по-друге, житлове будівництво для середнього класу.

За оцінками McKinsey²⁵⁸, 330 млн міських сімей по всьому світу живуть у неякісних житлових умовах. Близько 200 млн домашніх господарств у світі живе в нетрях; в Сполучених Штатах Америки, країнах Європейського Союзу, Японії та Австралії більше 60 млн домашніх господарств значно обтяжені витратами на житло. Виходячи з поточних тенденцій до міської міграції і зростання доходів, до 2025 р. близько 440 млн міських сімей у всьому світі, принаймні, 1,6 млрд людей будуть мешкати у переповненому і небезпечному житлі, або будуть значно обтяжені витратами на житло. Розрив у доступності житла еквівалентний 650 млрд дол. США на рік, або 1% глобального ВВП. У деяких з найменш доступних міст, розрив перевищує 10% місцевого ВВП.

Рис. 8.2. Частка іпотечних кредитів в загальному обсязі кредитів домогосподарств, %

Джерело: за даними НБУ.

²⁵⁸ A blueprint for addressing the global affordable housing challenge / McKinsey Global Institute. October, 2014.

В Україні рівень забезпечення житлом утричі нижчий, ніж того вимагають стандарти Організації Об'єднаних Націй. Станом на жовтень 2016 р., в країні налічують 1 млрд квадратних метрів житла, яке збудували ще в 1960–1970 рр. Нині житлом забезпечені тільки 55% українців. Інші ж, зокрема молоді сім'ї, орендують квартири або ділять їх із батьками²⁵⁹.

Щоб здолати сьгоднішні світові незадовільні житлові умови шляхом будівництва додаткових житлових одиниць, до 2025 р. необхідні інвестиції мають становити від 9 трлн дол. до 11 трлн дол. США – на будівництво; загальна вартість інвестицій в землю може бути на рівні 16 трлн дол. З цієї суми від 1 трлн дол. до 3 трлн дол. мають бути з державного фінансування. Таким чином, решта фінансування буде покладена на самі домогосподарства та фінансові установи²⁶⁰. Зростаючий глобальний попит на житло свідчить про подальше існування та еволюцію інституту іпотеки. Тому слід враховувати його глибинні деформації у зв'язку із активним розвитком фінансових інновацій та фінансових патернів економічної поведінки і їхній вплив на добробут домогосподарств.

Фінансова поведінка домогосподарств зазнала істотних трансформацій як у докризовий період, так і під час кризової дестабілізації. Визначального впливу набули фінансово орієнтовані моделі поведінки, спрямовані на досягнення економічних цілей переважно в короткостроковому періоді, незважаючи на довгострокові економічні та інституційні ризики. На поверхні економічних явищ ці тенденції представлені зростанням боргів домогосподарств. Систематизація факторів трансформації фінансової поведінки домогосподарств в напрямі кредитної активності доводить, що як загальноекономічні глобальні та національні тенденції, так і фактори інституційного та психологічного характеру можуть сприяти зсувам у системі фінансової культури. Аналіз кредитної активності українського населення показав наявність фінансово орієнтованих патернів поведінки як характеристики ціннісних зсувів у фінансовій культурі, що

²⁵⁹ Рівень забезпечення житлом в Україні втричі нижчий за стандарти ООН.
URL: http://zik.ua/news/2016/10/03/riven_zabezpechennya_zhytlo_m_v_ukraini_vtrychi_nyzhchyy_za_standarty_oon_916312

²⁶⁰ A blueprint for addressing the global affordable housing challenge.

є результатом більш глибоких змін інституційного середовища фінансового ринку.

Висновки

1. Процеси відтворення на фінансових ринках та в реальному секторі економіки зумовлені історичним взаємозв'язком реального та фінансового секторів, що реалізується в їх сумісно-розділених природі, яка еволюціонує в процесі розвитку їх комплементарності від *первісної єдності* в простому кредитуванні через *різність* як результат виокремлення та інституціоналізації фінансового посередництва до *протиріччя*, яке формується у зв'язку із створенням біржі, яка, з одного боку, здійснювала масове обслуговування міжнародних торговельних операцій, а з іншого – була осередком фінансових спекуляцій, мало пов'язаних із рухом реальної вартості.

2. Історичною умовою інституціоналізації європейського фінансового посередника є *ринкова комунікація суб'єктів міжнародного обміну в стані дефіциту ліквідності та інформації, профіцит яких у процесі формування інформаційно-мережевої економіки створив базу для мутації економічної сутності та мотивацій фінансового посередника і подальшої фінансіалізації*.

3. Ознакою трансформацій комплементарності фінансового та реального секторів є ресурсна автономізація банківської системи в умовах зростання рефінансування з боку центральних банків, що проявляється в послабленні залежності операційної активності банківських установ від наявної депозитної бази, джерелом якої є середній клас; таким чином, формуються довгострокові соціальні ризики деформації взаємодії фінансів та реальної економіки.

4. Проблема негативних трансформацій комплементарності реального та фінансового секторів в європейській системі координат на сучасному етапі поглиблюється через поступове зрощення держави та фінансової сфери суспільства, що створює пастку державно-фінансової комплементарності, яка нівелює базовий інтеграційний принцип – принцип вільної конкуренції.

5. Фінансово-інституційне реформування в євроні та ЄС, що спрямовано на відновлення взаємозв'язку між фінансовим та реальним секторами, може мати непередбачувані ефекти деформації переважно банківської моделі інвестиційного процесу, яка створювала основи європейської економічної традиції, що може ще більше розбалансувати інституційний простір ЄС.

ФІНАНСОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДТВОРЮВАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ РИНКОВИХ СИСТЕМ

9.1. Інституціональні засади реформ бюджетно-податкової сфери в контексті соціально-економічних перетворень

Необхідність змін норм і правил фінансово-бюджетних відносин в економічній політиці визначається, виходячи з національних інтересів зміцнення цілісності, єдності держави, а також стратегічних завдань сталого розвитку, ресурсного забезпечення реалізації функцій уряду в проведенні внутрішньої і зовнішньої політики. За допомогою бюджетних інструментів слід забезпечувати єдність гілок і органів державної влади всіх рівнів, підтримувати фінансову стабільність, сприяти розвитку реального сектору економіки.

Важливо також здійснювати координацію регулювання фінансової і монетарної сфер, щоб заходи з підтримки різних модернізаційних перетворень економіки не порушували вимог щодо підвищення стійкості фінансово-кредитних установ і не суперечили антиінфляційній політиці центральних банків. Адже, як відомо, через канали бюджетних потоків, котрі впливають на емісію грошей, формуються чинники, що впливають на рівень монетизації і накопичення фінансових ресурсів.

Узгодженість, послідовність реформ повинні протистояти ризикам появи диспропорцій, дисбалансів унаслідок різних аспектів взаємодії економічних агентів, оскільки ключові сфери господарської діяльності на макро- та мікрорівнях зазнають постійного впливу бюджетних підойм. Вони здебільшого регулюють, з одного боку, попит на грошові ресурси (витрати) із забезпечення суспільних потреб, з другого – пропозиції щодо їх задоволення у формі доходів бюджетів, диференційованих за видами й сферами отримання. Таким чином, адекватний розподіл і перерозподіл ресурсів через різноманітні підойми фінансового законодавства має на меті спрямування активності бюджетних інститутів, правових і контрактних норм, а також інструментів

управління фінансовими активами та пасивами на структурні реформи, утримання додатного сальдо торговельного балансу.

Ступінь стійкості бюджету з точки зору функцій ресурсного забезпечення владних повноважень, а також суспільних потреб багато в чому залежить від характеру взаємовідносин суб'єктів господарювання з державою. Владі в умовах ринку слід розвивати партнерство з бізнесом, не зловживаючи власними повноваженнями, водночас її економічні функції мають бути пов'язані з цілепокладанням, орієнтованим на реалізацію інтересів громадян. Тому концептуальний аспект інституційного простору бюджетно-податкових відносин необхідно розглядати, виходячи з того, що державні фінанси формують вектори підтримки національного інноваційно-інвестиційного потенціалу, а також накопичення інтелектуального й матеріального ресурсу для виробництва суспільних благ. Адже розвиток науки та освіти, технологічне оновлення реального сектору економіки постають пріоритетами у процесах реформування регуляторних механізмів соціально-економічних систем (СЕС), а також змін у господарських відносинах постіндустріального періоду.

У 40–60-х роках ХХ ст. ортодоксальний кейнсіанський погляд полягав у тому, що перманентно висока інфляція, зумовлена експансіоністською грошовою і фіскальною політикою, сприяє постійному зростанню ВВП. Відповідно, монетарні підйоми, які знижують довгострокові темпи інфляції, мали б спричиняти тривале скорочення ВВП. А. Філіпс наголошував на дискусійному характері подібних міркувань, піддавши емпіричній перевірці ймовірний компромісний взаємозв'язок цих тенденцій²⁶¹. Водночас його значущість підкреслювали провідні теоретики, такі як П. Самуельсон, Р. Солоу²⁶² та ін. Згадаємо припущення М. Фрідмена, Е. Фелпса²⁶³ і Р.

²⁶¹ Phillips, A.W. "Stabilisation Policy and the Time-Forms of Lagged Responses. *The Economic Journal*. June 1957. № 67(2). P. 265–277.

²⁶² Solow R.M. A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*. 1956. Vol. 70, № 1. P. 65–94.

²⁶³ Phelps E. Inflation in the Theory of Public Finance. *The Swedish Journal of Economics*. 1973. Vol. 75, No 1. P. 67–82; Phelps, E.S., «Money-Wage Dynamics and Labor Market Equilibrium». *Journal of Political Economy*. Jul. – Aug., 1968. № 76(4). Part 2 : Issues in Monetary Research. P. 678–711.

Лукаса, що навіть якщо макроекономічні моделі передбачають наявність такого типу збалансування на макрорівні, він навряд чи залишатиметься стійким навіть у короткостроковому періоді. До речі, одночасне існування високої інфляції і низьких темпів зростання як основна характеристика стагфляційних процесів, починаючи з 1970-х років, спростувало значущість перспектив досягнення та підтримання вказаного консенсусу.

Обґрунтована науковою школою Дж.М. Кейнса необхідність широкомасштабного державного регулювання економіки, що підправляє збої її суто ринкового розвитку, обумовлює активну позицію уряду стосовно використання такого важливого інструменту фіскальної політики, як державні витрати. Нестача так званого ефективного попиту в економіці, що складається з особистого споживчого потенціалу і потреб, які виникають унаслідок виробничого інвестування, є основною перешкодою на шляху господарського піднесення. Реалізація активної інвестиційної діяльності вимагає збільшення в межах перерозподілу національного доходу державних витрат, з урахуванням можливих варіантів рівня їхнього мультиплікативного множника, що призводить до набуття процесами економічного розвитку позитивних рис кумулятивності. Отже, збільшення урядами та приватним сектором витрачання коштів, особливо у разі їх інвестиційного використання, сприяє збільшенню валового внутрішнього продукту. При цьому зростання фінансування має відбуватися не через посилення податкового тягаря (що неминуче призведе до скорочення ВВП), а внаслідок збільшення бюджетного дефіциту. Інакше кажучи, сенс полягає в тому, аби шляхом підвищення державних витрат забезпечити інклюзивний розвиток економіки. Тобто кейнсіанський рецепт подолання фіаско ринку ґрунтується на проведенні експансіоністської фіскальної політики із залученням ресурсних джерел боргового походження. Згідно з його рекомендаціями, державні замовлення поживляють попит, стимулюють зайнятість, дають змогу конкурентоспроможним підприємцям вести прибуткову діяльність. Таким чином, обстоювалася необхідність бюджетного фінансування, переведення у власність держави нерентабельних галузей промисловості, комунального господарства, виплати соціальних допомог,

організації громадських робіт. Однак названа концепція активного державного регулювання виявилася прийнятною лише в період бурхливого розвитку економіки, коли високими темпами зростала продуктивність праці: за цих сприятливих обставин широкомасштабний перерозподіл національного доходу міг здійснюватися без значної шкоди нагромадженню капіталу.

Циклічне погіршення загальних умов відтворення у світовій економіці, що супроводжується кризою державних фінансів у поєднанні з високими темпами інфляції, стало поштовхом до відродження класичних ідей про свободу ринку. Основою неоконсервативної моделі постали концепції нового теоретичного неокласичного напрямку, зокрема, наукові обґрунтування концептуальних засад монетаризму, «економіки пропозиції» та раціональних очікувань. Як відомо, сучасні неокласики, у межах концепції фіаско держави, допускають урядове регулювання вільної ринкової економіки у вкрай обмежений спосіб, пов'язуючи численні збої ринку саме з надмірними інтервенціями владних структур у господарські відносини, з їх помилковими діями, що призводять до спаду продуктивності праці, зниження норми виробничого нагромадження, надмірної інфляції і навіть зростання безробіття. Однак, попри панування неокласичних теорій, обсяг державного втручання в економіку доволі високий навіть у традиційно «ліберальних» країнах. Достатньо лише згадати нову економічну та податкову політику президента Д. Трампа, яка є предметом пильної уваги вітчизняних дослідників²⁶⁴.

З точки зору прихильників Дж.М. Кейнса, на рівень споживання насамперед суттєво впливають тенденції поточного наявного доходу. Водночас у контексті неокласичних поглядів, зокрема теорії перманентного доходу²⁶⁵, вважається, що інтенсивність споживання домогосподарств пов'язана як з обсягами повсякденного обігу, так і з імовірними майбутніми прибутками, а

²⁶⁴ Єфименко Т.І. Реформування та уніфікація інформаційного простору ділової активності. *Економіка України*. 2017. № 5–6. С. 78–89.

²⁶⁵ Friedman M.A Theory of the Consumption Function. Martino Fine Books. 2015. 258 p.; Friedman M. Price Theory by Milton Friedman. Aldine Transaction, 1976, Friedman M. The Essential Collection. Bowker, 2016. 81 p.

також залежить від рівня процентних ставок. Відмінність між кейнсіанською і неокласичною позиціями полягає в ролі очікувань, раціональних або адаптивних, у контрактних відносинах, властивих конкретним економічним умовам. Так, щодо інвестицій представники кейнсіанства вбачають головними детермінантами довгострокових видатків поточний баланс грошових надходжень і витрат капіталу. Прибічники класичної школи, підтримуючи думку, що ці фактори мають значення, одночасно наголошують на важливій ролі запланованих у майбутньому фінансових потоків і передбачуваних капіталовкладень.

У традиційному тлумаченні, згідно з поглядами Дж. М. Кейнса, політика податкових скорочень сприяє істотному збільшенню сукупного попиту. Однак, на думку відомих учених-теоретиків М. Фрідмена і Р. Лукаса²⁶⁶, у межах подібних макроекономічних моделей деякі оціночні припущення є не зовсім коректними. Ідеться про те, що споживацька рефлексія на постійні зміни під впливом зовнішніх та внутрішніх домінуючих чинників переважає порівняно з несуттєвим реагуванням на тимчасові події. Тому слід диференціювати характер відповіді приватного споживання на виклики динаміки доходів, наприклад, унаслідок зміни місця роботи індивідів порівняно з іншими, вагомішими кон'юнктурними коливаннями. Тобто в межах поглядів нових класиків навряд чи поточне споживання змінювалося б через несподіване зменшення фіскального тягаря. Найімовірніше, ключове значення мав би той факт, чи дасть змогу домогосподарствам коливання податкового тиску фінансувати споживчі витрати на постійній основі. Адже тимчасові зменшення в зобов'язаннях суб'єктів господарювання та індивідів щодо наповнення дохідної частини бюджету вірогідно постануть додатковим джерелом заощаджень. Таким чином, за неокласиками, розробники кейнсіанських моделей недооцінюють інерцію споживчої поведінки платників податків через різні способи змін їхніх доходів.

²⁶⁶ Там само. Lucas Robert E, Jr. *Studies in Business-Cycle Theory*. MIT Press. 1981. 300 p. Lucas R.E., Jr. *Methods and Problems in Business Cycle Theory*. Jr. *Journal of Money, Credit and Banking*. 1980. Vol. 12 (4, Part 2: Rational Expectations). P. 696–715; Lucas R.E., Jr. *Studies in Business-Cycle Theory*. Jr. Cambridge: MIT Press, 1981. 300 p.

Поточне скорочення рівня податкових доходів бюджету супроводжується ризиками зростання бюджетного дефіциту, а також підвищення в майбутньому рівня боргового тягара для фінансування втрат з обслуговування боргу. Тому, одночасно з позицією кейнсіанців, що тимчасові зменшення податків стимулюють сукупний попит, за концепцією раціональних очікувань, усвідомлення економічними агентами ймовірності зростання податків насправді може спричинити скорочення повсякденного загального споживання. Однак припущення стосовно введення пільгових режимів для підприємницької діяльності можуть зумовлювати поведінкові наслідки, аналогічні посиленню тиску фіскальних зобов'язань. Зокрема, наявність тимчасових інвестиційних податкових знижок може спричинити очікування майбутнього зміцнення фіскальних підойм впливу на дохід від капіталу і, відповідно, зменшення прибутковості поточних інвестицій як імовірних джерел генерування доходів. Пільги щодо довгострокових капіталовкладень протягом певного часу можуть призвести до відтермінування інвестування, запланованого в коротко- та середньостроковому періодах. Тимчасовий характер податкових виключень може стати істотним фактором впливу на попит. Такий сценарій не варто відкидати, адже в разі реалізації вказаних його складових незначний позитивний вплив на споживання буде зведено до мінімуму. Можна погодитись із тим, що кейнсіанські підходи не завжди враховують мінливий характер очікувань домогосподарств та підприємців залежно від кон'юнктурних обставин. Саме тому і піддається сумніву думка, що інвестиційні пільги, які нібито економлять наявні ресурси, одразу сприятимуть збільшенню довгострокових витрат.

Будучи суттєвим фактором поповнення доходних джерел, податкова політика впливає на стабільність СЕС, визначає можливості регіонального регулювання, об'єднує або протиставляє носіїв економічних інтересів у ринковому конкурентному середовищі. Загалом відповідні функції податків, різноманітних зборів, мит тощо реалізуються в межах державного регулювання фінансових відносин, пов'язаних із процесом розподілу й перерозподілу доходів. У свою чергу, система податкових ставок та пільг, фіскальних кредитів і відрахувань, фінансових санкцій та

преференцій як інституціональна складова єдиного процесу відтворення справляє зворотний стимулюючий вплив на розвиток регіонів і галузей, коли одночасно зі зростанням активності одних виробництв стримується розвиток інших. У контексті взаємовідносин держави з окремими суб'єктами господарювання найчастіше використовуються управлінські інструменти тієї чи іншої мотиваційної спрямованості. Різні способи формування та здійснення фіскальних внесків охоплюють регулювання оплати праці, а також структуру сукупного попиту, від якого багато в чому залежать співвідношення між витратами виробництва й ціною продукції, а також загальний рівень ділової активності. Наприклад, серед дестимулюючих складових підфункцій податкового навантаження, пов'язаних із підтримкою національних виробників, слід вказати такі протекціоністські заходи, як високі імпорتنі мита. Отже, взаємозв'язок стимулюючої й розподільчої функцій податків має велике значення при реформуванні державної економічної стратегії з метою дотримання структури і пропорцій суспільного відтворення, зростання платоспроможного попиту населення, а також змін у політиці розвитку окремих галузей, нагромадження капіталу, ресурсозбереження та ін.

Вплив держави на відтворювальні процеси загалом і розвиток певних сфер зокрема здійснюється в податковій практиці більшості країн за допомогою платежів за користування природними ресурсами з одночасним формуванням галузевих та інших фондів. У свою чергу, прямі податки можуть скорочувати власні джерела фінансування збільшення виробництва товарів і послуг, оскільки зі складу виручки підприємців на користь держави вилучаються певні частки доходу. Відповідно, непрямі податки, будучи автоматично перекладеними на покупця, не повинні негативно впливати на можливості підприємств щодо розширеного відтворення. Однак у реальних умовах виробники не відчують тягара непрямих податків лише у формі надбавок до вартості продажу в складі саме рівноважних цін.

У зв'язку з тим, що практично всі фінансові операції підприємців прямо або опосередковано призводять до певних податкових наслідків, поведінка суб'єктів господарювання багато в чому визначається оцінкою ймовірного збитку внаслідок виникнення

необхідності сплати обов'язкових платежів. У результаті управлінські рішення, залежно від сфери контрактних відносин, приймаються, виходячи із ситуативної взаємодії різнорівневих елементів інституційної структури оподаткування з нормами бізнес-діяльності: маркетингової, організаційної, виробничо-збутової, інвестиційної та ін. Таким чином, об'єктивні причини прагнення до вивільнення оборотних коштів шляхом скорочення податкових платежів спричиняють так зване податкове планування. При цьому вибір конкретних шляхів зменшення фіскального навантаження – або в суворій відповідності до законодавства, або поза правовим полем – багато в чому залежить від практики правозастосування під час проведення контрольних заходів та розгляду скарг платників податків. Ідеться про можливості врегулювання суперечок: добровільного, на партнерських засадах, або примусового, у рамках судових розглядів, а також реалізації адміністративної, кримінальної відповідальності і т. ін. Позовні справи в судах часто супроводжуються вкрай негативними наслідками через втрати часу, ділової репутації, людських і фінансових ресурсів. Поліпшення якості правових актів фіскальних органів, підвищення ефективності інституту досудового врегулювання податкових суперечок мають сприяти скороченню числа справ про оскарження вказаних актів.

Методологічна база та інструментарій податкового планування базуються на застосуванні податкових пільг, трансфертного ціноутворення, асиметричного спотворення інформації за допомогою використання прогалін у законодавстві, а також підходів бюджетування у визначенні обсягів обов'язкових платежів. Зниження податкового тягаря в поточних ситуаціях і в тривалій перспективі пов'язане з різноманітними способами, які ґрунтуються на особливостях суміжного законодавства. Так, практика застосування методів трансформації відносин передбачає заміну одних господарських правовідносин, оподаткування результатів яких відбувається за підвищеними ставками, на інші – близькі, однорідні правовідносини, що мають пільговий режим оподаткування, при цьому економічна сутність господарської операції залишається незмінною. Подібно до методу трансформацій, поділ відносин передбачає дроблення одного самостійного складного відношення на

ряд простих господарських операцій. Для уникнення ризиків визнання контрактів недійсними заміна не повинна містити ознак удаваності або фіктивності, тому заміщенню в цьому випадку, як правило, підлягає весь комплекс прав і обов'язків, тобто правовідносини, а не тільки формальний аспект угоди. Наприклад, заміна внутрішнього договору поставок продукції на експортний режим дає змогу використовувати нульову ставку ПДВ замість діючої для реалізації товарів у межах митних кордонів тієї чи іншої країни. Також існує практика заміни договору купівлі-продажу основного засобу на договір лізингу. Поділ договорів купівлі-продажу майна на, власне, договір купівлі-продажу і договір на надання інформаційно-консультаційних послуг спричиняє суттєве зменшення податкових зобов'язань.

Оскільки термін сплати більшості податків тісно пов'язаний з моментом виникнення об'єкта оподаткування та календарним періодом (місяць, квартал, рік), застосовується відстрочення податкового платежу. Наприклад, покупець, перерахувавши кошти за придбану продукцію в останній день поточного періоду, може включити витрати на її придбання до складу витрат цього періоду, хоча продукція буде отримана й використовуватиметься в наступному періоді, а також може в поточному періоді провести податкові відрахування за ПДВ. Організація-продавець, у свою чергу, отримавши оплату, відобразить її вже в наступному звітному періоді й, тим самим, відстрочить сплату податку на прибуток і ПДВ, що в кінцевому підсумку сприятиме збільшенню оборотних коштів організації.

Аналогічні процедури супроводжують практику прямого скорочення об'єкта оподаткування, делегування податкової відповідальності підприємству-сателіту. Не менш поширеною є діяльність, пов'язана з прийняттям облікової політики, з максимальним використанням наданих можливостей для зниження розміру податкових платежів, а також застосування законодавчо встановлених пільг і преференцій для різних галузей народного господарства і груп платників податків. Зміна юрисдикції збутового управління або центру прийняття управлінських рішень підприємства у вигляді заснування самостійної юридичної особи чи перенесення ділової активності в простір зони пільгового режиму

оподаткування також належить до відомих способів мінімізації сплати обов'язкових платежів. У світовій практиці податкового планування поширилось використання методу оптимізації через реєстрацію посередницьких компаній у так званих офшорних зонах, які надають податкові пільги організаціям, котрі фактично провадять діяльність поза їхніми межами, замість сплати разових та періодичних платежів.

Масштаби застосування з боку платників податків механізмів мінімізації податкового тягаря здебільшого залежать від ефективності превентивних заходів, а також каральних податкових санкцій. У рамках податкових реформ слід координувати глобальні й національні інституційні зміни, дотримуватися рівноважного співвідношення формальних і неформальних правил у бізнесі. Удосконалення міжнародного оподаткування супроводжується концентрацією зусиль світової спільноти у боротьбі проти маніпуляцій, пов'язаних із застосуванням віртуальних валют і цифрових поставок, у непрямому оподаткуванні, внутрішньогруповому і трансферному ціноутворенні. Держави – члени ОЕСР і країни G20 («Великої двадцятки») багато уваги приділяють упровадженню плану BEPS (Base Erosion and Profit Shifting). Із метою запобігання переливанню капіталів у низькоподаткові юрисдикції передбачаються гармонізація податкового законодавства, введення модернізованих правил податкового аудиту. Під час запровадження правил BEPS важливим нововведенням стала імплементація в нормативні документи урядів наднаціональних норм, які передбачають обов'язкову публікацію фінансової і податкової звітності великими мультинаціональними групами з дочірніми компаніями. Заходи, аналогічні плану BEPS, шляхом укладення відповідних міжнародних договорів або внесення змін у чинні міжурядові угоди послідовно імплементуються у всіх країнах світу в рамках боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом та фінансуванням тероризму.

Після глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. проблеми самовідтворення СЕС та багатьох їхніх складових, до яких також належить бюджетно-податкова сфера, перебувають у центрі уваги економічної науки. Дедалі частіше по-новому звучать думки

Й. Шумпетера про необхідність зв'язку проведених досліджень із реальністю та опори на конкретні економічні факти, явища й процеси²⁶⁷. Адже такі тенденції, як деградація і руйнація, можна вважати невід'ємною складовою змін організацій, корпорацій, комплексів, тобто інституційних структур різного рівня. Одночасно відбуваються процеси відтворення суспільства: силам розпаду протидіють компенсаційні механізми заповнення втрат матеріальних, людських, інформаційних ресурсів. Безумовно, все це потребує обґрунтування й упровадження інноваційних підходів до управління змінами СЕС, маючи на увазі просторово-часовий вимір розвитку цілісних сукупностей взаємопов'язаних соціальних та економічних інститутів і на державному, і на корпоративному рівнях. Слід адекватно зіставляти різну вартість фінансових, матеріальних та трудових ресурсів як у географічному вимірі, так і з урахуванням особливостей етапів економічних та політичних циклів у національному й глобальному масштабах.

З точки зору напрямів реформування засад взаємодії певних суб'єктів й агентів у рамках сучасних СЕС варто наголосити, що їх фінансові відносини в перспективі дедалі більше залежатимуть від особливостей виробництва, розподілу та споживання матеріальних і нематеріальних ресурсів, товарів, послуг. Тобто тотожними до концептуальних положень відтворення, здатності до розвитку СЕС можна вважати поняття «економічний потенціал», «фінансовий простір» тощо. При цьому, як правило, розглядаються або ймовірні сценарії досягнення певного результату за наявності суттєвих обмежень, або сукупність ресурсів, що характеризують величину, зміст і рівень використання зовнішніх та внутрішніх можливостей, резервів.

Відтворювальні процеси капіталізації комерційних організацій стимулюють розвиток ресурсних ринків регіонів, зростання їхнього інвестиційного потенціалу, впливають на зміну рівня життя населення через розвиток соціально-економічних регіональних систем і процесів. Для великих корпорацій істотними мотиваційними чинниками

²⁶⁷ Єфименко Т.І., Леоненко П.М. Наукова творчість Й.А. Шумпетера як інноваційна діяльність і сучасність. *Фінанси України*. 2013. № 12. С. 7–20.

інвестиційної поведінки є територіальні відмінності в рентабельності капіталовкладень, розмірі ринку, витратах факторів виробництва та зміні валютного курсу. У сукупності умов позаекономічної мотивації можна виокремити обставини, пов'язані з культурою ведення господарства, статусом у зовнішньому середовищі, соціальним розвитком організації. Варто звернути увагу на відмінності в діапазонах інвестиційних інтересів: відносно вузький між учасниками корпоративного виробництва та доволі широкий – серед інших стейкхолдерів (кредиторів, сторонніх споживачів інвестицій, держави і т. ін.). Необхідні спільні зусилля всіх зацікавлених сторін, насамперед інститутів державної влади, спрямовані на створення механізму консолідації, узгодження інтересів і мотивів у бюджетно-податковій сфері.

Специфіка формування ланцюгів створення цінності в різних типах економічних систем, структурні особливості відтворювально-функціональних форм національного продукту істотно впливають на вибір стратегії державного економічного розвитку. Разом із тим основою процесів розподілу і перерозподілу доданої вартості, як зазначалося, залишається фіскальна політика. Інституційна організація економічних систем різних типів має певний набір атрибутів, що залежать від ступеня замкненості внутрішніх ринків, характеру їх взаємозв'язків із глобальним оточенням, від структури кластерів галузей суспільного виробництва з урахуванням домінуючих технологічних укладів. Відповідно до того, якою мірою державне регулювання впливає на розподіл ресурсів між виробничою і відтворювальною діяльністю, можна з упевненістю прогнозувати ступінь стійкості, збалансованості СЕС різного рівня.

Обсяг і структура фінансового забезпечення, поряд з інституційними трансформаціями й структуризацією виробництва, великою мірою визначають рівень та ефективність функціонування регіональних і національних економік. Виклики глобальної кризи, зумовлені макроекономічними та фінансовими дисбалансами, потребували посилення інституційних складових державного управління, створення антикризових механізмів стабілізації, що базуються на формуванні резервів для забезпечення всіх елементів стійкості СЕС, насамперед регулятивних фінансових, фіскальних. Соціально-економічні перетворення, задоволення потреб споживання

відбуваються в умовах обмеженості природних, матеріальних і фінансових факторів виробництва, недосконалості організації ринкових механізмів у світі, країнах та їх регіонах, дефіциту адекватних механізмів управління розвитком суб'єктів господарювання. Загалом конкурентоспроможність СЕС, рівень добробуту населення залежать, зрештою, від обґрунтованих можливостей нарощування економічного потенціалу як матеріального чинника суспільного виробництва. Динаміка господарського відновлення у глобальному, національному, регіональному вимірах, а також на мікрорівні супроводжується розширеним репродуктивним відтворенням усіх складових СЕС із різноманітними мультиплікативними ефектами їх капіталізації. Водночас фундаментальний процес збільшення вартості, прирощення цінності активів економічних агентів на макро-, мезо-, мікрорівнях у результаті зростання їхньої ефективності відбувається в умовах лімітованих ресурсних позицій. Відтворювальний потенціал можна розглядати і як соціальну категорію, оскільки основні цілі його нарощування спрямовуються на інклюзивний розвиток. Як наслідок, ступінь задоволення потреб суспільства перебуває у постійній залежності від ресурсозабезпечення, загального рівня накопичених знань, досвіду, відкриттів, кваліфікації кадрів, освоєння нових технологій, організації виробництва та матеріально-технічної бази.

Забезпечення рівноважного стану відновлювальних процесів на мікро- і макрорівні залежить від того, наскільки ефективно держава використовує податкові підйоми та стимули, бюджетні правила і норми підтримки господарської діяльності з урахуванням просторово-часових характеристик різних етапів розвитку. У цьому контексті особливого значення набувають механізми формування дохідної та видаткової частин бюджетів усіх рівнів управління, застосування боргових інструментів, що пов'язані з характерними особливостями відносин власності, якісно-кількісними індикаторами розвитку інститутів грошового господарства, вартісною структурою ВВП, іншими вимірювачами відповідно до застосовуваної ієрархії та форм економічних макро- і мікропоказників. Розширене відтворення капіталу припускає вбудовування регіональних систем у зовнішні системи, логістику руху корпоративних необоротних активів. Це передбачає створення

таких умов, за яких на території було би вигідно активізувати процеси капіталовкладень, а також генерування на їхній основі власних ланцюжків створення вартості. У результаті можна очікувати підвищення конкурентоспроможності регіонів, що є базовим чинником економічного зростання.

Фіскальні регулятори широко використовуються для стимулювання інтенсивного зростання, адже об'єктивними складовими розвитку економічних систем, що впливають на їхню стійкість і конкурентоспроможність, є збільшення науково-технічного потенціалу виробничої бази підприємств, упровадження нових технологій. При цьому понятійні сутності таких термінів, як «процес», «операція», неминуче пов'язані й з просторовими, і з часовими обставинами проведення реформ, котрі особливо важливо враховувати під час удосконалення наднаціональних норм і правил, насамперед у рамках динамічних змін у світовій фінансовій архітектурі, менеджменті мультинаціональних корпорацій (МНК) тощо. Суб'єктами відтворення грошових джерел постають комерційні банки, страхові компанії, інвестиційні фонди та інші інституції, головною функцією яких є забезпечення процесів переливання капіталів і в міжгалузевому, і в міжрегіональному, просторовому аспектах. Їхні основні завдання: виконання розподільних функцій і фінансове забезпечення розв'язання завдань комплексного соціально-економічного розвитку; регулювання руху грошових потоків між підприємствами, бюджетами всіх рівнів та банківською системою; підвищення ефективності використання коштів у процесі кредитування й обігу. Фінансово-кредитні установи як каталізатори комерційної діяльності не тільки відіграють роль посередників між підприємствами, а й підтримують процеси загального обігу, відтворення в межах системи ринкових відносин. Випереджальне, порівняно з реальним сектором економіки, зростання великих МНК супроводжується створенням нових можливостей у регулюванні фінансових інструментів для розподілу капіталу між конкуруючими способами використання ресурсів у секторальному аспекті. Водночас, поряд із коштами підприємств та організацій різних форм власності, основними джерелами кредитно-грошового забезпечення, поза сумнівом, залишатимуться бюджети всіх рівнів, що потребує поступових змін у сфері середньо- та довгострокового ризик-

орієнтованого управління державними фінансами з послідовною імплементацією світових стандартів.

9.2. Роль державних фінансів у забезпеченні стійкого розвитку національної економіки

Ступінь стабільності відтворювальної динаміки кожної національної СЕС залежить від багатьох чинників. Тому власні повноваження держави спрямовуються на забезпечення стійкого інноваційного піднесення економіки, зростання життєвого рівня громадян. Вагомою підмогою досягнення визначених цілей є передбачувана та послідовна бюджетно-податкова політика, орієнтована на розв'язання стратегічних завдань сталого розвитку. В межах фіскального простору методологічні засади та інструменти перерозподілу фінансових ресурсів, що регулюють дохідну і видаткову складові бюджетів усіх рівнів, мають бути побудовані на засадах справедливості, транспарентності з мінімальними трансакційними витратами й скеровані на високий рівень синергійної результативності. У середньостроковій перспективі необхідно впроваджувати заходи, спрямовані на скорочення дефіциту операцій сектора загального державного управління (СЗДУ) і зниження темпів приросту державного боргу з подальшим утриманням цих показників на рівні, рекомендованому для країн Європейського Союзу.

В умовах глобалізації загрози дестабілізації економіки перехідного періоду для транзитивних країн пов'язані із загостренням конфліктів інтересів при впровадженні радикальних інновацій, коли боротьба за ринки часто супроводжується хронічним браком попиту й системним безробіттям. Воєнно-політична напруженість, періодичні колапси експортних ринків спричиняють ризики, подолання яких найбільш імовірно за сценаріями асиметричного технологічного прориву з використанням власних унікальних особливостей. Фіскальні інтереси суб'єктів становлять пряму чи опосередковану вигоду кожної сторони відповідних взаємовідносин. Пошук консенсусу ґрунтується на узгодженні визначених завдань, функцій держави з цілями та діями суб'єктів господарювання стосовно збільшення доходу без підвищення трансакційних витрат. Через інституційну інфраструктуру відбуваються компроміси зацікавленості, вони є

складовою господарських відносин і стимулюють розвиток СЕС за допомогою управлінських важелів, до яких належать бюджетно-податкові регулюючі інструменти.

Різним країнам властивий неповний збіг короткотермінових і стратегічних (довготермінових) інтересів держави та суб'єктів підприємництва. Останні націлені на стале зростання економіки та є спільними для всіх учасників економічних відносин. При цьому бізнес здебільшого зацікавлений у стабільному інституційному середовищі для праці та розвитку, а державний апарат – у зростанні економіки й зменшенні кількості працездатних утриманців. Короткострокові фіскальні інтереси влади і підприємців, як правило, не збігаються, оскільки для комерційного сектору важливе зменшення непродуктивних, за його оцінками, витрат, а на державний апарат впливають чинники короткотермінових фіскальних завдань стосовно максимізації податкових надходжень. Превалювання державних інтересів над приватними має нівелюватися створенням для ведення бізнесу суб'єктами господарювання сприятливого середовища, зменшенням їхніх транзакційних витрат. На підставі аналізу співвідношень інтересів і витрат, що формують опортуністичну поведінку економічних агентів, упроваджуються способи та інструменти досягнення компромісів між суб'єктами різних форм власності, розробляються перспективи узгодження різних аспектів їхнього світогляду в інституційному середовищі. Подальше оновлення національних стратегій управління державними фінансами має враховувати еволюцію в коротко- та середньостроковому періодах інтересів учасників економічних відносин у межах фіскального простору, яка спричиняє неоднакові наслідки в країнах, котрі відрізняються соціально-економічними умовами та визначеними пріоритетами.

Таким чином, управлінські конфігурації у сфері державних фінансів завжди мають бути орієнтованими на загальні цілі суспільного піднесення та досягнення балансу інтересів усіх груп економічних агентів. Як зазначалося, складові вказаних механізмів здебільшого являють собою сукупності методів, фінансових технологій та підойм, за допомогою котрих держава бере участь у процесах формування й використання фондів грошових ресурсів, потоків капіталів і доходів, поведінки суб'єктів господарювання.

Найважливішими серед таких засобів впливу є податки, різноманітні преференції, державні асигнування, субсидії, субвенції, дотації, трансфертні платежі, тобто елементи державних доходів і видатків. Саме їм свого часу значну увагу приділяв Дж. М. Кейнс²⁶⁸ – як таким, що регулюють сукупний попит, а отже, й розподіл, перерозподіл, використання ВВП. Як зазначалося в попередньому параграфі, у працях цього видатного вченого та державного діяча обґрунтовано використання фіскальної політики в ролі практичного інструменту антикризового регулювання економіки. Дослідник узагальнив теоретичні засади інституційних переваг застосування антидепресивних функцій бюджетних видатків у межах короткострокового періоду. Результативність таких підойм була підтверджена у США в 1930-х роках, під час виходу країни з Великої депресії.

У низці емпіричних досліджень показано²⁶⁹, що багато видів послуг, які надає держава, або здійснюваних нею витрат мають велике значення для розвитку економіки. До найефективніших напрямів бюджетних витрат належать: забезпечення безпеки й законності, надання послуг загальної освіти, інвестування в розвиток інфраструктури – завдання, які приватний сектор не береться повною мірою розв'язувати самотійно. Як відомо, аналіз моделей ендегенного зростання, що враховують позитивну роль державних витрат у підвищенні ефективності приватного сектору і/або накопиченні людського капіталу²⁷⁰, дав змогу зробити висновок про існування оптимальних «розмірів держави» (тобто відношень бюджету розширеного уряду до ВВП), виражених залежно від обраної моделі державного устрою, характеру передбачуваного впливу величиною доходів або витрат тощо.

Безперечно, одним із найпоширеніших наслідків браку універсальних рецептів запобігання ринковим диспропорціям,

²⁶⁸ Keynes J.M. The General Theory Of Employment, Interest, And Money. Create Space Independent Publishing Platform (November 15, 2011).168 p.

²⁶⁹ Easterly W.,Rebelo S. Fiscal Policy and Economic Growth: An Empirical Investigation. *CEPR Discussion Paper*. 1994. № 8.

²⁷⁰ Corsetti G., Roubini N. Optimal Government Spending and Taxation in Endogenous Growth Models. *NBER Working Paper* 5851. 1996. Jfc 5851.

факторам невизначеності та ускладненості розвитку СЕС у будь-якій країні світу є те, що запланованих результатів трансформацій сфери управління державними фінансами (УДФ) практично ніколи не вдавалося досягнути. Ми неодноразово привертали увагу до думки відомого вченого А. Хілмана, що “однією з найважливіших функцій держави є гарантія конкурентності ринку... Держава за умови мінімального втручання у функціонування ринків забезпечує сертифікацію приватних прав власності та захист життя й майна за допомогою примусової сили закону”²⁷¹. У працях дослідника підкреслено значущість проблеми створення суспільних благ, коли ринки не завжди є ефективними з точки зору функціонування структур, що ставлять цілі надання конституційно гарантованих послуг, які забезпечують вигоду широкому колу громадян. Мається на увазі вирішення проблем забезпечення національної безпеки, освіти та охорони здоров’я, створення транспортної інфраструктури тощо²⁷². Тому саме такі завдання постають пріоритетами урядів при визначенні ролі державних фінансів. Відповідно, системні дисбаланси, які спотворюють усталені відносини на всіх рівнях економічного простору, – від регіонального до глобального, потребують модернізації управління змінами, пов’язаними з явищами нестабільності. Відомий американський учений П. Друкер²⁷³ наголошував, що антикризовий менеджмент необхідно будувати з урахуванням не тільки економічного, а й соціального, екологічного вимірів суспільства. Як зазначалося в підрозділі 9.1, певні поведінкові фактори, зокрема очікування економічних агентів, довіра споживачів до фінансових та інших економічних інститутів, а також перехід до постіндустріальних, інформаційних засад існування людства, призводять до виникнення низки диспропорцій, викликаних, у тому числі, порушенням балансів міжсекторних взаємозв’язків, надлишком віртуальних грошей і т. ін. Тому

²⁷¹ Hillman A.L. Public Finance and Public Policy: Responsibilities and Limitations of Government. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. Р. 1–61.

²⁷² Сфименко Т.І., Конопльов С.Л. Інституціональні аспекти реформування державних фінансів. *Фінанси України*. 2016. № 6.

²⁷³ Peter F. Drucker The Practice of Management. HarperBusiness; Reissue edition (October 3, 2006). 416 p.

регулювання контрактних відносин у межах змішаного економічного устрою потребує врахування в процедурах УДФ сучасних тенденцій щодо права прийняття рішень національними урядами з питань підтримки суверенітету країн, уникнення ризиків безпеки, встановлення раціонального співвідношення централізованого й непрямого індикативного регулювання. До речі, слід мати на увазі, що структура дохідної частини бюджетів транзитивних економік істотно відрізняється від складу державних доходів у розвинутих країнах. Наприклад, у багатьох випадках розміри спеціальних ресурсних податків у видобувному секторі часто не відповідають величині реальної ренти, що, крім іншого, зумовлює збереження сировинної орієнтації деяких СЕС.

Теоретичні засади шляхів подолання впливу різноманітних детермінант деформацій інститутів на процеси управління змінами у сфері УДФ обґрунтовані представниками різних шкіл економічної та фінансової науки, у тому числі в межах неoinституціонального напрямку. Зокрема, ідеться про те, що інклюзивне зростання, позитивна стійка динаміка продуктивності й інвестицій є досяжними лише через позбавлення від боргового тягаря. У працях таких відомих українських науковців, як О.Г. Білорус²⁷⁴, В.М. Геєць²⁷⁵, А.А. Гриценко²⁷⁶ та ін., до подібних ризик-факторів віднесено опортуністичну поведінку суб'єктів господарювання, рейдерство, корупцію, непродуктивний вплив капіталу, зростання ознак тіньової парадержави. Відомий громадський діяч і вчений Дж. Малган обґрунтовує необхідність зміцнення прозорості в державному управлінні²⁷⁷. Інші дослідники доводять, що «логіка

²⁷⁴ Білорус О.Г. Економічна глобалістика. Світ-система глобалізму: моногр. Київ: Ун-т «Україна», 2016. 536 с.

²⁷⁵ Геєць В.М. Економіка України: ключові проблеми і перспективи. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 1. С. 7–22.

²⁷⁶ Гриценко А.А. Институциональная политическая экономика: предмет, методология, содержание. Saarbrücken (Германия): LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 516 с.

²⁷⁷ Mulgan G. *The Art of Public Strategy: Mobilizing Power and Knowledge for the Common Good*. Oxford University Press, 2010. 320 p. (Reprint edition).

належної поведінки» формується за участю рівноцінної взаємодії осіб із соціальними сигналами та матеріальними стимулами²⁷⁸.

На тлі явищ зростання ринкової турбулентності одна з основних суперечностей відтворювальної динаміки, пов'язаних із ослабленням внутрішніх спонукальних мотивів до саморозвитку основних секторів економіки, вирішується за допомогою конкуренції. Регулювання цих та інших невідповідностей у суспільному житті повинне ставати предметом системного державного управління з урахуванням національної специфіки. Пожвавлення матеріального виробництва поряд зі стимулюванням сукупного попиту на товари власного виготовлення можна забезпечити фінансуванням відтворення і розв'язанням проблеми неплатежів за допомогою державного бюджету. Однак характерні для кризових етапів у рамках циклічного розвитку бюджетні скорочення, як правило, не дають змоги зміцнювати ресурсне забезпечення суспільного виробництва товарів та послуг. Відповідно, через низький рівень життя населення в такі періоди знижується споживчий попит, виснажується обсяг накопичених заощаджень, які можна було би залучати до процесів інвестування. Тому ще раз підкреслимо необхідність поширення інституту довіри, а також активного діалогу в партнерських відносинах держави та приватного сектору стосовно використання бюджетної підтримки відтворювальної динаміки з метою забезпечення конкурентоспроможного соціально-економічного піднесення.

Вкотре варто згадати, що правила функціонування сектору державних фінансів перехідних економік мають оновлюватись у напрямі послідовної гармонізації положень вітчизняного законодавства відповідно до інтернаціональних, ухвалених авторитетними міжнародними організаціями, норм. Тож найважливіші всеосяжні реформістські перетворення в унормуванні фіскальних правил, оподаткування, витрачання бюджетних коштів, боргового навантаження слід орієнтувати на такий спосіб економічного регулювання, де буде збалансовано співвідношення управлінських державних і ринкових підойм з урахуванням принципів

²⁷⁸ March J., Olsen J.P. Democratic Governance. New York: Free Press, 1995

транспарентності, підзвітності, саморегульованості, стимулювання ділової активності тощо²⁷⁹. Стійкість державних економічних систем зазнає тиску глобальних тенденцій фінансіалізації й дестабілізації. Як результат, здебільшого у транзитивних економіках зберігаються на високому рівні загрози дефолтів, ризики відповідальності за умовні зобов'язання, гарантовані урядами. Таким чином, подальше вдосконалення УДФ на тлі поступового скорочення тягара зовнішніх і внутрішніх позик є можливим лише внаслідок усвідомлення необхідності розбудови сильної держави на базі зміцнення співпраці всіх гілок влади з бізнесом із відповідним зростанням ролі інститутів громадянського суспільства. Розвиток окремих галузей та територій, діяльність економічних агентів мають супроводжуватися продуктивним зростанням з одночасною підтримкою належного стану відтворення оборонної, соціально-політичної та культурної сфер.

Позитивні динамічні зміни, пов'язані з постійним поновленням та розширенням виробництва в єдності його пропорцій, форм і відносин, дають змогу повніше задовольняти зростаючі суспільні потреби. Саме подібні відтворювальні ознаки свідчать про розвиток СЕС. У свою чергу, наслідком статичного стану тієї чи іншої системи є її деградація і руйнування. Стійкість економічного піднесення багато років зводилася до забезпечення високих темпів зростання ВВП. Однак, як відомо, протягом тривалих періодів такий показник не може бути однаково високим, тому що зазнає впливу тривалих економічних циклів. Оскільки в інноваційній економіці примноження суспільного багатства визначається збільшенням людського капіталу, приріст ВВП є не самоціллю, а тільки засобом соціального розвитку.

Ринки не гарантують досягнення соціальної справедливості, тому функціонування владних і регулятивних інститутів має бути спрямовано на розбудову чесного та справедливого середовища ведення бізнесу. Тобто, з одного боку, для задоволення споживчого попиту необхідно підтримувати наявність у ринковому середовищі достатнього обсягу товарів і послуг, з другого – пам'ятати, що саме специфічні риси ділової активності економічних агентів формують

²⁷⁹ Єфименко Т.І. Концептуальні засади подальшого розвитку системи управління державними фінансами. *Економіка України*. 2017. № 3.

пропорції і співвідношення розподільчої та перерозподільної фаз суспільного відтворення.

В умовах відкритої економіки на динаміку доходів і видатків бюджету, крім факторів ділової активності та продуктивності праці, значною мірою впливають коливання національних валют, підвищення процентних ставок, кон'юнктурні зміни цін на паливно-енергетичні ресурси. Відтак, незважаючи на зовнішні та внутрішні загрози порушення рівноваги СЕС, держава несе відповідальність за збір податків і перерозподіл доходів через бюджети всіх рівнів.

Транспарентність повинна стати одним із головних чинників розвитку інститутів добропорядності, невід'ємною умовою еволюції кожної економічної системи як на макрорівні, так і в рамках контрактних відносин окремих суб'єктів. Ідеться про залучення громадянського суспільства, індивідуумів до прийняття управлінських рішень, пов'язаних із захистом національних інтересів країни. В оцінках потенційної спроможності владних структур підтримувати незалежну господарську політику країни та її геополітичне положення у світі, з урахуванням необхідності адаптації до ситуації невизначеності, важливо забезпечувати присутність експертного співтовариства, що представлятиме професійні, недержавні організації, наукові установи. Дотримання принципів прозорості особливої ваги набуває в міру становлення та розширення ринкових відносин.

Інституційні зміни в країнах із транзитивною економікою мають сприяти зміцненню державних можливостей протидіяти загрозам і викликам постіндустріального розвитку шляхом підвищення ефективності й результативності управління, а також створення відповідних умов, зокрема правових, що виключають криміналізацію економічних відносин. При вирішенні проблем імплементації принципів транспарентності в регулювання контрактних, господарських відносин з активним використанням світового досвіду в країнах із ринками, що формуються доцільно орієнтуватися на сучасні, перевірені практикою, науково обґрунтовані підходи.

Під прозорістю в загальному розумінні мається на увазі максимальне уникнення асиметрії інформації, насамперед у політико-економічному контексті. Ідеться про законодавчо

закріплену систему відносин між органами різних гілок влади, включаючи механізми цілепокладання та прийняття рішень, якість і періодичність публікації статистичних даних. Відкритість політики, що проводиться, у процесуальному й операційному аспектах передбачає повне розкриття намірів, а також регуляторних процедур різних державних структур через анонсування поточних змін із подальшою публікацією об'єктивних оцінок результатів діяльності.

Комплекс заходів щодо забезпечення транспарентності у сфері державних фінансів відповідно до стратегічних національних інтересів слід орієнтувати з урахуванням необхідності вирішення довгострокових проблем: підвищення конкурентоспроможності економіки, завоювання нових ніш на товарних і фінансових ринках; зростання добробуту, якості життя; визнання вітчизни у світовому цивілізаційному просторі як демократичної країни, що динамічно розвивається, спираючись на спадщину багатовікової культури і традицій. Зазначені напрями слід розглядати в рамках піднесення національних підсистем матеріального виробництва, промисловості та сільського господарства, фінансового сектору, фіскальних механізмів, що забезпечують приплив достатнього обсягу коштів до державного й місцевих бюджетів. Конкретні дії і плани відповідних заходів повинні спиратися на організаційно-правові інституції, які формують і реалізують прийнятну для всіх верств населення політику.

Рух фінансових та інших ресурсів має бути скерованим владою відповідно до її конституційних повноважень²⁸⁰. Як наслідок, зусилля держави щодо підвищення рівня життя громадян слід кореспондувати з програмними зобов'язаннями стосовно сталого економічного зростання, повного використання трудового потенціалу країни, легалізації доходів через їх раціональне оподаткування, запровадження системи медичного страхування, «встановлення реального прожиткового мінімуму та вдосконалення методики його розрахунку, що має узгоджуватися зі змінами соціально-економічних умов у країні, а також з необхідністю

²⁸⁰ Єфименко Т.І., Конопльов С.Л. Інституціональні аспекти реформування державних фінансів. *Фінанси України*. 2016. № 6.

переходу до наднаціональних стандартів в умовах зростаючої глобалізації»²⁸¹.

Безперечно, еволюційні вектори теорій економічного розвитку та практики управління суттєво змінилися під впливом об'єктивної потреби в пошуку доказових аргументів щодо використання тих чи інших кількісних вимірів, а також динаміки нестабільності, глобальних і національних криз. Стало повністю очевидним, що ризики невизначеності в майбутньому потребують з'ясування того, як передбачувати зовнішні й внутрішні загрози стійкості соціально-економічних систем. Так, визнані науковою та фаховою спільнотою теоретичні дослідження Дж. Сороса стосовно поширення феномену рефлексивності, що пояснює несподівані підвищення та спади цін на біржах, коливання вартості нерухомості, неочікувану поведінку вкладників банків та ін.²⁸², набули відображення в розповсюджених нині явищах нестабільності, нової економічної реальності, котрі згодом перетворюються в межах різноманітних форм та регіональних просторово-часових локальних особливостей. Таким чином обґрунтовується наявність імовірних припущень з боку учасників фінансових ринків щодо тенденцій цінових змін.

У межах поновлювальних циклів розширеного відтворення національних СЕС, які постійно взаємодіють, репродукуються виробничі послуги та природні ресурси, безперервно рухаються потоки грошових засобів. У рамках загальної ринкової інфраструктури, її інституційних регулятивних складових ключова роль належить кредитно-фінансовим механізмам безперервної підтримки матеріальних та трудових джерел інвестиційних процесів. Важливість координації глобальних і державних, політичних та економічних інтересів насамперед пов'язана з викликами щодо гармонізації зусиль стосовно ліквідації невідповідностей у нормативно-правовому середовищі країн, котрі мають на меті загальні завдання інклюзивного піднесення і продукують цільові підйоми їх реалізації. У такому контексті на світовому рівні концентрується увага на необхідності поширення

²⁸¹ Єфименко Т. І. Фіскальний простір антикризового регулювання. Київ: ДНУ "Акад. фін. управління", 2012. С. 203.

²⁸² Soros G. *The Alchemy of Finance*. Hoboken, N.J.: J. Wiley, 2003. 416 p.

інтернаціонального регулювання процедурних питань централізації та концентрації багатства, діяльності фінансових посередників і транснаціональних компаній, створення єдиних баз даних для прийняття рішень у державному секторі економіки.

Інноваційне регулювання фіскального простору державних фінансів постійно еволюціонує на міжнародному та державному рівнях. Тому одним із головних завдань влади постає потреба у створенні й постійному оновленні адекватних підходів до ризик-менеджменту з урахуванням загроз кризових явищ на різних етапах циклічного розвитку. Разом із поточними та періодичними перетвореннями мають відбуватися якісні трансформації стосовно підвищення прозорості й керованості дохідних частин бюджетів усіх рівнів, а також наявності відповідних завдань, які відображатимуть цільові кількісні та якісні показники сталого піднесення. Сучасні технології фінансування дедалі більше орієнтуватимуться на дотримання принципів підзвітності та транспарентності руху фінансів за допомогою впровадження бюджетування, спрямованого на результати, згідно з визначеними пріоритетами і встановленими прогнозами продуктивності витрат у середньостроковій перспективі. Розрахункові передбачення стосовно обсягів залучення коротко- й довгострокових ресурсів для формування джерел розвитку всіх без винятку стейкхолдерів незалежно від форм власності, котрі працюють у різних секторах економіки, включаючи державний, за посилення ускладнення й невизначеності глобального середовища потребують постійного моніторингу фіскальних та монетарних очікувань суб'єктів підприємництва.

Спроможність управлінських структур різних гілок влади, а також недержавних організацій швидко диференціювати прогнозні чинники невизначеності процесів розвитку вочевидь підвищуватиме результативність регулятивних важелів. Заходи протидії порушенню рівноваги на рівні національного економічного простору мають ураховувати потенціальні можливості стабілізаційних ресурсів фінансового й реального секторів, а також відмінності соціальної, грошово-кредитної, фіскальної політик. Під час оцінювання безпечності рівня державної та корпоративної заборгованості слід брати до уваги ситуативні зміни на світових товарних та фінансових ринках, стан

платіжного балансу, а також ступінь відкритості національних господарських систем. Для уникнення інформаційної асиметрії при проведенні такого аналізу на макро- та мікрорівні необхідно використовувати визначені міжнародними й національними стандартами індикатори статистичної, фінансової, нефінансової звітності суб'єктів підприємництва незалежно від форм власності.

У перехідних економіках, з огляду на ризики незбалансованості, потенціал державних фінансів стає інституційною основою багатьох аспектів антикризового управління: у міжнародних операціях на мегарівні, у секторальному розрізі, менеджменті регіонального самоврядування тощо. Про це свідчить той факт, що останніми роками кількість суверенних утворень із затвердженими на міждисциплінарному рівні фіскальними правилами і середньостроковим бюджетуванням у групі країн із ринками, що розвиваються, істотно збільшилася.

Норми формування та використання видатків дають можливість перерозподіляти грошові засоби, які на законодавчій основі виділяються для задоволення суспільних потреб, підвищення якості надання державних послуг. Власне такі характеристики визначають вектори поступу СЕС. Найважливішу роль відіграють ефективні інвестиційні механізми, ключові завдання яких – раціональніше використання ресурсів під час реалізації проектів державних капіталовкладень, підтримка паритету в макроекономічних пропорціях разом із встановленими темпами процесів виробництва. У тісній взаємодії з відтворенням інвестиційних джерел відновлюються трудові ресурси, а також відбувається розвиток найактивнішої частини населення з урахуванням впливу демографічних, природно-кліматичних, соціально-економічних, екологічних, науково-технічних та інших факторів. Кількісні і якісні характеристики трудових ресурсів тісно пов'язані з динамікою створення нових робочих місць, із процесами інформатизації і поширення знань, які відіграють особливу роль у підготовці та перепідготовці кваліфікованих кадрів. Суттєвим чинником стимулювання залучення фахівців до підприємницької діяльності залишається ступінь стійкості забезпечення бізнес-проектів ресурсними джерелами монетарного походження.

Інвестиційний цикл відтворення відображає процес нарощування основної частини економічного потенціалу, його динаміку зумовлюють структурні галузеві та технологічні фактори. З макроекономічних позицій це процес трансформації заощаджень у накопичення й капіталовкладення. У результаті забезпечуються акумулювання й перерозподіл вільних грошових коштів, що спрямовуються на формування фінансових потоків інвестицій. Їхня якісна характеристика визначається: капіталомісткістю сукупного суспільного продукту, особливостями розвитку продуктивних сил, а також соціально-демографічними факторами, котрі впливають на розвиток соціальної інфраструктури. Просторово-часовий обіг довгих грошей тісно пов'язаний з регулюванням руху необоротних активів, амортизаційної політики й відповідного ресурсного забезпечення. Водночас характер інвестиційного процесу багато в чому залежить від стану фінансових ринків, співвідношення попиту та пропозиції на залучення і використання грошей, цінних паперів, деривативів тощо.

Зміцнення стійкості СЗДУ за допомогою програм фіскальної консолідації має бути спрямовано на уникнення загроз зростання витрат на обслуговування державного й гарантованого державою боргу, зокрема у зв'язку з необхідністю фінансового забезпечення відносно високого рівня доходності урядових запозичень. Крім того, з метою запобігання дисбалансам на макрорівні та нарощуванню бюджетного дефіциту варто впроваджувати заходи підтримки ліквідності операцій СЗДУ. Прогнозні обсяги емісії боргових інструментів доцільно узгоджувати з планами руху урядових коштів на казначейських та різноманітних валютних рахунках. Слід мати на увазі, що нестабільність національної грошової одиниці може бути причиною значних позикових ризиків, девальваційно-інфляційного ефекту відставання темпів зростання видатків бюджету від його доходної частини.

Прогнозування взаємодії підойм стабілізації відтворювальної динаміки у фіскальному просторі України з урахуванням її євроінтеграційного вектора має здійснюватися на засадах модернізації економічної політики, реформування відносин власності та контрактних правил. У країнах із транзитивною економікою саме на засадах дотримання принципів

довіри, транспарентності слід формувати суспільні інститути, які охоплюють правову базу, систему правозастосування, організаційні структури й норми поведінки, що дають змогу захищати інтереси громадян, суб'єктів господарювання, суспільства і держави для досягнення узгоджених цілей спільного соціального відтворення і розвитку в умовах мінливого середовища. У сучасних обставинах, як зазначалося, ідеться про сталий розвиток економіки, подолання бідності та корупції, дотримання вищих соціальних стандартів, взаємовигідну співпрацю з міжнародними партнерами.

Також варто проводити системний моніторинг і оцінювання впливу трансакційних видатків на раціональну поведінку економічних агентів, що надзвичайно важливо з огляду на ресурсні обмеження. Виклики, пов'язані з посиленням невизначеності, ускладненістю зовнішнього й внутрішнього ринкових просторів, спричинені макроекономічними та грошовими дисбалансами, потребують послідовної імплементації транспарентних, саморегульованих стабілізаційних механізмів, зокрема у фінансовому адмініструванні, з боку урядових структур усіх рівнів. Відбір і впровадження управлінських моделей та стандартів пристосування до зовнішнього середовища залежать від сукупного впливу результатів імітації «найкращої практики» та ймовірних повторень допущених помилок. Процеси функціонування організаційних шаблонів, рутин – носіїв «спадкової» інформації – супроводжуються кон'юнктурними ризиками. На різних етапах реформування характеристики ефективності та адаптованості не завжди збігаються. Зокрема, тотальна недовіра, ризики корупції призводять до того, що рішення в державній сфері під політичним тиском характеризуються браком раціональності. У свою чергу, поведінкові чинники у взаємодії з екзогенним середовищем справляють на нього зворотний вплив, спричиняючи якісні зміни відповідних критеріальних позицій. В умовах нової економічної реальності удосконалення регуляторних інструментів боргового навантаження на сектор державних фінансів має відбуватися з використанням найсучасніших методів діагностики стану податково-бюджетної та грошово-кредитної сфер. Через загрози глобальної кризи макроекономічні й фінансові дисбаланси

потребують подальшого посилення інституційних регуляторних складових відтворювальних механізмів стабілізації: фіскальних норм і правил, послідовної гармонізації національного та європейського законодавства.

9.3. Фіскальне та монетарне регулювання відтворювальної динаміки ринкових систем у новій економічній реальності

Динамічне оновлення інституційних регуляторних складових та регіональних підойм керованості у фінансовому й монетарному секторах економіки, насамперед у геоекономічному контексті, потребує координації з тенденціями глобальних змін у конфігурації світової фінансової архітектури і явищами нової реальності з урахуванням ризиків нестабільності, негативних наслідків гібридних конфліктів тощо. Для кожного виміру економіки – всесвітнього, макро- та мікрорівня – характерними є сукупності відтворювальних циклів у просторово-часових межах. Їх взаємодія формує умови для ділових відносин між економічними агентами в соціально-економічному середовищі. Процеси всеосяжного відновлення забезпечення й відтворення суспільних благ у межах державного й приватного секторів СЕС у змішаній економіці передбачають взаємодію матеріальних та трудових джерел інвестиційних процесів, включаючи ресурсні підсистеми природного походження і виробничих послуг тощо. Через фінансові механізми соціально-економічної політики національні уряди здійснюють розподіл доходів, ресурсів. При цьому рух кредитно-грошових засобів, супроводжуючи операційну діяльність, в управлінській сфері завжди відображається у вартісному вимірі поряд із низкою негрошових показників. У рамках стабілізаційної функції за допомогою структурних реформ, таргетування інфляції, синергії фіскальної та монетарних політик створюються довгострокові умови стійкості національної грошової одиниці, зростання добробуту й зайнятості населення, зміцнення світової конкурентоспроможності економічних агентів вітчизняного походження.

Феномен відтворення постає жорстким каркасом побудови теоретичних засад соціально-економічного життя на різних рівнях, водночас спостерігається багато дискусій навколо ширшого контексту універсальної теорії самовідтворення — розгляд цього

явища відбувається відносно проблем суспільства на мікро-, мезо- й макрорівнях. Його соціально-економічний аспект протягом ХХ ст. виник одночасно з дослідженнями в рамках математичних та інженерних наук, зокрема, щодо проблем функціонування самовідтворювальних автоматів. Так, Дж. фон Нейман спробував довести існування певної «логіки самовідтворення» – структури і правил роботи таких автоматів²⁸³. Системна методологія передбачає існування універсальних законів організації складних систем, котрим підпорядковуються як механічні пристрої, так і біологічні системи (від клітини до біосфери), а також соціальні системи різного рівня.

Останнім часом світова спільнота приділяє багато уваги технологіям створення інтернаціональних правил за допомогою авторитетних міжнародних організацій, інститутів громадянського суспільства. Так, із метою наднаціонального регулювання, згідно з методологією ООН, аналіз технологічних особливостей відтворювальних елементів у ланцюгах створення доданої вартості варто проводити з урахуванням ресурсних обмежень. Крім природних, фінансових, людських чинників, слід брати до уваги тенденції посилення впливу на процеси прийняття рішень факторів інституціонального характеру, простору і часу.

Глобальні питання регламентування фінансового простору всередині тієї чи іншої соціально-економічної системи перебувають у центрі уваги постійних самітів лідерів держав G20, які періодично проходять у різних країнах. Їхня діяльність спрямована на врегулювання конфліктів інтересів у рамках координації процесів, що відбуваються у світовій фінансово-економічній системі. Наприклад, широко відомі дискусії з приводу пошуку консенсусу і встановлення взаємоприйнятних компромісів у зв'язку з упровадженням Основних принципів ефективного банківського нагляду (Базель III) і Методологічних роз'яснень до Основних принципів²⁸⁴, оновлених у

²⁸³ John von Neumann Theory of Self-Reproducing Automata / ed. and completed by Arthu W. Burks. University of Illinois Press., 1966 – 388 p.

²⁸⁴ Documents concerning Core Principles / Basel Committee on Banking Supervision. 1999. October. URL: <https://www.bis.org/publ/bcbs61.pdf>.

2017 р.²⁸⁵. З метою протидії кризовим явищам макропруденційні інструменти, націлені на уніфікацію критеріїв достатності капіталу, оцінки ризиків та ін., запроваджуються на тлі удосконалення конфігурації регулятивних важелів фінансових ринків. Однак різні терміни й умови застосування подібних міжнародних норм можуть забезпечити тимчасові конкурентні переваги ряду фінансових інституцій, що, у свою чергу, спричинить додаткові транзакційні витрати економічних агентів, а також ринкові дисбаланси.

Як і багато інших організацій глобального й національного рівня, МВФ проводить ґрунтовну роботу з метою підвищення прозорості та підзвітності щодо результатів конкурентних фінансових відносин на всіх рівнях. Зокрема, у його аналітичних оглядах велика увага приділяється моніторингу наслідків зростання динаміки сукупного тягаря зовнішніх та внутрішніх позик у державному та приватному секторах економіки. Ми вже наводили думку відомих експертів, що зазначають: «...що адаптаційні можливості економічних агентів потребують істотного вдосконалення відповідно до нових світових реалій. Отже, для країн із ринками, які формуються, та економік, що розвиваються, головним завданням є динамічний поступ, котрий дасть змогу фінансувати стратегії національного піднесення, підвищення рівня життя, скорочення боргових запозичень»²⁸⁶.

Жорстке монетарне регулювання спрямовується на створення управлінських засад для забезпечення помірних темпів відносно стійкої інфляції та стабільності національної валюти, уникаючи будь-яких форм підтримки витратної частини державного бюджету. Водночас фінансово-економічна політика уряду стосовно адміністративного тарифного, цінового таргетування, формування боргових джерел покриття дефіциту бюджету справляє не менший вплив на коливання національної грошової одиниці та динаміку споживчих, виробничих цін тощо. Крім того, емісія урядом облігацій та інших форм внутрішніх зобов'язань, динаміка

²⁸⁵ Basel III Monitoring Report / Basel Committee on Banking Supervision. Results of the cumulative quantitative impact study. 2017. December. URL: <https://www.bis.org/bcbs/publ/d426.pdf>.

²⁸⁶ Єфименко Т.І., Конопльов С.Л. Інституціональні аспекти реформування державних фінансів. *Фінанси України*. 2016. № 6. С. 7–30.

бюджетних видатків, збалансованість грошових потоків підприємств державної форми власності, що забезпечують квазіфіскальні операції, суттєво впливають на рівновагу грошово-кредитних ринків. Постійна співпраця уряду та незалежного центробанку в кожній країні має будуватись на прийнятних засадах координації монетарної та бюджетно-податкової політики в частині загальних цілей сталого економічного зростання, завдань забезпечення стійкості національної фінансової системи та зростання довіри до регулятивних підойм грошово-кредитної політики.

Одним із результатів послідовної еволюції УДФ у глобальному та національному масштабах сьогодні можна вважати формування на міждисциплінарному рівні інноваційної суспільної практики фінансового управління. У рамках СЕС, відповідно до просторово-часового контексту обраної суспільством стратегії розвитку, необхідно сприяти координації фіскальної та монетарної політики, а також взаємодії уряду з центробанком стосовно створення інституційного середовища сталого піднесення.

Поширення явищ ускладнення зовнішнього і внутрішнього інституційного середовища та невизначеності в межах нової економічної реальності, дестабілізація міжнародних фінансів, деструкція бар'єрів між фондовими й товарними ринками та інші наслідки фінансіалізації, іноді в непередбачуваний спосіб, посилюють ризик-складові урядових відтворювальних механізмів фінансового управління. Тому в рамках реалізації поширеної в міжнародній практиці концепції уніфікації регуляторних процедур на фінансових ринках²⁸⁷ важливо акцептувати ті чи інші міжнародні правові акти виключно відповідно до інтересів національних держав, без жодних винятків. Здебільшого фінансові структури мають повнішу інформацію, ніж інші економічні агенти. Тому наявність проблем уникнення асиметрії інформації, забезпеченості

²⁸⁷ Сенс принципу «замісної відповідності» (substituted compliance) передбачає укладення регуляторами ринків цінних паперів різних країн міжнародних угод, які мають на меті спрощення вимог регламентування й контролю застосування різноманітних фінансових інструментів в умовах порівнянного національного правового регулювання.

всіх зацікавлених осіб єдиними базами даних вимагає координації цілей центрального банку, державної влади, електорату та груп інтересів²⁸⁸.

Останніми роками точиться широка дискусія про зміни в інформаційному змісті економічної категорії «гроші». Ідеться про перетворення їхнього речового (паперового, срібного, золотого) змісту у відповідні інформаційно-мережеві епосі електронні стандарти: кібервалюти, інтернет-, кібер-гроші, тощо. Інноваційні фінансові технології перетворюються на відповідні механізми страхування операцій у контрактних відносинах, що вимагає більш раціонального співвіднесення адміністративних рішень з різними компонентами саморегуляції ділової активності. Все це призводить до багатьох суперечностей при розбудові інструментарію оздоровлення національних фінансових систем і водночас у виборі підходів до формування резервів державної підтримки економіки.

Як відомо, поняття ентропії у статистичній теорії комунікацій пов'язується з недостатньою інформаційною зрозумілістю. З метою усунення невизначеності вибору потрібно підвищувати міру впорядкованості. Вчені під час вивчення взаємозалежної поведінки уряду, центробанку й економічних агентів широко застосовують методи теорії ігор²⁸⁹. Ступінь довіри до декларацій, заяв можновладців, а також дії суб'єктів господарювання у зв'язку з інфляційними й девальваційними очікуваннями, загальними змінами в економічній активності істотно впливають на репутацію органів різних гілок влади в частині їхньої здатності здійснювати результативну економічну політику. Відомі дослідники стверджують, що високий рівень її успішності за умови виконання задекларованих обіцянок має шанс перетворитися на так званий репутаційний капітал, який виникає внаслідок накопичення довіри. Тобто чим вищий його рівень,

²⁸⁸ Cukierman A., Meltzer M. A theory of Ambiguity, Credibility and Inflation under Discretion and Asymmetric Information. *Econometrica*. 1986. Vol. 54, Number 5. P. 1099–1128.

²⁸⁹ Barro R., Gordon D. Rules, Discretion and Reputation in a Model of Monetary Policy. *NBER Working Papers* 1079. 1983.

тим більшу увагу економічні агенти під час прийняття управлінських рішень приділяють змінам законодавчих та нормативних актів. Подібні підходи, на наш погляд, мають бути імplementовані в практику менеджменту. Це дасть змогу більш оперативно координувати державні рішення під час проведення промислової та структурної, а також макропруденційної грошово-кредитної, фінансово-валютної й банківської політики. Безперечно, варто також погоджувати порядок розкриття інформації про ступінь дотримання міжнародних принципів і стандартів та процедури комплаєнсу.

Незважаючи на те, що між населенням й економічними агентами впевненість у результативності діяльності уряду й центробанків вочевидь корелюється, на нашу думку, у середньостроковій перспективі малоймовірно, що суб'єкти господарювання транзитивних економік будуть більше покладатися на можновладців. Навіть за умови виконання прогнозів, з огляду на нестабільність і часто повторювані кризові ситуації протягом останніх двох десятиліть, сценарії довіри навряд чи мають шанс на успіх. Тільки структурні реформи, що супроводжуються широкою обізнаністю мас про їхню сутність і результати, дадуть змогу розв'язувати проблеми формування репутаційного капіталу, оновлення суспільного іміджу представників організацій всіх гілок влади. Для підвищення готовності до довіри з боку економічних агентів дилему достовірних прогнозних і фактичних показників, які характеризують стан економіки, слід розширити до трилеми, що пов'язує відкриту базу даних, побудовану на підставі універсальних стандартів формування індикаторів державного й корпоративного секторів економіки, включаючи макрорівень, із широкими можливостями доступу всіх стейкхолдерів до узгоджених між собою офіційних планових і звітних результатів діяльності органів незалежних гілок державної влади.

Домінантою розширеного відтворення, як відомо, є зростання продуктивності суспільної праці з одночасним нівелюванням диспропорцій у середньодушових доходах населення і збалансованим узгодженням структурних елементів економічної системи в цілому. Основні характеристики подібних процесів пов'язані з розподілом валового суспільного продукту на витрачені

засоби виробництва, а також на формування джерел необхідного та додаткового продукту. Кожен із циклів їхнього обігу можна розглядати як порівняно самостійну підсистему зі специфічними особливостями. У складі будь-якої з таких підсистем існує фінансова, монетарна складова. Грошові відносини обслуговують рух усіх видів ресурсів. Таким чином, поряд із вмонтованою в той чи інший відтворювальний період функцією, активна роль фінансових засобів та важелів реалізується в межах їх специфічної взаємодії, яка регламентується відповідними інститутами. Взаємозв'язок складових загального оновлення СЕС відображено на рис. 9.1.

Водночас із управлінням змінами як координованою діяльністю в СЕС необхідно приділяти увагу «управління збереженням». Такі завдання актуалізуються через розвиток еволюційної економічної теорії. Ідеться про координовану колективну діяльність із фінансової підтримки матеріального базису, а також певного обсягу місткості й різноманітності соціальної пам'яті (у тому числі норм, цінностей і культурних зразків) економічних агентів, чия діяльність відбувається в межах конкретних рівнів підсистем СЕС. Наслідки змін, пов'язані з генеруванням різноманітності та відбором, мають компенсуватися внутрішньою стійкістю, що досягається за рахунок безперервного поступового самовідтворення за участю відповідних фінансових відносин. Розуміння його закономірностей і механізмів дає змогу визначити можливості та обмеження, що виникають у процесі еволюції економічних моделей, з урахуванням організаційних, понятійно-оцінних особливостей чинних норм та правил.

Розглянемо основні напрями впливу монетарного управління на ступінь стійкості саморегульованих підойм відтворення фінансових систем. По-перше, задля попередження нерівноважного стану реальної купівельної спроможності національних грошових одиниць унаслідок непередбачуваних перерозподільних коливань руху грошових коштів у рамках всесвітнього фінансово-інформаційного простору, потрібно удосконалювати як внутрішні, так й інтернаціональні механізми сприяння ліквідності банківських систем з урахуванням широкого впровадження в цю сферу сучасних інформаційних технологій. Слід мати на увазі, що валютні регуляції,

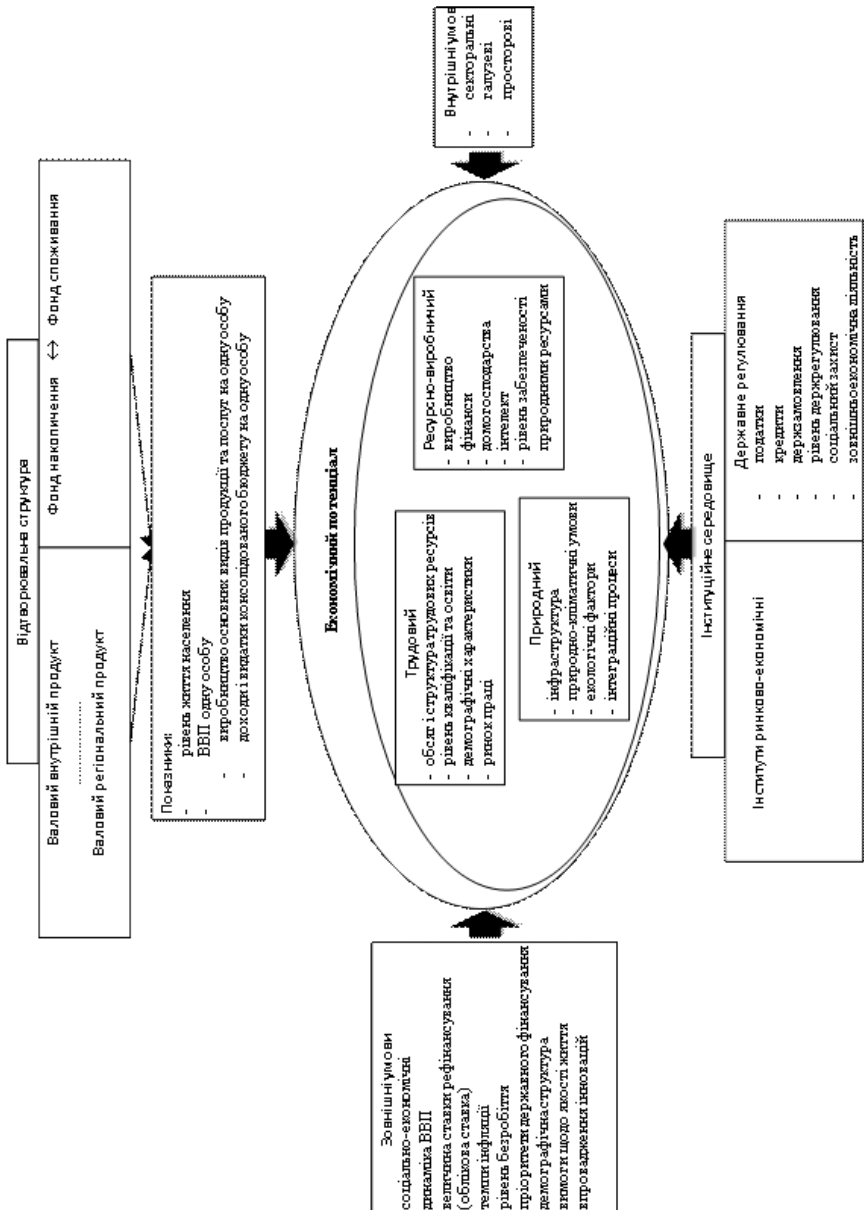

Рис. 9.1. Взаємозв'язок складових загального оновлення СЕС
Джерело: побудовано автором.

крім грошово-кредитних, постають невід'ємною частиною пріоритетних монетарних регламентів в умовах активного міжнародного руху капіталів у глобальному просторі. Адже курс національної грошової одиниці відображає зовнішню вартість позикових ресурсів та грошей. По-друге, відповідно до національних пріоритетів, варто постійно дбати про стабільність параметрів грошового обігу. Цей напрям реалізується через емісійні підйоми незалежного регулювання готівки в обігу, а також усієї грошової бази в балансах фінансових установ за обов'язкового впровадження імперативних процедур комплаєнсу в бізнес-процеси. По-третє, треба постійно підтримувати попит на грошові кошти шляхом розширення присутності суб'єктів господарювання на ринках товарів і послуг та надання їм інноваційних і конкурентних переваг за допомогою забезпечення безперешкодного доступу до кредитування під прийнятні процентні ставки й у відповідних обсягах. Таким чином, через зростання грошового мультиплікатора, що характеризує як стан господарського та фінансового середовища в цілому, так і рівень довіри в контрактних відносинах, суттєво зміцнюватиметься ступінь кредитно-боргової активності суб'єктів господарювання в монетарній сфері. Внаслідок проявів процесів стагнації, депресії, стиснення операцій торгового й банківського кредитування, інвестиційної активності тощо співвідношення пропозиції грошей з грошовою базою може мати спадну тенденцію. Тож при впровадженні фінансових регуляторів варто враховувати, що коливання динаміки та продуктивності виробництва можуть помітно змінювати темпи інфляції.

У блоці відтворення природних складових до господарського обороту залучаються земельні угіддя, ліси, води, повітря. Підготовка до використання надр передбачає розвідку запасів корисних копалин, видобуток, а також операції з метою відновлення порушених зв'язків натурального походження. Таким чином, виникає необхідність формування фінансових джерел для покриття витрат на відновлення екологічної рівноваги. Обіг виробничих послуг відбувається в межах інфраструктури транспорту, зв'язку та комунікаційного обслуговування, провідних мереж руху товарів і послуг від виробника до споживача. При цьому вкрай важливим є досягнення пропорційності в розвитку

основних, допоміжних та обслуговуючих складових, а також прискорене нарощування фінансових та інфраструктурних потужностей. Тому значно зростає роль координації різних рівнів державного та корпоративного регулювання, раціоналізації систем управління розвитком виробничої інфраструктури. Відтворення кредитно-грошових ресурсів являє собою доволі відокремлену сферу відносин щодо регулювання руху їхніх потоків – відповідно до зміни попиту та пропозицій. Необхідна наявність, з одного боку, тимчасово вільних грошових коштів економічних агентів, з другого – потреби в таких коштах для бізнес-процесів. Особливе значення мають інституційні рамки діяльності фінансово-кредитних інститутів з акумулювання і розміщення грошей, цінних паперів, деривативів та ін. У контексті процесів глобалізації, фінансіалізації та інформатизації істотно прискорюється рух ресурсів фінансово-кредитних установ, міжнародного капіталу й домогосподарств. Для підвищення стійкості й життєздатності фінансових ринків слід удосконалювати загальні стандарти, регулятивні норми. Особливої уваги потребують методи захисту операцій між економічними агентами від непередбачуваних рухів спекулятивного капіталу.

Відтворювальний процес розвитку СЕС передбачає сукупну послідовність зміни станів і дій з переходу в якісно інший формат завдяки активізації фінансової, інвестиційної та споживчої діяльності. Відповідно, у певному співвідношенні змінюються параметри попиту і продуктової пропозиції. Їхня динаміка пов'язана з обсягами капіталовкладень, із приростом грошових активів населення й доходів консолідованого бюджету. Функціонування та розвиток корпоративних форм господарювання справляють потужний вплив на зміну стану регіональних СЕС. Рушійною складовою цього явища є модель поведінки суб'єктів господарювання, котра ґрунтується на обставинах зацікавленості у впровадженні довгострокових проектів. Очікувані результати та економічні фактори пов'язані з рентабельністю потенційних обсягів капіталовкладень, банківською процентною ставкою, рівнем державної підтримки. Останнє видається найбільш значущим у постінтеграційний період, коли ефект посилення інвестиційного потенціалу мотивує сам процес об'єднання суб'єктів.

З урахуванням багатьох аспектів наявних управлінських ризиків економічної й політичної незбалансованості, у транзитивних державах та у країнах із низькими доходами інституційний ресурс фінансової консолідації стає основою багатьох напрямів антикризового управління для досягнення Цілей сталого розвитку (на мегарівні, у секторальному вимірі, у регіональному самоврядуванні тощо). Реагування багатьох СЕС європейських країн на дестабілізацію супроводжується визначенням найефективніших сфер застосування капіталу як у суспільних, так і в приватних інтересах, підтриманням ліквідності банків, збільшенням державних видатків на інвестиційні проекти та субсидії, розробленням і запровадженням компенсаційних механізмів зниження податкового навантаження. Але, незважаючи на потужні ресурсні та регуляторні складові, перерозподільні інструменти фінансового сектору не змогли стримати наслідки кризових ситуацій у вигляді руйнівних проявів диспропорцій і порушень ринкової рівноваги. Тому серед засобів раннього запобігання економічним і фінансовим коливанням особливої ваги набувають інформаційне забезпечення, транспарентність і відповідальність.

Ризики високих боргових зобов'язань, рецесії та інфляції, супроводжують також розвинуті економіки. Певна сукупність чинників, пов'язаних із гальмуванням грошового обороту, скороченням внутрішнього попиту, може призвести до виникнення так званої дефляційної пастки. Її вплив посилюватиметься через брак ефективних заходів кредитної політики, спрямованих на пожвавлення ділової активності, навіть за наявності ознак зменшення процентних ставок.

Протягом останніх років у державах – членах ЄС значна увага приділяється питанням моніторингу урядових позик, проводиться активна бюджетно-податкова політика, спрямована на забезпечення позитивної динаміки фінансової консолідації.

З 2011 р. скорочуються показники дефіциту операцій СЗДУ, а в 2014 р. у цілому по ЄС-28 досягнуто рівня, рекомендованого Єврокомісією (табл. 9.1).

Динаміка відносного рівня державного боргу країн ЄС досягла максимального значення у 2014 р. Але вже за підсумками 2015 р. та впродовж наступних років зафіксовано тренд зниження цього індикатора (до 81,6 % ВВП у 2017 р.), хоча його величина дотепер

перевищує рівень докризового 2006 р. на 21,5 в.п. Варто зауважити, що імплементація запобіжних механізмів нейтралізації трендів зростання обсягів державних боргових зобов'язань є складовою заходів зі зміцнення фінансової стійкості СЕС, обов'язкових для країн ЄС. Недотримання ними вказаних кількісних індикаторів може спричинити штрафні санкції з боку наднаціональних європейських структур.

Таблиця 9.1

**Динаміка показників дефіциту операцій СЗДУ
в ЄС-28, % ВВП**

Показники	Рік											
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Видатки	45,20	44,60	46,20	50,10	49,90	48,60	48,90	48,60	48,00	47,00	46,30	45,80
Доходи	43,60	43,80	43,70	43,50	43,50	44,00	44,70	45,30	45,10	44,70	44,70	44,90
Дефіцит/фінансування	-1,6	-0,90	-2,50	-6,60	-6,40	-4,60	-4,30	-3,30	-2,90	-2,30	-1,6	-1,0
Державний борг	60,1	57,5	60,8	73,4	78,9	81,5	83,9	85,8	86,5	84,5	83,3	81,6

Джерело: Annual government finance statistics, Government deficit and debt, Data, Eurostat. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

У ряді європейських країн у періоди кризових загострень ситуацій ринкової нерівноваги обговорювалася можливість створення наднаціонального органу з функціями антикризового управління. Йшлося про делегування йому деяких повноважень суверенних держав у частині координації і взаємодії міжнародних, регіональних та національних регуляторів фінансових ринків. Також передбачалося розроблення антикризових бюджетних заходів, включаючи фінансову санацію, та визначення оптимальних джерел їхнього ресурсозабезпечення. З метою протидії інформаційній асиметрії на сьогодні міждержавні органи ЄС уповноважені проводити моніторинг рівня залежності інституційних інвесторів, банків, інших учасників фінансових ринків від оцінок рейтингових агентств, які функціонують у складі інфраструктури світової фінансової системи.

Стратегічні завдання розвитку інституційних засад у сфері фінансового управління потребують глибокого аналізу, моніторингу

та прогнозування тенденцій поведінки й очікувань економічних агентів. Тобто регуляторний простір та його ключові складові необхідно орієнтувати на активне використання підойм впливу на вчинки суб'єктів господарювання й домогосподарств в умовах формальних і неформальних норм та правил, що діють у просторово-часових аспектах. Завдання грошово-кредитної та бюджетно-податкової сфер державного регулювання мають збігатися із загальними цілями сталого зростання, забезпечення високої зайнятості й низьких темпів інфляції. Перед владою постають складні проблеми з точки зору реалізації можливостей управляти перебігом подій та контролювати досягнення як кінцевих результатів, так і певного набору проміжних й оперативних цілей. Зокрема, для так званої латиноамериканської моделі економіки характерним є великий тіньовий сектор. На прикладі багатьох країн можна спостерігати наявність високого рівня корумпованості у бюджетній і банківській сферах, що супроводжується поширенням рентного типу поведінки (rent-seeking) менеджерів, наближених до джерел розподілу бюджетних ресурсів. В умовах поширення тіньових операцій, з метою забезпечення належної прозорості у відносинах влади та бізнесу, важливого значення набуває процедурна відкритість діяльності центрального банку, а також фіскальних відомств усіх рівнів. На жаль, часто механізми ухвалення рішень центробанком та органами виконавчої влади стосовно бюджетно-податкової і монетарної політики залишаються непрозорими для економічних агентів, що не дає їм можливості раціоналізувати свої очікування.

Точаться дискусії, що в транзитивних країнах податки на споживання (ПДВ, акцизи) і вилучення ренти (за допомогою ресурсних податків) кращі для економіки, ніж оподаткування прибутку і заробітної плати. Зазначається, що такі податки зручні для збору, добре виконують фіскальні функції, особливо за нестабільного трансформаційного процесу і супутніх йому неочікуваних коливань інфляції. Однак вони не вважаються достатньо справедливими в соціальному аспекті. Крім того, існує загроза переведення інфляції попиту в інфляцію витрат. Зростання внаслідок інфляції цінового навантаження, наприклад, на доходи багатих платників (підприємств і осіб), неминуче виявляється

істотно нижчим, ніж на доходи середнього класу. Тому завищена інфляція, соціальна несправедливість негативно впливають на стимули господарювання. Надмірна орієнтація на непрямі податки здатна призвести лише до розкручування інфляційної спіралі, зниження конкурентоспроможності продукції вітчизняних виробників і, відповідно, втрати завойованих позицій на внутрішньому і зовнішньому ринках. Взагалі, як зазначалося, основна спрямованість бюджетно-податкової політики – забезпечення стійкого економічного зростання шляхом регулювання рівня ділової активності, а також вжиття необхідних заходів із метою реструктуризації економіки, підтримка кон'юнктури платоспроможного попиту. Одночасно розв'язання соціальних завдань має супроводжуватися інвестуванням державних фінансових ресурсів у якісне вдосконалення людського капіталу, освіту, охорону здоров'я, науку, культуру.

Спільними для всіх країн у середньостроковій перспективі є завдання попередження загроз і створення резервних можливостей пом'якшення наслідків кризових явищ. Для цього потрібно забезпечити високий рівень ризик-менеджменту у сферах використання грошово-кредитних та бюджетно-податкових підойм, інвестування інфраструктури тощо.

Взаємний компроміс владних інститутів важливий для забезпечення належного рівня координації монетарної та бюджетної політики. Розуміння інституційної значущості відносин комплементарності між монетарною і бюджетною владами в умовах трансформаційної економіки стає дедалі актуальнішим.

Урахування довгострокових завдань – насамперед пов'язаних із забезпеченням макрофінансової стабільності та підтриманням інноваційно-інвестиційного типу економічного зростання в межах координації бюджетної і монетарної політик – є головною стратегічною метою уряду, Міністерства фінансів України і Національного банку України²⁹⁰. Тому в контексті орієнтації державного управління на єдині цілі, пов'язані з таргетуванням

²⁹⁰ Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.04.2017 р. № 275-р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR170275.html

інфляції, потрібно вирішити проблему наукового супроводу розроблення і запровадження інтегрованих підходів до правил фінансової дисципліни. Інакше кажучи, необхідно координувати фінансові результати підвищення ступеня обґрунтованості бюджетного дефіциту та цінової визначеності, що, у свою чергу, створить передумови для монетарної стабільності. Такі підходи допоможуть мінімізувати суспільні витрати в разі зовнішніх і внутрішніх економічних шоків.

З огляду на той факт, що зростання незалежності центробанку сприятиме фінансовій стабільності та стійкості державної антиінфляційної політики, вкрай важливим є зміцнення організаційних засад взаємодії національних органів грошово-кредитної та фіскальної політик. Уникнення ознак суперечливості в їхній діяльності слід забезпечити за рахунок збалансованого правового та економічного простору функціонування структур Національного банку України, міністерств і відомств. Послідовної гармонізації вимагають статус відповідних інституційних одиниць, система органів управління, ступінь їхньої незалежності, відкритості та підзвітності.

Поглиблення поняттєво-оцінного розуміння інституційних структур спиратиметься на інформаційний простір грошового ринку та ринку капіталу з урахуванням особливостей поведінки, контрактних інструментів, що поєднують людей і організації, а також змін в основах складових формальної та неформальної сфер, взаємозв'язків і взаємовідносин економічних агентів.

ГРОШОВО-КРЕДИТНА ПОЛІТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБАЛАНСУВАННЯ ВІДТВОРЮВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В ЕКОНОМІЦІ

10.1. Монетарна політика як елемент стратегії економічного зростання та суспільного договору: світовий досвід

Дослідження сучасної монетарної історії свідчить, що монетарна політика завжди була елементом економічної стратегії, моделі економічного зростання і зрештою, суспільного договору. Легітимація її суспільством, формування суспільної довіри до неї відбувається за цілим рядом критеріїв: стабільності національної грошової одиниці, економічного зростання, повної зайнятості, фінансової стабільності і справедливості (оцінки доступності кредитних ресурсів і розподільчих ефектів цієї політики).

У США, доки країна боролася за незалежність і формувала свою державність, Казначейство випускало неконвертовану валюту, прагнучи створити такі ж можливості для мобілізації ресурсів, які мала Англія, щоб скласти гідну їй конкуренцію. Як тільки цей процес було завершено, ліберальне американське суспільство проголосувало за створення центрального банку, емісійна політика якого служить не інтересам уряду, а інтересам бізнесу. Коли у 1930-х рр. виявилося, що проблему масового безробіття неможливо вирішити без допомоги держави, *з'явився стійкий суспільний запит на активну політику стимулювання зайнятості*. Доктрину реальних векселів було відкинуто і грошову емісію почали здійснювати під заставу державних цінних паперів²⁹¹. Державні видатки забезпечували зайнятість, а монетарна політика мала сприяти фінансуванню державних видатків²⁹². У 1940-х рр. з початком Другої світової війни роль держави ще більше посилилась. Тож

²⁹¹ Eagle Traders. Federal Reserve Notes. URL: http://www.eagletraders.com/advice/securities/federal_reserve_notes.php.

²⁹² Там само.

*роль центрального банку було зведено до агента з обслуговування державного боргу та агента валютного і кредитного контролю*²⁹³. ФРС і Банк Англії викупували державні цінні папери з метою підтримки зафіксованих на вкрай низькому рівні відсотків за ними, а щоб стимулювати попит банків на ці папери, застосовували контроль за відсотковими ставками, кредитуванням і рухом капіталу²⁹⁴ (така політика дістала назву фінансових репресій)²⁹⁵. *Суспільство схилилося до спрямування фінансових ресурсів державі, яка виявилася більш ефективною, аніж ринки, у боротьбі з безробіттям, фінансуванні військових дій і повоєнної відбудови. Інфляцію в цей період стримували за допомогою адміністративного контролю за цінами і доходами. Банку Англії суспільство так і не пробачило жорсткої політики заради повернення до золотого стандарту, тож у 1946 р. його було націоналізовано, і аж до 1998 р. ключову роль у проведенні монетарної політики відіграло Казначейство*²⁹⁶.

*У 1960-х рр. роль монетарної політики полягала в монетарній підтримці політики «держави загального добробуту і масштабних соціальних програм», стимулюванні сукупного попиту, доки безробіття перевищує «природний» рівень. Інфляція, згідно з концепцією кривої Філіпса і теорією інфляції попиту та інфляції витрат П.Самуелсона і Р.Солоу*²⁹⁷, вважалася інфляцією витрат, доки

²⁹³ Wood J.H. History of Central Banking in Great Britain and the United States. New York: Cambridge University Press, 2005. P. 293–298; Dawney K. A history of sterling. *The Telegraph*. 2001. 8 October. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/1399693/A-history-of-sterling.html>; Meltzer A.H. History of the Federal Reserve. – Volume 1: 1913–1951. Chicago: Chicago University Press, 2003; Hetzel R. Monetary Policy of the Federal Reserve: A History. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

²⁹⁴ Davies G. A History of money from ancient times to the present day, 3rd. ed. Cardiff: University of Wales Press, 2002. 720 p.

²⁹⁵ Reinhart C., Sbrancia M. The Liquidation of Government debt. P. 6; Рейнхарт К., Кьеркегор Я., Сбрансиа М. Новый период сдерживания развития финансовой сферы. *Финансы и развитие*. 2011. Июнь. С. 22–26. С. 22.

²⁹⁶ Davies G. A History of money from ancient times to the present day.

²⁹⁷ Samuelson P., Solow R. Analytical Aspects of Anti-Inflation Policy (1960) *The Collected Scientific Papers of P. Samuelson* / Stiglitz J.(ed.). 1966. Vol. 2, № 102. Cambridge, MA: MIT Press. P. 1336–1353.

рівень безробіття перевищує природний, тож з нею боровся не центральний банк, а уряд шляхом контролю за цінами і зарплатами та обмеження монополізму.

1970-ті роки стали переломним періодом, коли лідери світової економіки досягли певного рубежу екстенсивного економічного зростання, що зрештою призвело до здорожчання сировинних ресурсів й екологічних та геополітичних криз²⁹⁸. У середині 1970-х з'являються перші паростки системної внутрішньої антиінфляційної монетарної політики. До цього спричинили: втрата фіксованих валютних паритетів; власне саме зростання інфляції, що підвищувало пріоритетність цієї проблеми для суспільства; перманентний характер інфляції і перетворення інфляційних очікувань на фактор інфляції; неможливість досягти зростання зайнятості ціною зростання інфляції²⁹⁹. Центральні банки почали оголошувати цільові орієнтири щодо грошової маси. Німецький Бундесбанк у 1974 р. запроваджує політику монетарного таргетування. У Великій Британії у 1976 р. самі лейбористи відмовляються від кейнсіанської монетарної політики. У США 1977 р. ухвалюють Закон «Про реформу Федеральної резервної системи», який встановлює цілі монетарної політики ФРС: «...підтримувати довгострокове зростання монетарних і кредитних агрегатів, що відповідає довгостроковому потенціалу економіки щодо збільшення виробництва, з метою досягнення цілей максимальної зайнятості, стабільних цін і помірних довгострокових ставок»³⁰⁰.

²⁹⁸ Кричевская Т. Иерархические и сетевые структуры в денежно-кредитной сфере. *Иерархия и сети в институциональной архитектонике экономических систем*: монографія / [Артёмов Т.И., Гриценко А.А., Кричевская Т.А. и др.]; под ред. чл.-корр. НАН Украины А.А. Гриценко; НАН Украины, Ин-т экон. и прогнозир. Киев, 2013. С. 427–464.

²⁹⁹ Кричевська Т.О. Історія інститутів грошово-кредитного регулювання США. Стаття 3. Становлення антициклічної монетарної політики та розквіт кейнсіанства у США (1951–1979). *Економічна теорія*. 2016. № 1. С. 67–85.

³⁰⁰ Office An Act To extend the authority for the flexible regulation of interest rates on deposits and accounts in depository institutions, to promote the accountability of the Federal Reserve System, and for other purposes. November 16, 1977. Government Publishing. URL: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-91/pdf/STATUTE-91-Pg1387.pdf>

*Поставивши перед проблемою небезмежності раніше надзвичайно дешевих природних ресурсів, провідні економіки відкрили «нове» джерело економічного зростання, пов'язане з посиленням економічної глобалізації і формуванням ідеології фінансової лібералізації*³⁰¹. Глобалізація сприяла зниженню цін у провідних економіках, які отримали доступ до дешевої продукції і факторів виробництва, але її ефект вповні проявився не відразу. Для приборкання інфляційних очікувань необхідні були системна антиінфляційна політика на довгострокову перспективу і рішучі дії на початковому етапі. Потрібні були й рішучі лідери, готові взяти на себе відповідальність за макроекономічні втрати від жорсткої монетарної політики. У США і Великій Британії такі лідери з'явилися майже одночасно: у США – П.Волкер, Голова ФРС з серпня 1979 р., у Великій Британії М.Тетчер – Прем'єр-міністр з травня 1979 р. У 1987 р. П. Волкер дав славнозвісне визначення цінової стабільності через очікування: «Якою б не була фактична статистика інфляції, люди не повинні планувати інфляцію»³⁰². У 1996 р. його повторює А.Грінспен, якому зазвичай приписують: «Цінова стабільність досягається, коли економічні агенти більше не враховують майбутні зміни загального рівня цін при прийнятті економічних рішень»³⁰³.

У 1990-х вже повною мірою проявилися макроекономічні ефекти глобалізації і фінансової лібералізації, що значно полегшило процеси дезінфляції. Паралельно в цей період відбувається розбудова системної антиінфляційної політики. Забезпечення довіри до вартості національної валюти, вираженої у вигляді статистичного індексу – індексу споживчих цін, внутрішнє відчуття якого для громадськості є суб'єктивним і неперевіраним,

³⁰¹ Худокормов А. Экономическая теория: Новейшие течения Запада: учеб. пособие. Москва: ИНФРА-М, 2011. С. 74–75.

³⁰² Monetary Policy of the Federal Reserve: A History / R. Hetzel in Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 391 p. С. 163.

³⁰³ Greenspan A. Achieving Price Stability. Opening remarks. Jackson Hole, Wyoming: A symposium sponsored by the Federal Reserve Bank of Kansas City. 1996. August 29–31. URL:<http://www.kc.frb.org/publicat/sympos/1996/pdf/s96green.pdf>.

вимагало додаткового предмета і механізмів довіри³⁰⁴. Таким предметом стає науковий, технократичний процес здійснення грошово-кредитної політики, а механізмом – інститути, які забезпечують так звану прозорість і комунікацію центрального банку з громадськістю. Всі ці механізми, з огляду на мету забезпечення певного рівня інфляції, були об'єднані в єдину систему в межах інституту інфляційного таргетування (ІТ). Разом з тим, підкреслимо, що *досягнення певного рівня інфляції як пріоритетна мета грошово-кредитної політики могла бути прийнята суспільством лише за умови його переконання, що це максимально можливий внесок грошово-кредитної політики в досягнення цілей економічного процвітання і справедливості*. Саме такого консенсусу дійшли учені в цей період, обґрунтувавши, що високі темпи зростання кореспондуються з низькою інфляцією і що висока інфляція призводить до перерозподільчих ефектів, які підривають суспільну справедливість.

У 1990-х паралельно відбувалися: полегшення дезінфляції і проведення макроекономічної політики завдяки глобалізації і фінансовій лібералізації; зростання науковості у проведенні і комунікації монетарної політики; фінансова лібералізація і як наслідок – зростання співвідношення між фінансовими і реальними активами та між боргами і ВВП. В сукупності ці три процеси призводять до: 1) “Великого згладжування” (Great moderation) – зниження волатильності інфляції і ВВП; 2) пом'якшення суперечностей між економічними школами; 3) підвищення репутації центральних банків як висококваліфікованих технократів; 4) посилення ролі монетарної політики, оскільки масштаби транскордонних потоків капіталу стали значно перевищувати розмір бюджету окремих країн; 5) зростання могутності фінансового сектора, можливостей лобювати свої інтереси і навіть обіймати ключові посади в урядах (до прикладу – у 1995–1999 рр. Міністерство фінансів США очолював Р. Рубін, який до цього 26 років працював у Goldman Sachs, а з 2006 по 2008 рр. – Г.Полсон, який до цього пропрацював у

³⁰⁴ Гриценко А.А., Артьомова Т.І., Кричевська Т.О. та ін. Інститут довіри в координатах економічного простору-часу: монографія. Київ, 2012. 212 с. С. 114.

Goldman Sachs понад 30 років); 6) в умовах зростання боргів зменшення схильності центральних банків до підвищення відсоткових ставок³⁰⁵ у 1995–1999 рр. Міністерство фінансів США очолював Р. Рубін, який до цього 26 років працював у Goldman Sachs, а з 2006 по 2008 рр. – Г. Полсон, який до цього пропрацював у Goldman Sachs понад 30 років); 6) в умовах зростання боргів зменшення схильності центральних банків до підвищення відсоткових ставок³⁰⁶).

Позитивні ефекти глобалізації, а також падіння тоталітарних режимів породили ейфорію у багатьох сферах і феномен проголошення «кінця історії». *Кінець історії було проголошено і в монетарній політиці, де період з 1990-х по 2007 р. став ерою консенсусів.* Сформувалися загальний теоретичний консенсус щодо грошово-кредитної політики; консенсус щодо оптимальної цілі і стратегії монетарної політики – цінова стабільність й інфляційне таргетування; консенсус щодо оптимального рівня інфляції (2–3% на рік); щодо врахування динаміки цін активів у грошово-кредитній політиці лише тією мірою, якою вони впливають на рівень інфляції (так званий консенсус Джексона Хоула)³⁰⁷. Економікам з ринками, що формуються, у 1989 р. було запропоновано універсальний шлях для такого успіху – політику Вашингтонського консенсусу.

Хоча зовні все виглядало як політика консенсусу, насправді монетарна політика в провідних економіках залишалася тонко вбудованою у їхні моделі економічного зростання і суспільні договори. Ліберальна політика, що мала яскраво виражений правий ухил, одночасно являла собою компроміс з лівою частиною політичного спектра, що використовувала її як засіб фінансування соціальних програм. Скажімо, серед підстав м'якої монетарної політики у США 1997–2004 рр. були: підвищення продуктивності праці; прагнення підтримати впевненість в економіці після кризи доткомів 2000, терактів 2001, гучних корпоративних скандалів 2002, війни в Іраку 2003; віра в мудрість і об'єктивність фінансових ринків;

³⁰⁵ Кричевська Т. Монетарна політика як елемент суспільного договору: логіко-історичний аналіз. *Економіст*. 2016. № 5. С. 4–11. С. 7.

³⁰⁶ Там само. С. 7.

³⁰⁷ Гриценко А.А. Інститут довіри в координатах економічного простору-часу: монографія. С. 106.

страх перед дефляцією; загострення проблеми відновлення без робочих місць; підтримка державної політики у житловій сфері, що завдяки збільшенню частки власників житла мала на меті зміцнення середнього класу, компенсацію невизначеності, пов'язаної з феноменом відновлення без створення робочих місць і згуртування нації перед лицем зростання терористичних загроз³⁰⁸.

У Німеччині, яка за півстоліття пережила дві руйнівних гіперінфляції, сформувався стійкий запит суспільства на політику цінової стабільності. Окрім того, політика цінової стабільності стала ще й невід'ємною складовою експортно орієнтованої моделі економічного зростання: нижчий, ніж у торговельних партнерів, рівень інфляції забезпечував цінову конкурентоспроможність німецького експорту в умовах фіксованих обмінних курсів³⁰⁹.

Все змінилося під час кризи 2008–2009 рр. Під час глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. і дотепер у монетарній політиці спостерігається відхилення від консенсусу у багатьох напрямках: від процентної до кількісної монетарної політики; від операцій РЕПО до операцій аутрайт; від короткострокових до довгострокових кредитів рефінансування; від концепції *zero lower bound* до концепції *lower bound* (від'ємні ставки за депозитними операціями використовували ЄЦБ, Швейцарський національний банк, Ріксбанк, Національний банк Данії, Банк Японії, від'ємні ставки за кредитними операціями – Національний банк Швейцарії і Ріксбанк); від загального регулювання ліквідності до рефінансування від певні види кредитів; у використанні конкурентного монетарного пом'якшення (*Competitive easing*) заради зниження або недопущення зміцнення обмінного курсу.

Втім, ефективність кількісного пом'якшення як інструменту стимулювання економічного зростання виявляється обмеженою.

³⁰⁸ Кричевська Т. О. Історія інститутів грошово-кредитного регулювання США. Стаття 4. Від становлення системної антиінфляційної політики до стимулювання економіки за допомогою креативного фінансового сектора (1977–2007 рр.). *Економічна теорія*. 2016. № 2. С. 46–63.

³⁰⁹ Holtfrerich C.-L. Monetary policy in Germany since 1948: national tradition, international best practice or ideology? *Central Banks as Economic Institutions* / ed. by J.-P. Touffut Edward Elgar Cheltenham. UK: Cournot Centre for Economic Studies, 2008. P. 22–51. С. 35.

Вплив політики QE на реальні макроекономічні змінні виявився більш мінливим, ніж процентної політики. Низка теоретичних досліджень виявили, що тоді як процентна політика впливає на реальні макроекономічні змінні завдяки негнучкості цін і зарплат, ступінь якої є доволі інерційним, QE діє через поведінку фінансових посередників щодо управління активами, яка змінюється набагато частіше³¹⁰. Емпіричні ж виміри показують найбільшу ефективність тих заходів QE в США і Великій Британії, що проводилися безпосередньо під час фінансової кризи, тобто політика QE виявилася більш ефективною у подоланні фінансової кризи і мінімізації втрат від неї у реальному секторі, але менш ефективною у безпосередньому прискоренні економічного зростання. Тож не випадково ОЕСР³¹¹, ЄЦБ³¹² і Банк Японії наголошують на необхідності підключення фіскальної і структурної політики, які мають створити канали трансмісії монетарних стимулів. Банк Японії з 21 вересня 2016 р. запровадив новий устрій монетарної політики під назвою «Кількісне і якісне пом'якшення з контролем за кривою дохідності»³¹³, що фактично означає встановлення стелі відсоткових ставок за довгостроковими запозиченнями держави на близькому до нуля рівні – востаннє таку політику розвинуті економіки проводили під час Другої світової війни.

Існує надзвичайно складна і недостатньо вивчена природа взаємного впливу грошово-кредитної політики і структури фінансової системи країни, що є центральною ланкою монетарної трансмісії. У

³¹⁰ Див., наприклад: Haldane A., Roberts-Sklar M., Wieladek T., Young Ch. QE: the story so far. *Bank of England Working Paper* № 624. October 2016.

³¹¹ Using the Fiscal Levers to Escape the Low-Growth Trap. *OECD Economic Outlook*. Volume 2016 Issue 2.

³¹² Introductory statement of Mario Draghi, President of the ECB, at the ECON committee of the European Parliament, Brussels, 28 November, 2016. URL: https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2016/html/sp161128_1.en.html

³¹³ Bank of Japan New Framework for Strengthening Monetary Easing: "Quantitative and Qualitative Monetary Easing with Yield Curve Control". September 21, 2016. URL: http://www.boj.or.jp/en/announcements/release_2016/k160921a.pdf

США у 2014 р. сформувався найбільший з 1950 р. розрив між часткою боргових цінних паперів і банківських кредитів у запозиченнях американських нефінансових корпорацій (37,9 проти 18,5%), а частка банківських кредитів у структурі пасивів у 2014 р. впала до рекордно низьких 6,4%. Натомість частка акціонерного капіталу у 2014 р. вже перевищила докризовий рівень 2007 р. (58% проти 54,5%)³¹⁴. Безумовно, це впливатиме на характер монетарної політики ФРС у майбутньому. У Єврозоні ЄЦБ та інші наднаціональні органи влади цілеспрямовано намагаються модифікувати структуру фінансової системи. Цілями Союзу ринку капіталу (СРК) є: 1) створення єдиного ринку капіталу, усуваючи бар'єри на шляху транскордонних інвестицій; 2) покращення доступу бізнесу у ЄС до фінансування; 3) диверсифікація фінансування економіки і зменшення вартості залучення капіталу; 4) максимізація ефектів ринків капіталу в частині підтримки економічного зростання і створення робочих місць; 5) полегшення доступу до фінансування малих і середніх підприємств; 6) сприяння залученню Європейським Союзом інвестицій з усього світу і посиленню його конкурентоспроможності³¹⁵. *На нашу думку, заходи щодо розвитку ринку капіталу і зняття бар'єрів на його шляху між країнами єврозони націлені на те, щоб, по-перше, більш гнучкі, ніж банки, фінансові установи і нові фінансові інструменти виконали роль локомотиву прискорення економічного зростання, надаючи реальному сектору додаткової гнучкості завдяки широкому спектру фінансових інструментів, що відповідають різним стратегіям розвитку фірм, тобто ринок капіталу має виконати роль, подібну до тої, яку в період індустріалізації виконували банки, тільки метою стає подолання євросклерозу. А по-друге, розвиток ринку капіталу сприятиме посиленню трансмісії монетарної політики: завдяки зростанню спектра фінансових інструментів, які можуть у майбутньому стати об'єктами викупу Європейським центральним банком, а також завдяки включенню додаткових каналів монетарної трансмісії –*

³¹⁴ Board of governors of the Federal Reserve system / Financial Accounts of the United States Flow of Funds, Balance Sheets, and Integrated Macroeconomic Accounts. Historical Annual Tables. Different Issues.

³¹⁵ Capital markets union: infographics. URL: https://ec.europa.eu/info/publications/capital-markets-union-infographics_en

ефектів багатства від зміни цін активів, які ефективно спрацювали у США.

Вагома роль глобального чинника у формуванні ключових макроекономічних диспропорцій, таких як глобальний надлишок заощаджень (global saving glut), обмежує спроможність навіть найбільш впливових монетарних регуляторів, таких як ФРС США, впливати на пропорції відтворення. Скажімо, підвищення ФРС відсоткових ставок, що проводиться з 2016 р., на перший погляд видається «нормалізацією» монетарної політики – виходом з режиму стимулювання. Але врахування глобальних ефектів цієї політики навпаки, демонструє політику монетарної експансії, що призвела до припливу капіталу і буму на фондових ринках. Якщо вибір між теперішнім і майбутнім споживанням в розвинутих економіках упродовж кількох десятків років змінювався під впливом падіння реальних процентних ставок, на що вказує багато дослідників, тоді політика монетарного пом'якшення лише посилює ці дисбаланси. М.Кінг формулює цю проблему як «парадокс політики»: заходи, виправдані в короткій перспективі, поглиблюють дисбаланси в довгостроковій перспективі. До того ж одна сторона не може вирішити проблему глобальних дисбалансів, опиняючись перед «дилемою ув'язненого»³¹⁶.

У провідних економіках з ринками, що формуються, монетарна політика ще більш явно виступає складовою моделі економічного зростання. Так, у Китаї до 2008 р. в контексті експортно-орієнтованої моделі зростання монетарна політика протидіяла зміцненню обмінного курсу; з переходом на інвестиційну модель зростання після глобальної кризи сприяла фінансуванню інвестиційного буму (зростання інвестицій з 40,7% ВВП у 2007 р. до 47,3% ВВП у 2011 р.) за рахунок кредитного буму (у 2007 р. відношення боргу до ВВП у Китаї становило 157%, а в 2016 р. – 260% ВВП), згенерованого державою в умовах контролю за відсотковими ставками і напрямками кредитування). Переходу на споживчо-орієнтовану модель зростання в Китаї сприяє дерегуляція фінансового сектора та стрімкий розвиток

³¹⁶ King M. The End of Alchemy: Money, Banking and the Future of the Global Economy. London: Little, Brown, 2016.

фінтех-індустрії³¹⁷. Розширення впливу Китаю у глобальній фінансовій сфері переорієнтовує кредитування інвестицій, дохідність яких у країні падає, на зовнішні ринки.

10.2. Роль грошово-кредитної політики у відтворенні моделі економічної динаміки в Україні

Економічна історія незалежної України починається зі стрімкого і далекого від конкурентних засад перерозподілу державного майна і формування національного капіталу на привілеях обмеженого доступу до зовнішньоекономічної діяльності, бюджетних замовлень і кредитів, які швидко знецінювалися в умовах гіперінфляції.

В умовах ринкового трансформування інверсійного типу³¹⁸ монетарна політика стала потужним інструментом перерозподілу і формування великого національного капіталу, причому її перерозподільчі ефекти відчуло все суспільство. *На початку 1990-х рр. внесок монетарної політики у процеси перерозподілу полягав у: 1) неконтрольованому директивно-цільовому характері грошової емісії на потреби окремих галузей і підприємств; 2) обмеженому доступі до кредитів, які надалі знецінювалися гіперінфляцією; 3) масовому знеціненні боргів; 4) масовому знеціненні заощаджень – як населення, так і підприємств.* Аналогічно, як особливості монетарної політики Німеччини і суспільні запити до неї значною мірою визначаються трагедією пережитих гіперінфляцій, а у США – Великої депресії, в Україні суспільний запит до неї визначатиметься пережитим шоком перерозподілу, що посилює увагу до її перерозподільчих ефектів.

У 1994–1995 рр. попри відсутність відповідного правового забезпечення, на рівні політичної волі новообраного Президента почався інституційний процес перетворення Національного банку на сучасного незалежного монетарного регулятора і поступова

³¹⁷ The age of the appacus: in fintech, China shows the way. *The Economist*. 2017. February 25. URL: <http://www.economist.com/news/finance-and-economics/21717393-advanced-technology-backward-banks-and-soaring-wealth-make-china-leader>

³¹⁸ Див.: Гриценко А. Структура ринкового трансформування інверсійного типу. *Економіка України*. 1997. № 1. С. 4–10.

*перебудова механізмів грошової емісії у напрямку посилення їх ринковості, а у практику монетарного регулювання увійшло обмеження грошової емісії як фактор економічної стабілізації. Паралельно банки забезпечували правову основу перерозподілу національного багатства, виконуючи для фінансово-промислових груп функції як захисників власності від рейдерських захоплень, так і інструментів проведення рейдерських атак*³¹⁹.

У 1996–1999 рр. було: 1) здійснено спробу обнулити негативну монетарну історію за допомогою грошової реформи³²⁰; 2) створено інституційне підґрунтя для проведення монетарної політики, націленої на стабільність грошової одиниці; 3) здійснено вихід на міжнародні ринки капіталу, що дало змогу тимчасово перекласти тягар фінансування дефіциту бюджету з центрального банку на іноземних інвесторів. Це стало однією з передумов економічного зростання в українській економіці з 2000 р. З огляду на залежність від енергетичного імпорту, імпорту споживчих товарів тривалого вжитку і іншої продукції з високою доданою вартістю, а з формуванням ринку державних цінних паперів – і від зовнішніх державних запозичень, номінальним якорем став обмінний курс гривні, для підтримки якого використовувалися кредити МВФ і адміністративні обмеження. У 1996–1999 рр. паралельно зі створенням інституційного підґрунтя для фінансової стабілізації утверджується устрій, у якому низка великих корпорацій визначають політичну систему країни³²¹. Феномен отримання ренти від доступу до кредитів зберігся. Під час гіперінфляції

³¹⁹ Дробязко А., Ормоцадзе М. Співавтори катастрофи: хто виграв від банкрутства банків в Україні. Спеціальне розслідування Forbes: історія банківської системи та її найбільші боржники. Forbes: історія банківської системи та її найбільші боржники. URL: <http://forbes.net.ua/ua/business/1427834-spivavtori-katastrofi-hto-vigrav-vid-bankrutstva-bankiv-v-ukrayini> 2 лютого 2017 р.

³²⁰ Кораблін С. Курсова лихоманка: пауза між рецидивами. *Дзеркало тижня. Україна*. 24 вересня 2016 р. URL: <http://gazeta.dt.ua/macrolevel/kursova-lihomanka-pauza-mizh-recidivami-.html>

³²¹ Дробязко А., Ормоцадзе М. Співавтори катастрофи: хто виграв від банкрутства банків в Україні.

ренту забезпечувало швидке знецінення кредитів, а після фінансової стабілізації – безкарне неповернення кредитів, можливе в умовах слабого законодавчого захисту прав кредиторів і тісного зв'язку великих боржників з політичною системою.

В умовах сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури у 2000–2004 рр. грошово-кредитна політика забезпечувала збереження курсової складової цінової конкурентоспроможності експортерів, які стали локомотивом економічного зростання, нарощування офіційних валютних резервів і ремонетизацію зростаючої економіки. У цей період монетарна політика стає частиною політичного ділового циклу, забезпечуючи не лише підтримку експорту як локомотиву зростання, а й стимулювання споживчого попиту. Справді, якщо у 2003 р. різниця між темпами зростання заробітної плати і темпами зростання продуктивності праці становила 2,1%, то у 2004 р. – вже 13,4%, а у 2005 р. – 26,5%³²². Економічне зростання, активізація залучення банками заощаджень населення після створення державної системи гарантування вкладів сприяли стрімкому розвитку роздрібного банківського бізнесу, в тому числі кредитування населення.

Частка чистого експорту у ВВП становила 4,5% у 2000 р., 1,7% у 2001 р., 4,4% у 2002 р., 2,6% у 2003 р. і досягла 7,6% у 2004-му (рис. 10.1).

У 2002–2004 рр. отримані цінові переваги частково було використано для зміцнення виробничого потенціалу: частка кінцевих споживчих витрат у ВВП впала з 75,4% 2002 р. до 71,2% 2004-го (рис. 10.1); частка валового нагромадження основного капіталу зросла з 19,2% ВВП 2002 р. до 20,6% 2003-го і 22,6% 2004-го.

У 2006–2008 рр., коли забезпечити зростаючий споживчий попит тільки силами власної економіки стало неможливо, грошово-кредитна політика стала складовою політики задоволення споживчих потреб за рахунок зовнішніх фінансових ресурсів. Так, якщо у 2005 р. частка чистого експорту у структурі

³²² Геец В.М. Формирование и развитие финансового кризиса 2008–2009 гг. в Украине и некоторые выводы для экономической политики 2011–2012 гг. *Новые вызовы для денежно-кредитной политики в современных условиях. Кн. 2. Взгляд из Украины.* Київ, 2012. С. 183–184.

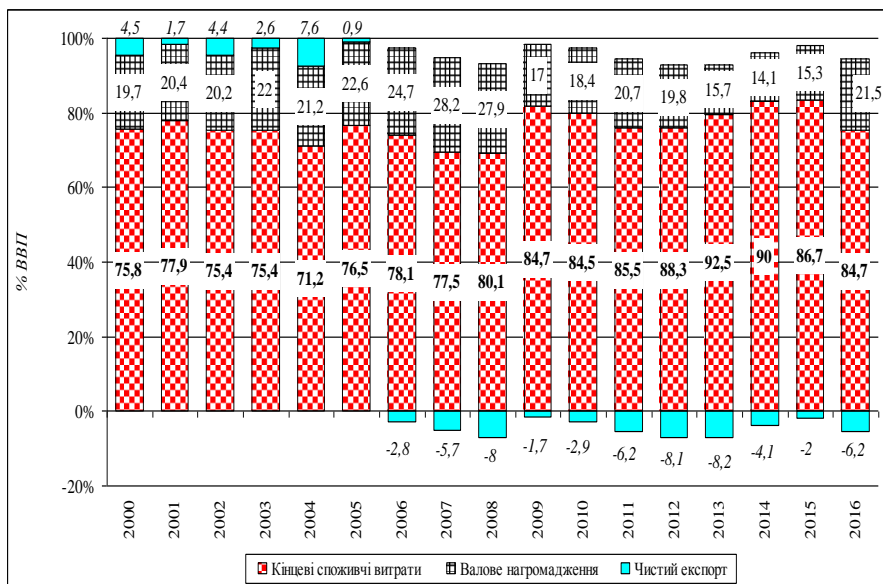

Рис. 10.1. Структура ВВП України за категоріями кінцевого використання

Джерело: розраховано за даними Держстату.

ВВП становила 0,9%, тобто зростаючий споживчий попит ще вдавалося забезпечити власними ресурсами, то у 2006 р. цей показник уже набув від'ємного значення -2,8%. За висловом академіка НАН України В.Гейця, саме на потоки міжнародного капіталу спиралася стабільність обмінного курсу, грошова емісія, довіра до грошової одиниці й значною мірою до банківської системи³²³. Відповіддю політиків на втілене в Помаранчевій революції невдоволення населення системою обмеженого доступу стала лібералізація доступу іноземного банківського капіталу, що полегшила доступ населення до кредитів в іноземній валюті. Це створювало ілюзію системи більш відкритого доступу без зняття бар'єрів у доступі до можливостей збагачення і розвитку всередині країни. Частка іноземного капіталу в статутному капіталі банків зросла з 9,6% у 2004 р. до 36,7% у 2008 р. При цьому більшість

³²³ Гесьць В. Формування і розвиток фінансової кризи 2008–2009 років в Україні. *Економіка України*. 2010. № 4. С. 5–15.

кредитів домогосподарствам завдяки допуску на вітчизняний ринок іноземних банків з дешевим фондуюнням від материнських структур надавалися в іноземній валюті. Частка кредитів в іноземній валюті в кредитах, виданих банками домогосподарствам, значна більшість яких отримували доходи в національній валюті, у 2008 р. досягла 71,9%. Станом на кінець 2008 р. 90% кредитів домогосподарствам на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості були кредитами в іноземній валюті (рис. 10.2).

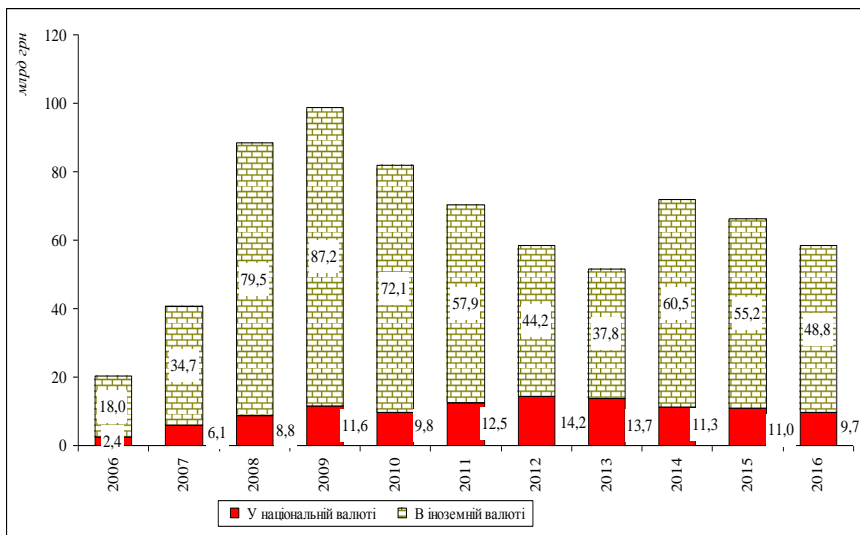

Рис. 10.2. Кредити, надані домогосподарствам банківською системою на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості, в національній та іноземній валютах, на кінець періоду, млрд грн

Джерело: побудовано за даними НБУ.

У другій половині 2008–2013 рр., коли валютний канал грошової емісії вичерпався, грошово-кредитна політика продовжувала стимулювання споживання через посилення кредитування уряду

Валютний канал грошової емісії не вдалося замінити каналом рефінансування. Ще 2009 року активізація Національним банком рефінансування банків спричинила перетікання цих коштів на валютний ринок. Реалізація валютних і кредитних ризиків, спад

попиту на кредит з боку підприємств в умовах падіння економічної активності, зумовленого погіршенням зовнішньоекономічної кон'юнктури, втрата сегмента валютного кредитування населення³²⁴ запустили процеси делевереджу в банківській системі.

Щодо галузевої структури кредитування, то протягом 2009–2013 рр. частка кредитування торгово-посередницької діяльності перевищувала 50%, досягши у 2012 і 2013 р. пікових за період з 2000 р. значень: 53,8 і 53,7% відповідно. Натомість частка переробної промисловості скоротилася з 23,9% у 2008 р. до мінімального за період з 2000 по 2016 рр. рівня 19,6% у 2013 р. Сплеск кредитування переробної промисловості відбувся лише у 2010 р. під час підготовки до Євро-2012, досягши 24,3% у сумі кредитів нефінансовим корпораціям (див. рис. 10.3).

З огляду на проблеми зі збалансуванням бюджету і процеси делевереджу у приватному секторі почав набувати сили канал грошової емісії, пов'язаний із придбанням державних цінних паперів Національним банком України. Держава стала не лише кредитором, а і позичальником останньої надії. Сума ОВДП у портфелі НБУ зросла з 30 млн грн. на початку листопада 2008 р. до понад 147,1 млрд грн в кінці 2013 р. Як були використані емітовані через ринок державних цінних паперів кошти? У 2009 р. відбувся провал у інвестиціях. У 2007 р. частка валового нагромадження основного капіталу становила 27,5%, у 2008 р. – 26,4%, а вже в 2009 р. вона впала до 18,3% і у 2010 р. – до 18,1%. В ході підготовки до Євро 2012 частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП незначно зросла до 18,6% у 2011 і 19,5% у 2012 р., але у 2013 р. знову впала до рівня 2010 р. – 18,1% ВВП. Частка ж кінцевих споживчих витрат домашніх господарств у ВВП продовжувала зростати: з 61,4% у 2008 до 63,7% у 2009; 66,5% у 2011, 68,2% у 2012 до 73,1% у 2013 рр. Особливо стрімко зросла

³²⁴ 22 вересня 2011 року було ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання відносин між кредиторами та споживачами фінансових послуг», згідно з яким до Закону України «Про захист прав споживачів» внесено положення про заборону надання (отримання) на території України споживчих кредитів в іноземній валюті.

Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність

частка кінцевого споживання домогосподарств у 2013 р. – на 4,9 в.п. Загалом частка кінцевого споживання у ВВП зросла з 80,1% у 2008 р. до 92,5% у 2013 р. (див. рис. 10.1).

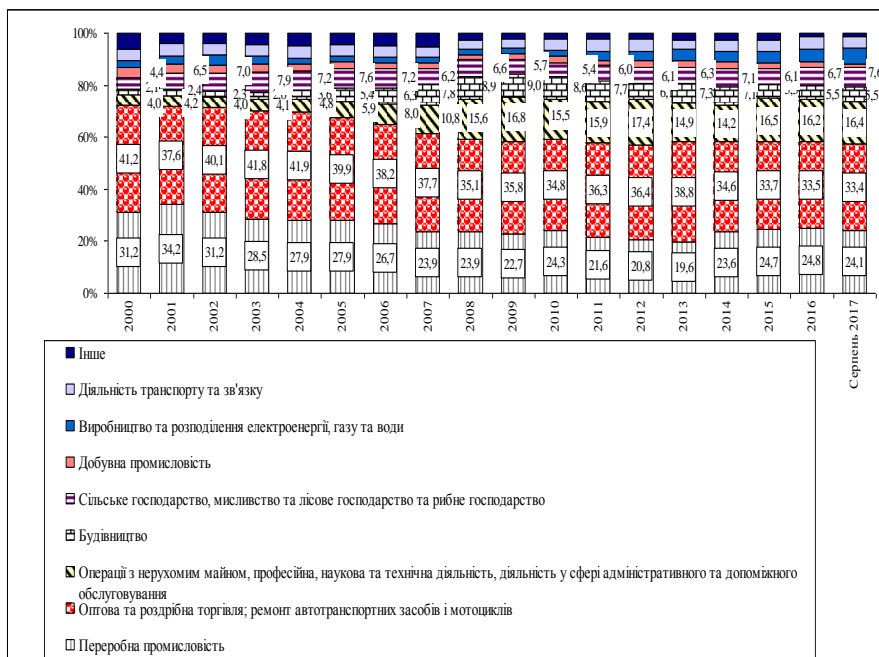

Рис. 10.3. Структура кредитів нефінансовим корпораціям за видами економічної діяльності, %

Джерело: розраховано за даними НБУ.

З 2014 р. грошово-кредитна політика значною мірою визначалася політичною кризою, втратою територій і війною на Сході країни, зовнішньоекономічною кон'юнктурою, кризою у банківському секторі та специфікою роботи у програмі МВФ.

На основі аналізу програмних документів і поведінки монетарного регулятора можна вивести імпліцитну концепцію **ролі грошово-кредитної політики і банківської системи у збалансуванні відтворювальних процесів в Україні, якою він керувався у 2014–2016 роках:**

1) виходячи з ліберальної ідеології та логіки інвестиційного банкінгу, банківський сектор, який пройде очищення, отримавши в

короткостроковому періоді можливість зберегти прибутковість незалежно від стану реального сектора (наприклад, завдяки високодохідним операціям з депозитними сертифікатами НБУ, вкладенням в іноземні цінні папери, ОВДП, деривативи), а в довгостроковому періоді – достатній захист прав кредитора, автоматично забезпечить оптимальне збалансування відтворювальних процесів;

2) відновленню ефективного кредитування сприятиме зростання частки іноземного банківського капіталу, який, як передбачається, не маючи надто тісних зв'язків з вітчизняним бізнесом, на більш конкурентних засадах відбиратиме позичальників (націоналізація Приватбанку, що різко змінила співвідношення іноземного і державного капіталу, принципово не заперечує цього положення, адже декларується намір в майбутньому (часткового) продажу державних банків);

3) стрімка девальвація (до певної міри об'єктивно зумовлена) стане монетарним підґрунтям успішної європейської інтеграції, забезпечивши цінові конкурентні переваги українським експортерам та зменшивши «непродуктивний» споживчий попит на імпорт;

4) інфляційне таргетування сприятиме подоланню проблеми доларизації і відновленню кредитування завдяки зниженню відсоткових ставок в частині інфляційних очікувань;

5) інфляційне таргетування розглядається як інструмент структурної трансформації економіки України: втілюючись у більш жорсткій монетарній політиці, воно сприяє зниженню тиску на платіжний баланс з боку «непродуктивного» споживчого попиту, а отже, зниженню волатильності обмінного курсу;

6) інфляційне таргетування дає змогу монетарному регулятору відмежуватися від прорахунків в економічній і фінансовій політиці уряду.

3 лютого 2014 р. в умовах валютної кризи і банківської паніки НБУ нарощував підтримку ліквідності через механізми рефінансування. Вимоги НБУ за кредитами банкам зросли з 78,6 млрд грн у січні 2014 р. до 91,2 млрд грн на кінець лютого 2014 р., на кінець червня 2014 р. досягли максимуму за досліджуваний період з 2002 р. по жовтень 2016 р. на рівні 120,2 млрд грн, а на кінець

2014 р. становили 113,4 млрд грн. Через валютний канал в умовах валютної кризи відбувалося вилучення ліквідності: за 2014 р. сальдо валютних інтервенцій НБУ було від'ємним і становило близько -9,2 млрд дол. Водночас у 2014 р. відбувся найбільший в монетарній історії України викуп ОВДП (випущених для до капіталізації НАК «Нафтогаз України» Ощадбанку та Ексімбанку) Національним банком: сума ОВДП в портфелі НБУ за цей рік зросла на 171,1 млрд грн, сягнувши 318,1 млрд грн³²⁵.

У 2015 р. для врегулювання ситуації на валютному ринку НБУ здебільшого використовував адміністративні заходи, а від'ємне сальдо валютних інтервенцій монетарного регулятора становило лише -157,5 млн дол. США. Втім, через канал рефінансування вже відбувалося вилучення ліквідності: сума вимог за кредитами НБУ, наданими банкам, зменшилася зі 113,4 млрд на кінець 2014 р. до 105,8 млрд грн на кінець 2015 р. Активно проводилася мобілізація ресурсів банківської системи і шляхом емісії депозитних сертифікатів: заборгованість НБУ за депозитними сертифікатами зросла з 19,6 млрд грн на початок 2015 р. до 89,3 млрд грн на кінець року. Натомість грошова емісія здійснювалася за рахунок викупу Національним банком ОВДП (випущених для докапіталізації НАК «Нафтогаз України» і Укргазбанку та з метою кредитування ФГВФО): їх сума в портфелі монетарного регулятора зросла на 71,8 млрд грн – з 318,1 млрд грн на кінець 2014 р. до 389,9 млрд грн у кінці 2015 р.

У 2016 р. через валютний канал здійснювалося збільшення ліквідності – сальдо валютних інтервенцій НБУ було додатнім у сумі понад 1,55 млрд дол. США. Натомість через канал рефінансування здійснювалося вилучення ліквідності: вимоги НБУ за кредитами банкам зменшилися зі 105,8 млрд грн у кінці 2015 р. до 74,8 млрд грн на кінець 2016 р. Сума ОВДП у портфелі НБУ також впала з 389,9 млрд грн у кінці 2015 р. до 381,9 млрд грн на кінець 2016 р. Заборгованість НБУ за депозитними сертифікатами в кінці 2016 р. була на 21,2 млрд грн меншою, ніж в кінці 2015 р. Загалом разом з фіскальними чинниками, що впливали на ліквідність банківської

³²⁵ Основні тенденції грошово-кредитного ринку України за грудень 2014 року. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=6784334&cat_id=14716078

системи, зміною залишків коштів уряду на ЄКР, платежів уряду Національному банку за своїми раніше взятими зобов'язаннями та перерахуванням Національним банком уряду перевищення доходів над витратами монетарна база за 2016 р. зросла на 13,6%, а грошова маса – на 10,9%.

За період з 2014 по 2016 р. сума кредитів, наданих домогосподарствам у національній валюті, впала зі 125,7 млрд грн у кінці 2013 р. до 76,7 млрд грн у кінці 2016 р. Сума кредитів, наданих нефінансовому сектору, впала з 454,2 млрд грн у кінці 2013 р. до 338,6 млрд грн у кінці 2015 р., але у 2016 р. зросла до 417,4 млрд грн. Сума кредитів нефінансовому сектору в іноземній валюті в доларовому еквіваленті продовжує падати: з 29,7 млрд дол. у 2013 р. до 14,9 млрд дол. у 2016 р. При цьому після переходу банківської системи на нові правила оцінки розміру кредитного ризику виявилось, що, скажімо, у червні 2017 р. частка непрацюючих кредитів у банківській системі становила 57,7%, а серед державних банків – 73,1%. При цьому найбільшими групами позичальників, згідно зі Звітом НБУ «Про фінансову стабільність» за червень 2017 р., виявилися бізнес-групи зі складною, непрозорою і мінливою структурою, що сприяє ухиленню від повернення кредитів. У галузевій структурі кредитування нефінансового сектора на досліджуваному етапі (з 2014 р.) можна виявити такі тенденції:

1) стабільно частка кредитів торгівлі і спекулятивних та посередницьких операцій становить близько 50% (49,8% на кінець серпня 2017 р.);

2) зростання частки кредитів у переробній промисловості з 19,6% у 2013 р. до 24,8% у кінці 2016 р., але одночасно зі зростанням частки прострочених кредитів цієї галузі до з 9,8% у 2013 р. до 45,7% у 2016 р.;

3) скорочення частки будівництва з 7,3% у 2013 до найнижчої з 2006 р. – 5,3% у кінці 2015 р.; в кінці серпня 2017 р. вона становила 5,5%;

4) зростання частки кредитів сільському господарству з 6,1% у 2013 р. до 7,6% в кінці серпня 2017 р. (див. рис. 10.3).

Прострочена заборгованість нефінансового сектора переважно виникла за валютними кредитами, на які станом на кінець 2016 р. припадало 81,6% простроченої заборгованості. При цьому найбіль-

шу частку у сумі простроченої заборгованості кредити в іноземній валюті займають саме у переробній промисловості: в кінці 2016 р. вона становила 90%. Тобто саме переробна промисловість, у якій створюється найбільша додана вартість, найсильніше постраждала від стрімкої девальвації національної валюти.

На тлі стагнуючої кредитної активності банків у 2016 р. спостерігається стрімке зростання купівлі ними державних цінних паперів: сума ОВДП у їхньому портфелі зросла з 81,6 млрд грн в кінці 2015 р. до 255,5 млрд грн у 2016 р., тобто зросла на 173,9 млрд грн, а частка в загальному обсязі емітованих ОВДП зросла з 16,1 до 38,3%.

Щодо особливостей впливу грошово-кредитної політики на структуру економічного відтворення в Україні з 2014 р. можемо відзначити таке. Загалом з моменту, коли у структурі грошової емісії почали домінувати викуп ОВДП і інші фіскальні механізми, а саме з 2009 р. частка кінцевого споживання у структурі ВВП постійно зростала – з 84,7% у 2009 р. до 92,5% у 2013 р. У 2014–2015 рр. вона дещо впала за рахунок зменшення від’ємного сальдо поточного рахунку в умовах валютної кризи, але вже в 2016 р. знову почала зростати (у першому кварталі 2016 р. на тлі зростання торговельного дефіциту вона досягла 96,5%. Втім, уже з другого кварталу 2016 р. вона почала стрімко падати і в кінці 2016 р. становила 84,7%, тобто стрімкі структурні корекції відбуваються за рахунок домогосподарств (див. рис. 10.1). Частка валового нагромадження основного капіталу впала з 18,1% у 2013 р. до 14% у 2014 р., 13,3% у 2015 р. і рекордно низьких 12,2% у першому кварталі 2016 р., але в другому кварталі вона зросла до 14,1% ВВП, у третьому кварталі становила 13,9% ВВП, а на кінець 2016 р. – 15,1%. Втім, роль банківської системи у фінансуванні інвестицій в основний капітал падає: якщо протягом 2007–2013 рр. частка кредитів банків та інших позик у фінансуванні капітальних інвестицій коливалася в межах 12,3–17,1%, то у першій половині 2017 р.. впала до лише 5,2% (рис. 10.4).

Значною мірою провал суспільної довіри до НБУ і його монетарної політики, виняткова політизація питань монетарної політики зумовлені не просто суспільними втратами від девальвації і банківської кризи. На нашу думку, причинами такого провалу є:

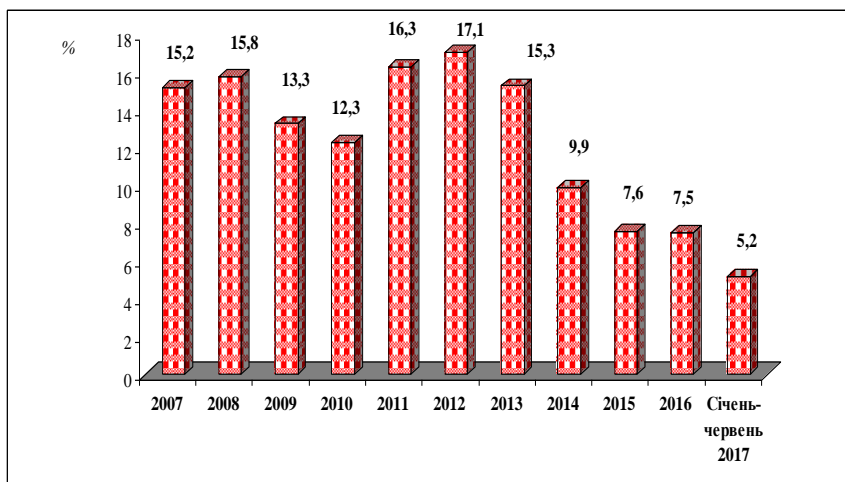

Рис. 10.4. Частка кредитів банків та інших позик у фінансуванні капітальних інвестицій, %

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

1) широке усвідомлення руйнування цілої економічної системи, у центрі якої перебував стабільний обмінний курс і відсутності переконливої альтернативи;

2) дискредитація і втрата такого компенсатора обмеженого доступу до фінансових ресурсів, як лібералізація доступу іноземного фінансового капіталу;

3) вичерпання можливостей фіскально-монетарного стимулювання в існуючих інституційних рамках внаслідок втрати міжнародних резервів;

4) втрата лояльності ряду тісно пов'язаних з політичною системою найбільших позичальників і власників банківської системи, що призвело до банкрутства низки банків і стало одним із чинників обвальної девальвації національної валюти;

5) усвідомлення суспільством нової хвилі перерозподілу капіталу, що відбувається в режимі порядку обмеженого доступу на тлі девальвації і ліквідації значної частини банківської системи;

6) перехід до інфляційного таргетування в умовах потужних корекцій адміністративно регульованих цін, що зменшує довіру до і

так непрозорого і незрозумілого для широких мас індексу споживчих цін;

7) перекладення тягаря макроекономічних корекцій на домогосподарства (боротьба з так званим «непродуктивним» попитом);

8) спроба надто «безпосереднього» управління суспільними очікуваннями з боку монетарного регулятора, інших органів влади і експертів, що вказують на «хибність» суспільних пріоритетів і номінальних якорів. Це викликає суспільне роздратування, особливо на тлі результатів електронних декларацій державних службовців найвищих рангів, що суперечать їхнім заявам щодо правильної, раціональної і патріотичної поведінки.

З 2014 р. політична криза і війна призвели до прискореного руйнування двох монетарних опор діючої системи економічного відтворення: стабільності обмінного курсу і лояльності ряду тісно пов'язаних з політичною системою найбільших позичальників і власників банківської системи. Останнє призвело до формування банківської системи, що складається переважно з державних та іноземних банків, що є нестійким станом і передумовою для наступного масштабного перерозподілу національного капіталу. Інфляційне таргетування, втілюючись у більш жорсткій монетарній політиці, збалансовує процеси відтворення, сприяючи зниженню тиску на платіжний баланс з боку «непродуктивного» споживчого попиту, що перекладає на домогосподарства увесь тягар макроекономічних корекцій.

ПРИВАТНО-ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУЦІЙНИЙ ДУАЛІЗМ СТРУКТУРИ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ВІДТВОРЮВАЛЬНУ ДИНАМІКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

11.1. Історична генеза приватно-банківського дуалізму

Початок розвитку дуалізму державно-приватної структури банківської справи на території України в частині, що перебувала в Російській імперії, більшість дослідників відносять до першої половини XVIII століття. Перші спроби впорядкувати і організувати кредитні установи виходили від держави в особі імператорської влади, яка і стала фундатором розвитку фінансової справи в Росії. Вже в царювання Анни Іоанівни в Росії існувала "Монетна контора", створення якої вважається першим кроком до розвитку банків та інших кредитних установ. У той час існувала велика потреба у кредиті, і Ганна Іоанівна для того, щоб полегшити положення осіб, які мали потребу в ньому, наказала "Монетній конторі" видавати позички під забезпечення золота і срібла зі "стягненням" 8%. Подальший розвиток банківської справи спостерігається при Єлизаветі Петрівні, за вказівкою якої у 1754 р. були засновані перші Дворянські Позикові Банки в Санкт-Петербурзі і Москві, а також "Купецький Банк" в Санкт-Петербурзі, спеціально організований для торгових людей. Однією з головних функцій "Дворянського Позикового Банку" була видача позик дворянам під заставу рухомого і нерухомого майна, у розмірі 500–1000 рублів одній особі. За указом 1766 р. банк став видавати позику і селянам у розмірі 20 рублів на душу під 6% річних. Плідну діяльність цих банків видно з того, що їх основний капітал, який складався з 750 тис. руб., в царювання Катерини II досяг 6 млн рублів. Але, незважаючи на важливе значення існування цих банків і на ту роль, яку вони повинні були відігравати, за відсутності правильного ведення книг і без строго встановлених принципів діяльності, якість кредитних портфелів банків стала падати. У 1786 р.

вони були закриті, а їх капітали передані "Державному Позиковому Банку".

При Єлизаветі Петрівні виникали й інші кредитні установи, як, наприклад, "Мідний банк", "Банківські контори вексельного виробництва" між містами, які займалися наданням позик купцям і фабрикантам мідною монетою під забезпечення переказних векселів. При поверненні позикоодержувач зобов'язаний був повернути позички сріблом. Стараннями графа І.Шувалова в 1760 р. був заснований "Банк Артилерійського Інженерного Корпусу". Проте всі засновані кредитні організації не змогли надати значного впливу на розвиток кредиту в ту епоху.

Подальший розвиток банківської справи триває при Катерині II. У 1769 р. були створені Асигнаційні банки, які займалися головним чином введенням в обіг паперових грошей. Незважаючи на контроль, зосереджений в руках губернаторів і городничих, діяльність усіх цих державних банківських контор виявилась безуспішною, і вони почали поступово закриватися. У 1786 р. Асигнаційні банки були перейменовані в один "Державний Асигнаційний Банк". Після викупу урядом усіх асигнацій і заміною їх у 1843 р. Державними кредитними білетами він сам по собі припинив своє існування. У 1796 р. був заснований "Державний Позиковий Банк", який займався наданням позичок землевласникам із дворян для поліпшення їхнього господарства. Він видавав позику під маєтки, будинки і фабрики строком на 20 років під 8% річних дворянам у сільській місцевості і на 22 роки під 7% у містах. Капіталом банку стали всі готівкові суми, які перебували у закритих Дворянських банках, однак оборотних його коштів було недостатньо для задоволення всієї потреби в земельній кредиті.

За царювання імператора Олександра I банківська справа, а з ним і кредитні установи зазнали значних змін. Для встановлення єдності між усіма кредитними організаціями було утворено особливу установу "Рада державних кредитних установлень", яка завідувала всіма кредитними установами. У 1817 р. імператором був заснований "Державний Комерційний Банк", необхідність створення якого полягала в тому, щоб оживити промисловість і надати допомогу розвитку дрібного кредиту. Цьому банку надавалося право врахування векселів, право приймання вкладів на

зберігання і право здійснення переказів. Банк у міру розвитку поступово відкривав свої відділення в Москві, Астрахані, Києві та інших містах, а з початку царювання імператора Олександра II вся система кредитних організацій була перетворена докорінно. У 1860 р. був заснований Статут Державного банку, а в 1861 р. статут першої кредитної установи «для міських нерухомостей»—«Санкт-Петербурзьке Державне Кредитне Товариство».

У 1863 р. був затверджений статут «Товариства Взаємного Кредиту» в Санкт-Петербурзі, «Акціонерного комерційного банку» і статут першого земельного банку як установи, яка було заснована на принципі взаємності — «Херсонського Земельного Банку». У 1866 р. був затверджений статут «Товариства Поземельного Кредиту», а в 1871 р. — статут «Акціонерного Харківського Земельного Банку». Період з 1862 по 1872 рр. вважається часом безперервного історичного розвитку банківської справи в Росії. В цей період зародилося 33 акціонерних банки, 11 акціонерних земельних банків, а 1873 р. функціонувало 222 міських громадських банки. Раптова поява такої маси кредитних установ призвела до перевищення в реальності потреби в кредитах, через що Багато з цих установ ухилилися від основної своєї мети і захопилися різними спекулятивними операціями, які призвели до краху самих банків, наприклад, до краху Московського позичкового банку.

З 1866 р. було помітним прагнення уряду розвивати справу дрібного кредиту, для чого були засновані Ошадні Товариства, а в 1883 р. був заснований статут Сільських банків. Однак, незважаючи на всі ці заходи, сільському населенню було важко скористатися наданим кредитом в особі цих кредитних установ. Для удосконалення цього питання в 1883 р. уряд виробив статут і положення Селянських Поземельних Банків, а в 1885 р. були засновані Державні Дворянські Земельні Банки. Державні Дворянські Земельні Банки були засновані з метою дати можливість дворянам вийти з їхнього «сороміцького положення» і обтяженого боргами господарства. Всі існуючі тоді банки поділялися на державні, громадські і приватні. Можна навести таку їх класифікацію.

Державні:

1. "Державна Комісія Погашення Боргів".
2. "Державний Банк", його контори і тимчасові відділення.

3. "Державний Дворянський Земельний Банк".
4. "Селянський Поземельний Банк".
5. "Збережувальні Скарбниці".
6. "Позикові Скарбниці".

Громадські:

1. Міські Громадські Банки;
2. Громадські банки та позиково-ощадні каси волосних і сільських товариств.

3. Станові банки.

Приватні:

1. Акціонерні Комерційні Банки.
2. Товариства взаємного кредиту.
3. Акціонерні земельні банки.
4. Товариства взаємного поземельного кредиту і міські кредитні товариства.
5. Ощадно-позикові товариства.

Найбільш розвинутою формою банків у той час були Акціонерні Комерційні Банки, які з'явилися в Росії з 60-х рр. XIX століття. Склад, будова і порядок їхньої діяльності визначалися частими статутами. Число засновників такого банку має бути не менше п'яти осіб. Половина складеного капіталу повинна була бути внесена при підписці на акції, а інша половина – протягом шести місяців після відкриття підписки. Банки мали право відкривати свої відділення, де вони вважають за потрібне.

Складений капітал повинен був бути не менше 500 тис. руб. і утворюватися випуском акцій номіналом не нижче 250 руб. кожна. Акції товариства могли бути як іменними, так і на пред'явника. Вони приймалися в заставу у всіх присутствених місцях і казенних установах за цінами, які були встановлені міністром фінансів.

До операцій банку належали:

- облік і переоблік всяких векселів та інших зобов'язань, терміном до платежу не більше 9 місяців;
- видача позик і кредитів терміном не більше 9 місяців під заставу державних процентних паперів, паїв, акцій, за коноса-ментами та квитанціями залізниць, пароплавств і транспортних контор;

- отримання платежів за векселями та іншими строковими документами, переданими банку;
- проведення платежів в Росії і за кордоном;
- переказ грошей в усі місця, де знаходяться відділення банку, його кореспонденти, видача векселів, переказних квитків та кредитів на місцях як усередині країни, так і за кордоном;
- купівля та продаж за рахунок третіх осіб всякого роду державних паперів, паїв, акцій та облігацій;
- купівля і продаж за свій рахунок і за дорученням дорогоцінних металів у злитках, монетах тощо.

Одними з перших банків були такі:

"Санкт-Петербурзький Комерційний Банк", заснований в 1864 р. Його основний капітал становив 8 млн руб. Правління банку знаходилося в Санкт-Петербурзі, а відділення – в Москві, Ростові-на-Дону, Нижньому Новгороді.

"Київський Приватний Комерційний Банк", який був організований у 1868 р. Складений капітал банку становив 2,5 млн руб. Крім звичайних операцій, здійснюваних банками, він видавав позики та аванси під цукор, хліб та інші товари, для чого банк має спеціальні Товарні відділення.

У 1870 р. був заснований "Нижегородський Купецький Банк". Його основний капітал був понад 1/2 млн руб. Затверджений на акціонерних засадах, він був розділений на 120 паїв, по 5 тис. руб. кожен. Цей банк видавав позики під процентні папери і товари, які купував і продавав папери, брав грошові перекази у всіх містах Росії.

"Російський для Зовнішньої Торгівлі Банк" був заснований у 1871 р. з капіталом в 30 млн руб. Київське його відділення разом з іншими операціями брало також доручення на купівлю і продаж цукру, хліба та інших товарів, а також з експорту цукру за кордон. Грошові Обороти банку по балансу в 1907 р. досягли суми в 30 942 286 952,91 руб.

У дореволюційній історії банківської системи Росії ключову роль відігравав Державний банк Російської Імперії, заснований в 1860 р. в процесі реорганізації російської банківської системи. Його створення відбувалося в умовах вступу Росії в капіталізм і було першою з "великих реформ", проведених в країні Імператором

Олександром II. Значне державне втручання в розвиток економіки, викликане особливостями економічного розвитку Росії, зумовило генезис Державного банку як органу економічної політики уряду.

Державний банк був банком короткострокового комерційного кредиту і відповідно до статуту був заснований "для поживлення торгових оборотів і зміцнення грошової кредитної системи". До його функцій входили облік векселів та інших строкових урядових і громадських процентних паперів та іноземних трат, купівля та продаж золота і срібла, отримання платежів за вексями та іншими строковими грошовими документами в рахунок довіритель, прийом вкладів, видача позичок і купівля державних паперів за свій рахунок.

У діяльності Державного банку Російської імперії можна виділити два періоди. Протягом першого (з 1860 р. по 1894) він був значною мірою допоміжним закладом Міністерства фінансів. Більшу частину ресурсів Держбанку в цей час поглинало пряме і непряме фінансування скарбниці. На нього покладалися функції, що належали до апарату Міністерства фінансів: проведення викупної операції та все діловодство за нею, підтримання державних іпотечних банків надалі. До 1887 р. Держбанк здійснював ліквідацію рахунків дореформених банків. Всі ліквідаційні операції повинні були проводитися за рахунок Державного казначейства, яке було боржником цих банків. Але оскільки в умовах бюджетного дефіциту казначейство було не в змозі надавати необхідні для цього кошти, Держбанк щорічно аж до 1872 р. спрямовував на ці цілі значну частину свого комерційного прибутку. Ліквідація державного боргу Держбанку сталася вже в другий період його діяльності – в 1901 році.

Протягом усього дореволюційного періоду діяльності Держбанку як органа економічної політики уряду брав участь у створенні, а потім і в підтримці комерційних банків, у тому числі за рахунок нестатутних позичок. Банки-банкрути субсидувалися ним і фінансувалися, приймалися у власність або управління для подальшого продажу.

З початку 80-х років XIX ст. Держбанк готував грошову реформу, яка почалася в 1895 р. і закінчилася в 1898 р. введенням в Росії золотого монометалізму. В ході цієї реформи Держбанк отримав емісійне право.

З ухваленням у 1894 р. нового статуту почався другий період у діяльності Держбанку. Після грошової кризи 1905–06 рр., викликаного Російсько-японською війною і революцією, почалася трансформація Держбанку в Банк банків. Напередодні Першої світової війни Держбанк став одним із найвпливовіших європейських кредитних установ. Він мав величезний золотий запас, коефіцієнт якого, за винятком кризового 1906 р., не опускався нижче 93%, а в середньому був вище 100%. Держбанк здійснював регулювання грошового обігу і валютних розрахунків Росії і через комерційні банки брав активну участь у кредитуванні промисловості та торгівлі.

Під час Першої світової війни діяльність Держбанку була спрямована в основному на її фінансування. Велика частина його активів напередодні Жовтневої революції 1917 р. складалася із зобов'язань казначейства і позичок під процентні папери. Золотий запас банку за цей час скоротився з 1604 млн руб. (на 16 червня 1914 р.) до 1101 млн руб. (на 8 жовтня 1917 р.). Історія дореволюційного Державного банку закінчилася 25 жовтня (7 листопада) 1917 року³²⁶.

Із здобуттям незалежності державні банки є невід'ємною складовою банківської системи України. Відповідно до ст. 7 Закону України від 07.12.2000 р. № 2121-III «Про банки і банківську діяльність», державний банк в Україні – це банк, сто відсотків статутного капіталу якого належать державі. Державний банк засновується за рішенням Кабінету Міністрів України. При цьому в законі про Державний бюджет України на відповідний рік передбачаються витрати на формування статутного капіталу державного банку. Кабінет Міністрів України зобов'язаний отримати позитивний висновок Національного банку України з приводу наміру заснування державного банку. Отримання висновку Національного банку України є обов'язковим також у разі ліквідації (реорганізації) державного банку, за винятком його ліквідації внаслідок неплатоспроможності. Статут державного банку затверджується постановою Кабінету Міністрів України. Національний банк України здійснює державну реєстрацію

³²⁶ Історія розвитку банківської системи Росії. URL: <http://bibliograph.com.ua/finance-7/2.htm>

державних банків відповідно до вимог Закону та нормативно-правових актів Національного банку України.

Держава здійснює і реалізує повноваження власника щодо акцій (паїв), які їй належать у статутному капіталі державного банку, через органи управління державного банку. Кабінет Міністрів України здійснює управління державним банком у випадках, встановлених законом «Про банки і банківську діяльність», іншими законами і статутом державного банку.

Органами управління державного банку є наглядова рада і правління банку. Органом контролю державного банку є ревізійна комісія, персональний та кількісний склад якої визначаються наглядовою радою державного банку.

Наглядова рада є вищим органом управління державного банку, який здійснює контроль за діяльністю правління банку з метою збереження залучених у вклади грошових коштів, забезпечення їх повернення вкладникам і захисту інтересів держави як акціонера державного банку, а також здійснює інші функції, визначені законом.

До складу наглядової ради державного банку входять члени наглядової ради банку, призначені Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України. До складу наглядової ради державного банку, який призначається Верховною Радою України, в обов'язковому порядку входить не менше одного представника парламентської опозиції. З метою представництва інтересів держави до складу наглядової ради державного банку можуть входити представники органів виконавчої влади та інші особи, які відповідають вимогам, зазначеним у цій статті. Строк повноважень членів наглядової ради державного банку – п'ять років.

Президент України призначає п'ять членів наглядової ради державного банку шляхом ухвалення відповідного Указу. Верховна Рада України призначає п'ять членів наглядової ради державного банку шляхом прийняття відповідної Постанови. Кабінет Міністрів України призначає п'ять членів наглядової ради державного банку шляхом прийняття відповідної Постанови.

Членом наглядової ради державного банку може бути громадянин України, який має вищу економічну або юридичну освіту, або науковий ступінь у галузі економіки, фінансів та/або права і при цьому має досвід роботи в органі законодавчої влади або на керівних посадах

центральных органів виконавчої влади України, які забезпечують проведення та реалізацію державної фінансової, економічної та правової політики, або в банківській установі, чи досвід наукової, практичної роботи у галузі економіки, фінансів, права.

Особа, яка входить до складу наглядової ради чи іншого органу управління банку (крім державного) чи є членом сім'ї такої особи першого ступеня споріднення, або особа, засуджена за зловживання у фінансовій сфері, судимість якої не погашена або не знята в установленому законом порядку, не може бути членом наглядової ради державного банку. Не допускається призначення особи на посаду члена наглядової ради державного банку, якщо таке призначення може призвести до конфлікту інтересів.

Члени наглядової ради державного банку виконують свої функції без отримання будь-якої матеріальної винагороди. Наглядову раду державного банку очолює голова, який обирається наглядовою радою зі складу її членів.

Засідання наглядової ради є правомочним за наявності не менше десяти її членів. Рішення наглядової ради приймаються простою більшістю голосів від загальної кількості присутніх на засіданні членів наглядової ради державного банку. Статут і внутрішні положення державного банку можуть передбачати порядок скликання, голосування, прийняття і оформлення рішень наглядової ради.

Повноваження призначеного складу наглядової ради державного банку та/або кожного з його членів можуть припинятися відповідно за рішенням Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України щодо призначених ними осіб, але не раніше ніж через один рік з дня призначення. У разі призначення тимчасового адміністратора державного банку повноваження наглядової ради припиняються на підставі ст. 78 Закону «Про банки і банківську діяльність». Наглядова рада не може втручатися в оперативну діяльність державного банку.

До компетенції наглядової ради державного банку належить ухвалення рішень з питань, визначених у пунктах 1, 5, 6 ст. 38 Закону «Про банки і банківську діяльність» та пунктах 1–7 ст. 39, а також з інших питань, необхідність врегулювання яких передбачена законом.

Рішення про зміну розміру статутного капіталу державного банку та припинення його діяльності ухвалює Кабінет Міністрів

України. При цьому Кабінет Міністрів України зобов'язаний отримати позитивний висновок Національного банку України з приводу наміру зміни розміру статутного фонду державного банку.

Повноваження виконавчого органу державного банку визначаються його статутом. Кандидатури голови та членів виконавчого органу узгоджуються з Національним банком України відповідно до вимог Закону «Про банки і банківську діяльність».

Банк, створений у порядку, визначеному Законом «Про банки і банківську діяльність», має право додавати до свого найменування слово «державний», використовувати зображення державного герба України, державного прапора України.

У разі ухвалення рішення про часткове або повне відчуження державою належних їй акцій (паїв) державного банку такий банк втрачає статус державного. Власники акцій зобов'язані привести статут та діяльність банку у відповідність з вимогами Закону «Про банки і банківську діяльність» та нормативно-правових актів Національного банку України.

На сьогодні в Україні функціонують два державних комерційних банки: Український експортно-імпорتنний банк (Укрексімбанк), Ощадний банк України (Ощадбанк). Решта мають статус публічних акціонерних товариств. Хоча в деяких з них частка держави становить більше 99% (Банк «Київ», «Родовід банк» – вже ліквідовані), вони не є повністю державними³²⁷. Статус націоналізованого наприкінці 2016р. ПриватБанку дискутується. Готуються законодавчі зміни щодо поліпшення корпоративного управління у державних банках.

11.2. Управління державними банками задля стимулювання економічного відновлення: проактивне чи реактивне

Вирішення теоретичної проблеми шляхом розробки позитивного інституціонального підходу відкриває можливості формування нормативної платформи, що дозволяє оптимізувати вибір між проциклічною і контрциклічною економічною політикою держави як суб'єкта управління на кожній з фаз макроекономічного циклу, а також швидко виявляти і адекватно реагувати на шоки, що

³²⁷ Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III «Про банки і банківську діяльність». Ст. 7. URL: www.zakon1.rada.gov.ua

формується в глобальній економіці, в майбутньому. Проводячи дослідження функцій і ролі держави в регулюванні відтворення банківської системи з позицій неoinституціоналізму, необхідно звернути увагу, що представники цієї наукової школи вважають, що економічний аналіз ролі інститутів та їхнього впливу на господарство (національні економічні системи) доцільно проводити на основі принципів раціональності та методологічного індивідуалізму.

При цьому у рамках аналізу інститутів державного банківництва виділяються два рівні: інституційні угоди та інституційне середовище.

Інституційні угоди (або організації) – це договори між окремими індивідами, спрямовані на зниження трансакційних витрат. Одним із прикладів інституційних угод є фірма, яка трактується як сукупність контрактних зобов'язань (а не як виробнича функція, з чого виходить неокласична теорія) її учасників прийнятих для мінімізації трансакційних витрат.

Таким чином, оптимальний розмір фірми досягається тоді, коли трансакційні витрати для здійснення тих або інших дій усередині фірми відповідають трансакційним витратам здійснення цих же дій через ринковий механізм. Іншими словами, співвідношення ієрархічних і ринкових типів координації (а також виживання тих або інших організаційних форм) визначається на підставі все того ж критерію мінімізації трансакційних витрат.

Інституційне середовище (чи інститути у вузькому значенні слова) – це сукупність «правил гри», тобто правила, норми і санкції, політичні, що утворюють соціальні і юридичні рамки взаємодій між людьми. Іншими словами інституційне середовище – це рамки, в яких діють інституційні угоди.

Ці рамки, у свою чергу, підрозділяються на неформальні правила гри – звичаї, традиції – і формальні, втілені у вигляді конкретних законів і нормативних актів.

При цьому формальні і неформальні правила повинні відповідати один одному, а значить, повинні відповідати один одному і їхні зміни (цей принцип отримав назву «конгруентності інститутів»). Наприклад, якщо держава запозичує формальні правила гри з-за кордону, здійснюючи «імпорт інститутів», але ці правила в корені не відповідають звичаям і традиціям, прийнятим у цьому суспільстві (прикладом може служити імпорт норм цивілізованого

ринкового підприємництва у мафіозне або традиційне суспільство), то таке запозичення не матиме успіху.

Спершу неоінституціоналісти (Р. Коуз, О. Уільямсон і їхні послідовники) концентрували свою увагу на вивченні інституційних угод, трактуючи інституційне середовище як екзогенно задане. Але у кінці 1970-х рр. в рамках неоінституціоналізму виник очолюваний Д. Нортм напрям (іноді званий як «підхід Вашингтонського університету»), адепти якого стали робити основний акцент на дослідженні еволюції інституційного середовища в часі і впливи цієї еволюції на економічне зростання.

Інституційні зміни можуть виникати: спонтанно, за рахунок стихійної взаємодії окремих господарюючих суб'єктів, тоді міняються неформальні правила гри; і свідомо, під впливом держави, що змінює ті або інші формальні правила гри.

Інститути безпосередньо пов'язані з формальними і неформальними правилами. Якщо формальні правила створюються централізовано та усвідомлено державою, тому забезпечуються легальним і спеціалізованим захистом з боку держави, то неформальні також обмежують поведінку учасників обміну, але не зафіксовані в правових нормах і не захищені іншими механізмами. Неформальні правила як механізм стабілізації обміну в умовах невизначеності створюються самими підприємцями для забезпечення господарської діяльності в умовах інституціонального вакууму. Вони стають нормою в умовах, коли знову виниклі формальні правила або не «працюють», або їх просто немає.

Оскільки неформальні правила гри і їхня динаміка є найважливішим обмежувальним чинником інституційних змін, це вказує на такі їхні властивості, як кумулятивність і еволюційність. **Кумулятивність** інституційних змін означає їхню **залежність від минулої траєкторії розвитку** [pathdependence]: зміни, що почалися в деякому напрямі, триватимуть в майбутньому усе з більшою силою. **Еволюційність** цих змін вказує на їхню поступовість і повільність.

З точки зору Д. Норта і його послідовників, історію економік різних країн слід трактувати саме з точки зору інституційних змін. Там, де такі зміни виявлялися ефективними, тобто скорочували трансакційні витрати, вони сприяли економічному зростанню; в інших країнах і періодах ці зміни гальмували господарський розвиток. У одних випадках таке «гальмування» породжувалося домінуванням

неформальних правил, що перешкоджали розвитку ринкових стосунків, в інших випадках – цілеспрямованими діями державних посадовців, що змінювали формальні правила гри у своїх особистих інтересах. Основний принцип прибічників «підходу Вашингтонського університету» полягає в тому, що інституційна еволюція далеко не завжди сприятливо позначалася і позначається на стані й динаміці господарства, при цьому добитися їхньої ефективної зміни за короткий строк неможливо.

Крім того, економічний розвиток, що супроводжується ускладненням характеру угод, приводить до зростання трансакційних витрат, що гальмують цей розвиток. Таким чином, прибічники «підходу Вашингтонського університету» менш оптимістичні відносно здатності ринкової економіки досягати оптимальних результатів порівняно з adeptами більш «магістральних» напрямів в неоінституціоналізмі³²⁸.

Зовнішні екстерналії (зовнішні ефекти, що послабляють дію ринкових механізмів):

- негативні виникають у тому випадку, коли виробництво або споживання будь-якого блага породжує некомпенсовані витрати у третьої сторони;
- позитивні – виникають тоді, коли виробництво або споживання будь-якого блага породжує некомпенсовані вигоди у третьої сторони.

Так, І. Шкодін та О. Підліснюк³²⁹ виділяють кілька основних мотивів укладання угод зі злиття й поглинання в банківській сфері. Серед них прагнення підвищити якість та ефективність управління посідає не останнє місце. Зазвичай поглинаються менш ефективні й погано керовані приватні комерційні банки. Причиною поглинання більш успішних банків можна назвати усунення потенційно сильного конкурента на ринку. Досить поширений податковий мотив.

³²⁸ Розмаинский И.В., Холодильн К.А. Институционализм (глава из учебника «История экономического анализа на Западе»). *Journal of institutional studies* (Журнал институциональных исследований). 2010. Том 2. № 4. С. С. 139.

³²⁹ Шкодін І.В., Підліснюк О.В. Особливості інституційних перетворень та концентрація банківського капіталу в Україні. Економіко-теоретичні аспекти розвитку фінансово-кредитної системи України. С. 80–81

Компанія, що поглинає, може мати істотні податкові пільги. Важкий аргумент для укладання таких угод – прагнення диверсифікувати великі фінансові потоки і знизити ризики фінансових утрат.

У банківському бізнесі банки насамперед прагнуть розширення спектра послуг, що надаються банківською установою, і збільшення клієнтської бази. Досвід країн з ринковою економікою свідчить, що створення стабільної й ефективної економіки можливе лише за умови функціонування адекватного ринковим відносинам банківського сектора.

Етапи інституційного розвитку банківської системи України згідно з класифікацією згаданих вище дослідників можна поділити на:

- 1991–1993 рр. – екстенсивний розвиток;
- 1994–1995 рр. – криза і ліквідація банків та впровадження регулювання з метою стабілізації становища банків;
- від 1996-го до половини 1998 р. – стабілізація і покращення ситуації в банківській системі;
- від половини 1998-го до половини 2001 р. – модернізація банківської системи;
- від половини 2001-го до 2003 р. – входження іноземних банків до системи;
- 2004–2008 роки – фаза поглинання українських банків іноземними.

Далі можливо класифікувати на три етапи: період кризи 2009–10рр., потім фаза поступового відновлення 2011–13, та глибока системна криза з кінця 2013 р. по теперішній час.

Проаналізовано монографії та дисертаційні дослідження останнього часу щодо ролі держаних та приватних банків у кризовий та посткризовий періоди. Так, зокрема, В.Оніщенко приходить до висновків, що «в економічній науці до сьогодні відсутня єдність щодо розуміння сутності та критеріїв ідентифікації Держбанків (далі – ДБ) та Банків з державною участю (далі – БДУ), а також меж доцільності участі держави у банківській системі»³³⁰. При визначенні ДБ слід виходити не лише з частки участі держави

³³⁰ Оніщенко В. В. Банки з державною участю в банківській системі України: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук: спеціальність 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит. 22 с.

в їхньому статутному капіталі (вона має бути 100%), рівня її контролю за їхньою діяльністю та їхньою підпорядкованістю, а й брати до уваги, що метою їхнього функціонування має бути не отримання прибутку, а виконання функцій фінансових агентів уряду при реалізації програм соціально-економічного розвитку.

До складу БДУ входять банки: 1) над активами яких органи державної влади/підприємства державного сектора економіки здійснюють прямий або опосередкований контроль; 2) у капітал яких держава входить прямо або опосередковано на постійній або тимчасовій основі в різних частках та з різних мотивів. Частка держави у сукупному капіталі банківської системи України була доволі незначною до фінансової кризи (в середньому становила 6,08%), тоді як після кризи зросла більше, ніж в 3 рази. Це пов'язано з націоналізацією та введенням тимчасових адміністрацій в окремих банках. Лише два банки в Україні відповідно до законодавства вважаються державними та ще в кількох істотна участь держави наближається до 100%. Аналіз фінансових звітів ДБ в Україні засвідчив значний рівень комерціалізації їхньої основної діяльності.

ДБ демонструють значно вищі рівні показників ROA та ROE, ніж приватні банки відповідної групи, хоча максимізація прибутку не повинна бути основним орієнтиром їхньої діяльності. Частка кредитів в активах цих банків під час кризи була значно нижчою, ніж у приватних банків, що свідчить про невиконання ними функцій антициклічного регулювання кредитної активності в банківській системі.

При цьому ДБ не виконують одну зі своїх основних функцій – зниження трансакційних витрат на фінансовому ринку, оскільки величина чистої процентної маржі у них значно вище, ніж у приватних банків. Вони витрачають значно менше коштів на маркетинг порівняно з приватними банками, оскільки значна частка цих витрат фактично перекладена на державу. Значний рівень кредитування цими банками імпорту споживчих товарів та послуг свідчить, що їхній капітал, який фактично є власністю держави, витрачається на фінансування економік інших країн, що дестимулює економічне зростання в Україні. Таким чином, користуючись привілейованим становищем на ринку, яке їм забезпечує державна участь, ДБ

фактично перетворилися на осередки акумулювання невинновдано високих обсягів капіталу.

На сьогодні в Україні відсутня об'єктивна необхідність існування ДБ у такому форматі, в якому вони перебувають зараз, внаслідок того, що вони фактично перетворилися на звичайні комерційні банки та не виконують своїх функцій в економіці (пільгове кредитування стратегічно важливих галузей, реалізація загальнонаціональних програм розвитку, фінансова підтримка вітчизняного товаровиробника, антициклічне регулювання кредитної активності, зниження трансакційних витрат на фінансовому ринку тощо). Нарощування частки державного банківського капіталу в Україні негативно впливає на якість та глибину фінансового посередництва, рівень довіри населення до банків, призводить до збільшення трансакційних витрат та рівня політизованості банківського сектора, до зниження якості кредитних портфелів банків, не впливає на обсяги кредитування приватного сектора і на темпи економічного зростання країни. Це підтверджує негативний вплив сформованої сьогодні в Україні моделі функціонування БДУ на розвиток банківської системи та економіки загалом.

Частку участі держави в банківській системі слід вимірювати не за капіталом, а за активами, що дозволить адекватно врахувати реальні можливості держави щодо контролю над активами БДУ, зокрема: при введенні тимчасових адміністрацій у банках; при участі держави в статутному капіталі банків в обсязі понад 50%; за відсутності вимог з боку регулятора щодо дотримання чіткого кількісного співвідношення активів та капіталу банків.

Питання державно-приватного партнерства, зокрема у банківській сфері, більшість дослідників вважає недостатньо ще теоретично опрацьованими. Так, Павлюк і Павлюк³³¹, підкреслюють, що «помилково вважати, що державно-приватне партнерство – це будь-яка взаємодія держави та бізнесу, яка не потребує спеціального нормативного і організаційного забезпечення, що державно-приватне партнерство – це удосконалення управління виключно

³³¹ Павлюк К.В., Павлюк С.М. Сутність і роль державно-приватного партнерства в соціально-економічному розвитку держави. *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*. 2010. Вип. 17.

матеріальними активами і об'єктами». Помилковим з точки зору цих дослідників є і такий підхід, що «держава у державно-приватному партнерстві може отримати соціально-значущі об'єкти і за їх допомогою надавати суспільству послуги, при цьому не витрачаючи кошти і нічим не ризикуючи». Також побутує думка, що розвиток державно-приватного партнерства не потребує спеціальних компетенцій державних і муніципальних службовців, відтак вкладення в їхню підготовку не потрібні. У більшості визначень відсутні конкретні критерії, відповідно до яких реальний проект за участю держави і приватного сектора може, чи навпроти не може бути віднесений до державно-приватного партнерства.

Важливим моментом у аналізі структури державно-приватної структури банківської системи є врахування так званого тіньового банкінгу, що зростає останнім часом не тільки в Україні, але й по всьому світу. У всесвітньому масштабі боротьбу з тіньовими фінансово-банківськими операціями очолює Рада з фінансової стабільності – Financial Stability Board (FSB), створена рішенням Групи G20.

За висновками цієї організації, тіньові операції останнім часом досягли значних масштабів. Якщо, наприклад, у 2002 році їх обсяг у всьому світі становив 26 трлн дол. США, то в 2007 році досяг вже 62 трлн, а на початку 2012 року – 67 трлн дол. США. За останніми даними на листопад 2013 року цей показник оцінюється у 71 трлн дол. США.

Поняття кредитного зростання нерегульованих установ, хоча і не термін «тіньова банківська система», було визначено ще 1935 р., коли Фрідріх Хайек заявив, що, крім звичайних видів платіжних засобів, існують ще інші форми засобів платежу, які виконують функції грошей, але не підпадають під регулювання. Сам термін «тіньова банківська система» належить Р. McCulley, який увів його офіційно з економічного симпозиуму Канзас-Сіті в 2007 р., де він визначив його як "систему нефінансових установ, які позичають гроші в короткий термін і використовують ці гроші, щоб інвестувати в довгострокові активи". Повний обсяг інформації про діяльність тіньової банківської системи став широко відомий завдяки роботі Манмохан Сінгха і Джеймса Ейткена (МВФ) у 2010 р., яка показувала реальну роль діяльності тіньової банківської

системи. При цьому пріоритетні напрями боротьби з проявами тіньової економіки в банківському секторі дещо відрізняються в різних країнах.

Тіньовим банкінгом (або в англomовних дослідженнях він ще має назви: Market-based banking Parallel banking, Securitized banking, Wall Street banking), за визначенням Єврокомісії, є система фінансових структур, що ведуть операції на кшталт банківських, але не підпадають під банківське регулювання. Такі підприємства можуть, зокрема, проводити сек'юритизацію активів, операції РЕПО, приймати депозити, надавати фондування. Тіньові банки – це суб'єкти фінансового ринку, які здійснюють кредитний процес шляхом трансформації строків до погашення та ліквідності без прямого доступу до джерел рефінансування з боку центрального банку та системи страхування депозитів.

Так, у США значну увагу державні фінансові регулятори приділяють обмеженню маніпулювання цінами цінних паперів та торгівлею інсайдерською інформацією на фондовому ринку. Особливістю регуляторної політики в США є значний обсяг повноважень, що мають контролюючі органи на фондовому ринку, а також сувора кримінальна відповідальність та штрафи за злочини, пов'язані з порушеннями проведення операцій з цінними паперами. У 2010 р. в США було ухвалено Закон «Про реформування Уолл-Стріт і захист споживачів» (The Wall Street Reform and Consumer Protection Act), відомий також як Закон Додда–Френка (TheDodd–FrankAct). Мета його – введення нових додаткових елементів превентивного регулювання ринків фінансових послуг і зниження ризиків американської фінансово-банківської системи.

У рамках положень Закону Додда–Френка (згідно з правилом П. Волкера, – екс-голови ФРС США) банкам, що користуються урядовими гарантіями, забороняється інвестувати в хедж-фонди і фонди прямих інвестицій обсягом понад 3% капіталу першого рівня та володіти більш ніж 3% капіталу таких фондів, а також здійснювати операції з цінними паперами за рахунок власних коштів банку (т.зв. proprietytrading). Було введено також спеціальний режим «упорядкованої» ліквідації (orderlyliquidation) для великих фінансових установ за умови, якщо їхнє потенційне банкрутство може загрожувати стабільності країни. Для

запобігання фіктивного банкрутства введена норма примусового повернення активів банкрута, якщо такі передавались третім особам незадовго до виникнення фінансових проблем. Закон Додда–Френка дозволяє банкам виступати маркет-мейкерами, проводити в інтересах своїх клієнтів операції з цінними паперами, торгувати державними облігаціями. Відповідно з положеннями Закону Додда–Френка у США було створено новий орган фінансового регулювання – Раду з нагляду за фінансовою стабільністю (Financial Stability Oversight Council, FSOC).

У міжнародній практиці, як показує Т.Вознюк, виокремлюють такі інструменти тіньового банкінгу.

Фонди грошового ринку: пайові інвестиційні фонди, які інвестують у короткострокові інструменти низького ризику, такі як урядові цінні папери, комерційні векселі, депозитні сертифікати, угоди РЕПО. Хедж-фонди: незареєстровані інвестиційні компанії, які служать великим власником капіталу або інституційним інвестором. Інвестиційні банки: установи, які сприяють випуску цінних паперів, працюють як брокери і дилери і проводять операції за свій рахунок. Фінансові компанії: інститути, в першу чергу, які надають кредити для бізнесу і споживачам, але не приймають депозити.

Тіньова банківська система (далі – ТБС) була побудована поряд із традиційною банківською системою. Численні дослідження останнього часу показали, що як і традиційні банки, тіньові банки надають кредити і ліквідність, але, на відміну від своїх традиційних аналогів, вони не мають доступу до центрального банку або фінансування соціального захисту, такого як системи страхування депозитів.

На відміну від традиційних банків, ТБ не приймають вклади. Замість цього вони покладаються на короткострокове фінансування, яке забезпечується або комерційними паперами (чеками), або на ринку угод РЕПО, в яких позичальники пропонують заставу як забезпечення по кредиту грошових коштів, а потім продають безпеку для кредитора, який і погодиться викупити її за узгодженим часом у майбутньому за узгодженою ціною.

Тіньові банківські установи, такі як хеджеві фонди, часто можуть брати на себе ризики, які основні банки не хочуть або не можуть

приймати. Це означає, тіньові банки можуть надавати кредити для людей або організацій, які не мали можливості його отримати у звичайних банках.

Тіньова банківська система виконує важливу роль у підвищенні ефективності фінансових ринків і зниження витрат та ризику позичальників і кредиторів, і що це може посилити стабільність фінансової системи.

ТБ не приймають вклади, вони підлягають регулюванню менше, ніж традиційні банки. Тому вони можуть збільшити прибуток, який вони отримують від інвестицій, за рахунок використання більше, ніж їхні основні партнери, і це може призвести до ще більшого розвитку тіньових банків у фінансовій системі.

ТБС також може призвести до наростання системних ризиків побічно, оскільки вони взаємопов'язані з традиційною банківською системою за допомогою ланцюжків кредитного посередництва, а це означає, що проблеми в цій нерегульованій системі можуть легко поширитися на традиційну банківську систему.

В країнах Європейського Союзу значна увага приділяється обмеженню формування тіньових пулів ліквідності, підготовці ринків країн ЄС до започаткування впровадження податку на фінансові транзакції та боротьбі з використанням угод з цінними паперами задля ухиляння від оподаткування. В європейських країнах система протидії економічній злочинності у банківській сфері складається з таких основних елементів: а) поліцейські органи; б) спеціалізовані правоохоронні органи; в) податкові служби; г) митні служби; д) органи фінансової розвідки. Позитивним є європейський досвід створення інтерфейсів взаємодії різних правоохоронних структур і функціональної інтеграції інструментів протидії економічній злочинності (зокрема, це такі інструменти, як обмін інформацією і створення спільних баз даних, діяльність спільних слідчих груп, організація міжвідомчих центрів розслідувань).

В Україні починаючи з 1990-х років досить багато наукових праць було присвячено проблемам тіньової економіки, зокрема³³², В.Мандибура³³³, З.Варналій³³⁴, О.Турчинов³³⁵.

³³² Мандибура В.О. “Тіньова” економіка України та напрями законодавчої стратегії її обмеження. Київ: Парламентське видавництво, 1998. 135 с.

Але питання ролі тіньового банкінгу у структурі державно-приватного розподілу у банківській системі ще потребують подальшого вивчення з урахування наведеного міжнародного досвіду США та Європейського Союзу.

В умовах глобалізації, коли економіка виходить за межі держави, базового значення для аналізу ролі державних банків набуває проблема взаємозалежності держави та економіки. В рамках підходів економічного детермінізму асоціюють цей процес із демонтажем державних інституцій загалом, із самоліквідацією держави як такої. Натомість А.Гальчинський наголошує, що ця проблема пов'язана з глибокою системною реконструкцією функцій держави, яка відбувається у зв'язку із суперечливим процесом становлення постіндустріального, глобального за своєю суттю суспільства³³⁶.

Серед нових властивостей, яких набуває держава в умовах постіндустріального розвитку необхідно виділити наступну – держава як інститут, що сприяє розв'язанню глобальних проблем, які неможна вирішити без участі держави, міжнародних змін і наддержавних інститутів, а також інститутів громадянського суспільства. Більше того, А.Чухно вважав, що активне сприяння розв'язанню складних глобальних проблем суспільства є найважливішою функцією держави в умовах розвитку постіндустріальної економіки³³⁷.

Також на структуру банківських систем впливає наявність ліберальної чи патерналістської ідеології у конкретних країнах. Процес остаточного визначення державної ідеології в Україні ще

³³³ Мандибура В.О. Корупція: інституційна сутність та шляхи подолання: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2017. 488 с.

³³⁴ Варналій З.С. Тінізація малого підприємництва (економічні та правові аспекти). Київ: Інститут приватного права і підприємництва АПН України, 1998. 55 с.

³³⁵ Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. Київ: Артєк, 1995. 300 с.

³³⁶ Гальчинський А.С. Економічна методологія. Логіка оновлення: курс лекцій. Київ: «АДЕФ-Україна», 2010. 572 с. С. 471.

³³⁷ Чухно А.А. Інституціонально-інформаційна економіка: підручник / А.А. Чухно, П.М. Леоненко, П.І. Юхименко; за ред. акад. НАН України А.А. Чухна. Київ: Знання, 2010. 687 с. С. 609.

триває, й не останню роль у цьому процесі відіграє стан соціально-економічного розвитку держави. З цього приводу нобелівський лауреат Д. Норт наголошує: «Намагаючись зрозуміти функціонування економіки, натрапляємо на тісний зв'язок між державним ладом та економічною системою... Сучасна макроекономічна теорія ніколи не розв'яже своїх проблем, якщо її творці не визнають, що політичні рішення кардинально впливають на функціонування економіки. Хоча на сьогодні ми почали це визнавати, потрібне набагато тісніше поєднання політики з економікою»³³⁸.

Основними інституційними чинниками процесів та напрямів трансформації структури банківської системи є базова інституційна тріада передавального механізму реалізації фінансової (в тому числі і змішаної –монетарної та фіскальної) політики – держава, національний капітал та іноземний глобальний фінансовий капітал.

Під впливом узгоджених та/або різноспрямованих дій цієї базової тріади в рамках проведення фіскальної та монетарної політики протягом часу відбувається рух банківської системи по множинним можливим траєкторіям інституційної трансформації в бік переважного впливу того чи іншого типу капіталу:

- національного (у період початку трансформації соціально-економічної системи та приватизації державних фінансових інститутів, насамперед, банків);
- іноземного (в період швидкого зростання банківської системи та формування буму на ринку кредитування та фінансових послуг);
- державного (у період фінансової кризи та націоналізації за рахунок коштів бюджету збиткових та проблемних банків).

При цьому реалізація змішаної (бюджетно-податкової та грошово-кредитної) політики у пострадянських державах проходить в умовах переважно інверсійного напрямку структуризації банківських систем. У країнах з перехідною економікою такий не-еволюційний напрям трансформації є типовим для тих країн, де

³³⁸ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. 180 с. (Современная институционально-эволюционная теория).

ринкові перетворення банківських систем проводилися за рахунок імпорту ринкових інститутів ззовні.

Типовим для нових суверенних держав є приклад України щодо побудови фінансової інфраструктури в рамках Програм співробітництва з МВФ та Світовим банком, примусової приватизації спеціалізованих державних банків (Укрсоцбанк, Агробанк «Україна» та Промінвестбанк) та небанківських фінансових установ (насамперед, страхової компанії «Оранта»), зниження ринкової частки та впливу на процес проведення державної фінансової політики тих спеціалізованих державних банків, що залишилися на фінансовому ринку, та багаторічна хибна політика щодо пріоритетів до комерціалізації та універсалізації їхніх функцій, насамперед, Укрексімбанку.

Найбільш непередбачуваним та небезпечним у плані ризиків реалізації було неконтрольоване з боку державних регуляторів зниження формальних та неформальних бар'єрів входу на внутрішній фінансовий ринок України глобального фінансового капіталу у передкризовий період, хибне рішення щодо дозволу банкам надавати номіновані в іноземній валюті кредити населенню в умовах відсутності можливості хеджувати власні валютні ризики. Неконтрольований відтік іноземного капіталу з українського банківського ринку у кризовий час, що спостерігається нині негативно впливає на здатність виконання як державою, так і фінансовими посередниками власних пріоритетних функцій.

Кризова парадигма сучасної глобальної фінансовіки, яку можна сформулювати як «приватизація прибутків та націоналізація збитків», у багатьох країнах вже призвела до націоналізації та примусової рекапіталізації найбільших банків за рахунок коштів платників податків. В умовах примусової бюджетної консолідації, неможливості доступу до коштів, що заблоковані на рахунках у кризових банках, та рестрикції соціальних видатків відбувається зростання податкового навантаження, реальне зниження пенсій та заробітних плат, насамперед, у державному секторі. Сектору небанківських фінансових посередників (NFI) майже не приділено достатньої уваги.

Фінансові інститути більшістю дослідників розглядаються як певний зв'язок між центральним банком і реальним сектором.

Оскільки згаданих NBFI становлять велику частину сучасної фінансової системи, їх наявність може мати суттєвий вплив як на механізм передачі та проведення грошово-кредитної політики, так і на системний ризик. Тому, щоб уникнути фінансового дисбалансу, важливо зрозуміти взаємозв'язок між учасниками.

Література досі більше концентрується на описовому аналізі: як паралельна банківська система розвивалася до і протягом кризи. Часто представлені основні учасники та інструменти, але ще відсутня загальна (єдина) основа або додаткові пояснення взаємозв'язків.

Ряд регуляторних змін та інновацій послабили конкурентні переваги банків і призвели до зростання тіньової банківської системи. Залученість (участь) цієї гібридної (різнорідної) сукупності інститутів і функцій у фінансову систему з часом значно збільшилася. Загальний розмір системи оцінений як більший, ніж традиційний банківський сектор. Тіньова банківська система повинна розглядатися як частина банківської системи, що розвинулася поза традиційної банківської системи, і поєднувати традиційні і передові (сучасні) банківські послуги. Тому вона має називатися більш логічно паралельною банківською системою, ніж тіньовою.

Тіньова банківська система включає такі інститути, як фінансові компанії, окремі фонди під управлінням; комплексний набір фінансових інструментів, таких як цінні папери, забезпечені активами, та угоди про покупку цінних паперів з подальшим викупом за обумовленою ціною – угоди РЕПО; структури і ринки, які відтворюють основні банківські операції. У підсумку між формальними і неформальними інститутами встановилася комплексна ланцюгова взаємодія складних відносин.

До теперішнього часу регулювання було сфокусовано більше на захисті інвесторів, ніж на надійності й міцності фінансових інститутів. Отже, ці інститути ледь регулюються, мають кілька зобов'язань по звітності і повинні задовольняти всього декільком загальним стандартам. Вони не отримують прибутку від страхування подібно до страхування банківських вкладів або офіційних гарантій. Існує два основних підходи до розуміння зростання тіньової частини банківської системи.

Перший підхід – це розгляд системи з боку пропозиції. У зв'язку з регуляторними обмеженнями традиційні банки зіткнулися з конкуренцією з боку інституційних інвесторів, фінансових компаній і брокерів. Ці небанківські фінансові посередники могли запропонувати більш високі процентні ставки через інноваційні (нові, сучасні) продукти і недостатні регуляторні обмеження. Що стосується регулювання капіталу, банки не могли конкурувати з фінансовими компаніями і брокерами, оскільки вони не були схильні до регулювання капіталу, як комерційні банки. Для того щоб збільшити видачу кредитів, депозитні інститути повинні були збільшити наявні резерви. Збільшення попиту на дохід і регуляторний арбітраж змушували і стимулювали традиційні банки до змін для того, щоб зберегти себе як індустрію і залишитися конкурентоспроможними.

Інвестиційні банки виступають посередниками між продавцями і покупцями цінних паперів. Вони продаватимуть випущені цінні папери, щоб збільшити кількість грошей для корпоративних потреб. Інвестиційна та комерційна банківська діяльність може проводитися одним банком і називатися універсальною банківською діяльністю. У минулому універсальна банківська діяльність була заборонена в деяких країнах (наприклад США). Внаслідок цього, в 1933 р. був ухвалений Закон про банківську діяльність (Glass-Steagall Act), який забороняв комерційним банкам брати участь в інвестиційних банківських операціях. Закон про фінансову модернізацію 1999 р. (Gramm-Leach-Bliley Act) анулював існуючий поділ між інвестиційними та комерційними банками.

З 2011 р. депозитні інститути, й особливо брокери-дилери, підкоряються Правилу Волкера (що включає Закон 2010 р. Дода-Франка (реформи Уолл-стрит і захисту прав споживачів)), яке забороняє застрахованій кредитній організації торгівлю цінними паперами за рахунок власних коштів і обмежує інвестування в хеджеві і фонди прямих інвестицій³³⁹.

Брокерсько-дилерські баланси інвестиційних банків сильно відрізняються від балансів традиційних депозитних інститутів. На відміну від кредитних організацій, інвестиційні банки або брокери-

³³⁹ URL: <http://www.sifma.org/issues/regulatory-reform/volcker-rule/overview/>

дилери не розглядають депозити як основне джерело фінансування. Їх значення в наданні позик зросло з сек'юритизацією. Уже в 1960-х роках до брокерів-дилерів прийшло ряд компаній, метою яких було власне фінансування за рахунок випуску комерційних паперів (СР). Пізніше сек'юритизація стала першим видом діяльності, де брокери-дилери стали конкурувати з комерційними банками. На активах балансу інвестиційні банки тримали 25% кредитних ринкових інструментів, таких як цінні папери, забезпечені активами, акції, різні види зобов'язань (корпоративні, ЕМ зобов'язання, і муніципальні зобов'язання). 50% активів – це різні активи, включаючи позики. 20% пасивів – це материнський обов'язок або консолідований за рахунок прямих інвестицій (різні пасиви).

Небанківські фінансові посередники – *більшою мірою недержавної форми власності – є комплементарним, доповнювальним, інститутом для банківських фінансових посередників*. Фінансові компанії є або незалежними фінансовими фірмами (клієнтські та комерційні фінансові компанії, лізингові компанії та факторингові компанії), або знаходяться під контролем фінансових дочірніх компаній нефінансових корпорацій (наприклад, Capital One, GMAC, AllyFinance)³⁴⁰. У Сполучених Штатах вони є важливими надавачами кредитів для бізнесу і споживачів поряд з депозитними інститутами. Однак, на відміну від банків, фінансові компанії не приймають депозити. Навпаки, вони повинні залучати кошти шляхом розміщення комерційних паперів та інших короткострокових і середньострокових боргових інструментах для фінансування своїх позик³⁴¹.

Фінансові компанії більшою мірою зростають за рахунок розміщення боргових інструментів і меншою за рахунок надання кредитів позичальникам. Для порівняння: депозитні інститути менше розміщують депозити і більше надають позики. Оскільки фінансові компанії не приймають гроші на депозит, вони не підлягають банківському регулюванню і, отже, не мають доступу до дисконтного вікна (можливості отримання позики у центральному банку) або депозитного страхування, існуючих

³⁴⁰ Карей та ін ., 1998, с. 848

³⁴¹ Такер, 2010, с. 3.

регуляторних обмежень щодо наявних у них активів або збільшення коштів. Тому у них більше можливостей надавати індивідуальні кредити, ніж у банківських інститутів³⁴².

11.3. Вплив державних та приватних банків на економічне відтворення

Нами опрацьовано гіпотезу, що банківська структура із переважанням державних банків у банківських системах має короткостроково позитивний, але довгостроково негативний вплив на темпи розширеного відтворення у період фази економічної рецесії та при переході до нового економічного циклу з метою обґрунтування оптимальної структури відтворення приватного та державного капіталу у банківській системі для кредитної підтримки економічного відтворення.

В результаті аналізу показників по банківській системі у період посткризової трансформації можливо зробити припущення, що *власний капітал* як різниця між активами і зобов'язаннями банків на сьогодні втратив своє первинне економічне значення, виступає формальним нормативно-регулятивним інститутом і є похідним від інших більш вагомих на сьогодні показників – регулятивного капіталу та активів банку, тому фактично вже не слугує ефективним буфером для забезпечення стійкості банку.

Додаткові вимоги до капіталу або інші інструменти обмеження системного ризику неплатоспроможності можуть сприяти зменшенню системного ризику ліквідності, зміцненню практики розкриття інформації, що стосується ризику ліквідності. Це має допомогти інвесторам і директивним органам оцінювати надійність методів управління ліквідністю і виявляти виникнення напруженості з ліквідністю на ранньому етапі. Спеціалізовані інструменти та більш повна інформація повинні створити можливості для більш ефективного надання офіційної надзвичайної підтримки ліквідності.

Прийняття комплексу заходів у рамках рекомендацій МВФ по зміцненню ринкової інфраструктури та ринкової практики на ринках щодо забезпечення фінансування встановить більш ретельний нагляд

³⁴² Mishkin & Eakins, 2008, W-2 and Dynan та ін., 2002, p. 7.

за небанківськими фінансовими організаціями, які сприяють створенню системного ризику ліквідності. Підкреслюються причини, через які необхідно більше робити для розроблення макро-пруденційних методів вимірювання та зменшення системних ризиків ліквідності, і викладаються деякі перші думки про те, як це зробити. Державний банківський капітал, національний приватний капітал та іноземний фінансовий капітал, що входить до структури банківських систем регіону Центральної та Східної Європи та країн пострадянського простору, що трансформуються, мають якісні відмінності щодо джерел свого походження, легітимності та строків накопичення банківського капіталу, допускають різні прийнятні показники дохідності на капітал, і тому подальше вивчення питань їхнього впливу на відтворювальну динаміку економічної діяльності доцільно проводити на основі інституційно-еволюційних підходів.

У рамках дослідження щодо визначення базових підходів до теоретичного відображення зв'язку інститутів приватних та державних банків та темпів відтворювальної динаміки економічної діяльності виявлено залежність від типів пруденційного нагляду за банківськими системами та їх державного регулювання структури інститутів банківської системи.

Нові глобальні кількісні стандарти ліквідності системи Базель-III для управління ризиком ліквідності повинні підвищити стабільність банківського сектора і непрямым чином сприяти зменшенню системного ризику ліквідності. Але по своїй суті правила системи Базель-III є мікропруденційними – тобто вони покликані обмежувати прийняття ризику ліквідності кожним банком окремо. Вони не призначені і не розроблені для зменшення системних ризиків ліквідності.

Тому необхідно створити макропруденційну систему, спрямовану на зменшення загальносистемного або системного ризику ліквідності. Першочергову увагу регулятори мають приділити розробленню певної системи оцінки, що враховує негативний вплив, який рішення однієї організації з управління ризиком ліквідності можуть надати на іншу частину фінансової системи. Це створить можливості для того, щоб фінансові організації несли головну частину тягаря, який вони покладають на центральні банки та уряди. Цього можна досягти завдяки

макропруденційному інструменту, який може набувати форму додаткової вимоги до капіталу, збору, податку або страхової премії.

Але такий інструмент припускає, що у регуляторних органів є надійна методологія для вимірювання системних ризиків ліквідності і внеску кожної організації у створення цих ризиків, яка лежить в основі інструмента. До теперішнього часу проблема полягає у відсутності аналізу методів вимірювання системних ризиків ліквідності і величини внеску окремих організацій у створення цих ризиків.

Будь-якій кризі, чи то в банківсько-фінансовій галузі, чи суспільно-політичній сфері, передує низка неправильних рішень. У чому особливість нинішньої фази банківської кризи? Як було показано нами у попередніх публікаціях має місце «Ефект трьох Д: девальвація, дедоверизація і десуверенізація. Девальвація – процес, в ході якого національна валюта втрачає власну цінність, що негайно позначається на стійкості банків та платоспроможності їхніх клієнтів.

Девальвація 2014–17рр. в Україні ґрунтується на двох стовпах: помилкові дії і неправильні монетарні рішення попередніх керівників Національного банку України та розбалансованість самої економіки в нинішніх умовах. Рівень довіри до національної валюти, а отже, і до місцевої української банківської системи низький як ніколи. Зовнішні та внутрішні ризики, включаючи питання війни і миру, яких ніхто не очікував, спрацювали по принципу «чорного лебедя» і протистояти яким не можуть самі банки як інститути і дворівнева банківська система загалом як інститут, який спирається насамперед на довіру населення.

Вплинути на платоспроможність клієнтів банки серйозно не можуть. Криза неплатежів і непроплати висить «дамокловим мечем» не тільки над процесом кредитування і його депозитного фінансування в умовах відтоку вкладів, але через схлопування ліквідності поступово паралізує розрахункову та платіжну функцію банків, приводячи до деструктивної дедоверизації. Це зона відповідальності навіть не Нацбанку як центрального банку країни та одночасно банківського регулятора, а зовнішніх геополітичних сил – кредиторів та донорів України, зокрема, Міжнародного валютного фонду, якому належить для запобігання суверенного дефолту України та дефолту державних банків – Укресімбанку та Ощадного банку – в 2018–19-му рр.

ухвалити низку «наддержавних» рішень. Однак у зв'язку з ефектом проциклічного гістерезису (запізнення) інституційних рутин довіри в умовах кризи, як було показано нами раніше³⁴³, державні регулятори практично жодної з країн світу не вживали дієвих попереджувальних, в тому числі й бюджетно-податкових, заходів до банків, які б обмежували рівень прийнятних ризиків.

Висновок, який випливає з аналізу зовнішніх ризиків для державно-приватної структури банківської системи України, – у подальшому буде найбільш дієвою третя складова фінансово-економічної кризи: десоверенізація, коли Україна як держава втрачає формальний суверенітет як інститут та, поряд з цим за законом заперечення заперечення з'являються і певні нові можливості. Чи будуть якісь елементи зовнішнього управління, свідками яких ми нині є, корисними для відновлення відтворювальної динаміки в економіці України? Це потребує додаткових спеціальних досліджень щодо оптимального рівня десоверенізації у період структурних трансформацій. Післявоєнний досвід Японії ясно показав, що злам колишньої моделі управління, в тому числі монополізація та деолігархізація реальної економіки, може зіграти вирішальну роль у структурних реформах, які суверенні уряди не починали майже 25 років.

Державний банківський капітал може відігравати консервуючу, стабілізуючу, стимулюючу та розвиваючу функції на різних фазах економічного циклу. За умов подолання присвоєння функцій держави в рамках агентської проблеми та боротьби з корупцією у державних банках вони можуть виконувати спеціалізовані завдання структурного відтворення економіки, що не можуть бути ефективно виконані приватними комерційними банками.

Вищезазначені причини спричинили певну трансформацію і призвели до прискорення процесу концентрації банківського капіталу шляхом централізації, переділу ринку і розширювання української банківської системи на п'ять великих груп:

³⁴³ Коляда Т.А., Прозоров Ю.В. Альтернативні інституційні підходи щодо змін у державному регулюванні довіри до фінансової системи: спеціальний банківський збір Обами чи податок Тобіна. *Економічна теорія*. 2010. № 2. С. 39–46.

а) національний чемпіон – «ПриватБанк» та приватні банки з українським капіталом вже не можуть скласти йому реальну конкуренцію;

б) закордонні євро-банки, що не пішли вчасно з нашого ринку;

в) українські державні банки (Ощадбанк, який заявив про плани стати банком №1 в Україні, а також діючі та викуплені в процесі нової націоналізації-докапіталізації банки з державною участю);

г) російські державні банки в Україні (ДБ СБСРБАНКА РФ, ВТБ Україна та Промінвестбанк (ВЕБ-Банк розвитку РФ) попри серйозний відтік грошових коштів з них, які не планують добровільно залишати ринок України);

д) нішеві, кептивні та розрахункові банки, які залишаються після розпаду більшої частини колишніх середніх фінансово-промислових груп.

Кількість банків скоротилася після розчистки ринку 2014–15 рр., а банки-лідери, в тому числі державні, отримали більшу ринкову частку і можна прогнозувати зростання показників концентрації банківського капіталу у 2016–18 рр.

Введення інституту додаткових податків та зборів з банківських операцій в Україні з метою посткризового відновлення банківського сектора за прикладом податку Тобіна у Європейському Союзі має як позитивні, так і негативні наслідки.

Три цілі такого оподаткування банківських транзакцій можуть бути визначені:

- збільшення доходів і адекватного внеску з фінансового сектора до податкових надходжень;

- обмеження небажаної поведінки ринку і тим самим стабілізації ринків;

- забезпечення функціонування внутрішнього ринку (щоб уникнути подвійного оподаткування та спотворення конкуренції).

Загальні та специфічні проблеми та цілі згруповано у табл. 11.1.

Податок Пігу на банки також дискутується. А. Пігу доводив, що усунути соціально значущі негативні зовнішні екстерналії ринкова економіка нездатна, тому він запропонував запровадження державного податку на тих, хто породжує негативні екстерналії («податок Пігу») – податок на забруднювачів навколишнього середовища, на тих, хто звільняє працівників (породжує безробіття) тощо.

Таблиця 11.1

Загальні проблеми	Специфічні проблеми	Загальні цілі	Конкретні цілі
Витрати кризи (впорядкування бюджетних витрат) Податкові пільги для фінансового сектора	Вагома державна фінансова підтримка та інші бюджетні наслідки фінансової кризи призвели до необхідності впорядкування бюджету Звільнення від ПДВ фінансових послуг	Збільшення доходів Адекватний (справедливий та істотний) внесок фінансового сектора	(1) Виявлення нових джерел доходів
			(2) Стягування витрат поточної фінансової кризи
			3) Покриття бюджетних витрат потенційних майбутніх фінансових криз
			(4) Компенсація звільнених від ПДВ фінансових послуг
Провал ринку та системні ризики у фінансовому секторі	(1) Небажана поведінка ринку через неявні гарантії (моральний ризик)	Зменшення небажаної поведінки ринку і тим самим стабілізування ринків	Зменшення стимулів для надмірних ризикованих стимулів
	(2) Неправильно управляється та контролюється автоматизована торгівля		Вирішення специфічних ризиків створених автоматизованою торгівлею
	(3) Спотворення вибору боргових зобов'язань: Леверидж		Скорочення левєриджу – відношення боргу до власного капіталу
	(4) Схеми надмірної винагороди керівного складу для заохочення прийняття на себе ризиків		
	(5) Комплексні продукти і ризик контрагента		

Загальні проблеми	Специфічні проблеми	Загальні цілі	Конкретні цілі
		Забезпечення функціонування внутрішнього ринку за допомогою координації заходів, які будуть введені	Уникнення спотворення в межах ЄС, забезпечення ефективності заходів та захисту відносної конкурентної позиції в межах ЄС
	(6) диференційна рента		Запобігання подвійному оподаткуванню

Джерело: узагальнено та згруповано автором.

Державний банківський капітал, національний приватний капітал та іноземний фінансовий капітал, що входить до структури банківських систем регіону Центральної та Східної Європи та країн пострадянського простору, що трансформуються, мають якісні відмінності щодо джерел свого походження, легітимності та строків накопичення банківського капіталу, допускають різні прийнятні показники дохідності на капітал та на активи, при цьому відносно велику роль відіграє недостатньо ще досліджена швидко зростаюча тіньова банківська система, і тому подальше вивчення питань впливу структури банківської системи на відтворювальну динаміку економічної діяльності доцільно проводити на основі інституційно-еволюційних підходів із урахуванням регіональної та історичної специфіки.

В рамках сучасного підходу до вимірювання ризиків інвестиційних проектів як ризиків приведених дискontованих грошових потоків спеціально створеного проектного SPV³⁴⁴ доповнено щодо удосконаленої оцінки вартості капіталу для фінансування інвестиційних проектів з боку державних банків.

³⁴⁴ Roberto Moro Visconti. Evaluating a Project Finance SPV: Combining Operating Leverage with Debt Service, Shadow Dividends and Discounted Cash Flows. *International Journal of Economics, Finance and Management Sciences*. 2013. Vol. 1, No. 1. P. 9–20.

Тому доцільно доповнити основне оцінювання кредитних ризиків проекту аналізом ринку на відповідність вихідним припущеннями, на яких побудовано обґрунтування проекту:

- оцінка фінансової структури проекту та його фінансової гнучкості;

- оцінка ризику і його розподіл відповідно до частки власного та кредитного фінансування інвесторів у проекті.

Позитивний і нормативний аспекти ухвалення рішень державою як видатним власником в умовах структурної кризи найгостріше проявилися в країнах з ринками, що розвиваються. Криза 2008–2009 та 2014–15 рр. значно погіршила стан національної економіки України. Подолати наслідки кризового стану лише за рахунок ринкових механізмів швидко не вдалося, тому стала очевидна пріоритетна роль інституційних (структурних) обмежень на шляху виходу її з кризи.

У центрі уваги опинилися взаємозв'язки формальних (ініційованих державою) і неформальних (створюваних економічними агентами) інститутів, які виявилися структуроутворюючими, оскільки обумовлювалися системою правовідносин власності³⁴⁵.

Одночасно криза показала, як мало відомо про державу як виробника суспільних благ і послуг, власника матеріальних і фінансових активів, не кажучи вже про оптимальні масштаби втручання держави в інституційну структуру національної банківської системи. Від вирішення цих фундаментальних теоретичних проблем безпосередньо залежить реалізація потенціалу господарських організацій адаптуватися до нових умов економічної нестабільності, усунення кризових спотворень у механізмах ціноутворення на ринках матеріальних і фінансових активів, а також формування механізму компенсації впливу глобальних економічних шоків на національні економічні системи.

³⁴⁵ Институциональные основы государственной собственности в системе национальной экономики в посткризисный период: автореф. дисс. доктор. экон. наук: 08.00.01 / И.Ю. Ваславская; ГОУ ВПО «Московский государственный институт электроники и математики (технический университет)». Москва, 2010. 38 с. URL: <http://www.dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-ekonomika/a443.php>

Втрата обігових коштів підприємств у ліквідованих банках

Підприємства реального сектора економіки, за оцінками Українського кредитно-банківського союзу (УКБС) та Українського товариства фінансових аналітиків (УТФА), втратили у збанкрутілих банках близько 80 млрд грн обігових коштів – це 25% усіх коштів підприємств, розміщених у банківській системі станом на 1 січня 2016 р.

Частина цих коштів умовно “заморожена”, але через складнощі у роботі ФГВФО вони ніколи не будуть виплачені. Виведення значної ліквідаційної маси на ринок в і без того складних економічних умовах призведе до подальшого здешевлення цих активів та складнощів з їх реалізацією. Тому діяльність ФГВФО більше нагадує схему з перерозподілу привабливих активів, що є у заставі ліквідованих банків, ніж механізм реального захисту інтересів вкладників.

Втрачені в банках кошти підприємств – це частина обігових коштів, якими вони фінансували свою діяльність, а інколи й інвестиційні ресурси. Їх нестача спричиняє скорочення виробництва на багатьох підприємствах та навіть банкрутства.

Скорочення споживчого попиту та послаблення виробництва

Трикратне знецінення доходів громадян в еквіваленті твердих валют, а значить, і імпортних товарів, двократне відставання темпів зростання номінальних доходів населення від зростання цін, майже нульовий рівень заощаджень населення та втрата частини коштів вкладників у майже 80 “зачищених” НБУ банках – це нищівний удар по купівельній спроможності домогосподарств. А саме вона є головним рушієм економіки, адже формує майже 70% ВВП України.

То про яке відновлення економічного зростання при такій політиці може йтися?

Необґрунтована масова “зачистка” банків та спотворення конкуренції

В результаті масової “зачистки” банків, викривлення конкуренції, посилення адміністративного тиску, надмірного регулювання, а головне – за відсутності аналізу наслідків таких дій та їхнього впливу на соціально-економічний розвиток нашої країни

збільшилась залежність від банків з іноземним капіталом та найбільшого банку країни – ПриватБанку.

У першій половині 2016 р. Нацбанк намагався штучно прискорити графік докапіталізації дрібних банків, необгрунтовано підвищуючи мінімальний розмір регулятивного капіталу. Втім після того, як за ініціативою депутатів було зареєстровано законопроект №4230 щодо обмеження повноважень регулятора по прискоренню докапіталізації, НБУ фактично повернувся до старого графіка докапіталізації.

У новій директиві ЄС мінімальний рівень капіталу не регулюється³⁴⁶. Оскільки за згодою сторін великі банки були передані під нагляд ЄЦБ, а малі – під нагляд національних інституцій, на яких лежить завдання по реєстрації, тому 5 млн євро, прошиті у старій Директиві в ЄС, залишилися як стара вимога, але більшість банків при створенні орієнтувались на неї і ефект від цього в ЄС залишився, і це питання зараз регулюється місцевим законодавством. Так, у ФРН можна зареєструвати інвестбанк із капіталом від 1 млн євро, але у більшості країн ЄС 5 млн увійшли до національного законодавства, і це вже не компетенція ЄЦБ чи регулятора ЕБА, це – не предмет обговорення для структур пан'європейського рівня.

Подоланню інституційної кризи з метою відновлення дієздатності ринкових важелів реалізації державної економічної політики, раціональності ухвалення рішень суб'єктами господарювання, що є необхідним для поліпшення соціального та підприємницького клімату у суспільстві, формування суспільного консенсусу щодо здійснюваних економічних реформ та відновлення відтворювальної динаміки в економіці після кризи сприятимуть:

- **формування відчутного позитивного соціального ефекту економічних зрушень** шляхом сприяння збільшенню зайнятості, спрощення самозайнятості та започаткування малого бізнесу, підвищення ефективності соціальних видатків бюджету;

- **створення умов для раціоналізації очікувань та поведінки суб'єктів господарювання** завдяки поширенню об'єктивної

346

URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:321:0006:0342:EN:PDF>

інформації про стан економіки, ринків, заходи державної політики у сферах реформ та протидії ризикам кризи, зміцненню партнерства держави, бізнесу та інститутів громадянського суспільства у формуванні державної політики, посиленню наукових засад політики реформ;

- **забезпечення ефективного правозастосування в усіх сферах суспільного життя:** проведення ефективної антикорупційної політики, реформа судів, протидія рейдерству, гарантування повноцінного надання публічних послуг тощо;

- **орієнтація економічної та соціальної політики на посткризові глобальні виклики**, шляхом подолання вузької антикризово-стабілізаційної ідеології діяльності органів влади (у т.ч. регіонального рівня) та запровадження стратегічних засад формування економіки, спроможної відповісти на конкурентні виклики післякризового світу³⁴⁷.

Удосконалення відтворення та стимулювання економічної динаміки за рахунок підтримки державними банками пріоритетних інвестиційних проектів.

Серед того невеликого кола учасників інвестиційного кредитування в Україні за останні десятиріччя провідне місце посідав **Європейський банк реконструкції та розвитку (далі – ЄБРР)**. Головна мети надання ним кредитів – розвиток підприємництва, роздержавлення та приватизація, фінансова підтримка малого та середнього приватного бізнесу.

ЄБРР сприяє залученню іноземних і місцевих інвестицій у країнах операцій, а також допомагає іншим установам державного та приватного секторів. За Статутом банку не менше ніж 60% обсягу його фінансування повинні бути спрямовані на реалізацію проектів у приватному секторі.

Україна стала членом ЄБРР у серпні 1992 р. У листопаді того ж року Рада директорів схвалила стратегію діяльності в Україні. Відповідно до неї він зосереджується на підтримці реформ у фінансовій галузі, проведенні приватизації та післяприватизаційної

³⁴⁷ Перспективи економіки України в умовах глобальної макроекономічної нестабільності / Я.А. Жаліло, Д.С. Покришка та ін. Київ: НІСД, 2012. 33 с. С. 26.

підтримки підприємств, фінансуванні проектів у сільському господарстві, енергетиці, транспорті та охороні навколишнього середовища.

Основними напрямками діяльності банку на Україні є:

- надання прямих кредитів та участь у спільному (з іншими кредиторами) фінансуванні;
- інвестування акціонерного капіталу підприємств приватного та державного сектора;
- гарантоване розміщення цінних паперів, випущених приватними та державними підприємствами;
- полегшення доступу підприємствам до внутрішніх та міжнародних ринків капіталу шляхом надання гарантій, фінансових консультацій і сприяння в інших формах;
- надання або участь у позиках та надання технічного сприяння для реконструкції й розвитку інфраструктури.

В частині корпоративного управління банків під управлінням держави (надалі – БУД – це державні банки та банки з не 100-відсотковою державною участю) пропонуємо:

1. Сформулювати як стратегічні пріоритети для БУД:
 - реалізацію конкурентних переваг БУД на ринку;
 - виконання БУД ролі компенсатора ризиків реального сектора в умовах системної кризи;
 - диференціація пріоритетів для періоду подолання кризи та посткризового розвитку;
 - отримання прямого та опосередкованого ефекту від участі держави у капіталі банків;
 - створення державного банку розвитку за аналогом найкращих апробованих у світі моделей бізнесу;
 - фокусування Укресімбанку на фінансуванні експорту та імпорту як домінуючому бізнесі;
 - продовження оптимізації мережі відділень Укресімбанку під завдання розвитку експортно орієнтованих регіонів;
 - створення державного Експортно-кредитного агентства;
 - пом'якшення продуктової та цінової конкуренції між БУД шляхом сегментування БУД за пріоритетними сегментами (галузями, національними програмами) та посилення координуючої ролі Мінфіну;

- або створення спеціального органу управління державною часткою банківської системи – Національного агентства з розвитку та управління банківськими активами (НАРУБА);

- нівелювання негативних наслідків випереджаючого розвитку БУД для конкуренції у банківському секторі України;

- встановлення цільових значень вирішальних показників діяльності банків (розмір активів та доходних вкладень, капіталізація, прибуток на активи та на капітал, співвідношення операційних витрат до операційного доходу тощо).

2. Зміна підходів до формування складу ради директорів (спостережних рад) БУД з відповідними змінами у нормативно-правовій базі, а саме:

2.1. Максимально можлива деполітизація кадрових призначень до складу вищих керівних органів.

2.2. Зниження надмірної плінності кадрів у вищих керівних органах держбанку як тривожного сигналу для ринку.

2.3. Розширення членства у спостережених радах за рахунок незалежних (невиконавчих) директорів з представників експертів у сфері аудиту, контролю ризиків, банківського менеджменту та стратегії, з доведенням складу до 9 членів, включаючи *не менше 6* незалежних директорів.

2.4. Забезпечення прозорості у прийнятті рішень про формування складу вищих керівних органів БУД.

3. Розширення публічного розкриття інформації про банк:

3.5. Ключові аспекти середньострокової та довгострокової стратегії бізнесу БУД.

3.6. Якість активів за показниками частки прострочених кредитів та концентрації кредитного ризику (частка 20 найбільших груп позичальників у кредитному портфелі, частка реструктуризованих кредитів у кредитному портфелі).

3.7. Результати щорічного стрес-тестування за аналогом звітів для системно важливих банків в ЄС з визначенням потреби у додатковому капіталі.

3.8. Механізм матеріального стимулювання в БУД, включаючи зміну системи преміювання для вищого керівництва за досягнення результатів за комплексом КРІ.

3.9. Відповідність системи управління ризиками у БУД міжнародним стандартам, включаючи стандарти та рекомендації

Базельського комітету з банківського нагляду і Європейської адміністрації банківського нагляду ЕВА.

3.10. Звіт незалежного аудитора про підтвердження фінансової звітності за I півріччя кожного року.

3.11. Інформація про проведення засідань спостережних рад.

3.12. Рейтингові звіти.

4. Розробити ефективні механізми протидії:

4.1. Політичному втручанню у прийняття бізнес-рішень БУД.

4.2. Лобіюванню у кадрових призначеннях в БУД.

4.3. Конфліктам інтересів.

4.4. Моральній безвідповідальності (moral hazard) банкірів системно важливих банків.

В частині якості активів

1. Обмежити концентрацію кредитного ризику БУД за великими позичальниками, в т.ч. спільних експозицій БУД до державних корпорацій.

2. Розробити механізми діяльності державних компаній з управління проблемними активами та процедури передачі портфелів активів із БУД та банків, визнаних системно важливими.

3. Реалізувати повноцінний банк поганих активів (badbank), використовуючи передовий світовий досвід створення таких установ та розроблені стандарти і процедури.

4. Ініціювати зміни у нормативно-правовій базі щодо: оподаткування списання та передачі активів з метою стимулювання БУД, діяльності компаній з управління проблемними активами.

5. Реалізувати програму довгострокового (від трьох років) рефінансування БУД та інших прийнятних банків для розвитку кредитування реального сектора за аналогом програм Європейського центрального банку та інших центральних банків Західної Європи.

В частині капіталізації

1. Розробити нормативно-правову базу для випуску БУД конвертованих облігацій (аналог облігацій типу COCOs) для трансформації у капітал 1 рівня у разі критичного зниження адекватності капіталу.

2. Розробити та реалізувати інструменти залучення приватного капіталу в БУД шляхом емісії депозитарних розписок, субор-

динованих зобов'язань, гібридних інструментів капіталу та розміщення міноритарних пакетів акцій на фондовому ринку, використовуючи зарубіжний досвід реприватизації націоналізованих і державних банків Великої Британії, Нідерландів та КНР.

З метою трансформації інституційної структури державної банківської системи, яка зараз складається з першого рівня – а саме Центрального банку (Національний банк України) та другого рівня – державні банки зі 100-відсотковою участю держави (Укресімбанк та Ощадбанк) та банків з участю держави (менше 100% акцій), потрібне одночасне започаткування та створення проміжних рівнів – спеціалізованих фінансово-банківських установ:

«Державного Банку розвитку та відбудови» з особливим статусом та обмеженою банківською ліцензією;

Експортно-кредитного агентства повного циклу;

Державної адміністрації фінансування малого та середнього бізнесу.

Постійна потреба у докапіталізації Державних банків свідчить про невиконання ними важливої функції антициклічного регулювання кредитної активності в банківській системі. Державні банки при цьому накопичують збитки та не виконують одну зі своїх основних функцій – зниження трансакційних витрат на фінансовому ринку, незважаючи на те, що за рахунок інституційних переваг довіри чистий процентний дохід у них вище, ніж у банків з приватним капіталом. Витрати коштів на маркетинг та ребрендинг при цьому не менше порівняно з приватними банками, незважаючи на те, що значна частка цих витрат фактично здійснюється державою як інститутом. Таким чином, користуючись привілейованим становищем на ринку, яке їм забезпечує державна участь, державні банки фактично перетворилися на кластер, неконкурентний щодо інших частин банківської системи, та не виконують своїх відтворювальних функцій в економіці (пільгове кредитування стратегічно важливих галузей, реалізація загальнонаціональних програм розвитку (крім наразі більш політизованих енергозберігаючих кредитів населенню з 2015 р.).

В умовах кризи банки виробляють стратегію виживання. Можна сказати, що драйверами конструктивної активності зараз виступають державні банки. ПриватБанк не послабляє свій агресивний натиск щодо залучення ресурсів, при цьому істотно трансформує

свій кредитний портфель з валютного в гривневий, при істотному згортанні кредитування. Багато іноземних банків більше думають про те, як піти з ринку, а не про нарощування своєї активності.

Багаторічний досвід показує, що індикатором економічного зростання служить значний приріст кредитування (не менше 5–10% на квартал), чого на сьогодні не спостерігається. У цій справі не йдуть на користь девальваційні процеси, і тим більше — скорочення експорту й імпорту.

Помилковість та деструктивність політики НБУ полягає в тому, що, замість проведення скоординованих з урядом заходів, спрямованих на порятунок вкладів населення та підприємців і збереження довіри до національної банківської системи, максимальної орієнтації на потреби реального сектора економіки і відновлення його кредитування, а також створення умов для залучення інвестицій та збільшення експорту, НБУ вдався до непрозорого та невмотивованого “демонтажу” банківської системи без належної компенсації втрат вкладників, встановлення штучних регуляцій, реалізації політики “дорогих грошей” для власної економіки та збільшення залежності від закордонних кредитів.

Мало того, що допущена Нацбанком девальвація призвела до трикратного зменшення купівельної спроможності гривневих вкладів населення (які на кінець 2015 р. становили 199 млрд грн) та підприємств (які на кінець 2015 року становили 169 млрд грн) відносно імпоротної продукції, але, окрім цього, через “зачистку” понад 80 банків, вкладники, за оцінками Українського кредитно-банківського союзу, втратили близько 60 млрд грн на своїх банківських рахунках, адже Фондом гарантування вкладів компенсуються лише суми до 200 тис. грн (8 тис. дол. США). Зазначені дії також створили суттєве додаткове навантаження на державний бюджет України. Так, за інформацією Українського кредитно-банківського союзу, на рахунках банків, що були визнані неплатоспроможними, перебувало понад 128 млрд грн коштів фізичних осіб (на 01.01.2016). Сукупні виплати фізособам — вкладникам цих банків перевищили 63 млрд грн, з яких 78% (майже 50 млрд грн) профінансовано за рахунок Держбюджету і лише п’яту частину (13,5 млрд грн) було виплачено за рахунок коштів Фонду гарантування вкладів.

Ухваленим у 2016 р. Законом України передбачено створення Кабінетом міністрів Експортно-кредитного агентства України (ЕКА) – державної установи з підтримки експорту, яка здійснюватиме:

- страхування експорту,
- перестрахування,
- надання на добровільній основі гарантій за договорами, що забезпечують розвиток експорту.

Іншими словами, ця організація доповнюватиме фінансові можливості Укрексімбанку у просуванні вітчизняних товаро-виробників на світових ринках.

У законопроекті чітко виписано коди продукції і майже перекрито можливість кредитування контрактів товарів із низьким рівнем доданої вартості. Крім того, ЕКА виступатиме агентом уряду зі здешевлення вартості експортних кредитів.

Джерела фінансування ЕКА можна знайти, згорнувши низку попередніх невдалих проектів, наприклад Держзембанк, який фактично банком не є і не видав жодного значущого комерційного кредиту – як пропонує А. Дробязко³⁴⁸.

Щодо покращення роботи державних банків. Українські банки вже не перший рік потерпають від проблеми неплатежів та так званих «токсичних активів». Внаслідок масового неповернення кредитів не лише погіршується фінансовий стан банків – вони часто стають неплатоспроможними та виходять з ринку, їхні вкладники втрачають довірені гроші. Вартість кредитних ресурсів надзвичайно висока, оскільки банки у такий спосіб «страхують» себе від неповернення коштів.

Ці проблеми щільно пов'язані з неспроможністю банків об'єктивно оцінити платоспроможність конкретного потенційного позичальника та його добросовісність. Відсутність систематизованих даних щодо діяльності «професійних гравців» кредитного ринку, їхньої ділової репутації та причетності до сумнівних операцій є також однією з причин неефективності банківського нагляду.

Крім того, практика свідчить, що до «провальних» кредитних операцій часто причетні одні й ті самі особи. Одні й ті самі

³⁴⁸ URL: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1418862-test-na-zrilst-parlamentu-komu-vazhliva-strategiya-eksportnoyi-ekspansiyi-ukrayini>

позичальники не повертають кредити, отримані в різних банках; створюють підприємства, беруть кредити та імітують банкрутство. Одні й ті самі судді ухвалюють завідомо неправомірні рішення у справах про неналежне виконання боржниками своїх зобов'язань. На жаль, непоодинокі також випадки недобросовісної поведінки керівників та уповноважених осіб банку. Одні й ті самі особи, працюючи в різних банках, ухвалюють рішення про надання кредиту на користь недобросовісних позичальників або під неналежну заставу. Ці дії не лише руйнують фінансову спроможність та репутацію окремого банку, а й становлять загрозу для стабільності всієї банківської системи. При цьому вчинення подібних операцій здебільшого залишається безкарним: їх легко видати за помилку або послатися на колегіальне ухвалення відповідного рішення. Стаття 218¹ Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за доведення банку до неплатоспроможності. Разом з цим умисне здійснення окремих, вочевидь надто ризикових кредитних операцій, наразі набуло масового характеру та становить не меншу суспільну небезпеку.

Тому валютна лібералізація і скасування Декрету 1993 р. (Декрет про валютний контроль, згідно з яким необхідне офіційне підтвердження права на вивезення валюти) повинна бути швидкою. Тут треба діяти наполегливо і злагоджено всім: уряду, НБУ, Верховній Раді та бізнесу. Потрібен якісний ривок у нову монетарну реальність – з гривнею як вільно конвертованою валютою, низькими відсотковими ставками і розширеним кредитуванням національного товаровиробника, а не фізосіб – споживачів імпортованих товарів і послуг, які все більше дорожчають при розкручуванні наступного витка девальваційно-інфляційної спіралі.

Станом на 01.01.2017 року частка банків, якими повністю володіє або контролює держава, збільшилась майже до 52%, при цьому найбільші 4 банки – ПриватБанк, Ощадбанк, Укресімбанк та Укргазбанк – на початок 2017р. контролювали 51,8% активів банківської системи. Також найбільші банки контролювали 35,3% чистих кредитів банківської системи, 53,6% усіх депозитів та 60,3% депозитів фізичних осіб.

Виявлено, що рівень концентрації частки держбанків на ринку депозитів населення є суттєво більшим, ніж навіть їхня частка по активах.

Ризики концентрації виросли багатократно внаслідок того, що вплив ринкових факторів та сил, які відповідають за саморегуляцію попиту та пропозиції на грошовому ринку, значно знижується, а от частка впливу адміністративних рішень державних установ збільшується.

Мінфін повинен нарешті визначитися з цілями діяльності, напрямками реформування і доцільністю приватизації державних банків і банків з державною участю. Призначення всіх 100% незалежних директорів у наглядові ради 100% державних банків, що планується зараз, – помилка, яка погано позначиться на корпоративному управлінні. Лише коли держава продасть акції своїх банків на 25%, тоді 25% голосів у наглядових радах повинні отримати представники нових міноритарних акціонерів, але не раніше.

Висновки

Кількісний вплив збільшення частки державних банків України у період трансформації структури приватних та державних інститутів національної банківської системи посилює інверсійний характер відтворювальної динаміки економіки України.

Пропозиції стосовно подальшого функціонування чотирьох найбільших держбанків як інститутів для спрямування їх на відтворювальну динаміку економічної системи України.

Частка чотирьох найбільших банків, які належать державі, у депозитах населення становить понад 60%, у загальному обсязі депозитів – 54%. Встановлено, що рівень концентрації частки держбанків на ринку депозитів населення є більшим, ніж навіть їхня розрахункова частка по активах. Розраховане співвідношення між чистими кредитами та депозитами показує, що тільки 43,9% зібраних держбанками депозитів були спрямовані на фінансування кредитів за мінусом резервів. У той час як загалом по системі цей показник становив 66,7%. Такий стан справ свідчить про невідповідність функції відтворення та частково викликаний формуванням значного обсягу резервів за кредитними операціями у ПриватБанку.

Але, за нашими розрахунками, чотири найбільших банки протягом 3–4 кварталів можуть у сукупності забезпечити

збільшення кредитних вкладень для забезпечення позитивного відтворення економіки України на суму не менше 150 млрд грн.

Переведення до **ПриватБанку** на обслуговування Державного казначейства, доручення банку функцій, притаманних фіскальним агенціям у розвинених країнах, на створення яких немає часу та коштів: продаж казначейських зобов'язань населенню та ОВДП – бізнесу, організація управління боргами та інкасацією заборгованості державних компаній тощо. На нашу думку, сучасна IT-платформа ПриватБанку якнайкраще підійде до інтеграції системи державних фінансів, зробить її продукти та послуги найбільш доступними для населення.

В подальшому ПриватБанк може бути частково приватизований, із продажем 20–40% акцій на відкритому ринку в Україні та на провідних світових біржах.

Укрексімбанк – перетворити у спеціалізований класичний EXIM-банк, весь його роздрібний бізнес та МСП передати Ощадбанку чи ПриватБанку, за бажанням клієнтів. Позбутись дорогої роздрібної мережі. Створити додатково Експортно-кредитне агентство (ЕКА). У подальшому Укрексімбанк сконцентрувати на кредитуванні експортних та імпорتنих операцій – збільшенні частки технологічних виробництв на території України

Ощадбанк повинен повернутись до своєї спеціалізації Ощадного банку, та передати основну частину клієнтів-юридичних осіб до інших державних банків. Ми вважаємо, що приватизація Ощадбанку є неможливою через великі позабалансові борги Ощадбанку СРСР і необхідність великих капіталовкладень в існуючу мережу банку.

Укргазбанк потрібно зробити банком "розвитку нового бізнесу" – кредитування проектів з енергоефективності та інших проектів з модернізації України. Також на нього можна покласти функцію кредитування малого та середнього бізнесу та поточні економічні «зелені проекти». Банк може обслуговувати кредитні лінії, які пов'язані з фінансуванням розвитку країни міжнародними організаціями та іншими інститутами розвитку та в перспективі – повністю бути приватизований.

МІЖНАРОДНИЙ ОБМІН У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНСТИТУЦІЙНИХ ЧИННИКІВ ВІДТВОРЮВАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ

В сучасних умовах становлення глобальної економіки, так само як і на початку розвитку теорій міжнародних економічних відносин, жодна скільки-небудь глибока економічна концепція не в змозі обійти стороною категорію міжнародного обміну. Визначення ролі міжнародного обміну простежується в дослідженнях учених-економістів, починаючи з самого зародження науки в роботах періоду меркантилізму (А. Серра, Е. Місселден, Т. Манн і трохи пізніше – Дж. Чайлд, Е. Яррантон, І. Жервез, У. Петті, Д. Юм) і фритрейдерства (Дж. Уотлі, У. Патерсон, Дж. Джослін), що підготували фундамент для розвитку концепції зовнішньої торгівлі у класиків (від А. Сміта і Д. Рікардо до Дж. Е. Кернса), неокласиків – В. Джевонса, Ф. Еджуорта, А.Маршалла; в теоріях В. Паретто, Дж. Кейнса, представників Лондонської школи (А. Лернера, Дж. Хікса), Стокгольмської школи (Е. Хекшера, Б.Оліна); в неокласичному синтезі (П. Самюельсон, Дж. Мід) і роботах сучасних теоретиків міжнародної економіки (Р. Манделла, М. Обстфельда, П. Кругмана, К. Рогоффа, К. Рейнхарт), істориків міжнародної торгівлі та її інститутів (М. Бордо, А. Шварц, Б. Ейхенгрена, Е. Хелпмана, А. Разина, С. Бродбері, Дж. Вільямсона, А. Гріва, Дж. Тейсі) та інших.

Дослідження генезису та еволюції відображення міжнародного обміну в теоретичних конструкціях економічної науки³⁴⁹ дозволяє узагальнити їх за двома основними напрямками: природно-економічним, що відбиває погляди на міжнародний обмін як результат відмінностей природного забезпечення країн ресурсами (чинниками виробництва) та пов'язаний із відповідним розвитком теорій міжна-

³⁴⁹ Данилова, К.І. Платіжний баланс в системі макроекономічної стабільності в умовах глобалізації: автореферат канд. економічних наук, спец.: 08.00.01 – екон. теорія та іст. екон. думки. Київ: Ін-т економіки та прогнозування, 2013. 20 с.

родної торгівлі (переважно в рамках неокласичної теорії ціни); та організаційно-економічним, що пояснює розвиток поглядів на динаміку агрегованих макроекономічною статистикою показників зовнішньоекономічних відносин і їхнє регулювання відповідними методами економічної політики – монетарної та фінансової (переважно в рамках неокейнсіанської теорії загальної динамічної рівноваги).

Водночас соціально-економічна площина відносин міжнародного обміну та їхній взаємний вплив із внутрішніми відтворювальними процесами національної економічної системи має, на нашу думку, недостатній ступінь теоретичного відображення у розвинутих концепціях, хоча в сучасних умовах глобалізації виробничих процесів у формах глобальних ланцюгів цінностей (формування глобальної мікроекономіки), з одного боку, та зростання ступенів свободи економічних агентів (та, відповідно, рівня невизначеності та ризику), з другого боку, починають відігравати вирішальну роль.

Як відомо, протягом другої половини XX ст. дослідження соціально-економічних детермінант економічної поведінки і нецінових механізмів її структурування (управління) активізується внаслідок, по-перше, з'ясування значущості організаційного³⁵⁰ та

³⁵⁰ North, D.C. and Weingast, B. R. Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England. *Journal of Economic History*. 1989. 49. P. 803–832; Milgrom, P.R., North, D. C., and Weingast, B.R. The Role of Institutions in the Revival of Trade: The Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs. *Economics and Politics*. 1990. 2: 1–23; North, D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance (Political Economy of Institutions and Decisions). Cambridge, UK: Cambridge University Press. 1990. 152 p.; Clague, C., Keefer, P., Knack, S. and Olson, M. Property and Contract Rights in Autocracies and Democracies. *Journal of Economic Growth*. 1996. 1(2). Pp. 243–276; Hall, R., and Charles, J. The Productivity of Nations. *NBER Working Paper*. 1996. No. 5812; Langlois, R. N., Foss, N.J. Capabilities and Governance: the Rebirth of Production in the Theory of Economic Organization. *DRUID Working Paper*. 1997. № 97-2. URL: <http://www3.druid.dk/wp/19970002.pdf>; Olson, M., Sarna, N. & Swamy, A.V. Governance and Growth: A Simple Hypothesis Explaining Cross-Country Differences in Productivity Growth. *Public Choice*. 2000. 102. 3–4. Pp. 341–364. URL: <https://doi.org/10.1023/A:1005067115159>; Lam, A. Tacit

культурного³⁵¹ чинників у забезпеченні соціально-економічного відтворення та зростання національного добробуту та, по-друге, загального наукового прогресу у розумінні та моделюванні еволюції складних систем та нелінійної динаміки формування макропорядків з мікрорізасмин між системними елементами³⁵². Зокрема, у предмет економічних досліджень було експліцитно введено проблематику формування та трансформації людського капіталу як системи професійних норм (етики праці) та

Knowledge, Organizational Learning and Societal Institutions: An Integrated Framework. *Organization Studies*. 2000. 21(3). 487–513.

³⁵¹ Krueger, A. The political economy of the rent-seeking society. *The American Economic Review*. 1974. 64. P. 291–303; Hofstede, G. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA: Sage Publications. 1980; Loasby, B.J. *Knowledge, Institutions and Evolution in Economics. The Graz Schumpeter Lectures*. London: Routledge, 1999. 168 p.; Polanyi, M. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. University of Chicago Press. 1958; Mokyr, J. *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. Oxford: Oxford University Press. 1990. 349 p.; *The British Industrial Revolution: an Economic Perspective* / Ed. by Mokyr J. (Second Edition). Westview Press, 1999. 354 p.

³⁵² Ashby W.R., *An Introduction to Cybernetics*. London: Chapman & Hall 1956. 295 p. URL: <http://pcp.vub.ac.be/books/IntroCyb.pdf> ; Hayek, F. *The Sensory Order: An Inquiry Into the Foundations of Theoretical Psychology*. University of Chicago Press. 1952. 209 p.; Haken, H. *Synergetics, an Introduction: Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry, and Biology*. 3rd ed. New York: Springer-Verlag, 1983. 390 p.; Prigogine, I., Stengers, I. *Order out of Chaos: Man's new dialogue with nature*. Flamingo, 1984. 349 p.; Nicolis, G., Prigogine, I. *Exploring complexity: An introduction*. New York, NY: St. Martin's Press, 1989. 328 p.; Allen, P.M., McGlade, J.M. *Evolutionary Drive: The Effect of Microscopic Diversity, Error Making, and Noise. Foundations of Physics*. 1987. № 17(7). P. 723–738. URL: <https://doi.org/10.1007/BF01889545>; Holland, J.H. *Adaptation in natural and artificial systems: an introductory analysis with applications to biology, control, and artificial intelligence*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1992. 232 p.; Holland J.H. *Emergence: from chaos to order*. Cambridge, Massachusetts: Perseus Books, 1999. 272 p.; Holland, J.H. *Hidden order: how adaptation builds complexity*. Addison-Wesley, 1996. 208 p.; Strogatz, S. *Nonlinear Dynamics and Chaos : with Applications to Physics, Biology, Chemistry, and Engineering*. Perseus Books, 1994. 512 p.

виробничого знання людини, які можуть бути передані шляхом виховання, імітації та інших форм соціального навчання³⁵³, формують стійку мотивацію до ефективної та відповідальної кооперації³⁵⁴, та є базовим еволюційним механізмом (адаптацією) економічної поведінки, що задовольняє індивідуалізовані потреби без негативних екстерналій щодо суспільного добробуту. Разом з тим інституціональні новації теорії фірми та нового інституціоналізму не торкнулися сфери міжнародної економіки і теорії міжнародної торгівлі та руху чинників виробництва. Це зумовлює науковий інтерес та перспективність дослідження епістемологічних можливостей синтезу інституціоналізму із теоріями міжнародного обміну в руслі з'ясування еволюційного механізму структурування економічної динаміки, який створює умови для реалізації порівняльних переваг національної економіки та розширеного відтворення, що є особливо актуальним для країн з ринками, що формуються, щонайменше з трьох причин. По-перше, як відомо, знання щодо можливостей якісної кооперації (інтерналізації контрактів і створення ділової організації/фірми) не є загальним у країнах пострадянського простору через *відсутність суспільних норм неперсоніфікованої взаємодії (кооперативної діяльності, культури контрактних відносин, професійної експертизи)*, що суттєво підвищує агентські витрати та витрати входження в бізнес навіть за відсутності регуляторних перешкод, зумовлюючи низьку рентабельність кооперації та навчання (створення продуктивного знання). По-друге, відомо, що *використання цінового механізму (ринкової координації) вимагає витрат* (сукупність трансакційних витрат щодо з'ясування рівня і діапазону коливання цін, написання та специфікації договорів, їхнього інфорсменту і т.ін.), які у трансформаційних економіках також значно перевищують середній через недостатнє розуміння контрактної природи ринкової поведінки, відсутність

³⁵³ Boyd, R. and Richerson, P. The origin and evolution of cultures. Oxford: Oxford University Press. 2005. 456 p. Pp. 3–4.

³⁵⁴ Moral sentiments and material interests: the foundations of cooperation in economic life / Edited by Gintis H., Bowles, S., Boyd, R. and Fehr, E. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2005. 404 p. Pp. 381–387.

підприємницької та організаційної культури (суспільно засвоєних норм контрактації) та високий рівень успадкованих опортунізму і короткотермізму. По-третє, що є найважливішим, на нашу думку, недостатнім є розуміння, що навіть за умов позитивного самоорганізуючого впливу ринкової поведінки, тобто здатності навчання практикою у досягненні знання щодо ефективного використання ринку у розподілі ресурсів (на противагу вилученню ренти), сам *ринковий механізм (механізм обміну), навіть децентралізована двостороння торгівля, завжди є результатом експліцитної організації простору обміну правами власності на предмет обміну, створення правил, процедур і порядку доступу до акту обміну, які в сукупності складають ринок як економічний інститут консенсусного типу.*

Отже, у наступних частинах розділу зроблено спробу аргументації прямого зв'язку між рівнем інституційного розвитку національної економіки та ефективністю її міжнародного обміну. Відповідно до концепції еволюційно-інституційних досліджень, загальна структура логіки аргументу є досить простою: формування високотехнологічної спеціалізації країни у міжнародному обміні, що є найбільш ефективною стратегією з точки зору національного добробуту та розширеної відтворювальної динаміки, неможливе без утворення інститутів власності та інфорсменту контрактів як системи організаційно-координаційних правил взаємодії, простору альтернатив для вибору економічних агентів та середовища норм раціональної дії. В площині високотехнологічної спеціалізації це, в першу чергу, зумовлюється витратами спеціалізації активів (організаційного та людського капіталу як форм кодифікації виробничого знання (технології)), які є неліквідними з огляду на ризики експропріації, рейдерства та відсутність правозастосування при порушенні умов контрактних угод. Отже, за відсутності розвиненої системи економічних інститутів, що накладають обмеження та санкції на систематичне порушення прав власності та контрактної культури, інвестування у високотехнологічну організацію і спеціалізацію активів стає нераціональним. Водночас раціональною та еволюційно ефективною формою діяльності економічних суб'єктів у такому середовищі стає патерналізм (як протилежність інноваційності) та опортунізм (як протилежність

стратегічному цілепокладанню), які в діяльній площині закріплюються як сировинна спеціалізація виробництва та участі у міжнародному обміні.

Зазначену аргументацію підкріплено дослідженням мікроструктурних (поведінкових та когнітивних) аспектів та бар'єрів у процесі інституційних змін і переходу до ефективного включення національної економіки у систему міжнародного обміну.

Запропонована концепція інститутів як порівняльної переваги національної економіки верифікована міжкрайновими зіставленнями взаємозв'язку знанневої інтенсивності експорту, рівнів виробництва знання й технологій та розвитку інституту власності і захисту контрактів у контексті рівнів національного добробуту.

12.1. Елементарні форми обміну як базові референти економічної діяльності

Значну більшість історії людства обмін виступав як засіб не тільки і не стільки збагачення, але комунікації і відтворення (підкріплення і вкорінення) соціального статусу і влади. Відповідно, в економічній соціології та антропології міжнародна торгівля досліджується в рамках теорій соціального обміну. Так, досліджуючи конструювання змісту суспільних відносин у примітивних суспільствах через механізми обміну, М. Мосс відзначає, що обмін є «тотально суспільним фактом», йому притаманний характер символічності, релігійності, нормативності та мінливості, а не тільки прагматичний економічний зміст; більш того, системи обміну, зокрема елементарні, завжди вбудовані в суспільне естетичне уявлення³⁵⁵. Слідуючи за К. Леві-Строссом³⁵⁶ антропологи систематизують суспільноутворювальні форми соціального обміну за трьома класами: обмін словами, який утворює мову; обмін жінками, що утворює сімейні альянси (родину); та обмін речовими предметами, що утворює господарювання (економіку)³⁵⁷. Ґрунтуючись на емпіричному аналізі полі

³⁵⁵ Mauss M. The gift: the form and functions of exchange in archaic societies. Cohen & West Ltd., London, 1966. 160 p.

³⁵⁶ Levi-Strauss, C. The Elementary Structures of Kinship. Beacon Press, Boston, 1969. 524 p.

³⁵⁷ Graeber D. Debt: the first 5,000 years. New York: Melville House. 2011. P. 91.

соціального статусу та когнітивно-поведінкових чинників становлення протоінституційних господарських структур («елементарної економіки»), Дж.К. Гоманс наголошує, що соціальний обмін завжди (імпліцитно чи явно) виходить з економічних мотивів діяльності індивіда у суспільстві; тому питання, скоріше, у стійкості цих мотивів: як тільки мотивація щодо обміну стає постійною, з'являються всі інші суспільні інститути³⁵⁸. В соціальному контексті, таким чином, процес відтворення акту взаємодії (обміну) є наслідком цілого ряду когнітивних ефектів: 1) позитивного сприйняття суб'єктом результату взаємодії (постулат мотивації і статусу); 2) позитивного минулого досвіду, що підкріплює ймовірність отримання винагороди від взаємодії (постулат стимулу); 3) суб'єктивної оцінки інтенсивності винагороди в часі (постулат позбавлення-насичення); 4) суб'єктної рефлексії взаємодії (постулат цінності) та 5) оцінки розподілу винагороди/покарання (постулат справедливості).

Елементарні форми суспільного обміну засновані на умовному реагуванні (реінфорсменті) та залежать від відносної оцінки нагороди/покарання. Тобто соціальний обмін не має єдиної міри, є ситуативним; а оцінка трансакційних витрат та альтернативної вартості – імпліцитною. Втім, саме система соціального обміну зумовлює нормативне визначення економічного, оскільки в такому відношенні зароджується уявлення суб'єкта про природу і розподіл справедливості у соціальній групі (так звану «розподілену справедливість», *distributed justice*) через поступовий (ітеративний) процес з'ясування (відкриття) ціннісних пропорцій обміну, що відповідають суб'єктивному розумінню відносин еквівалентності. Зі становленням політичної організації суспільства відбувається ускладнення видів обміну, зміна його ціннісних характеристик та технологій, що, у свою чергу, призводить до перерозподілу влади³⁵⁹.

Таким чином, протоінститути міжнародного обміну утворюються з первинних форм відносин соціального обміну, які залишають простір

³⁵⁸ Homans G. Social behavior: its elementary forms. Routledge & Kegan Paul, 1961. 404 p.

³⁵⁹ Earle T. The Evolution of Chiefdoms. *Current Anthropology*. 1989. Vol. 30. No. 1. Pp. 84-88.

спорідненої соціальної групи в напрямі неперсоніфікованої взаємодії. Досліджуючи первинні форми обміну, М.Салінс відзначає, що в рамках суспільного простору первинних родо-племінних громад перехід від альтруїстичних до економічних засад у відносинах дарообміну (реципрокності) відбувається відповідно до ступеня солідарності, спорідненості, резидентності членів соціальної групи (домогосподарства, роду, племені, міжплемінних об'єднань), тобто сімейної дистанції, та зумовлений *рівнем очікувань компенсації цінності* дару для дарувальника³⁶⁰. Відповідно до ступеня персоніфікованості, Салінс узагальнює реалізацію суспільних обмінів за трьома класами (формами обміну): генералізована реципрокність, що заснована на так званій «слабкій взаємності» (weak reciprocity), є проявом соціального, альтруїстичного ставлення та характерна для сімейного домогосподарства; збалансована, що передбачає «віддарювання», наближаючись до суб'єктивного визначення еквівалентності обміну, і характерна для більш віддалених «своїх» (роду, племені, селища); та негативна реципрокність, що націлена на максимізацію суб'єктивного економічного інтересу і мінімізацію спорідненості³⁶¹. Оперуючи категоріями М. Салінса, негативна і, частково, збалансована реципрокність являє собою протоформу міжнародного обміну, оскільки є відношенням обміну стосовно чужинців/нерезидентів групи, націлена на максимізацію вигоди (яка у своїх елементарних формах не виключає насилля, обман, злочин та рейдерство) та припускає початкові елементи визначення цінності предмета, що обмінюється, та економічного вибору. З плином часу ієрархізація реципрокних відносин обміну через механізми управління і перерозподілу (редистрибуції) в процесі розвитку соціальних відносин формує центр первинної політичної влади (систему вождівства³⁶²). Згодом це призводить до соціальної стратифікації первинного суспільства, спеціалізації діяльності та формування інститутів влади, статусу і престижу і пов'язаних із ними предметів

³⁶⁰ Sahlins, M. Stone Age Economics. Chicago: Aldine-Atherton, 1972. 230 p.

³⁶¹ Там само. С. 193–220.

³⁶² Earle, T. How Chiefs Come to Power: The Political Economy in Prehistory. Stanford University Press, 1997. 267 p.

розкоші, які набувають самостійної цінності та стають ціллю міжнародної торгівлі на початковому етапі її розвитку³⁶³.

Сучасні археологічні дані свідчать про наявність обміну і торгівлі (зокрема, обсидіаном) між відділеними регіонами (з дистанцією до 900 км) вже за часів Епіпалеоліту (20000 – 17000 до н.е.)³⁶⁴. Наявність перших торговельних маршрутів загального використання у Середземномор'ї датується 12500 до н.е., що підтверджено даними спектрографічного аналізу знайдених предметів торгівлі. Результати обстежень обсидіану дозволяють припустити, що вже у 7000 до н.е. на деяких територіях обсидіан використовувався як засіб міжрегіонального обміну³⁶⁵. Це свідчить, що торгівля є однією з найбільш ранніх форм міжнародного обміну та найдавнішим суспільним інститутом з тих, які існують досі³⁶⁶. В інституційній площині міжрегіональна торгівля відігравала важливу роль у культурному, релігійному і творчому обміні, які мали місце між основними центрами цивілізації в Європі та Азії як мережі знання³⁶⁷. Деякі з торговельних шляхів були у використанні протягом століть,

³⁶³ O'Rourke K.H. and Williamson J.G.. After Columbus: Explaining Europe's Overseas Trade Boom, 1500–1800. *Journal of Economic History*. 2002. Vol. 62. P. 417–456.

³⁶⁴ Düring, B.S. The Prehistory of Asia Minor: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies. Cambridge University Press, 2011. 374 p.

³⁶⁵ Chataigner, C., Gratuze, B. New data on the exploitation of obsidian in the Southern Caucasus (Armenia, Georgia) and eastern Turkey. Part 2: Obsidian procurement from the Upper Palaeolithic to the Late Bronze Age. *Archaeometry*. 2013. DOI: 10.1111/arc.12007.

³⁶⁶ Слід звернути увагу на походження та початкове значення слова «торгівля» у європейських мовах. Як зазначає етимологічний словник, слово має німецько-голландське походження, означає шлях, «протоптаний шлях», напрям діяльності та, скоріше за все, набуло поширеного вжитку завдяки активності Ганзейської Ліги. Ближче до XVI ст. слово також набуло значення звичної зайнятості, діла, ремесла. Сучасне тлумачення слова як обміну товарами у сталому вжитку з'являється тільки після Індустріальної Революції і стає загальноприйнятим, проте паралельно залишається у значенні ремесла, професії, галузі заняття. URL: <http://www.etymonline.com/word/trade>

³⁶⁷ Knowledge Networks and Craft Traditions in the Ancient World: Material Crossovers / Edited by Rebay-Salisbury, K., Brysbaert, A., Foxhall, L. Routledge, 2014. 224 p.

зокрема, маршрути Анатолії, Древнього Єгипту, Месопотамії, Далекого Сходу тощо. Торгові шляхи служили в основному для транспортування сировини, продуктів харчування і предметів розкоші з районів з надлишками в інші, де вони були в дефіциті. Деякі райони мали монополію на певні матеріали або види товарів. Міста уздовж торгових шляхів збагачувалися через надання послуг торговцям і виступали як міжнародні ринки. Деякі розвивали допоміжні форми комерційної діяльності, поставляючи торгові каравани і послуги охорони торговельних маршрутів. Таким чином, торговельні шляхи були одними з найважливіших комунікаційних засобів стародавнього світу. Окрім основних функцій транспортування товарів та сировини, вони забезпечували обмін новими винаходами і знанням, культурними традиціями та релігійними переконаннями, предметами мистецтва, художніми стилями, мовами, звичаями тощо.

В середині другого тисячоліття нашої ери географічні відкриття із подальшою торговельною та комунікаційною революцією стали визначальними етапами становлення *міжнародного обміну як інституційно самостійної*³⁶⁸ *системи соціально-економічних міжнародних відносин, які поступово трансформувалися від внутрішнього моменту економічної (виробничої) діяльності до окремої, самостійної глобальної форми господарювання.*

12.2. Логіко-історичне формування міжнародного обміну

Логіко-історичний підхід дозволяє розкрити зміст міжнародного обміну як складної системи економічних відносин сумісно-розділеної природи через взаємодію його фундаментальної та

³⁶⁸ Mazzacano, P. The Lex Mercatoria as Autonomous Law. *Comparative Research in Law & Political Economy*. 2008. Research Paper No. 29/2008. URL: <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/clpe/190>; Greif, A. Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade. Cambridge: Cambridge University Press. 2006. 503 p.; Grief, A. Coercion and Exchange: How did Markets Evolve? In Institutions, Innovation, and Industrialization: Essays in Economic History and Development, Edited by Avner G., Kiesling L., and Nye J. Princeton University Press, 2015. Pp.71-96; Grief, A. History Lessons: The Birth of Impersonal Exchange: The Community Responsibility System and Impartial Justice. *Journal of Economic Perspectives*. 2006. № 20(2). P. 221–236. DOI: 10.1257/jep.20.2.221

актуальної складових. Перша площина, фундаментальна (вартісна), відображає процес просторової локалізації суспільно необхідного часу створення економічного блага як «розділеність», локальність створення вартості, потенціал господарського розвитку. З цієї точки зору *міжнародний обмін країни є концентрованим вираженням економічної моделі національного розвитку*. Друга площина, актуальна (цінова), є виразником прагнення економічних агентів до уніфікації міжнародного обміну за допомогою утворення символів вартості, яке забезпечує «суміщення» виробника і споживача в рамках світової системи економічних відносин, звільняє обмін від конкретики просторової форми предмета обміну, зумовлюючи можливість миттєвого перетікання економічного простору-часу за допомогою фінансових новацій та інформаційних мереж. З цієї точки зору *міжнародний обмін виступає інструментом транснаціоналізації обміну продуктом праці та правами власності на нього через механізми попиту та пропозиції у формі ціни товарів, що торгуються*.

З точки зору логіко-історичного розвитку система міжнародного обміну виникає спочатку стихійно, з безлічі актів торгівлі в процесі економічної самоорганізації господарюючих суб'єктів. Цей хаотичний являє собою первинний і найтриваліший етап розвитку міжнародного обміну, що визначає зміст обміну через мотивацію на основі імпліцитного ціннісного вибору.

Відношення розділеності як початкова відмінність у природному рівні забезпеченості ресурсами країни (чи соціально відокремленої групи) визначає процес спеціалізації і поділу праці і веде до розвитку міжрегіональних торговельних відносин. Розвиток первинних форм грошей забезпечує сумісність цих відносин та визначає виникнення і закріплення за певними товарами (зокрема, дорогоцінними металами) функцій загального еквівалента (міри вартості) і засобу накопичення та збереження багатства. У той час як міжнародний поділ праці, формуючи різні переважні сфери національних виробництв, створює нішу для іноземних виробників у країні, а міжнародна кооперація формує стимули до поглиблення виробничої спеціалізації, використання золота як загального засобу платежу в міжнародній торгівлі дозволяє з єдиних позицій оцінити рівень природної факторної забезпеченості, виражений рівнем багатства країни у формі

золотого запасу. Таким чином, на первинній еволюційній стадії розвитку системи міжнародного обміну природна обумовленість зовнішньоекономічних відносин як спосіб скорочення відмінностей у рівні економічного розвитку виступає і вихідною, і основною категорією: формується акт обміну «товар-золото», в якому дихотомія вхідного та вихідного потоку вартості стає формою його реалізації. Тотожність грошової й товарної форм вартості на початковому етапі розвитку систем державного регулювання міжнародної торгівлі сприяла поширенню і універсалізації принципу регулювання платіжного балансу: зовнішня торгівля повинна здійснюватися таким чином, щоб забезпечувати постійний приплив золота.

У процесі подальшого розвитку міжнародних економічних відносин з урахуванням досягнень науково-технічного прогресу і зростання продуктивності праці до Першої світової війни обсяги світової торгівлі постійно зростали, що в умовах відносної обмеженості та доступності благородних металів ще в довоєнні часи сформувало внутрішню суперечність процесу обігу реальних грошей в міжнародній торгівлі. Перерозподіл запасів золота на користь США в результаті Другої світової війни, а також жорстка необхідність фінансування відновлення економік країн-учасниць та налагодження дипломатичних зв'язків призвели до визнання необхідності відходу від реального змісту грошей, що спричинило запровадження принципів Бреттон-Вудської валютної системи і нових міжнародних фінансових інститутів її регулювання. Саме в умовах Бреттон-Вудської системи закладаються основи функціонування національних валют як істинно державної грошової одиниці: якщо раніше відмінність грошових знаків тієї чи іншої країни мала технічний характер, то нова валютна система забезпечила ще й внутрішню змістовну відмінність національних валют – рівень їх реального наповнення (золотого вмісту).

Таким чином, подальша еволюція системи міжнародного обміну пов'язана, з одного боку, зі збільшенням ступеня міжнародної спеціалізації і неоднорідністю рівня післявоєнного відновлення економік (диференціацією конкурентоспроможності країн у міжнародному обміні), а з іншого – введенням системи валютних курсів як способу забезпечення принципу еквівалентності (паритету) обміну створених доданих вартостей. Саме в результаті

цього створена вартість, що бере участь у міжнародному обміні, починає співвідноситися зі своїм грошовим еквівалентом як із зовнішнім, набуваючи форми валютного потоку. Але сама по собі грошова форма вартості поки ще існує тільки в процесі опосередкування руху реальної, яка наповнює її економічним змістом і зумовлює акт відтворення. Однак як основа організації міжнародних торговельних розрахунків грошовий еквівалент вартості товарів, що торгуються, не існує сам по собі, а тільки у співвідношенні з гарантованим реальним вмістом грошей. Іншими словами, якщо визначеність міжнародного обміну відбувається з відносин відмінності в рівні факторної забезпеченості країн, то визнання грошової форми вартості відбувається тільки в утвердженні її забезпечення реальним вмістом.

Таким чином, вихідним відношенням, що зумовлює сутність міжнародного обміну країни в умовах посилення міжнародної спеціалізації, стає визнання створеної вартості, що транснаціоналізується в міжнародному обміні, та через грошовий механізм як основне відношення реалізується як реальна форми багатства нації. На цьому етапі в умовах золотовалютного стандарту міжнародний обмін стає істинно монетарним феноменом, який відбивається платіжним балансом країни як сукупністю міжнародних грошових потоків, які функціонально опосередковують процес реалізації створеної вартості у світовій економіці.

Проте грошове відношення, що виражається валютним курсом як принципом відображення реальної вартості в її грошовій формі, пов'язано з ціннісною основою цього співвідношення. Використання золота як вартісної основи ключової валюти (долара США) в умовах золотовалютного стандарту і тверда прив'язка валютних курсів країн-учасниць угоди до долара США протягом досить тривалого часу забезпечували відносну фінансову дисципліну в практиці міжнародних розрахунків. Подібний механізм забезпечення купівельної спроможності валют був одним із найважливіших факторів збільшення темпів світової торгівлі в 50-х – середині 60-х років XX ст. У свою чергу зростання обсягів міжнародної торгівлі вимагало відповідного зростання грошової маси в обігу, що суперечило базовим принципам Бреттон-Вудської валютної системи і породжувало функціональну нестабільність платіжних балансів.

Проте емісія ключової валюти повинна була відбуватися, незважаючи на розмір обмеженого золотого запасу країни-емітента. Додатково реалізація системи фіксованих валютних курсів наприкінці 60-х – початку 70-х років ускладнювалася спалахами інфляції під впливом девальваційних/ревальваційних очікувань щодо національних валют через спекулятивні операції. В результаті наприкінці 60-х років XX ст. через розвиток фінансових ринків із зростанням ролі ТНК реальна і грошова форма вартості стають не лише окремими виразами міжнародного обміну в системі відтворювального процесу економіки, вони розвиваються до рівня відмінностей, коли кожна з форм вартості: реальна як втілення національного виробництва і грошово-фінансова як актив (капітал) – отримують свій власний розвиток і починають визначатися своєю внутрішньою природою і зменшенням ступеня комплементарності.

Зміст міжнародного обміну в умовах розщеплення капіталу на капітал-власність та капітал-функцію розкривається співвідношенням капітало- й ресурсомісткості тій частині національного виробництва, яка бере участь у зовнішньоекономічних операціях. Це співвідношення в умовах посилення торгової та фінансової інтеграції національних ринків стає вихідним у системі міжнародного обміну. У свою чергу механізми курсоутворення (режим валютного курсу), що інституціоналізує рівень порівняльних переваг національного виробництва, визначає міжнародну цінність національної валюти як його концентроване відбиття та формує основне відношення міжнародного обміну і зміст його структурної (не)стабільності.

Зміни в системі міжнародних економічних відносин після відходу від Бреттон-Вудса генерували новий виклик розвитку національних економічних систем – необхідність внутрішньої та зовнішньої економічної і фінансової лібералізації. Новий етап трансформації системи міжнародного обміну відбився в середині 80-х років низкою валютних криз у країнах, що розвиваються. В умовах зростання відкритості національних економік та фінансово-економічної лібералізації як вихідному відношенні в системі міжнародного обміну його зміст розширюється властивістю забезпечення макроекономічної стабільності через формування «запасу міцності» системи у формі акумуляції зовнішньої ліквідності (міжнародних резервів) як

основному відношенні. На цьому етапі вихідне та основне відношення розвиваються до ступеня протиставлення, яке відбивається поступовим відокремленням товарних і фінансових ринків та відповідної діяльності. В контексті окресленого логічним є факт, що, згідно з оцінками експертів³⁶⁹, основною причиною валютних криз 80-х років була недостатність сформованих міжнародних резервів у країнах, що розвиваються.

З точки зору системного підходу, трансмісійна нестабільність є першою фазою трансформаційного циклу системи після завершення її структурогенезу в процесі попередніх фаз динамічно нестабільного розвитку, в яких вперше фундаментальна структура системи стикається з практичним застосуванням своїх властивостей та потенцій. До цього етапу завершується формоутворення просторових характеристик системи: виділяється джерело генезису і відтворення системи (вартість і додана вартість), відбувається відбір елементів-підсистем, їх функціональна самоорганізація, впорядкування і побудова структури взаємних відносин, ієрархізація. В системі міжнародного обміну це відповідає переходам від спеціалізації і кооперації праці до виявлення дихотомії вартості, яка через відносини цінності визначає ціну виробництва як конкурентну перевагу та через відносини граничної корисності – ціну обміну національної грошової одиниці як валютний курс. Далі фундаментальна (вартісна) структура системи реалізує себе в актуальному часі – в цінovій формі активів обміну. Тому перший виклик пов'язаний із зняттям бар'єрів, з відкритістю. Це дозволяє виявити слабкі сторони попередніх етапів розвитку, але для стабільного функціонування системи потребує наявності стабілізаційного ресурсу зовнішньої ліквідності (міжнародних резервів).

Високий ступінь упорядкованості системи міжнародного обміну, досягнутий до цього етапу розвитку, призводить до збільшення числа зв'язку і ступеня складності системи. Це визначає важливість закріплення поведінкових моделей і патернів відносин, тобто формальну інституціоналізацію. Вихідною категорією на цьому етапі

³⁶⁹ Kaminsky G., Reinhart C. On Crises, Contagion, and Confusion. *Journal of International Economics*. 2000. Vol. 51, Is. 1. P. 145–168; Kaminsky G. Varieties of currency crises. *NBER Working Paper*. 2003. № 10193.

стає інституційне поле контрактних відносин як сукупність сформованих і кодифікованих норм і правил взаємодії національної економіки та її агентів із рештою світу, а основною – міжнародна довіра до національної економіки як відбиття реалізації основної функції інституціоналізації обміну (зняття невизначеності із відповідним зменшенням трансакційних витрат).

Особливістю світової динаміки останньої чверті XX ст. стало експоненційне зростання темпів економічного життя суспільства, швидкість якого задається перетіканням вартості з її реальної форми в грошову й навпаки. Кількість таких перетворень визначає процес деактуалізації (відриву від сутності) економічного змісту національних валют, в результаті чого протиставлення реальної вартості та її фінансової форми сягають рівня суперечності.

Глобалізація, що відбиває багаторівневу інтеграцію і єдність світового економічного простору-часу, виступає як вихідне відношення сучасного етапу розвитку системи міжнародного обміну. Із цього вихідного виростає й відокремлюється основне відношення: рефлексивна взаємодія фінансових представників та реальної вартості. За умов проходження попередніх фаз розвитку ця взаємодія має потенціал відтворювальної трансформації економічної системи країни через відокремлення ринків фінансового капіталу як самостійної сфери економічної діяльності із наступною інтеграцією у глобальний ринок товарів, праці і капіталу, в процесі становлення якого відносини сумісності та роздільності розвиваються до ступеня протилежності та зумовлюють перетік ресурсів із реального до фінансового сектора економічної діяльності внаслідок диференціації прибутковості, більших можливостей страхування ризику та загального зменшення періоду окупності діяльності.

Зростання суперечностей в динаміці виробництва сукупного суспільного продукту та грошей, що функціонують у сфері міжнародного обміну, реалізується в формі загострення глобальних дисбалансів перерозподілу доходів та ресурсів, визначаючи умови та бюджетні обмеження відтворювальних процесів.

Таким чином, в логіко-історичній перспективі *міжнародний обмін формується як суперечлива єдність сумісно-розділених відносин національної економіки та решти світу та розвивається,*

рухаючись від торгової спеціалізації країн у міжнародному обміні, що заснована на природній обумовленості ресурсної обмеженості (відмінності), коли еквівалентність обміну визначається реальним вартісним змістом грошей; через розвиток системи валютних відносин, що фіксують пропорційність обміну; розвиток ринків капіталу як відокремленої сфери господарської діяльності – до формування глобального ринку товарів, праці і капіталу (тобто системи загального обміну).

Дослідження еволюції та логіко-історичного процесу розвитку системи міжнародного обміну виявляє його двоїсту природу як сумісно-розділену єдність форм економічної діяльності як його вартісної основи у вигляді суспільно необхідного часу, просторово локалізованого у сукупному суспільному продукті країни, та форм інституціоналізації обміну як грошово-фінансових механізмів трансформації прав власності, що забезпечують транснаціоналізацію створеної вартості. Як сукупність процесів економічної діяльності (виробничих, міжнародної торгівлі товарами, послугами, фінансовими активами, процесів інвестування), система міжнародного обміну країни відбиває модель її розвитку, загальний спосіб виробництва й використання ресурсів, напрям спеціалізації економічної діяльності та рівень конкурентоспроможності. Як інституційний феномен (сукупність норм, правил, форм та інструментів взаємодії у світовому просторі, особливостей дії механізмів попиту та пропозиції на блага (ціноутворення), інституційних особливостей та моделей ресурсокористування, зовнішньоекономічної та інтеграційної політики), міжнародний обмін забезпечує перерозподіл доходів та факторів виробництва у рамках глобальної економіки та забезпечує кооперативні засади глобалізації.

*Поєднання економічних, інституційно-організаційних (соціальних) та поведінкових (діяльнісних) проєкцій відбиває еволюцію міжнародного обміну як складної системи від буття **мотивом** (внутрішнім моментом) економічної діяльності до набуття властивостей **інструменту** макроекономічної політики та розвитку до відокремлення як **інституту** цінності національного виробництва в процесі відтворення відкритої економічної системи в умовах розширення сфери і глобалізації господарської діяльності людини.*

Еволюційний вектор інституціоналізації та реінституціоналізації діяльності *«мотив → інструмент → інститут → мотив*»* є, таким чином, загальною просторово-часовою конструкцією, яка відбиває внутрішню природу та структуру динамічної нестабільності економічної системи та інституційного порядку її міжнародного обміну.

12.3. Інституційний порядок міжнародного обміну в системі відтворювальної динаміки

Тенденції соціально-економічної динаміки, що склалися наприкінці XX та початку XIX ст., ознаменували формування нового, інформаційно-мережевого, етапу розвитку економічних відносин у світовій економіці загалом та на рівні окремих регіонів, країн, інституційних утворень. Ущільнення глобального економічного простору, зокрема в площині потоків міжнародної торгівлі, особливо помітне у довготривалій перспективі (рис. 12.1).

Глобальна фінансово-економічна криза, що розпочалася у 2007 р. та у 2009 р. перейшла у так звану «Велику рецесію», обумовили необхідність, з одного боку, звернення до фундаментальних засад функціонування економічних систем як середовища суспільного відтворення, та з іншого – практичної реалізації комплексних програм антикризового регулювання та забезпечення стабільності національних валют з урахуванням існуючих глобальних структурних дисбалансів, системних ризиків світової економіки та специфіки національного інституційного середовища.

В цьому контексті умовою *розширеного відтворення соціально-економічної системи з боку зовнішнього бюджетного обмеження національного розвитку (міжнародного обміну) є комплементарність економічного та інституційного вимірів міжнародного обміну на кожному з його рівнів* (індивідів/економічних агентів, норм поведінки, видів економічної діяльності), що формує механізм його системної динаміки: *внутрішній мотив до обміну* (діяльнісна природа людини) – *організаційний інструмент обміну* (створення і трансформація вартості) – *спосіб взаємодії внутрішнього та зовнішнього середовища країни* (дизайн та імплементація інституту транснаціоналізації вартості). При цьому економічна площина

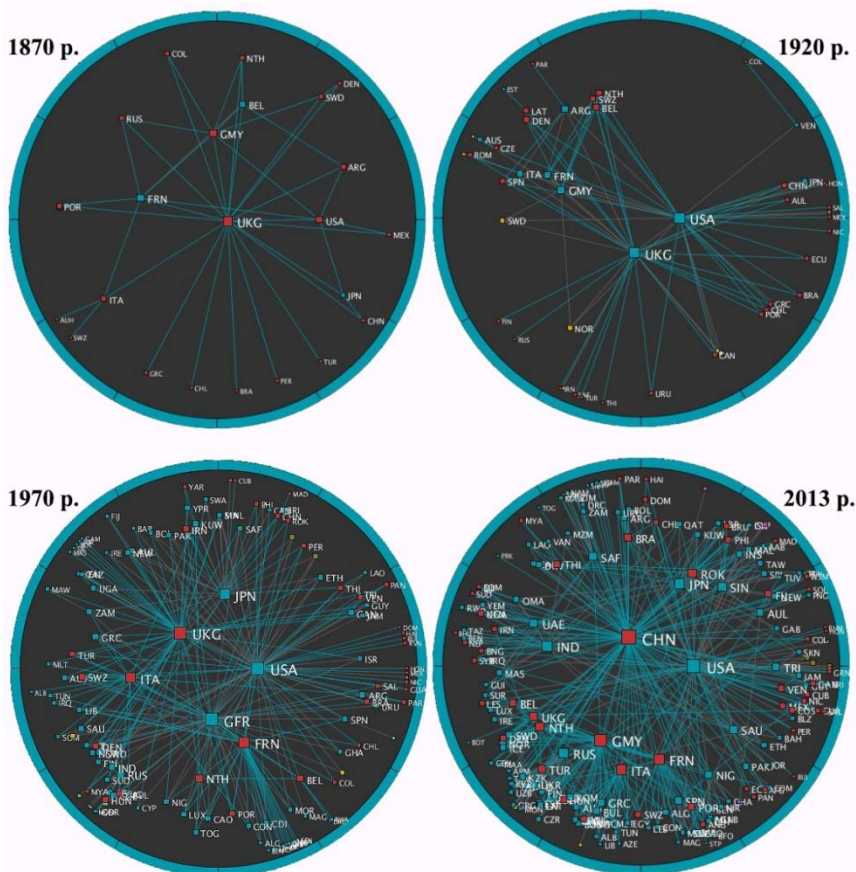

Рис. 12.1. Еволюція торговельної зв'язаності країн світу у 1870–2013 pp. (назва країни – відповідно до коду iso3)

Джерело: побудовано за допомогою додатка World Trade Atlas 1870–2013. URL: <http://morfeo.ffn.ub.edu/wta1870-2013/> ; García-Pérez, G., Marián Boguñá, A. A. & Serrano, M. Á.. The hidden hyperbolic geometry of international trade: World Trade Atlas 1870–2013. *Scientific Reports*. 2016. № 6. Article number: 33441. doi:10.1038/srep33441.

обміну відбиває відносини граничності ресурсів природи та безмежності творчого акту дії людини та є джерелом її багатства і відтворення, а соціальна – відносини формування та розподілу влади, статусу, визначення і зміни цінностей та поведінкових норм, визначає символічний простір культури соціальної групи та

відтворює суспільство. Відповідно ефективність та соціальна справедливість є результатом комплементарності економічного і соціального обмінів та не можуть буди досягнуті взаємозаміщенням.

Тривале розходження комплементарних зв'язків економічного і соціального обмінів загрожує дезактуалізацією та стиранням цінностей і неформальних інститутів як засобів комунікації, справедливого розподілу влади у суспільстві та через зростання трансакційних витрат формує умови падіння довіри та економічної ефективності кооперації. Пастка віртуалізації обміну через наростання цих розбіжностей зумовлює обмеження та пригнічення соціальної та економічної активності і зростання декларативної поведінки. Розв'язання цієї суперечності зумовлює звернення до вартісного змісту обміну (природи продуктивної праці та інституційної основи порівняльних переваг в обміні) та актуалізацію глобальних завдань розвитку природного (уповільнення антропогенних змін клімату, відтворення екосистем та раціонального природокористування) та людського (подолання бідності, голоду та загроз продовольчої безпеки; охорони здоров'я, освіти та професійного розвитку; політичної та трудової міграції; інклюзивного економічного зростання та зайнятості) капіталу. Проте обмеженість природно-ресурсного виміру вартості на тлі необхідності розширеного відтворення капіталу формує умови для зростання використання потенціалу людського ресурсу як чинника конкурентної переваги, що підвищує значущість інституційних факторів у процесі реформування соціально-економічних систем та механізмів макроекономічної політики. При цьому особливості поєднання економічного та соціального обмінів на кожному з рівнів суспільної ієрархії (держав, індивідів/економічних агентів, інститутів, видів економічної діяльності) формують специфічну форму інституційного устрою (порядку) міжнародного обміну країни.

З позиції логіко-історичного підходу *інституційний порядок міжнародного обміну є актуальною формою глобальної інституційної архітекτονіки, що відбивається способами конституювання, укорінення та зміни суспільних норм та практик руху доданої вартості у міжнародному просторі у формі її чинників*

(міграції праці, капіталу, організації) і символів (товарних, грошово-кредитних і фінансових) відносно базової мотивації її створення. Базовою нормою (мотивом) інституційного порядку міжнародного обміну є національний інтерес як економічне благо сумісно-розділеної природи, що має позиціональні властивості та формує основу інституційної спроможності держави і розкривається через актуалізацію альтернативної вартості спеціалізації у міжнародному обміні.

Норма національного інтересу як базис (мотив) глобалізації створеної у просторі національної економіки вартості зумовлює структурування організаційних інструментів міжнародного обміну країни (характеристики співвідношення праці і капіталу у кінцевому продукті обміну, способів ціноутворення, кооперативних та конкурентних засад економічної діяльності, вирішення конфліктів, створення технологій та стандартів обміну) та визначає характер взаємодії внутрішнього та зовнішнього ринків країни (балансування, виснаження, збагачення). За відсутності інтерналізованої норми національного інтересу, міжнародний обмін країни фрагментується та вибудовує свою нормативну структуру інверсійним шляхом, адаптуючись до існуючого міжнародного простору та наявного розподілу економічної влади.

В кінці ХХ ст. внаслідок збільшення кількості гравців у міжнародному просторі об'єктивні процеси глобалізації та посилення інтегрованості світової економіки, що мають конвергентну спрямованість, внаслідок значної лібералізації з середини 90-х років ХХ ст. почали доповнюватися процесами дивергенції: по-перше, щодо розвитку форм обміну (товарної, грошово-фінансової, інтелектуальної, інформаційно-цифрової), по-друге, щодо диверсифікації суб'єктів обміну та системи права міжнародного обміну (зокрема, в рамках зміщення форм державного регулювання з тарифних методів в напрямі форм спеціального захисту та технічних (нетарифних) заходів³⁷⁰), по-третє, щодо інструментів і форм міжнародної

³⁷⁰ Orefice G. Non-Tariff Measures, Specific Trade Concerns and Tariff Reduction. *The World Economy*. 2017. № 40. P. 1807–1835. doi:10.1111/twec.12447.

організації (регіональних торговельних блоків (зон преференційної торгівлі, митних союзів) та транснаціональної корпоратизації).

Внаслідок переструктурування і проблем посткризового відновлення у другому десятилітті XXI ст. відбулося зменшення темпів глобалізації в її традиційному розумінні як феномена ущільнення зв'язування країн потоками інвестицій, капіталу, міжнародної торгівлі матеріальними і нематеріальними товарами та послугами, трудової міграції тощо. Проте загалом кумулятивний вплив глобалізаційного чинника на економічний розвиток національних і світової економіки посилюється щонайменше протягом двох останніх століть (рис. 12.2). Звертаючи увагу на глобальні тенденції економічної конвергенції і розвитку між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, Світовий банк у 2016 р. елімінував класифікацію за означеними категоріями країн³⁷¹.

Поведінкові принципи інституційного порядку міжнародного обміну

Як відмічають дослідники, незважаючи на відмінності економічних теорій міжнародної торгівлі і обміну, загальним принципом, що лежить у підґрунті всіх соціально-економічних рішень щодо участі у системі міжнародного поділу праці і збагачення через механізми міжнародної торгівлі, залишається принцип порівняльних переваг, у загальній формі сформульований Д. Рікардо на початку XIX ст. У строгому формулюванні, *логіка порівняльних переваг зумовлює економічний вибір з множини виробничих рішень за критерієм мінімізації витрат чинника виробництва, альтернативна вартість зайнятості якого є мінімальною, в одиниці кінцевого продукту*. Втім, важливим у розумінні принципу є те, що економічний аналіз ex ante виробничих витрат має відбуватися не на базі оцінки фактичних витрат у монетарних або реальних величинах, як, наприклад, це оцінюється у неокласичній теорії. Аналіз відбувається в просторі всього набору можливих комбінацій використання наявних ресурсів між цими альтернативами (тобто враховує витрати прийняття рішень і управління, спеціалізації активів, а також трансакційні та

³⁷¹ World Bank. World development indicators / IBRD; World Bank, Washington, D.C, 2016.

Рис 12.2. Еволюція відкритості світової торгівлі у 1500 – 2020-х роках (2018–2023 рр. розраховано за прогнозними оцінками МВФ)

Джерело: розраховано та побудовано за даними Federico, G. and Tena-Junguito, A. World trade, 1800–1938: a new dataset. *EHES Working paper*. 2016. № 93; Federico, G., Tena-Junguito, A., Federico-Tena World Trade Historical Database: Openness, doi:10.21950/BBZVBN, e-cienciaDatos, V1; Federico, G., Tena-Junguito, A., Federico-Tena World Trade Historical Database: World Trade, doi:10.21950/JKZFDP, e-cienciaDatos, V2; Smits, J.P., Woltjer, P.J. and Ma, D. A Dataset on Comparative Historical National Accounts, ca. 1870-1950: A Time-Series Perspective Groningen Growth and Development Centre Research Memorandum GD-107, Groningen: University of Groningen, 2009; Maddison Project Database, URL: www.ggdc.net/maddison; Feenstra, R.C., Inklaar, R. and Timmer, M.P. The Next Generation of the Penn World Table. *American Economic Review*. 2015. 105(10). 3150-3182, URL: www.ggdc.net/pwt; Klasing, M.J., Milionis, P. Quantifying the evolution of world trade, 1870–1949. *Journal of International Economics*. 2014. Vol. 92. Issue 1. Pp. 185–197; Estevadeordal, A., Frantz, B. and Taylor, A.M. The Rise and Fall of World Trade, 1870–1939. *The Quarterly Journal of Economics*. 2003. № 118 (2). Pp. 359-407; Ortiz-Ospina and, E., Roser M. International Trade. URL: <https://ourworldindata.org/international-trade/>; IMF. World Economic Outlook, April 2018: Cyclical Upswing, Structural Change. URL: <http://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2018/03/20/world-economic-outlook-april-2018>

альтернативні витрати). Тому країна, що спеціалізується на виробництві товарів для експорту відповідно до цього принципу, постулює класична теорія, матиме порівняльну перевагу у міжнародному обміні, що сприятиме зростанню її добробуту без негативних екстерналій для її торговельного партнера, що в рамках теорії ігор визначається як кооперативна стратегія із зростаючим виграшом (non-zero sum game).

Втім, у процесі розвитку теорій міжнародної торгівлі, за висловами видатних економістів³⁷², принцип порівняльних переваг залишається однією з найпотужніших, але контрінтуїтивних, економічних концепцій. Водночас інституційні підстави економічного вибору в руслі логіки порівняльних переваг залишаються не до кінця з'ясованими, а інституційна теорія ринку як актуальна форма реалізації цього принципу – відсутньою³⁷³.

Ключовий аспект реалізації порівняльних переваг, принцип альтернативності, є межею між традиційним та сучасним (модерним) відношенням до практики господарювання та логіки прийняття економічних рішень. В економічній площині альтернативність позначається різницею між розподілом праці відповідно до традиції окремої соціальної структури, в рамках якої діє суб'єкт, та відповідно до індивідуально визначеного, абстрактного принципу вибору, в якому суб'єкт з'ясовує свої якості (сутність) з метою реалізації цілеспрямованої (раціональної) дії в напрямі забезпечення власного добробуту (інтересу). Перший тип поділу праці вкорінюється

³⁷² Marshall, A. The pure theory of foreign trade: The pure theory of domestic values. London, The London School of Economics and Political Science, 1949. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.49015001082396;view=1up;seq=12>; Krugman P. The Ricardo's Difficult Idea. URL: <http://web.mit.edu/krugman/www/ricardo.htm>; Shiozawa Y. The revival of classical theory of values / In Yokokawa N., Yagi K., Uemura H., Westra R. (Eds.). The Rejuvenation of Political Economy. Oxon and New York: Routledge, 2016. 336 p. Pp. 151–172; Fujimoto, T., Shiozawa, Y. Inter and intra company competition in the age of global competition: a micro and macro interpretation of Ricardian trade theory. *Evolutionary and institutional economics review*. 2011. Vol. 8 (1). P. 1–37.

³⁷³ The Evolution of Economic Institutions: A Critical Reader / Edited by Hodgson, G.M.. Edward Elgar, Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, 2007. 314 p.

персоніфікованими відносинами в межах соціальної структури суспільства (сім'я, громада) і базується на морально-репутаційному ставленні суб'єкта до належного. Другий тип інституціоналізується неперсоніфікованими, контрактно опосередкованими відносинами, і базується на правовому ставленні до можливого.

Різниця між нормативною структурою традиційних та модерних господарських рутин зумовлює різний ступінь розвитку інститутів неперсоніфікованого обміну (контрактації, економічної організації, експертизи), на підставі яких функціонує ринкова координація та забезпечується еквівалентність обміну продуктом праці. Отже, глибина і порядок використання інститутів неперсоніфікованого обміну є чинником ефективного розподілу праці в суспільстві, який створює мотивацію до її подальшої спеціалізації, вдосконалення людських здібностей та кваліфікацій, активізації внутрішніх резервів підвищення продуктивності, технологічності праці та реалізації раціоналізаторських ініціатив, розвитку експертизи як системи контролю якості виробництва та формування етичного порядку розширеної кооперації. Поступове засвоєння економічними суб'єктами принципів неперсоніфікованого обміну через розвиток контрактних інститутів формує інституційний простір для реалізації пошуково-комунікаційної активності щодо реалізації порівняльних переваг застосування інтелектуальних здібностей людини, створюючи простір альтернативного вибору, і трансформації діяльності у людський капітал, тим самим спрямовуючи ціну праці в напрямі справедливої та обмежуючи її неетичне використання та зовнішнє виснаження.

*Отже, економічний інтерес (мотив) суб'єкта, що є основою цілеспрямованої (раціональної) діяльності, завжди є контекстуальним: характер інституційного середовища («економічної екології»), в якому діє суб'єкт, зумовлює не тільки морально-етичні (нормативні) обмеження його діяльності, а й впливає на самий мотиваційний профіль суб'єкта, у поєднанні утворюючи **специфічні еволюційні норми раціональної дії**.*

Це підтверджує значний досвід досліджень у рамках поведінкового, еволюційного та нейроекономічного напрямів економічної теорії, що почали активно розвиватися з середини ХХ ст. Зокрема, в рамках поведінкової економіки було доведено, що

економічний агент є «обмежено раціональним» у розумінні недосконалості індивідуального знання як певної межі практичної реалізації наміру навіть за відсутності інформаційної асиметрії та наявності необхідної для прийняття рішень інформації³⁷⁴. Ряд досліджень також показали³⁷⁵, що обмежена раціональність є не тільки й не стільки суб'єктною характеристикою, скільки об'єктивним виміром зв'язаності суб'єктного наміру, тобто проявом своєрідної «екологічної раціональності», що відбивається у контекстному обмеженні доцільності того чи іншого рішення або дії. Отже, в практичній площині, суб'єктне цілепокладання, прийняття рішень та діяльність формуються так званими «ножицями Саймона»: «раціональна поведінка людини (і раціональна поведінка всіх фізичних символічних систем) формується ножицями, два леза яких утворюють структура середовища завдання та обчислювальні можливості актора. <...> Ми також повинні враховувати, що здатність [раціонального] мислення є функцією вміння та знань, що вже втілено у нейронних структурах мозку»³⁷⁶.

В соціально-економічному контексті «екологічна раціональність» відбиває здатність суспільства сприймати, виправдовувати та легітимізувати нові ідеї та формати поведінки так званої

³⁷⁴ Simon, H.A. A Behavioral Model of Rational Choice. *The Quarterly Journal of Economics*. 1955. Vol. 69, No. 1. Pp. 99–118; Simon, H.A. *Models of Man*. New York: John Wiley, 1957. 279 p.; Tversky, A., Kahneman, D. Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*. 1974. Vol. 185, Is. 4157. P. 1124–1131. doi:10.1126/science.185.4157.1124; Kahneman, D. and Tversky, A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*. 1979. Vol. 47, No. 2. P. 263–291; Thaler, R.H. Some Empirical Evidence on Dynamic Inconsistency. *Economic Letters*. 1981. № 8. P. 201–207; Kahneman, D., Knetsch, J., Thaler, R. Experimental Test of the endowment effect and the Coase Theorem. *Journal of Political Economy*. 1990. № 98 (6). P. 1325–1348. doi:10.1086/261737

³⁷⁵ Simon, H.A. Invariants of Human Behavior. *Annual Review of Psychology*. 1990. 41. Pp. 1–19. doi:10.1146/annurev.ps.41.020190.000245; Todd, P.M. and Gigerenzer, G. *Ecological Rationality: Intelligence in the World*. Oxford University Press, 2012. 608 p.

³⁷⁶ Simon, H. A.. Invariants of Human Behavior. *Annual Review of Psychology*. 1990. № 41. Pp. 1–19. P. 7.

«радикальної новизни» (radical novelty). Остання, у свою чергу, пов'язана зі ступенем розвитку публічної етики як здатністю експліцитно артикулювати і узгоджувати нові суспільні конвенції та створювати нові правила організації, в тому числі економічної. У другій половині ХХ ст. Д. Норт³⁷⁷ у класичній праці та із співавторами Б. Вайнгастом та Дж. Дж. Уолісом³⁷⁸ послідовно доводив, що природа суспільства, яка відбивається у його здатності модифікувати свої традиції без застосування насильства і створювати та сприймати (інтерналізувати) нові норми та поведінкові комплекси, формуючи новочасні цінності та навмисно протидіючи інституційній інерції старих шляхів, і є внутрішнім еволюційним джерелом багатства та розвитку нації, мікроструктурним підґрунтям його порівняльних переваг. Розроблена цими авторами концепція соціальних порядків відкритого (*open access order, OAO*) і обмеженого доступу (*limited access order, LAO*) розкриває проблеми практичної імплементації теорій економічної модернізації, зокрема принципів Вашингтонського консенсусу, відповідно до вихідних історичних та інституційних характеристик економічних систем різної генези.

Таким чином, реалізація порівняльних переваг у соціально-динамічному аспекті пов'язана зі змінами у суспільних та індивідуальних вподобаннях та ставленні до формальних та неформальних норм (традицій), які для розвиненої особистості перестають бути нормами належного та доцільного, формуючи потребу вивільнення. Для реалізації подальшого розвитку належне має бути перевершено у «власному законі», автономії (від грец. *αυτος* – «сам» і грец. *νομος* – «закон, конвенція»). В цьому у філософії права постає ідеальна ціль модерної держави: динамічно

³⁷⁷ North, D. *Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance*. New York: Cambridge University Press, 1990. 152 p.

³⁷⁸ North, D.C., Wallis, J.J. and Weingast, B.R. *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 308 p.; North, D.C., Wallis, J.J., Webb, S.B., and Weingast, B.R. *In the Shadow of Violence: A New Perspective on Development*. *Stanford Working Papers*. URL: https://web.stanford.edu/group/mcnollgast/cgi-bin/wordpress/wp-content/uploads/2013/10/LAO_CUP_Conclusion.print-version.15.0829.pdf

об'єктивізовувати та спрямовувати розвиток потенцій людини у руслі суспільної конвенції належного і можливого, яке, зрощуючись з буденними рутинами, стає абсолютно загальним. Таким процесом об'єктивації індивідуалізованих інтересів стає розвиток інститутів власності, контрактації та інфорсменту права.

Участь у міжнародному поділі праці в цьому контексті є інтегральною мірою суспільних норм самоврядування, самоорганізації і самовідтворення, що відбивається у всьому спектрі форм економічної активності як способах пошуку альтернативних можливостей використання наявних обмежених ресурсів шляхом самовдосконалення та експериментування, технологічного розвитку та інноваційності в рамках контрактної взаємодії економічних суб'єктів.

Важливість розвитку контрактних відносин пов'язана зі специфічністю їхньої структури і рефлексивністю їхнього впливу на економічного суб'єкта. Змістовно *контракт є інструментом інформаційного обміну і комунікації суб'єктних інтересів (вподобань-оцінок) щодо:*

- 1) предмета обміну (прав власності, що беруть участь в обміні),
- 2) міри (ціннісних оцінок економічного потенціалу прав, що підлягають обміну),
- 3) умов і організаційно-процесуальної послідовності реалізації акту обміну,
- 4) терміну відносин обміну,
- 5) актуальності та оцінки повноти відображення пов'язаних витрат,
- 6) взаємного унормування порядку вирішення конфліктів у разі порушення того чи іншого положення контракту та
- 7) умов і порядку змін (переузгодження) взаємовідносин.

Тобто в інституційному сенсі контракт є багаторівневою комунікацією інтересів, в якій актуалізується (самопізнається) суб'єкт і його намір (об'єкт), які шляхом добровільної домовленості (власне, угоди) поєднуються із експліцитним з'ясуванням та узгодженням ціннісних пропорцій обміну правами власності і ціни порушення зобов'язань за угодою. Ці функції контрактної взаємодії є фундаментом структурування економічної самоорганізації і відтворення діяльності агенту, створення простору довіри до

економічних інститутів (а отже – відтворення інститутів, до яких довіру вже сформовано) та базисом порівняльних інституційних переваг участі у міжнародному обміні. Тому економічна активність, що розвивається на підставі контрактних відносин, не тільки сприяє актуалізації потенціалу, пошуку прихованих резервів та оптимізації використання ресурсів через посилення внутрішнього поділу праці (продуктивності) і мотивації, а й сприяє зняттю конфліктності економічного розвитку. Відповідно, глибина і структура внутрішнього ринку є показником глибини кооперативної поведінки економічних суб'єктів щодо створення ділової організації (фірми) як способу з'єднання (інкорпорації) чинників виробництва з найменшою альтернативною вартістю на підставі, по-перше, контрактації та інтерналізації пучків контрактів і, по-друге, винаходженні нових організаційних форм (як організаційний капітал), які утворюють технологічний процес та розширюють інституційне і ресурсне обмеження. Вона також відбиває рівень наявного суспільного виробничого знання (технологічності праці), що вдосконалюється спеціалізацією праці і капіталізується через навчання практикою (як людський капітал) та навчання взаємодією (як соціальний капітал). Додатково, експліцитна артикуляція інтересу та визначення ціннісних засад обміну в контрактних відносинах конструює суспільний запит на розвиток відповідних інститутів правозастосування (інфорсменту контрактів та прав власності) та, власне, поширення відповідальної поведінки як прагматичної мотивації до виконання зазначених у контракті правил взаємодії, створення механізмів вирішення спорів, формуючи тим самим етичний порядок розширеної кооперації та нормативний простір національного інтересу, що є інституційним підґрунтям гармонізації інтеграційної динаміки відкритої малої економіки.

Еволюція інститутів ринкового порядку та принципу порівняльних переваг

Прогрес у розвитку поведінкових течій економічної теорії, якими з'ясовано наявність відхилень у реальній економічній поведінці акторів від абсолютної раціональності як принципу максимізації очікуваної корисності, в останній чверті XX ст. зумовив трансформацію неокласичної моделі ринку (з притаманними їй жорсткими обмеженнями щодо властивостей товарів,

що торгуються, принципів розкриття приватної інформації суб'єктів операцій, характеру конкуренції тощо) у моделювання ринку як інституційного простору обміну і розподілу ресурсів з урахуванням локальних норм раціональної дії (мотиваційного профілю акторів, суб'єктних вподобань щодо розкриття приватної інформації, очікувань і т.ін.).

На основі загальних положень поведінкової теорії та теорії індустріальної організації В. Смітом, Д. Фрідменом, П. Мілгромом, Е. Ротом та ін. було розвинуто експериментальний та інформаційний напрями економічних досліджень, зокрема щодо з'ясування характеристик поведінки суб'єктів у процесі ведення ринкових трансакцій та перемовин (market bargaining problems) та їхнього впливу на вибір оптимальної архітектури організації системи обмінів. Так, починаючи з 80-х років XX ст., теорія проектування механізмів Л. Гурвиця (mechanism design theory)³⁷⁹ еволюціонувала у широкий клас досліджень дизайну ринків як інститутів³⁸⁰.

³⁷⁹ Hurwicz, L. Optimality and informational efficiency in resource allocation processes. In Arrow, K. J., Karlin, S., and Suppes, P. (Eds.). *Mathematical Methods in the Social Sciences*. Stanford University Press, 1960. 365 p. P. 8–40; Hurwicz, L. On informationally decentralized systems. In Radner, R., Arrow, K.J., McGuire, C.B. (Eds.). *Decision and Organization*. Amsterdam: North-Holland Pub. Co., 1972. 361 p.

³⁸⁰ Milgrom, P. Rational Expectations, Information Acquisition, and Competitive Bidding. *Econometrica*. 1981. № 49. Pp. 921–943; Milgrom P., Engelbrecht Wiggans R. and Weber R. Competitive Bidding with Proprietary Information. *Journal of Mathematical Economics*. 1983. № 11. P. 161–169; Milgrom P. The Economics of Competitive Bidding: A Selective Survey. In *Social Goals and Social Organization: A Volume in Honor of Elisha Pazner* / Edited by Hurwicz, L., Schmeidler, D. and Sonnenschein, H. London: Cambridge University Press, 1985. P. 261–289; Smith, V.L. An Experimental Study of Competitive Market Behavior. *Journal of Political Economy*. 1962. № 70 (2). P. 111–137. doi:10.1086/258609. JSTOR 1861810; Smith, V.L. Rationality in economics: Constructivist and ecological forms. New York, Cambridge University Press, 2009. 351 p.; Cason, T.N., Friedman, D., Milam, G.H. Bargaining versus Posted Price Competition in Customer Markets. *International Journal of Industrial Organization*. 2003. Vol. 21. Is. 2. P. 223–251. URL: [https://doi.org/10.1016/S0167-7187\(02\)00056-5](https://doi.org/10.1016/S0167-7187(02)00056-5); Rich, C.S. and Friedman, D. The Matching Market Institution: A Laboratory Investigation. *The American Economic Review*. 1998. Vol. 88. No. 5 . P. 1311–1322. URL:

Це зумовило суттєве розширення сфери застосування та асортименту проєктованих ринкових механізмів, заснованих на традиційному контрактному врівноваженні попиту та пропозиції (рівновазі Курно) або принципах алокації (рівновазі Вальраса) через спеціалізацію правил, інституційної логіки та інструментів клірингу ринку відповідно до заданих потреб його акторів. В еволюційному контексті це сприяло збільшенню варіативності глобального ринкового простору економічної взаємодії та суміщенню і комбінуванню різноманітних механізмів обміну³⁸¹. Отже, теорія проєктування механізмів (інститутів) за своїм змістом і форматом стала фундаментом розвитку, з одного боку, дизайну інститутів в рамках теорії контрактів та індустріальної організації та, з іншого, – дизайну ринкових механізмів в рамках теорії проєктування (market design theory) і узгодження ринків (market matching theory), які, у свою чергу, розділилася відповідно до форм ринкових механізмів, що проєктуються та узгоджуються, на теорії дизайну аукціону (одностороннього ринку) та платформи

<https://leeps.ucsc.edu/media/papers/FriedmanRichAER98.pdf>; Friedman, D. Market theories evolve, and so do markets. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2007. Vol. 63. Is. 2. P. 247–255; Markets as Evolving Algorithms. *Journal of Economic Behavior & Organization Special Issue*. 2007. Vol. 63. Is. 2. P. 207–372. URL: <http://www.sciencedirect.com/science/journal/01672681/63/2>

³⁸¹ Roth A.E. The Economist as Engineer: Game Theory, Experimentation, and Computation as Tools for Design Economics. *Econometrica*. 2002. №70(4). P. 1341–1378; Joskow P., Schmalensee R., and Bailey E. The Market for Sulfur Dioxide Emissions. *American Economic Review*. 1998. № 88(4). P. 669–685; Weitzman, M. Is the Price System or Rationing More Effective in Getting a Commodity to Those Who Need it Most? *The Bell Journal of Economics*. 1977. № 8. P. 517–524; Che, Y., Gale, I., and Kim, J.. Allocating Resources to Budget-Constrained Agents. *Review of Economic Studies*. 2013. № 80. P. 73–107; Moulin, H. Priority Rules and Other Asymmetric Rationing Methods. *Econometrica*. 2000. № 68. P. 643–684. doi:10.1111/1468-0262.00126; Bulow J. and Levin J. Matching and Price Competition. *American Economic Review*. 2006. № 96(3). P. 652–668; Roth A.E. A Natural Experiment in the Organization of Entry Level Labor Markets: Regional Markets for New Physicians and Surgeons in the U.K. *American Economic Review*. 1991. № 81. P. 415–440.

(двостороннього ринку, two-sided market)³⁸². Проектування ринків в рамках теорії дизайну механізмів майже від початку її розвитку отримало активне прикладне застосування: традиційною сферою імплементації аукціонів стало формування механізмів розміщення публічних благ в рамках систем державних закупівель (зокрема щодо продажів радіочастот, квот промислових викидів, прав видобутку корисних копалин), платформ – проектування комерційних інститутів обміну. Згодом В. Смітом було запропоновано розширення теорії дизайну аукціонів у рамках проектування комбінаторних аукціонів³⁸³, що увійшли в клас так званих «смайт-ринків»³⁸⁴, які утворюють проміжну ланку між аукціонами та платформами, оскільки, на відміну від перших, можуть бути сформованими відносно довільно обраного обмеження (а не тільки принципу підвищення ціни пропозиції) та, на відміну від других, можуть бути спроектованим як в односторонньому режимі, так і відносно пулу ресурсів.

Загалом, як зазначають дослідники³⁸⁵, загальні зміни правил на ринках та загальні зміни на ринках правил є основою економічної еволюції. Відповідно, результат ринкової взаємодії в еволюційно-інституційних теоріях ринку не обов'язково є кінцевим показником ефективності процесу обміну та розподілу, оскільки різні результати можуть бути обраними за цільовий орієнтир та досягнутими на основі різних правил по-різному спроектованих ринкових механізмів. Таким чином, еволюція ринкових правил узгоджується з еволюцією всіх інших загальних і локальних правил діяльності (контекстуальними нормами раціональної дії), і, як наслідок, ринковими правилами є мезоправила (і мезорішення – за типом, логікою, розмірністю та результативністю), що є

³⁸² Hurwicz, L. and Reiter, S. *Designing Economic Mechanisms*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 356 p.

³⁸³ Rassenti, S.J., Smith, V.L., and Bluffing, R.L.. A Combinatorial Auction Mechanism for Airport time Slot Allocation. *The Bell Journal of Economics*. 1982. Vol. 13. P. 402–417.

³⁸⁴ McCabe K., Rassenti, S., and Smith V. Smart computer-assisted markets. *Science*. 1991. № 254. P. 534–538.

³⁸⁵ Dopfer K., Potts J. *The General Theory of Economic Evolution*. New York, NY: Routledge, 2008. 153 p. P. 55.

центральною елементом процесу координації («метаболізму системи») та зміни у мікросередовищі та макропорядку економіки. В цьому контексті дослідження ефективності економічних інститутів та ринків у рамках еволюційного напрямку економічної теорії обґрунтовують вирішальну роль індивідуального та колективного (організаційного) навчання в процесі експериментального відкриття цінових пропорцій (experimental price discovery) суб'єктами суспільно вкоріненої системи обмінів ринкового простору³⁸⁶. Отже, саме цей еволюційний відбір найбільш ефективних поведінково-навчальних моделей взаємодії економічних суб'єктів утворює ядро сучасної індустріальної динаміки та економічного розвитку. В цьому контексті, щоб бути ефективним, інституційне проектування економічних механізмів має враховувати щонайменше три поведінкових аспекти: по-перше, аналіз впливу на мотиваційно-ціннісні чинники діяльності агентів, по-друге, визначення кривої навчання та/або форми комунікації правил взаємодії в рамках інституту/механізму, що проектується, по-третє, інструменти вкорінення механізму, що проектується, в більш широкий суспільний контекст (процес легітимізації) з урахуванням траєкторій його ймовірної еволюції. Залежно від реальних потреб та необхідної специфіки дизайн кожного з концептуальних блоків (таргетовані мотиви і ціннісні вподобання, визначення і комунікація правил взаємодії, вкорінення і легітимізація) дозволяє утворювати досить специфічні та диверсифіковані ринкові інститути.

Втім, в історичному контексті розмаїття ринкових інститутів не є новизною, а ціновий механізм ринкової координації відносин обміну – абсолютно загальною інституційною логікою клірингу ринку. В цьому контексті як класичний історичний приклад варіативності ринкових механізмів дослідники часто використовують земельний ринок Оклахоми 1889 р., який було організовану у формі перегонів (рис. 12.3).

³⁸⁶ Dosi G. and Nelson R.R. An Introduction to Evolutionary Theories in Economics. *Journal of Evolutionary Economics*. 1994. № 4. P. 153–172.

Рис. 12.3. Земельний ринок (аукціон) Оклахоми у 1889 р.

Джерело: Land Rush Oklahoma 1889. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Land_Rush_of_1889

Втім, у сфері міжнародної торгівлі децентралізовані білатеральні (двосторонні) контрактні відносини, за оцінками СОТ, досі залишаються превалюючою інституційною формою обміну³⁸⁷.

Водночас ключовий принцип сучасних теорій міжнародної економіки, принцип порівняльних переваг, досі тлумачиться відповідно до парадигмального ядра неокласичного синтезу – виключно як вузька категорія теорії ціни (результат взаємодії попиту та пропозиції), в той час як у своєму класичному формулюванні Давидом Рікардо вигоди від торгівлі не обумовлені відносними цінами безпосередньо, а є наслідком відмінностей у «складності виробництва». При цьому, пише Д.Рікардо³⁸⁸, основним принципом (критерієм) переваг у розміщенні виробництва та прийняття

³⁸⁷ World Trade Organization (WTO). World Trade Report 2011. The WTO and preferential trade agreements: From co-existence to coherence. Geneva: WTO, 2011. 252 p. URL: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report11_e.pdf

³⁸⁸ Ricardo D. Principles of Political Economy and Taxation. Vol. 1. The Works and Correspondence of David Ricardo, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/113>

економічних рішень є технологічна відмінність, яка відбиває спеціалізацію чинників виробництва у формі структури виробничих витрат. Відповідно діяльність власника щодо організації та оптимізації витратної структури виробництва за принципом мінімізації альтернативної вартості зайнятості ресурсів утворює систему внутрішніх технологічних стандартів процесу виробництва (або «складність виробництва» за Рікардо) і є порівняльною перевагою економічного суб'єкта. У суспільному контексті раціональність організації та спеціалізації як здатності економічного агента є похідною від характеру інституційного поля країни, який у міжнародному просторі, таким чином, утворює ядро національних порівняльних переваг.

Сучасні проблеми інституційної комплементарності і дивергенції інтеграційних процесів та проліферація глобальних ланцюгів цінностей поступово відроджують у науковому дискурсі теоретико-методологічне переосмислення, емпіричне тестування та історико-інституційний аналіз класичного принципу порівняльних переваг³⁸⁹. Історико-інституційні дослідження доводять³⁹⁰, що звужене абстрактне трактування принципу порівняльних переваг є

³⁸⁹ Costinot A. and Donaldson, D. Ricardo's Theory of Comparative Advantage: Old Idea. *New Evidence American Economic Review Papers and Proceedings*. 2012. № 102(3) P. 453–458; Eaton J. and Kortum S. Technology, Geography, and Trade. *Econometrica*. 2002. № 70(5). P. 1741–1779; Senga, Sh., Masatomi, F., Tabuchi, T. (Eds.). *Ricardo and International Trade*. Oxon: Routledge, 2017. 276 p.; Salvadori, N. (Ed.). *The Theory of Economic Growth: a 'Classical' Perspective*. Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 1995. 395 p.; Churchman, N. *David Ricardo on Public Debt*. New York, N. Y.: Palgrave, 2001. 186 p.; Gianni, V., Groenewegen, P. *A Concise History of Economic Thought: From Mercantilism to Monetarism*. New York, N. Y.: Palgrave, 2003. 339 p.; Hollander, S. *Ricardo – The 'New View': Collected Essays*. London and New York: Routledge, 1995. 369 p.; *Interpreting Classical Economics: Studies in long-period analysis* / Edited by Kurz, H.D. and Salvadori, N., Gehrke, C., Freni, G., and Gozzi, F. Routledge, New York, NY, 2007. 284 p.

³⁹⁰ Данилова, К.І. Спадщина Д. Рікардо у XXI столітті: теорія порівняльних переваг крізь призму історико-інституціонального аналізу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. № 50. С. 172–209.

не в повній мірі коректним, оскільки виключає з аналізу щонайменше три важливі аспекти теоретичної системи Д. Рікардо: по-перше, загальну структуру праці, логіка якої зумовлена визначенням характеру взаємодії чинників виробництва (в рамках такої логіки закон порівняльних переваг є внутрішнім стандартом теорії індустріальної організації і виробництва, а не теорії торгівлі); по-друге, історичний контекст політико-економічного дискурсу стосовно політики тарифного протекціонізму (в рамках якого порівняльні переваги є аргументацією суспільних порядків відкритого доступу); по-третє, особливості обмежень закордонних платежів за умов політики меркантилізму (заборони на експорт дорогоцінних металів як форми розрахунків) та практики зовнішньоекономічних розрахунків через боргові та кредитні інструменти обігу і платежу в рамках міжнародного комерційного права (*Lex Mercatoria*). Відповідно, ефективність використання таких інструментів була вищою за умов інституціоналізації білатеральної міжнародної торгівлі внаслідок переваг взаємної економії на витратах правозастосування (плати випуску формальних інструментів), комісійного обслуговування розрахунків (обліку векселів) та вартості авансованого капіталу (альтернативних витрат розрахунку власними або кредитними коштами), а не безпосередньої торговельної спеціалізації³⁹¹.

Аналіз рікардіанської логіки порівняльних переваг, таким чином, актуалізує два характерні аспекти цієї теорії. По-перше, спеціалізація у торгівлі не створює багатства, його творить внутрішня мотивація економічних суб'єктів щодо формування і розвитку інститутів економічної організації та збільшення технологічності праці, які забезпечують основу ефективного розміщення економічного потенціалу (як сукупності наявних обмежених ресурсів, що можуть бути використані у господарюванні) та управління виробничими витратами за принципом мінімізації альтернативної вартості їхнього використання. *Тобто*

³⁹¹ Ricardo D. Principles of Political Economy and Taxation. Vol. 1. The Works and Correspondence of David Ricardo, ed. Piero Sraffa with the Collaboration of M.H. Dobb. Indianapolis: Liberty Fund, 2005. Pp. 134–144. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/113>

закон порівняльних переваг є критерієм економічного вибору. По-друге, торговельна спеціалізація є наслідком виробничої, яка, у свою чергу, динамічно змінюється відповідно до зміни мотивації діяльності економічного агента, відбиваючи кумулятивний ефект індивідуальної системи цілепокладання (раціональності) та суспільних обмежень (контексту) економічної діяльності агента. Часова перспектива порівняльних переваг формує більший перелік проблем: проектування попиту, цін, технологій та інших змінних. Проте вона також розширює горизонт можливостей економічного розвитку: пошук та вибір форм діяльності та інститутів спеціалізації може сприяти динамічній еволюції економічної системи в напрямі сталого розвитку, подолання негативних наслідків залежності від попереднього стану системи, у тому числі негативних умов торгівлі. Тобто закон порівняльних переваг також є еволюційно-пошуковим критерієм та якісною характеристикою актуальної інституційної рівноваги.

Зазначені історико-інституційні аспекти дозволяють визначити, що ***принцип порівняльних переваг є еволюційним стандартом економічної організації консенсусного типу, що врівноважує мотиви економічних суб'єктів (потреби), зростаючу складність (технологію) та трансакційні витрати (організацію) виробництва через відкриття доступу до прав створення і модифікації контрактних інститутів економічної взаємодії.*** Таким чином, закон порівняльних переваг разом із поширеним трактуванням як принципу виробничо-технологічної оптимізації на основі децентралізованого ринкового механізму координації також є принципом кооперації, що вимагає від суб'єкта активної інтенції та дії в напрямі оцінки та організації просторів невизначеності і ризику через дизайн та створення технологічних інститутів. Відповідно, *основою первинної капіталізації виробництва, що матиме порівняльну перевагу та потенціал масштабу і адаптивності (еволюційної стійкості), є соціальний капітал як здатність колективного навчання взаємодією та людський капітал як індивідуальні здатності навчання практикою.*

В цьому контексті, характеристика норми національного інтересу, що є основою інституційного порядку міжнародного обміну та має природу суспільного контракту, відбивається у своїй

зовнішній формі у комплексі національних стандартів соціального захисту і безпеки (нормах прожиткового мінімуму, мінімальної заробітної плати, професійної підготовки та експертизи) та стандартів правозастосування (інфорсменту контрактів та прав власності). Цей комплекс соціально-правового захисту утворює базовий рівень простору розподіленого ризику соціально-економічної системи, наявність якого забезпечує перерозподіл ініціатив на користь новаторства і більшу ступінь свободи економічних агентів щодо вибору форм діяльності, а також формує референтний рівень ціноутворення на ринку праці та впливає на мотивацію кваліфікаційного розвитку його суб'єктів, тим самим формуючи інституційне підґрунтя реалізації порівняльних переваг участі у міжнародному обміні.

Таким чином, в процесуальній площині формування порівняльної переваги економічної системи як синтезу інституційних та економічних проєкцій може буди концептуалізоване за такою послідовністю етапів системної еволюції:

1. Утворення соціального капіталу у формі норм суспільного договору, інститутів його інфорсменту³⁹², порядку його зміни та професійної експертизи.

2. Формування людського капіталу у формі інститутів організаційного навчання (спеціалізації декларативного знання через механізми процесуального знання³⁹³), науково-технологічної інфраструктури.

³⁹² Як зазначав у класичній праці Д. Норт, «Ніхто не може сприймати інфорсмент як належне. Це є (і завжди було) критичною перешкодою збільшення спеціалізації та поділу праці». Докладніше див.: North, D. Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance. New York: Cambridge University Press, 1990. 152 p.

³⁹³ Динамічна, функціональна та структурна різність механізмів формування декларативного знання, або знання «що», та процесуального знання, або знання «як», загально визначена більше століття тому засновником прагматизму Вільямом Джеймсом (James, W. (1890). The Principles of Psychology, in two volumes. New York: Henry Holt and Company.), хоча більш детальні дослідження цих механізмів розпочато у другій половині XX ст. в рамках когнітивної психології, нейробіології та особливо у сфері досліджень штучного інтелекту. Див.: Willingham, D. B., Nissen, M. J., &

3. Розвиток інститутів економічної організації консенсусного типу (інститутів власності, зокрема інтелектуальної, інститутів контрактації (обміну) у формах фірми та ринку як інструментів спеціалізації активів і розподілу залишкових прав власності).

4. Розвиток системи виробництва та інститутів капіталізації.

5. Визначення порівняльних переваг у міжнародному обміні продуктом національного виробництва.

6. Підкріплення (реінфорсмент) та еволюція інститутів соціального і людського капіталу та розширене економічне відтворення, в тому числі через інструменти міжнародного обміну.

Особливістю еволюційного формоутворення порівняльних переваг є необхідність 1–2 етапів, які забезпечують внутрішню збалансованість наступних етапів, зокрема розвитку системи виробництва та капіталізації. За відсутністю цих етапів становлення порівняльних переваг у міжнародному обміні також є можливим, втім, у такому випадку великою є ймовірність їхнього ексклюзивного (локального) характеру із послідовним звуженням

Bullemer, P. On the development of procedural knowledge. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. 1989. 15(6). Pp. 1047–1060, URL: <http://dx.doi.org/10.1037/0278-7393.15.6.1047>; Byrne, J. H. (Ed.). *Learning and Memory: A Comprehensive Reference*. Elsevier, 2008. 3400 p.; Baars B.J., Gage, N.M. *Cognition, Brain, and Consciousness: Introduction to Cognitive Neuroscience*. 2nd ed. Tokyo: Academic Press, 2010. 653 p.; Squire, L.R. & Wixted J.T. The cognitive neuroscience of human memory since H.M. *Annual Review of Neuroscience*. 2011. № 34. P. 259–288. DOI: 10.1146/annurev-neuro-061010-113720; Eichenbaum, H. *The cognitive neuroscience of memory: An introduction*, 2nd edn. Oxford: Oxford University Press, 2012; Ullman M.T. The Declarative / Procedural Model: A Neurobiological Model of Language Learning, Knowledge, and Use. In Hickok G., Small S.L. (Eds.). *Neurobiology of Language*. Academic Press, 2016. URL: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-407794-2.00076-6>; Henke, K. A model for memory systems based on processing modes rather than consciousness. *Nature Reviews Neuroscience*. 2010. 11. Pp. 523–532. DOI: 10.1038/nrn2850. Втім, уже наприкінці XX ст. ці мікроструктурні аспекти адаптивної поведінки агентів було експліцитно введено у предмет інституціональних досліджень. Докладніше щодо концептуальних аспектів впливу знання на економічну динаміку див.: Loasby, B.J. *Knowledge, Institutions and Evolution in Economics. The Graz Schumpeter Lectures*. London: Routledge, 1999. 168 p.

економічної активності внаслідок ефекту декомплементаризації розвитку соціальних та економічних інститутів³⁹⁴.

***Особливості сучасного інституційного порядку
міжнародного обміну***

Протягом другої половини XIX – першої половини XX ст. еволюція інституційного порядку міжнародного обміну зазнала не тільки і не стільки кількісних, але в першу чергу якісних змін. Значна кількість країн, звільнених від колоніальної залежності (52 країни тільки після Другої світової війни), поступово з'явилися на міжнародній арені вже як актори (суб'єкти), а не об'єкти відносин. Ці політичні події привели до диверсифікації потоків міжнародного обміну, зокрема, переформатування структури світової торгівлі відносно правосуб'єктної належності (зменшення частки відносин колоніального характеру з 20% світової торгівлі у 1860 р.) та початку підвищення ступеня регіоналізації, яка інституціоналізується у різноманітних формах міжнародних торговельних та інвестиційних угод.

Кумулятивна динаміка інституціоналізації міжнародного обміну в рамках найбільш поширеного інструменту (преференційних угод про торгівлю та пов'язані питання) представлена на рис. 12.4. Динаміка міжнародної кооперації показує зростаючу роль торгівлі між країнами, що розвиваються (так звана торгівля «Південь-Південь»), відносно торгівлі між розвиненими і країнами, що розвиваються («Північ-Південь»). Так, наприкінці 1970-х років на частку угод «Північ-Південь» припадало більше половини; в 2016 р. цей показник становив близько однієї чверті. На сьогоднішній день більшість преференційних торговельних угод укладається між країнами з ринками, що формуються.

³⁹⁴ Ефект декомплементаризації пов'язаний із роз'єднанням та замкненістю систем економічного та соціального обмінів. Ці процеси у довгостроковій еволюційній перспективі призводять до загострення інституційних пасток пригнічення економічної та соціальної активності; за ефектом є оберненим до ефекту синергії. Докладніше див.: Данилова, К.І. Інституційні пастки експортоорієнтованого економічного розвитку України в контексті виконання угоди про асоціацію з Європейським Союзом. *Ефективна економіка*. 2015. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4585>

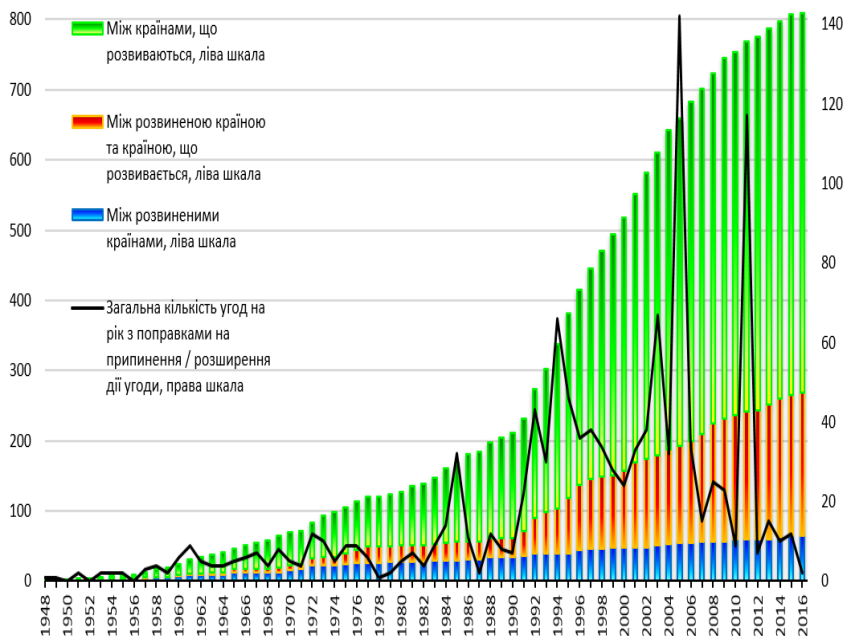

Рис. 12.4. Світова динаміка кумулятивної кількості угод про преференційну торгівлю у 1948–2016 рр.

Джерело: розраховано та побудовано за даними Dür, A., Baccini L., and Elsig M. The Design of International Trade Agreements: Introducing a New Database. *Review of International Organizations*. 2014. № 9(3). Pp. 353–375.

Аналіз наведених даних дозволяє визначити, що фрагментація, яку визначають одною з ключових тенденцій XXI ст.³⁹⁵, загалом є значно тривалішим прагненням до економічної, соціально-політичної, культурної диверсифікації та утвердження суб'єктності як закономірного наслідку складної системної динаміки із збільшенням кількості гравців. Проявом цієї динаміки є формування окремої сфери транснаціонального управління як простору міжнародної контракції, в якому формуються міжнародні правила та норми. На цьому рівні проблема розвиненості національних інститутів неперсоніфікованого обміну (контракції, економічної

³⁹⁵ Baldwin, R. The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization. Belknap Press, 2016. 344 p.

організації, взаємних норм визнання та інфорсменту контрактів) трансформується у її інституційне обмеження можливості отримання так званих «вигід від торгівлі» та інших форм міжнародного обміну через адекватну комунікацію національного інтересу під час укладання стратегічних угод.

Так, дослідження³⁹⁶ реалізації угод про спеціальні режими інвестиційної активності періоду 1990-х і початку 2000-х років типу «Північ-Південь» показують, що окремі країни, що розвиваються, отримали значні зобов'язання внаслідок інвестиційного арбітражу та були неспроможні виконати їх перед міжнародними корпоративними інвесторами. Проте викликає інтерес інший факт зазначеного дослідження: більшість угод, що було проаналізовано, зазначає автор, є типовими, тобто багато в чому ідентичними, що говорить про недостатню розвиненість публічних норм та правил контрактації в країнах транзитивного типу.

Дослідники міжнародної кооперації зазначають³⁹⁷, що остання чверть століття та особливо початок 2000-х років відзначаються безпрецедентними темпами створення та поширення транснаціональних норм і правил, які створюються, узгоджуються та впроваджуються дуже гетерогенними за своєю природою акторами (державами, корпораціями, громадськими організаціями та їхніми об'єднаннями та ін.) та визначають емерджентний інституційний порядок окремих сфер культурної, соціально-політичної та економічної активності у міжнародному просторі.

³⁹⁶ Poulsen, L.N.S. Bounded rationality and economic diplomacy: the politics of investment treaties in developing countries. London: Cambridge University Press, 2016. 247 p.

³⁹⁷ Murphy, C., Yates, J.N. The International Organization for Standardization (ISO): Governance through Voluntary Consensus. New York: Routledge, 2009. 138 p.; Handbook of Transnational Governance: Institutions and Innovations / Ed. by Hale, T. and Held, D.N.. Cambridge: Polity Press, 2011. 296 p.; Green, J.F. Rethinking Private Authority: Agents and Entrepreneurs in Global Environmental Governance. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013. 232 p.; Hale, T., Roger, C. Orchestration and Transnational Climate Governance. *The Review of International Organizations*. 2014. № 9. P. 59–82; Roger, C., Dauvergne, P. The Rise of Transnational Governance as a Field of Study. *International Studies Review*. 2016. № 18 (3). P. 415–437.

Це зумовлює постійне ускладнення характеристик сучасного глобального інституційного порядку міжнародного обміну (відкритість, незворотність еволюції, мультимодальність, експоненційність, спонтанний порядок, недетермінованість тощо), які, перетинаючись на різних рівнях функціонування системи, зумовлюють рефлексійність її внутрішніх зв'язків і формують якісно новий стан системи. В рамках глобальної економіки цим результатом є формування нових гібридних організаційних утворень: глобальних ринків, технологічних механізмів зв'язування територіально фрагментованих виробничих одиниць у єдине виробничо-організаційне утворення (глобальні ланцюги вартості), впровадження нових засобів фасилітації глобального комерційного та некомерційного обміну (біткойн, блокчейн), створення нових видів міжнародного розподілу праці (аутсорсинг, аутстафінг). Внаслідок великої кількості схем і шаблонів (патернів) поведінки та якісних характеристик елементів системи, які взаємодіють гетерогенно, нестабільність інституційного простору міжнародного обміну одночасно є умовою і результатом глобальної емерджентності, яка різнопланово впливає на об'єктивні можливості національного економічного розвитку і суб'єктивні оцінки можливостей реалізації *переходу від традиційного (соціально вкоріненого) до інформаційно-комунікаційного (символічного)*. Окремі країни, більшість з яких зараз класифікуються світовими організаціями як розвинені, сформували підґрунтя для цього якісного переходу декілька століть тому. Період 1700–1820 років для європейського світу був часом переходу до сучасного (модерного) відкритого суспільного порядку та моделі економічного зростання, яку С. Кузнець³⁹⁸ охарактеризував за шістьма основними рисами:

- 1) високі темпи зростання населення та валового продукту на душу населення;
- 2) високий темп зростання випуску продукції на одиницю виробничого фактора (тобто сукупної продуктивності факторів виробництва);

³⁹⁸ Kuznetz, S. Population, Capital and Economic Growth: Selected Essays. London: Heinemann, 1974. Pp. 165–184.

3) високі темпи структурних трансформацій у сільському господарстві (Британська аграрна революція XVII ст.), промисловості і сфері послуг, а також перехід від особистого виробництва (домогосподарства, дрібне підприємництво) до великомасштабної коопераційної організації фірм;

4) зміни в структурі суспільства і його ідеології, в тому числі урбанізація, секуляризація і раціоналізація;

5) відкриття міжнародного зв'язку, або глобалізація;

6) обмежене поширення зростання, яке зумовило розходження рівнів життя між «розвиненими» і «недостатньо розвиненими» народами.

В зазначеному переліку лише перші дві характеристики є винятково кількісними ознаками розширення економічної поведінки за межі домогосподарства. Решта відбивають якісний перехід у новий стан раціоналізації використання ресурсів на основі абстрактного ставлення до їхньої альтернативної вартості, суб'єктного наміру та можливостей використання (модерні норми раціональної дії). В контексті системної динаміки подібні якісні переходи розкриваються як емерджентні властивості системи, які формуються в умовах перебування у станах, далеких від рівноваги (або стабільності), та проходження граничного рівня, поза яким відношення між елементами реорганізуються і набувають значення та реляції відповідно до нового розширеного системного порядку. Це зумовлює здатність системи «навчатися», адаптуватися і навіть протидіяти зовнішнім шокам за рахунок структурної гнучкості, перерозподілу активності на користь більш продуктивного використання ресурсів та, відповідно, її оптимізації за критерієм мінімізації витратності.

В контексті емерджентного характеру інституційного порядку міжнародного обміну асиметрія (нееквівалентність) його вартісних пропорцій відбивається у формі відмінностей у рівнях технологічності національного виробництва як ефективно кодифікованого виробничого знання, що утворює порівняльні переваги участі у міжнародному обміні (рис. 12.5–12.7).

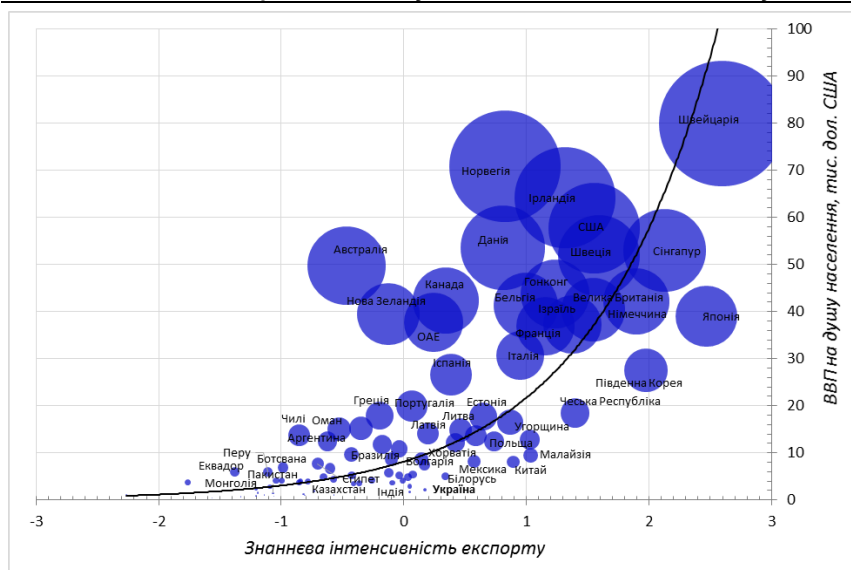

Рис. 12.5. Взаємозв'язок знаннєвої інтенсивності експорту³⁹⁹ країни та рівня національного добробуту⁴⁰⁰

Джерело: побудовано за даними 86 країн світу (2016 р.) на підставі Simoes, J.G., Hidalgo, C.A. The Economic Complexity Observatory: An Analytical Tool for Understanding the Dynamics of Economic Development. Workshops at the Twenty-Fifth AAAI Conference on Artificial Intelligence. (2011); World Bank. 2016. World development indicators 2016 (English). World Development Indicators. Washington, D.C.: World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/805371467990952829/World-development-indicators-2016>

³⁹⁹ Тут і надалі кількісна оцінка рівня знаннєвої інтенсивності експорту країни визначена за Індексом економічної складності, що розроблена та розрахована Групою Колективного навчання Медіа лабораторії Массачусетського технологічного інституту (The MIT Media Lab Collective Learning group). Нормативні значення показника індексу країни: «-3» – Низько диверсифікована структура експорту значно розповсюджених товарів. «3» – Високо диверсифікована структура експорту нерозповсюджених (інноваційних) товарів. Докладніше. див.: Hidalgo, C. A. & Hausmann, R. The building blocks of economic complexity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2009. 106, P. 10570–10575.

⁴⁰⁰ Рівень добробуту визначено за показником ВВП на душу населення (у тисячах поточних доларів США). Кількісне значення показника відображається положенням та розміром бульбашок на графіку.

Кількісна оцінка рівня виробництва знання та технологій (рис. 12.6) визначена за відповідним субіндексом Індексу глобальних інновацій, що спільно розраховується Корнелльським університетом, Європейським Інститутом Ділового Адміністрування (INSEAD) та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (WIPO). «Субіндекс «Виробництво знань та технологій» охоплює всі ті змінні, які традиційно вважаються плодами винаходів та/або інновацій та складається з трьох класів показників. Перший стосується створення знань. Він включає в себе п'ять показників, які відображають результати винахідницької та інноваційної діяльності: патентні заявки, подані резидентами як у національному патентному відомстві, так і на міжнародному рівні; заявки на корисні моделі, подані резидентами у національному офісі; наукові та технічні публікації в рецензованих журналах; цитованість публікацій. Другий клас показників оцінює вплив виробництва знання та технологій і включає статистичні дані, що відображають вплив інноваційної діяльності на мікро- та макроекономічному рівні: підвищення продуктивності праці, щільність входження нових фірм, витрати на комп'ютерне програмне забезпечення, кількість сертифікатів відповідності стандарту ISO 9001 щодо систем управління якістю та вимірювання високотехнологічної та середньотехнологічної промислової продукції у загальному обсязі виробленої продукції. Третій клас показників стосується дифузії знань. Він включає в себе чотири статистичні показники, що характеризують високотехнологічні сектори виробництва або є ключовими для оцінки інновацій: роялті та ліцензійні платежі (доходи) у відсотках від загальної торгівлі; високотехнологічний експорт (за винятком реекспорту) у відсотках від загального обсягу експорту (за винятком реекспорту); експорт послуг ІКТ у відсотках від загальної торгівлі; чистий відтік ПІП як відсоток ВВП»⁴⁰¹.

Втім, на якісному рівні ***вартісна асиметрія потоків міжнародного обміну відбиває національні відмінності у розвитку неперсоніфікованих норм виробництва та обміну (інститутів власності, контрактації, професійної та економічної організації), що лежать у підґрунті модерного економічного устрою суспільства як сукупн-***

⁴⁰¹ Cornell University, INSEAD, and WIPO (2016): The Global Innovation Index 2016: Winning with Global Innovation, Ithaca, Fontainebleau, and Geneva.

ості норм і правил раціональної дії (зокрема, оцінки альтернативної вартості зайнятості ресурсів, вибору форм економічної діяльності і т.ін.). Як аргументовано вище, *норми раціональної дії завжди є контекстуально раціональними*, а не абсолютно раціональними, як це постулює неокласичний принцип максимізації очікуваної корисності. В умовах глобалізації **ці якісні чинники утворюють основу структурного (знаннєвого) капіталу макросистеми, що зумовлює тип відтворювальної динаміки відкритої економічної системи та рівень національного добробуту** (рис. 12.8.–12.9).

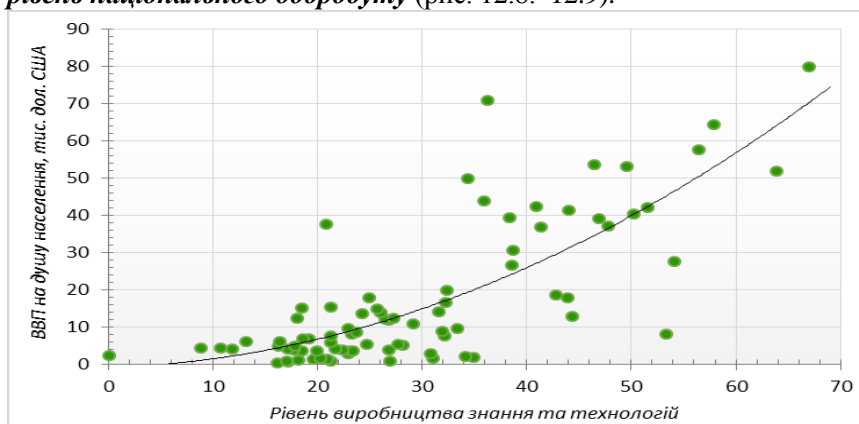

Рис. 12.6. Виробництво знання і технологій як джерело національного добробуту

Джерело: побудовано за даними 86 країн світу (2016 р.) на підставі Cornell University, INSEAD, and WIPO (2016): The Global Innovation Index 2016: Winning with Global Innovation, Ithaca, Fontainebleau, and Geneva; World Bank. 2016. World development indicators 2016 (English). World Development Indicators. Washington, D.C.: World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/805371467990952829/World-development-indicators-2016>

Кількісна оцінка рівня розвитку інституту власності (рис. 12.8) визначена за відповідним компонентом субіндексу «Верховенство права» Індексу економічної свободи, що розраховується дослідницьким інститутом Фонд «Спадщина» (The Heritage Foundation). Компонент «Права власності», за визначенням розробників, «є оцінкою того, наскільки інституційно-правова система країни дозволяє суб'єктам вільно накопичувати приватну власність, забезпечену чітким законодавством, та ефективність правозастосування державними інститутами. Він також оцінює ймовірність державної експропріації

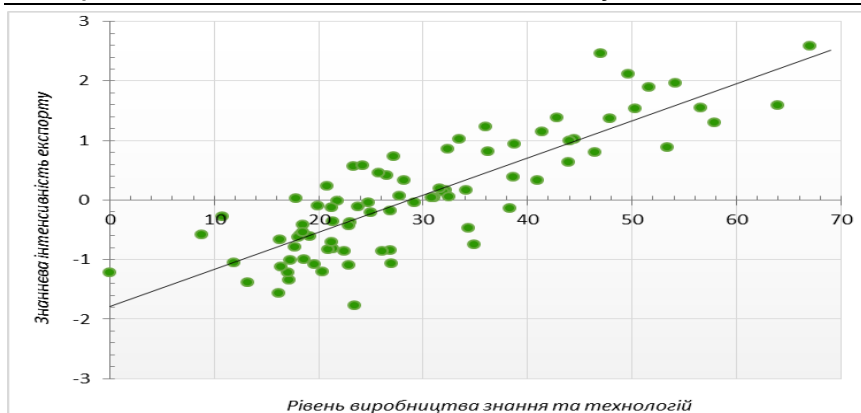

Рис. 12.7. Дифузія інновацій: знання та інтенсивність експорту країни залежно від національного рівня виробництва знання і технологій

Джерело: побудовано за даними 86 країн світу (2016 р.) на підставі Cornell University, INSEAD, and WIPO (2016): The Global Innovation Index 2016: Winning with Global Innovation, Ithaca, Fontainebleau, and Geneva; Simoes, J.G., Hidalgo, C.A. The Economic Complexity Observatory: An Analytical Tool for Understanding the Dynamics of Economic Development. Workshops at the Twenty-Fifth AAAI Conference on Artificial Intelligence. (2011).

приватної власності економічних суб'єктів, незалежність судової системи, існування корупції в судовому порядку та ступінь інфорсменту контрактів (здатність економічних суб'єктів виконувати угоди)». Нормативні значення компоненту «Права власності»: «100–90» – Приватна власність гарантується урядом. Судова система є незалежною від інших галузей влади; ефективно та швидко здійснює інфорсмент контрактів. Система правосуддя карає тих, хто конфіскує приватну власність незаконно. Корупція відсутня (практично відсутня), експропріації відсутні (малоймовірні). «50» – Судова система є неефективною та функціонує з затримками. Існування корупції є можливим, на судову владу можуть впливати інші гілки влади. Експропріація можлива, але є рідкою. «40» – Судова система є дуже неефективною, затримки процесу вирішення суперечок є настільки довгими, що вони стримують звернення до суду. Корупція присутня, судова система не є незалежною відносно інших гілок влади. Експропріація можлива. «10» – Приватна власність рідко захищена, майже все майно належить державі. Країна перебуває в

такому хаосі (наприклад, внаслідок тривалої війни), що захист майна майже неможливий. Судова влада настільки корумпована, що майно не захищається ефективно, вирішення суперечок за межами правової системи є нормою. Експропріація є звичайною практикою. 0 – Приватна власність заборонена, все майно належить державі. Люди не мають права судитися з іншими і не мають доступу до судів. Корупція є ендемічною»⁴⁰².

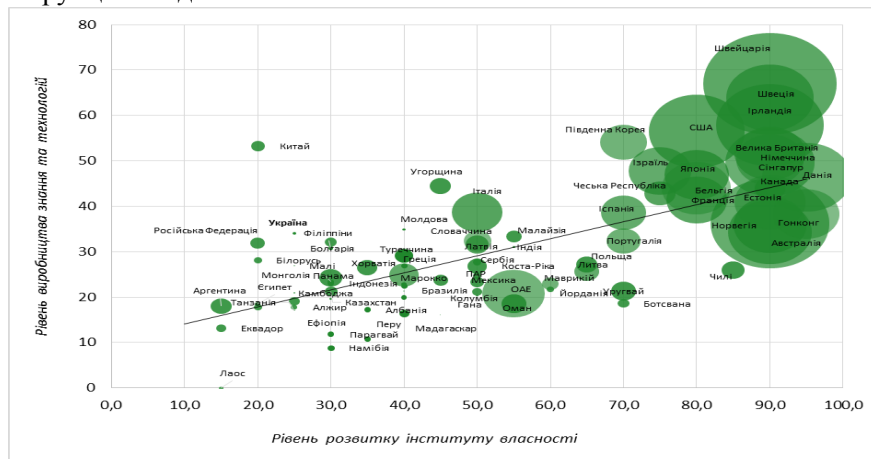

Рис. 12.8. Взаємозв'язок розвитку інституту власності, національного рівню виробництва знання і технологій та добробуту⁴⁰³

Джерело: побудовано за даними 86 країн світу (2016 р.) на підставі Heritage Foundation. 2016 Index of Economic Freedom Book. – Washington, D.C: Heritage Foundation, 2016. – Available at: <https://www.heritage.org/index/download>; Cornell University, INSEAD, and WIPO (2016): The Global Innovation Index 2016: Winning with Global Innovation, Ithaca, Fontainebleau, and Geneva; World Bank. 2016. World development indicators 2016 (English). World Development Indicators. Washington, D.C.: World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/805371467990952829/World-development-indicators-2016>

⁴⁰² Heritage Foundation. Methodology. 2016 Index of Economic Freedom Book. Washington, D.C: Heritage Foundation, 2016. URL: <https://www.heritage.org/index/download>

⁴⁰³ Рівень добробуту визначено за показником ВВП на душу населення (у тисячах поточних доларів США). Кількісне значення показника відображається розміром бульбашок на графіку.

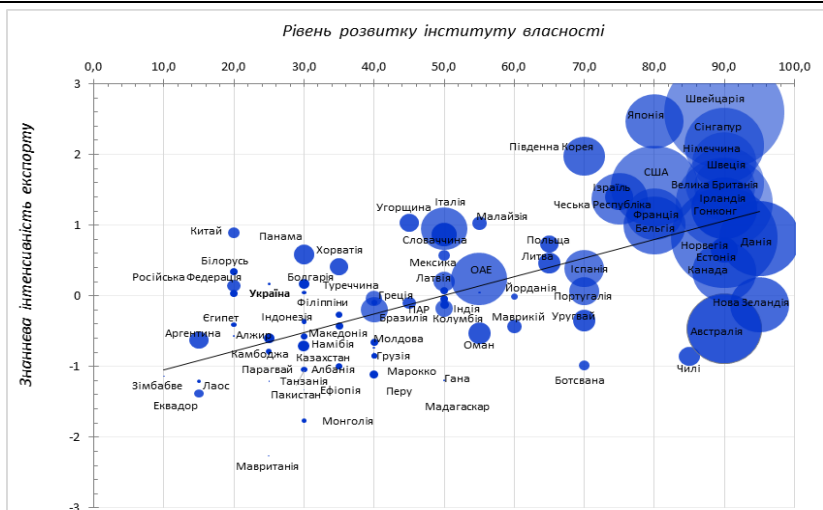

Рис.12.9. Взаємозв'язок розвитку інституту власності, знаннєвої інтенсивності експорту країни та національного добробуту⁴⁰⁴

Джерело: побудовано за даними 86 країн світу (2016 р.) на підставі Heritage Foundation. 2016 Index of Economic Freedom Book. – Washington, D.C: Heritage Foundation, 2016. – Available at: <https://www.heritage.org/index/download>; Simoes J.G., Hidalgo C. A. The Economic Complexity Observatory: An Analytical Tool for Understanding the Dynamics of Economic Development. Workshops at the Twenty-Fifth AAAI Conference on Artificial Intelligence. (2011); World Bank. 2016. World development indicators 2016 (English). World Development Indicators. Washington, D.C. : World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/805371467990952829/World-development-indicators-2016>

Таким чином, проблема гармонізації системи міжнародного обміну на мікроструктурному рівні полягає у інституціоналізації принципів економічного вибору (оцінки альтернативної вартості та ціноутворення), що, як зазначено вище, зумовлюється чинниками динамічного реструктурування інституційного середовища та систем управління. Втім, формування вихідного мотиву до транснаціоналізації створеної вартості відбувається на рівні

⁴⁰⁴ Рівень добробуту визначено за показником ВВП на душу населення (у тисячах поточних доларів США). Кількісне значення показника відображається розміром бульбашок на графіку.

локальних неформальних інститутів та діяльності національних економічних агентів. У рамках поведінкового підходу в економічній теорії суперечливість в оцінках альтернативної вартості і, відповідно, результативності економічного вибору агента пояснюється суб'єктивним сприйняттям невизначеності та вподобаннями щодо розподілу часу та діяльності⁴⁰⁵. Ця відмінність є особливо суттєвою між економічними агентами різної природи (споживачами та фірмами): споживач має більшу схильність сприймати невизначеність як чинник потенційного зниження активності і джерело втрат (загрозу), в той час як підприємець – як мотив до діяльності (пошуку, пізнання, новації, експериментування) і джерело прибутку (можливість). Це розшарування у суб'єктивних оцінках загострюється з плином часу внаслідок ефектів підкріплення (навчання) та фреймінгу (залежності вибору від репрезентації), тим самим зменшуючи еталонну, «необмежену раціональність» прийняття рішень. Додатковим чинником зменшення економічної активності та гальмування якісних інституційних перетворень у суспільствах трансформаційного типу є вплив так званих «потоплених витрат» (ретроспективних – на відміну від перспективних – незворотних витрат, *sunk costs*) на економічну поведінку. Зокрема, цим впливом пояснюється економічний аспект інституційної інерції (залежності від попереднього розвитку) та *інверсійного порядку логіки економічної поведінки суб'єкта*, в якій оцінка майбутнього проекту (акту дії) відбувається не на основі порівняння альтернативних комплексів витрат і вибору оптимального, а на підставі актуалізації попередніх нерелевантних витрат, які починають сприйматися як

⁴⁰⁵ Simon, H.A. A Behavioral Model of Rational Choice. *The Quarterly Journal of Economics*. 1955. Vol. 69, No. 1. P. 99–118. URL: <http://www.math.mcgill.ca/vetta/CS764.dir/bounded.pdf>; Kahneman, D., Tversky, A. Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*. 1979. № 47(2). P. 263–291. URL: http://www.princeton.edu/~kahneman/docs/Publications/prospect_theory.pdf; Tversky, A., Kahneman, D. The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. *Science. New Series*. 1981. Vol. 211, No. 4481. P. 453–458. URL: <http://psych.hanover.edu/classes/Cognition/Papers/tversky81.pdf>

відлікова (референтна) ціна та знижують ефективність стратегії виробничої спеціалізації.

Як відомо, спеціальний характер виробничого знання формує комплекс унікальних якостей, що виокремлюють підприємця: це знання може бути виокремлено та привласнено, воно формує інтелектуальну власність (створює додану вартість як людський, організаційний та клієнтський капітал) та забезпечує підприємницьку ренту (створює багатство). Ця пошуково-знаннєва економічна функція підприємця має особливе значення для трансформаційного суспільства, характерною ознакою якого є стан інституційної аномії (максимальної нормативної невизначеності). Аномія не є станом відсутності норм (анархією). Її специфічною рисою є максимально високий рівень інформаційних витрат на реалізацію комплементарності (з'єднання) економічно ефективної (з мінімальною альтернативною вартістю зайнятості ресурсів) та морально-етичної (соціально прийнятної) поведінки. Базовою структурою, в просторі якої відбувається це з'єднання і зняття соціальної й економічної невизначеності (вибір оптимального) та створення нового практичного знання (виробничої норми, технологічного стандарту), є інституційно-поведінковий комплекс підприємництва.

Загальновизнаним сьогодні є твердження про виняткову значущість інноваційно-технологічного чинника в умовах становлення інформаційної економіки та проліферації глобальних мережових структур. Проте сучасні історичні дослідження економіки передновочасної та ранньої новочасної Європи свідчать про вирішальну роль чинника інтелектуального капіталу у процесах економічного розвитку вже того періоду. Так, А. Гріф пише, цитуючи першого технічного експерта патентного офісу Великої Британії, створеного у 1852 р., Б. Вудкрофта, що «майже всі винаходи, на яких її [Великої Британії] колосальна система виробництв була заснована, були зроблені окремими проектувальниками, в основному бідного і невизначеного становища, працюючими без сторонньої допомоги»⁴⁰⁶. Дослідження

⁴⁰⁶ Greif, A. Social Organizations, Violence & Modern Growth. *American Economic Review: Papers & Proceedings*. 2013. № 103(3). P. 534–538. Слід відзначити, що до 1852 р. британські патенти вже оформлювалися (однією з перших робіт Вудкрофта були алфавітний та предметний покажчики

патентної активності англійських виробників⁴⁰⁷ підтверджують тезу про поступовість, проте постійність, суспільно-економічних змін періоду, що передував Індустріальній революції. Економічному «буму» і розквіту індустріальної форми організації господарювання передував період створення та *первинного накопичення людського (знань, технічних навичок, раціоналізаторських здібностей, норм трудової мобільності та етики праці) і соціального (корпоративної культури, організаційних норм неперсоніфікованого обміну, правил громадської і колективної відповідальності) капіталу*, на фундаменті якого відбулося економічне зростання другої половини XIX ст. Згодом накопичення саме цих чинників капіталізації призвело до якісних змін у європейській системі господарювання, відомих як Індустріальна революція, та відповідного зростання динаміки торгівлі та фінансової інтеграції (обміну капіталом).

У цьому контексті розкриття поведінкової природи технологічних та організаційних чинників виробництва⁴⁰⁸ як інституційної основи збалансованості міжнародного обміну дозволяє визначити загальний *вектор еволюції логіки порівняльних переваг: від виокремлення принципу зв'язування (організації) у виробничу цілісність нерівномірно розподілених у суспільному просторі і часі чинників виробництва через з'ясування їхньої обмеженості і зумовленості пропозицією ресурсів до дизайну і створення ресурсів*

патентів 1617–1852 pp.), не існувало лише єдиної служби, яка б виконувала регулярну та систематичну роботу в цій сфері.

⁴⁰⁷ MacLeod, C. *Inventing the Industrial Revolution: the English patent system, 1660–1800*. Cambridge University Press, 1988. 314 p.

⁴⁰⁸ Loasby, B.J. *Knowledge, Institutions and Evolution in Economics. The Graz Schumpeter Lectures*. London: Routledge, 1999. 168 p.; Langlois, R.N. *The Dynamics of Industrial Capitalism: Schumpeter, Chandler, and the New Economy. The Graz Schumpeter Lectures 2004*. London: Routledge, 2007. 98 p.; *Managing in the Modular Age: Architectures, Networks and Organizations* / Ed. by Raghu, G., Kumaraswamy, A., and Langlois, R.N. Oxford: Blackwell Publishing, 2003. 424 p.; Nelson, R.R., and Winter, S.G. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982. 437 p.; Dalum, B. and Villumsen, G. *Are OECD Export Specialisation Patterns «Sticky»? Relations to the Convergence-Divergence Debate. DRUID Working Papers*. 1996. № 96–3. 27 p.

*розвитку як інституційних механізмів (норм і правил раціональної дії в умовах ризику та невизначеності) через інструменти виробництва знання*⁴⁰⁹.

Сьогодні світова економіка стоїть на порозі Цифрової революції⁴¹⁰. Ознакою нових якостей, що додають інформаційні технології, на початку XXI ст. став розвиток якісно нової інституційної форми міжнародного обміну – так зване розукрупнення мультинаціональних корпорацій та реінжиніринг економічної організації виробництва у формах аутсорсингу, аутстафінгу й «торгівлі завданнями». Поширення організаційних принципів пошуку резервів підвищення виробничої ефективності створило нові режими міжнародного обміну товарами, послугами, інформаційно-інтелектуальними активами (капіталом) у форматах глобальних ланцюгів цінностей (global value chains – GVC's)⁴¹¹ та двосторонніх (платформних) ринків⁴¹². Сучасні цифрові платформні ринки поєднують у собі надзвичайно широкий клас систем глобального комерційного та інформаційного обміну: загальні ринки товарів широкого асортименту (Amazon, AliExpress), технологічно спеціалізовані ринки інформаційних товарів та послуг (Google Play, iStore), соціальні мережі (Facebook, Instagram, Twitter, WeChat, QQ), цифрові медіа-платформи (YouTube, Uvideos, Spotify, Hulu і Netflix), платформні субститути традиційних форм бізнесу

⁴⁰⁹ Виробництво знання, відповідно до сучасних досліджень індустріальної еволюції, формує так званий «четвертинний сектор виробництва», до якого належатимуть види діяльності, що пов'язані із створенням, трансформацією, дифузією та комерціалізацією знання, інформації, управління інформаційними системами та технологіями, в тому числі ступінчастого інтелекту та систем підтримки прийняття рішень.

⁴¹⁰ Converging Technologies for Improving Human Performance: Nanotechnology, Biotechnology, Information Technology and Cognitive Science / Ed. by Roco, M.C. and Bainbridge, W.S. Arlington, Virginia, 2002. 482 p.

⁴¹¹ Marcolin, L., Miroudot, S. and Squicciarini, M. Routine jobs, employment and technological innovation in global value chains. *OECD Science, Technology and Industry Working Papers*. 2016. № 01. URL: <http://dx.doi.org/10.1787/5jm5dcz2d26j>

⁴¹² Rochet, J.-C., Tirole, J. Platform competition in two-sided market. *Journal of the European Economic Association*. 2003. Vol. 1. Issue 4. P. 990–1029.

(Airbnb, Uber); двосторонні біржі праці (LinkedIn, Lyft, TaskRabbit, UpWork, Amazon Mechanical Turk, Fotolia) та співпраці (Git, GitHub), кредиту (Kiva) й інвестиційних активів (Kickstarter), ринки освітніх послуг, у тому числі безкоштовних (Edx, Coursera, Udacity, Khan Academy). Додатково окремі типи платформних ринків виконують функцію глобальної маркетингової біржі, що формує додаткові джерела доходів не тільки для власників платформи, а й для її учасників⁴¹³. Економічний потенціал⁴¹⁴ двосторонніх ринків є особливо значущим для економічних агентів країн, що розвиваються, через значну економію трансакційних витрат (входу та реалізації трансакцій, пошуку і визначення якісних характеристик об'єктів обміну та контрагентів, управління операціями тощо), яку забезпечує платформна інфраструктура⁴¹⁵.

Отже, глобалізація, яка у попередніх хвилях ґрунтувалася тільки на міжнародних політико-правових відносинах між урядами, великими ТНК та міжнародними фінансовими інститутами, починає інкорпоровувати все більше учасників та стає дійсно інклюзивним світовим господарським процесом.

⁴¹³ Так, у 2015 р. сукупний дохід сектора глобальної цифрової реклами становив 170,85 млрд дол. США; розмір глобального ринку медійної реклами все ще значно перевершував, дорівнюючи 513 млрд дол. США; проте темп річного приросту цифрового рекламного ринку перевищив темп приросту медіа-рекламного втричі, склавши 17,8%. Дохід від розміщення цифрової реклами операторів платформ іноді зіставний з основною діяльністю економічного агента (так, дохід корпорації Google, яка у 2015 р. обіймала 33,3% глобального ринку цифрової реклами, у 2015 р. становив 53 млрд дол. США (прогнозовані дані щодо 2016 року дорівнюють 57,8 млрд дол. США доходу та 30,9% ринкової частки).

⁴¹⁴ За прогнозами експертів МакКінсі, до 2020 р. сегмент торгівлі товарами кінцевого споживання досягне майже 30% всього сектора е-комерції, у транскордонному вимірі склавши 1 трлн дол. США. Більшу частку електронної комерції становить транскордонна міжфірмова торгівля: у 2014 р. вона оцінювалася у 1,8–2 трлн дол. США; в 2015 р. – приблизно 2,2 трлн дол. США, дорівнюючи близько 12% сукупної світової торгівлі товарами за рік.

⁴¹⁵ McKinsey Global Institute. Global flows in a digital age: How trade, finance, people, and data connect the world economy. McKinsey & Company, 2014. 167 p.; McKinsey Global Institute. Digital globalization: The new era of global flows. McKinsey & Company, 2014. 143 p.

У цьому контексті найактуальнішим питанням для країн з ринками, що формуються, є *перехід від реалізації абсолютних переваг у міжнародному обміні до системи порівняльних інституційних переваг, основою яких є високопродуктивний та творчий інтелектуальний капітал в частині його найважливіших компонентів: людського (практичних якостей, кваліфікацій та етичних норм праці) та організаційного (якості виробничих процесів, специфікованих моделей управлінської практики та стандартів організації праці), які у поєднанні створюють синергетичний ефект переходу до якісної кооперації*⁴¹⁶ як основи знаннєвої економіки та демократичного суспільства.

Висновки

Світова економіка вступає в нову еволюційну фазу, яка визначається вже не процесами зняття бар'єрів на шляху міжнародного обміну традиційними товарами, капіталом та працею, а можливостями обміну потоками знання (технологій), даних та інформації. Концептуальний і методологічний інструментарій оцінки такого економічного впливу є ще недостатньо розвиненим для врахування у макроекономічній статистиці міжнародного обміну та потребує подальшого вивчення. Проте зрозуміло, що якісні зміни, які відбуваються у світовому господарстві та транснаціональному управлінні соціально-політичними та економічними процесами, є результатом довготривалої еволюції цих відносин як складної динамічно нестабільної системи. Протягом другої половини XX ст. відбулося збільшення кількості гравців міжнародному простору внаслідок звільнення окремих політій від тоталітарних та колоніальних режимів. Це сприяло тому, що довгострокові тенденції посилення інтегрованості світової економіки, що мали конвергентну спрямованість, з середини 90-х років XX ст. почали доповнюватися процесами дивергенції: щодо розвитку нових форм обміну (товарної, грошово-фінансової, інтелектуальної, інформаційно-цифрової), щодо диверсифікації суб'єктів обміну та системи права міжнародного обміну, щодо інструментів і форм міжнародної організації

⁴¹⁶ Langlois, R., Foss, N.J. Capabilities and Governance: the Rebirth of Production in the Theory of Economic Organization. *DRUID Working Paper*. 1997. № 97–2. URL: <http://www3.druid.dk/wp/19970002.pdf>

(регіональних торговельних блоків, зон преференційної торгівлі, митних союзів тощо). Зниження основних видів трансакційних витрат реалізації контрактів у сфері міжнародного обміну (транспортних, комунікаційних) призвело до зростання ефективності перерозподілу і переміщення виробництв і окремих функціонально-структурних підрозділів у рамках світу та превалювання у структурі міжнародного обміну товарів проміжного споживання та напівфабрикатів. *Формування глобальних виробництв та зміни в економічній організації світового простору* (транснаціональна корпоратизація, створення систем глобальних ланцюгів вартості, нові форми ринків, глобальні цифрові гроші та розподілені-«smart»-контракти), *що мають контрактно-комунікаційну природу, актуалізують необхідність реалізації стратегічних національних програм розвитку сектора виробництва знання як фундаменту порівняльних переваг*. Мікроструктурно порівняльні переваги є еволюційним стандартом економічної організації консенсусного типу, що врівноважує мотиви економічних суб'єктів (потреби і вподобання), зростаючу складність (технологію) та трансакційні витрати (організацію) виробництва через відкриття доступу до прав створення і модифікації контрактних інститутів економічної діяльності та взаємодії. Відповідно, принцип порівняльних переваг спрямовує вибір та економічну діяльність не тільки в напрямі виробничо-технологічної оптимізації на основі децентралізованого ринкового механізму координації (конкуренції), але й до економічної кооперації через комунікативний канал суб'єктної інтенціональної дії в напрямі організації просторів невизначеності та ризику через дизайн та створення інститутів. У контексті економічного розвитку посттоталітарних і постколоніальних суспільств, які є природно вразливими до проблем надмірного патерналізму та інституційної інерції, це означає, що реалізація порівняльних переваг має потенціал для зменшення розриву у знаннях та продуктивності праці та розвитку інститутів якісної кооперації, знаннєвої економіки та суспільних порядків відкритого доступу.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ВІДТВОРЮВАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КОНВЕРГЕНЦІЇ

13.1. Відтворення людського капіталу як чинник соціально-економічного розвитку та конвергенції держав у постіндустріальному суспільстві

В умовах формування постіндустріального тобто інформаційно-знаннєвого суспільства, людський капітал відіграє визначальну роль у процесі суспільного відтворення, впливаючи на його якість, динаміку та ефективність.

Це пов'язано насамперед з тим, що на постіндустріальній стадії розвитку основоположним видом капіталу виступає саме людський капітал, який віддзеркалює глибинні зміни в технологічному укладі та економічних відносинах і розкриває нові соціально значущі характеристики людини в умовах сучасного інформаційного та інноваційно-орієнтованого виробництва. У таких умовах людський капітал як фундаментальна економічна категорія являє собою сукупність даних від природи та набутих у процесі освіти, соціального та економічного досвіду біосоціальних, економічних здібностей, які застосовуються у суспільному виробництві як для «оживлення» факторів виробництва, так і для їх оптимального комбінаційного поєднання, та приносять йому дохід у грошовій, натуральній і певною мірою соціальній формах⁴¹⁷. У більш конкретизованому визначенні, у новій інноваційній економіці людський капітал трактується як інвестиційно сформований і накопичений запас знань, здібностей, професійних навичок та вмінь, здоров'я та культури, який при раціональному використанні забезпечує підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва і, відповідно, зростання доходів його носія чи

⁴¹⁷ Бондарь А.В., Корнеевец И.В. Человеческий капитал – ключевой ресурс постиндустриального общества. *Вестник Белорусского государственного экономического университета*. 2006. № 1. С. 5–11.

власника⁴¹⁸. Беручи до уваги, що базовими поняттями сучасної інформаційно-знаннєвої економіки є знання, інтелект і творчі здібності людини, що сукупно забезпечують створення, поширення та застосування інформаційних технологій як основи інформаційного виробництва, людський капітал визначають як стратегічний ресурс та ключовий продуктивний чинник соціально-економічної динаміки.

Теоретичне обґрунтування ця теза дістала у межах неокласичних теорій зростання, а економетричне – за допомогою моделей ендогенного економічного зростання, розроблених з урахуванням внеску людського капіталу. Найбільш відомими є модель Р.Солоу, модель Г.Менкью, Д.Ромера та Д.Уейла, модель Р.Лукаса⁴¹⁹, модель К.Ерроу, модель Р.Нельсона та Е.Фелпса, модель Ф.Керверса⁴²⁰, а також модель І.Бенхабіба та М.Шпігеля⁴²¹, у кожній з яких людський капітал – безпосередньо чи опосередковано – відіграє роль однієї з найважливіших детермінант зростання національної економіки.

У цьому контексті не потребує додаткової аргументації твердження щодо розгляду людського капіталу як ключового чинника соціально-економічної конвергенції держав, тобто зближення відповідних параметрів їхнього розвитку. Забезпечення такого зближення можливе лише за умови наявності економічного зростання в країнах, що знаходяться у процесі конвергенції. Відповідно, визначальні для економічного зростання чинники, які характеризують людський капітал, ураховані у відомих розробках Т.Свана, Р.Барро, Р.Солоу,

⁴¹⁸ Борисенкова Л.Н. Факторы и условия воспроизводства человеческого капитала. *Наукоемкие технологии в приборо- и машиностроении и развитие инновационной деятельности в вузе: материалы Всероссийской научно-технической конференции*, 10–12 декабря 2013 г. Москва: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2013. Т. 5. С. 170–174.

⁴¹⁹ Нуреев Р.М. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала). *Вопросы экономики*. 2000. № 9. С. 136–157.

⁴²⁰ Кузнецов Ю.А. Человеческий капитал, производительность труда, и экономический рост. *Экономический анализ: теория и практика*. 2012. №43 (298). С. 2–17.

⁴²¹ Конопацкая Е.А., Свечникова Н.Ю. Человеческий капитал как фактор развития информационного общества. *Информационное общество*. 2016. № 2. С. 4–11.

Х.Сала-і-Мартіна, Е.Гундлаха й інших дослідників, присвячених економетричному моделюванню процесів економічної конвергенції.

У зв'язку з визначальною роллю, яку відіграє людський капітал у процесах економічного зростання та соціально-економічної конвергенції, першорядного значення набуває питання забезпечення ефективного впливу держави через відповідні інструменти державної політики на його формування, примноження та використання, тобто власне на процес відтворення людського капіталу. Хоча цей відтворювальний процес є наслідком комплексної взаємодії низки соціальних акторів, першорядну роль науковці відводять саме державі. При цьому необхідність державного втручання у процеси відтворення людського капіталу пояснюється об'єктивними причинами, пов'язаними з його високою суспільною віддачею, формуванням переважно у сферах «провалів ринку», а також традиційним статусом держави як гаранта соціального розвитку та підтримання стабільності в суспільстві⁴²².

Формування та реалізація такої державної політики має здійснюватися з урахуванням різноманітних аспектів, пов'язаних зі специфікою людського капіталу та основними факторами впливу на процес його відтворення. Дослідники відмічають, що людський капітал як форма капіталу, має низку іманентних особливостей, а саме таких⁴²³:

- 1) щодо фізичного капіталу він має мінімальну ступінь ліквідності, оскільки невіддільний від особистості його носія;
- 2) для людського капіталу характерна значна тривалість інвестиційного періоду – 12–20 років, тоді як для фізичного – приблизно 2 роки, а тому вкладення в нього мають вищий рівень ризику та невизначеності;
- 3) однією з найважливіших відмінностей людського капіталу від фізичного є те, що людський капітал може реалізовуватися лише у праці свого носія;

⁴²² Хадиуллина Ю.В. Воздействие государства на воспроизводство человеческого капитала в инновационной экономике. *Проблемы современной экономики*. 2006. № 3/4 (19/20). С. 86.

⁴²³ Бондарь А.В., Корнеев И.В. Человеческий капитал – ключевой ресурс постиндустриального общества. *Вестник Белорусского государственного экономического университета*. 2006. № 1. С. 7.

4) споживач, придбаваючи право на використання послуг людського капіталу, вступає в контакт з вільною особистістю, прав якої він зобов'язаний дотримуватися, що обумовлює значну насиченість ринку праці інституціональними структурами;

5) людський капітал може використовуватися його носієм для комбінованого поєднання належних йому факторів виробництва з метою отримання підприємницького доходу.

Зазначені специфічні риси людського капіталу вказують, що державне регулювання його відтворювальних процесів має визначати певні пріоритети у таких сферах як освіта, охорона здоров'я, зайнятість, і адекватно враховувати інвестиційні лаги в оцінці макроекономічної та соціальної динаміки. Важливі орієнтири для державної політики також визначають чинники, що здійснюють значущий вплив на відтворення людського капіталу на стадіях його формування та використання.

Основні чинники, що впливають на динаміку формування людського капіталу на національному рівні, класифікують за кількома групами⁴²⁴:

- *демографічні* (чисельність населення, статеві-вікова структура населення; очікувана тривалість життя при народженні);
- *інституціональні* (законодавчі акти, що регулюють демографічні процеси; законодавчі акти, що регулюють соціально-трудова сферу; державна політика у сфері соціального і людського розвитку);
- *інтеграційні* (рівень співпраці з іншими країнами світу; рівень поширення транснаціональних компаній; підтримка населенням країни глобалізаційних процесів);
- *економічні* (номінальні та реальні доходи населення; показники бідності; доступність товарів і послуг; рівень інфляції; кредитно-фінансовий механізм; податкова система; рівень спеціалізації та кооперації виробництва);

⁴²⁴ Устинова К.А., Губанова Е.С., Леонидова Г.В. Человеческий капитал в инновационной экономике: монография. Вологда: Институт социально-экономического развития территорий РАН, 2015. С. 32.

- *екологічні* (загальний екологічний стан; якість питної води та продуктів харчування; природно-кліматичні умови; санітарно-гігієнічні умови праці);

- *виробничі* (ринок праці, попит на робочу силу; умови використання робочої сили; підвищення кваліфікації; соціальний розвиток персоналу).

Головні чинники, що детермінують використання людського капіталу, оцінюють за результативністю впливу, виділяючи серед них внутрішні та зовнішні⁴²⁵. Так, серед чинників, що сприяють *ефективному* використанню людського капіталу, називають:

- *внутрішні*: підготовка висококваліфікованих фахівців, здатних створювати нові методи праці; використання досвіду старших поколінь; принципове оновлення всієї системи трудових відносин;

- *зовнішні*: усунення бар'єрів, що перешкоджають професійній і територіальній мобільності; розробка та впровадження нової техніки та технологій, проведення наукових досліджень; створення середовища, необхідного для виробництва інновацій.

До чинників негативної дії, що відповідно призводять до *неефективного* використання людського капіталу, відносять такі:

- *внутрішні*: перевищення годин простою над відпрацьованим часом; невиконання планових завдань; зниження якості роботи; порушення кооперативних зв'язків по горизонталі і по вертикалі між співробітниками;

- *зовнішні*: неузгодженість між структурою попиту та пропозиції на ринку праці; невідповідність між сформованим типом зайнятості та типом економічного розвитку; незадовільне соціально-економічне положення організацій.

Зважаючи, що політика держави у сфері відтворення людського капіталу з об'єктивних причин є «людино-центричною», основні її напрями стосуються відповідних демографічних, соціальних, освітніх, наукових, культурних та інших аспектів суспільного розвитку. На наш погляд, у цьому контексті та з урахуванням завдань інтеграції та соціально-економічної конвергенції України та Європейського Союзу особлива увага в нашій державі має бути

⁴²⁵ Там само. С. 41.

приділена саме соціальній політиці, що сприятиме одночасно забезпеченню внутрішньої відтворювальної динаміки та стимулюванню зазначених інтеграційних і конвергентних процесів.

13.2. Соціально-економічна конвергенція на сучасному етапі розвитку: досвід країн Євросоюзу та уроки для України

Інституційні проблеми розвитку ЄС як фактор конвергенції української та європейської економік

Необхідною умовою ефективної інтеграції в рамках Європейського Союзу є забезпечення процесу економічної конвергенції країн-учасниць, що передбачає поступове зближення основних макроекономічних параметрів їх розвитку. Саме тому в державній політиці ЄС, і особливо «нових» членів цього інтеграційного об'єднання, особлива увага приділяється заходам щодо стимулювання конвергентних процесів у фінансово-економічній і соціальній сфері, в т.ч. шляхом реалізації національних середньострокових програм конвергенції (програм стабільності для країн – членів єврозони).

Ратифікація Україною у вересні 2014 р. Угоди про асоціацію з Євросоюзом гранично актуалізувала завдання забезпечення конвергенції української та європейської економік. І значною мірою ефективність вирішення цього завдання (як і загалом – завдання європейської інтеграції нашої країни) залежить від адекватності й системності врахування у вітчизняній політиці державного регулювання основних факторів, які справляють як стимулюючий, так і лімітуючий вплив на економічну конвергенцію України та Європейського Союзу.

На поточний момент одним із ключових факторів впливу на процес конвергенції економік України і ЄС виступають актуальні проблеми Євросоюзу, що накопичилися в інституційній, фінансово-економічній та соціальній сфері його функціонування. До числа основних зазначених інституційних проблем, на наш погляд, належать такі:

- *Недостатня ефективність моделі європейської інтеграції.* Модель гнучкої інтеграції, яка з 1990-х років покладена в основу процесу розширення ЄС і передбачає участь нових держав-членів лише у тих сферах загальноєвропейського співробітництва, які

відповідають їхнім можливостям, є стримуючим фактором для повноцінної інтеграції цих країн і призводить до асиметрії інтеграційних процесів в Європі⁴²⁶.

- *Структурна і функціональна деформація системи управління ЄС.* Гіпертрофована роль наднаціональних органів управління Євросоюзу, його громіздкий і дорогий бюрократичний апарат, диспропорції реального врахування думок старих і нових країн-членів при виробленні спільних політичних й економічних рішень, недосконалість системи стратегічного планування ЄС (цілі Лісабонської стратегії зростання та зайнятості на 2000–2010 рр. не були досягнуті, малоймовірною видається і реалізація діючої Стратегії «Європа-2020»), – ці та інші гострі проблеми функціонування загальноєвропейської системи управління призвели до інституційної кризи в ЄС, від подолання якої залежать подальші перспективи його розвитку⁴²⁷.

- *Деформація Європейської соціальної моделі (ЕСМ) під впливом масштабного розширення Євросоюзу у 2004, 2010 і 2013 роках, а також світової фінансової кризи 2008–2009 рр.* Інтеграція в 2000-х роках 13 нових держав зробила об'єктивно неможливим гарантувати однаково високі соціальні стандарти у всій об'єднаній Європі. Перш за все через слабкий макроекономічний та інституційний розвиток новоінтегрованих країн, а також посилення, у зв'язку зі зростанням антикризових витрат, навантаження на бюджет і соціальні фонди ЄС. За оцінкою МОП, у ряді європейських країн у результаті проведення антикризової політики деякі складові ЕСМ були радикально трансформовані або демонтовані, що у перспективі може негативно вплинути на рівень бідності, людський капітал та соціальну рівність у цих державах⁴²⁸.

⁴²⁶ Бусыгина И. Асимметричная интеграция в Евросоюзе. *Международные процессы*. 2007. Т. 5. № 3 (15). С. 18–27.

⁴²⁷ Стрежнева М.В. Институциональный кризис Евросоюза: свет в конце туннеля? *Перспективы: веб-сайт Фонда исторической перспективы*. 12 марта 2009 г. URL: <http://www.perspektivy.info>; Кризис ЕС и перспективы европейской интеграции (политические аспекты) / отв. ред. Н.К. Арбатова, Н.М. Кокеев. Москва: ИМЭМО РАН, 2013. С. 6–12.

⁴²⁸ Почему Европейская социальная модель по-прежнему актуальна. Группа технической поддержки по вопросам достойного труда и Бюро

Загалом, деформація Європейської соціальної моделі несе в собі загрози підриву основ, на яких ґрунтується привабливість проекту Євросоюзу, і які дозволяють цілій низці його країн-учасниць утримувати провідні позиції у світових рейтингах якості життя та людського розвитку.

• *Низький рівень інституційної довіри в ЄС.* В останні роки відбувається зміна характерного для країн «дружньої європейської родини» тренду, який відображає високий рівень довіри громадян до різних політичних і державних інститутів ЄС. Так, за підсумками проведених у 2014 р. виборів у Європарламент, майже третину мандатів отримали націоналісти та «євроскептики», що дозволило експертам трактувати ці підсумки як безпосереднє свідчення кризи всіх інститутів влади ЄС – національних і наднаціональних, законодавчих і виконавчих⁴²⁹. Крім того, про низький рівень інституційної довіри в європейському суспільстві (що ускладнює формування його соціального капіталу) говорять результати соціологічних опитувань «Євробарометр»⁴³⁰: наприкінці 2014 р. Європейському Союзу (як інституції загалом) довіряло лише 37% європейців, Європарламенту – 42%, Єврокомісії – 38%, а національним парламентам та урядам країн ЄС – відповідно 30% і 29% громадян.

• *Неефективність діючої економічної моделі Євросоюзу в посткризових умовах,* що не дозволяє адекватно реагувати на існуючі соціально-економічні виклики та забезпечити швидкий вихід на траєкторію відновлювального зростання. Саме зазначену модель науковці називають однією з ключових причин формування значних макроекономічних дисбалансів ЄС у сфері державних фінансів, зайнятості, кредитування приватного сектора та ціноутворення на ринку житла, а також призупинення процесу економічної конвергенції країн-учасниць. Незважаючи на спеціально введену Євросоюзом

МОТ для стран Восточной Европы и Центральной Азии. 19.03.2014. URL: <http://www.ilo.org/public/russian/region/eurpro/moscow/news/2014/0319.htm/>

⁴²⁹ Энтин М. Постэлекторальный синдром – новый виток системного кризиса ЕС. *Вся Европа*. 2014. № 6 (88). С. 1–7.

⁴³⁰ Standard Eurobarometer 82. Autumn 2014. Tables of Results. European Commission, December 2014. 216 pp.

процедуру коригування таких дисбалансів, в рамках діючої моделі в короткостроковій перспективі вкрай проблематично їх усунути та подолати тривалу рецесію європейської економіки. Згідно з даними Єврокомісії, зростання реального ВВП ЄС-28 на 2,2% у 2015р. зменшиться до 1,8% у 2015р., 1,7% у 2017 р. та 1,8% у 2018 р. При цьому збільшення ВВП на душу населення на 1,9% у 2015 р. у 2016–2018 рр. становитиме всього 1,4%, 1,2% та 1,4% відповідно⁴³¹.

Уразливість нинішньої економічної моделі ЄС до кризових впливів лімітує його розвиток не лише в найближчому, але і в довгостроковому періоді. Без перегляду цієї моделі, на думку Єврокомісії, буде неможливо досягти основних цільових параметрів Стратегії зростання та зайнятості ЄС «Європа-2020»⁴³², у т.ч. щодо зростання енергоефективності, підвищення зайнятості, скорочення бідності та соціальної маргіналізації населення.

• *Формування тенденцій внутрішньокраїнної і загальноєвропейської дезінтеграції.* Широко відомими прикладами тенденцій дезінтеграції на рівні країн-учасниць ЄС є Шотландія в Об'єднаному Королівстві Великобританії, історична область Каталонія в Іспанії, Фламандський регіон у Бельгії, які вже не одне десятиріччя виступають за політичну незалежність. На загальноєвропейському рівні тенденції дезінтеграції чітко проявилися під час світової фінансової кризи 2008–2009 рр. (через серйозні боргові проблеми Греції, Ірландії, Португалії, Іспанії, Кіпру виникла реальна загроза розпаду єврозони, яка могла мати найнегативніші наслідки для подальшого розвитку ЄС⁴³³), а також у посткризовий період. Так, ще наприкінці 2013 р. із закликом вийти зі складу Євросоюзу до громадян Чехії на сторінках своєї книги «Чеська Республіка на роздоріжжі – час приймати рішення» звернувся колишній президент країни В. Клаус; у жовтні 2014 р. про можливий перегляд Угорщиною членства в ЄС заявив спікер угорського парламенту Л.

⁴³¹ European Economic Forecast. Autumn 2016. European Commission, November 2016. С. 158–159.

⁴³² Taking stock of the Europe 2020 strategy for smart, sustainable and inclusive growth. COM (2014) 130 final/2. European Commission, 19.03.2014. С. 6–7.

⁴³³ Vilpišauskas R. Eurozone Crisis and European Integration: Functional Spillover, Political Spillback? *Journal of European Integration*. Vol. 35. No.3. 2013. P. 372.

Кевер; у червні 2016 р. у Великій Британії пройшов референдум, за підсумками якого ухвалено рішення про вихід країни з Євросоюзу (офіційна процедура виходу має завершитися у 2019 р.); навесні 2017 р. у Франції проводяться президентські вибори, на яких високі шанси на перемогу мала глава партії «Національний фронт» Марін Ле Пен, що послідовно просуває ідею виходу Франції зі складу Європейського Союзу.

Очевидно, в разі загострення макрофінансових і соціально-економічних проблем в країнах-членах ЄС тенденції дезінтеграції в об'єднаній Європі будуть наростати, що відображає не тільки інституційну недосконалість існуючих структур і механізмів інтеграційної взаємодії в ЄС, але і значний ресурсний дефіцит для забезпечення його ефективності в умовах, що склалися.

Слід зазначити, що описані вище інституційні проблеми функціонування Євросоюзу мають системний характер і можуть бути вирішені переважно в довгостроковій перспективі. Їхній вплив на процес конвергенції української та європейської економік має свою специфіку. За інших однакових умов, у середньостроковому періоді зазначені інституційні складнощі гальмують розвиток ЄС, що технічно скорочує конвергентний шлях для України, яка в контексті економічної конвергенції «наздоганяє» розвинені європейські країни. Але в тривалій перспективі охарактеризовані проблеми можуть спричинити значні інституціональні зміни в ЄС і виступають лімітуючим фактором конвергентного процесу. Ці особливості повинні бути враховані Україною при формуванні відповідної політики державного регулювання, виборі її інструментів і оцінці можливих результатів.

Проблеми соціальної дивергенції держав-учасниць Європейського Союзу

Успіх Євросоюзу як інтеграційного проекту нерозривно пов'язаний з процесами конвергенції, які передбачають зближення рівнів інституційного, економічного та соціального розвитку його країн-учасниць. Якщо зважати на макроекономічні критерії оцінки конвергенції між новоінтегрованими країнами Центрально-Східної Європи та ЄС загалом, то ефективність такого зближення в довгостроковій перспективі є очевидною. За підсумками 25-річного періоду трансформації загальний ВВП на душу населення (за ПКС)

11 східно-європейських держав, що приєдналися до ЄС у 2004 і 2007 рр., зріс з 38% аналогічного показника ЄС-28 в 1991 р. до 67% в 2015 р. Серед них найбільше просунулися Польща, Словаччина й Естонія – на 35–37 в.п. На жаль, Україна за цей період показала зворотний результат: якщо в 1991 р. її ВВП на душу населення становив 25% аналогічного індикатора ЄС-28, то за підсумками 2015 р. він скоротився на 4 п.п. до 21%⁴³⁴.

Оцінка конвергенції країн Євросоюзу за критеріями соціального розвитку дає зовсім іншу картину – в останні роки, й особливо після світової кризи 2008–2009 рр., спостерігається очевидна тенденція до зростання розбіжностей між індикаторами їх соціальної динаміки, тобто соціальної дивергенції. Особливо значимо для "старих" і "нових", "багатих" і "бідних", "північних" і "південних" країн – членів ЄС відрізняються показники, що стосуються соціальних стандартів, оплати праці, безробіття, бідності, гендерної рівності, витрат на соціальну політику та ін. (табл. 13.1). Згідно з даними таблиці, за різними ключовими показниками за період 2012–2016 рр. глибина соціальної дивергенції між країнами Європи сягала 3–47 (!) раз.

Таблиця 13.1

Окремі характеристики соціальної дивергенції країн – членів ЄС у 2012–2016 рр.

Індикатор, дата	Середнє значення по ЄС-28	Мінімальне значення, країна	Максимальне значення, країна	Різниця між максимальним і мінімальним значенням
1	2	3	4	5
Мінімальна зарплата, євро/міс., січень 2016 р.	x	214,75 (Болгарія)	1922,96 (Люксембург)	9,0 раз
Гендерний розрив в оплаті праці (різниця між погодинною оплатою праці чоловіків і жінок), %, 2013 р.	16,3	3,2-5,1 (Словенія, Мальта)	29,9 (Естонія)	5,9-9,3 раза

⁴³⁴ Gligorov V., Havlik P. and other. Reality Check – WIIW Economists Reflect on 25 Years of Transition. *WIIW Monthly Report*. 2016. № 1. P. 9.

Розділ 13. Соціальні аспекти відтворювальної динаміки...

Закінчення табл. 13.1

1	2	3	4	5
Середня пенсія, євро/міс., 2012 р.	2240,24	257,40 (Болгарія)	3349,20 (Австрія)	13,0 раз
Рівень безробіття, %, листопад 2016 р.	9,0	4,5 (Чехія, Німеччина)	24,6 (Греція)	5,5 раза
Рівень молодіжного безробіття, %, листопад 2015 р.	19,7	7,0 (Німеччина)	48,0 (Греція)	6,9 раза
Частка молоді, яка не має середньої освіти, роботи та учбового місця на виробництві, %, 2014 р.	15,4	6,5-7,6 (Люксембург, Данія, Нідерланди)	26,2-26,7 (Італія, Греція)	3,4-4,1 раза
Частка населення, яке проживає на межі ризику бідності чи соціального відторгнення, %, 2014 р.	24,5	14,8 (Чехія)	40,2 (Румунія, Болгарія)	2,7 раза
Частка населення, яке відчуває серйозні матеріальні нестатки, %, 2014 р.	9,0	0,7 (Швеція)	33,1 (Болгарія)	47,3 раза
Середні державні витрати на соціальний захист населення, євро/особу, 2012 р.	7820,43	1037,80 (Румунія)	21396,61 (Люксембург)	20,6 раза
Державні витрати на регулювання ринку праці, % ВВП, 2013 р.	нд	0,25-0,53 (Румунія, Литва, Латвія)	3,35 (Данія, Іспанія)	6,3–13,4 раза

Джерело: Eurostat. 2016. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat>

Так, розрив між членами ЄС за рівнем мінімальних зарплат сягає 9 разів, середніх пенсій – 13 разів, державних витрат на поліпшення стану ринку праці – 13 разів, а витрат на соціальний захист населення – 20 разів. Різниця між рівнями безробіття становить 5–7 разів. Розрив за індикаторами частки населення, що ризикує перейти межу бідності та соціального відчуження, досягає 3 раз, а за індикатором частки бідного населення, яке відчуває значні матеріальні нестатки – 47 разів.

Безумовно, такі суттєві відмінності соціального ландшафту Європи створюють передумови для формування негативних соціальних тенденцій в її розвитку, особливо в посткризовий період.

Потрібно відзначити, що в останні роки міждержавні розбіжності соціальних індикаторів Євросоюзу набули сталого характеру, чимало соціальних конфліктів і суперечностей (наприклад, пов'язаних з міграцією або заходами жорсткої економії) в ЄС помітно загострилися, а ідеї соціальної солідарності, відповідальності та соціального згуртування значно нівелювалися.

Все це дало обґрунтований привід не лише активно обговорювати проблему соціальної дивергенції країн ЄС на різних рівнях – починаючи з громадських організацій соціального профілю⁴³⁵ і закінчуючи Єврокомісією⁴³⁶, але і пропонувати нові моделі «єдиної соціальної Європи». Наприклад, Ф. Ванденбрук, колишній віцепрем'єр-міністр Бельгії, а нині – один із керівників аналітичного центру «Друзі Європи» в Брюсселі, вважає, що сьогодні ЄС має потребу у побудові Європейського Соціального Союзу, який у складний посткризовий час дозволить зробити смислове перезавантаження інтеграційного проекту і перейти від сенсу «виживання» до сенсу «загальних соціальних цілей»⁴³⁷.

Формування такого «порядку денного» в ЄС означає, що його багаторічні спроби наблизитися до вирішення проблеми загальноєвропейського соціального вирівнювання, забезпечення однаково високих соціальних стандартів, рівня та якості життя для всіх країн-учасниць виявилися далеко не такими успішними, як очікувалося. При тому, що ці спроби мали системний характер: з 1997 р. реалізується Європейська стратегія зайнятості; в 2000–2010 рр. у рамках Лісабонської стратегії впроваджені концепція «флекс-

⁴³⁵ Baussand P. Social Divergence: Removing the Elephant in the Room. *Social Platform*: веб-сайт об'єднання соціальних НГО ЕС. 22 September 2015. URL: <http://www.socialplatform.org/news/...>

⁴³⁶ Seminar on Addressing Social Divergences in European Societies: Improving Minimum Income Support. *European Commission*: веб-сайт Єврокомісії. 03 April 2014. URL: <http://ec.europa.eu/social/...>

⁴³⁷ Vandenbroucke F. A European Social Union: 10 Tough Nuts to Crack. Report for “Friends of Europe” High-Level Group. Brussels, Spring 2014. P. 62–63.

сік'юриті» (поєднання гнучкості ринку праці та соціального захисту) і Програма взаємного навчання; з 2010 р. у рамках Стратегії «Європа-2020» реалізуються флагманські ініціативи: «План з розвитку нових здібностей і збільшення кількості робочих місць» та «Європейська платформа проти бідності та соціальної ізоляції»; в 2013 р. ухвалено Пакет соціальних інвестицій; в 2014 р. розпочата робота Програми зайнятості та соціальних інновацій та Фонду європейської допомоги найбільш нужденним (бюджет – 3,8 млрд євро); з 2015 р. в рамках Інвестиційного плану для Європи (бюджет – 315 млрд євро), а з 2016 р. – в рамках Пакета циркулюючої економіки (бюджет – 6,1 млрд євро), для країн ЄС реалізуються проекти по створенню робочих місць і підтримки зайнятості.

Незважаючи на комплексні заходи Євросоюзу, запобігти або зупинити соціальну дивергенцію його країн-учасниць не вдалося. Вчені справедливо зазначають, що недавні економічні потрясіння вибили ґрунт з-під ніг європейської соціальної політики, створили загрозу соціальної стабільності та безпеки ЄС, змусили його усвідомити нерозривний зв'язок економічної та соціальної інтеграції та приступити до посилення останньої⁴³⁸.

Очевидно, що вирішення проблем соціальної дивергенції країн об'єднаної Європи прямо пов'язане з усуненням базових причин, що обумовлюють цей процес. Такими, на наш погляд, можна назвати:

1) недосконалість загальної моделі розширення Євросоюзу (модель гнучкої інтеграції, що дозволяє отримати членство в ЄС навіть при неготовності до інтеграції окремих сфер розвитку країни-претендента);

2) пріоритет економічної інтеграції ЄС над соціальною, що призводить до ситуації, коли країни з низькими соціальними стандартами стають більш конкурентоспроможними в плані

⁴³⁸ Большая Европа. Идеи, реальность, перспективы / под общ. ред. А.А. Громыко и В.П. Фёдорова. Москва: Весь Мир; Ин-т Европы РАН, 2014. 704 с. С. 327–361.

виробничих витрат⁴³⁹, а значить, демотивовані до підвищення цих стандартів;

3) посткризове загострення ресурсної, в т.ч. інституційної, недостатності для забезпечення повноцінної інтеграції всіх 28 країн – членів Європейського Союзу, пов'язане з його тривалою економічною рецесією;

4) значна деформація Європейської соціальної моделі, яку експерти називають «душею Європи» і пов'язують з цим конструктом інтеграційну єдність, ефективне посткризове відновлення та стабільне макроекономічне зростання ЄС⁴⁴⁰;

5) очевидні провали тих напрямів державної політики Євро-союзу, які мають значний соціальний резонанс, насамперед, політики мультикультуралізму та міграційної політики, що призвело до значного зниження рівня соціальної згуртованості в ЄС;

6) розширення та посилення в європейському суспільстві нової стратифікаційної групи – прекаріату (людей, які не мають постійної роботи, заробітку та доходу, а також соціальних гарантій, професійних і кар'єрних перспектив), яку в соціальному та політичному контексті називають «небезпечним класом»⁴⁴¹;

7) посилення відцентрових тенденцій і настроїв у європейському суспільстві, що дозволяє політикам і експертам говорити про можливе припинення дії Шенгенської зони, зони євро та загалом інтеграційного проекту ЄС, і нівелює принципи соціальної рівності, соціальної солідарності, згуртованості та справедливості.

Слід зазначити, що дія практично всіх перерахованих вище факторів соціальної дивергенції в ЄС дає довгостроковий ефект, а значить, як мінімум у середньостроковій перспективі «повернути назад» цей процес не вдасться. Для України, яка у 2014 р.

⁴³⁹ Vandenbroucke F. A European Social Union: 10 Tough Nuts to Crack. Report for "Friends of Europe" High-Level Group. Brussels, Spring 2014. 158 pp. P. 59.

⁴⁴⁰ The European Social Model in Times of Crisis: Is Europe Losing Its Soul? / Ed. by D. Vaughan-Whitehead. Edward Elgar Publishing, International Labor Office, 2015. 656 pp. P. 9–52.

⁴⁴¹ Голенкова З.Т., Голиусова Ю.В. Новые социальные группы в современных стратификационных системах глобального общества. *Социологическая наука и социальная практика*. 2013. № 3. С. 5–15.

ратифікувала Угоду про асоціацію з Євросоюзом і прагне до реалізації євроінтеграційних перспектив, це означає таке.

По-перше, наявність додаткових ризиків для повноцінної інтеграції в загальний соціальний простір Європи. Ці ризики передусім пов'язані з ресурсною недостатністю самого ЄС для підтримки інтеграційних процесів і прямою загрозою його дезінтеграції, яка започаткована у червні 2016 р. за підсумками референдуму у Великій Британії щодо її виходу з Євросоюзу. А також дуже значущою посткризовою трансформацією як Європейської соціальної моделі, так і всього соціального простору ЄС, у зв'язку з чим Україна повинна виробити необхідні адаптаційні механізми.

По-друге, фактор внутрішньої соціальної дивергенції в ЄС повинен відповідним чином враховуватися при реалізації (коригуванні) та пролонгації Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС на 2014–2017 рр. – в частині заходів, спрямованих на досягнення нею соціально значущих цілей, визначених ст. 420 цієї Угоди, а саме:

- підвищення якості життя людей;
- побудови сучасного ринку праці з характеристиками гнучкості, захищеності та легальної зайнятості, а також збільшення кількості гідних робочих місць;
- підвищення якості, доступності та фінансової стабільності систем соціального захисту;
- поглиблення соціального партнерства;
- скорочення бідності та зміцнення соціальної єдності в суспільстві.

По-третє, з моменту підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС пройшло вже кілька років, але, як бачимо, ні до однієї з цих соціальних цілей ми досі не наблизилися. Навпаки – помітно віддалилися. А це говорить про формування негативного тренду соціальної дивергенції між нашою країною та державами Євросоюзу і необхідність вирішувати цю проблему методами державного регулювання, створення необхідного інституціонального середовища, а також активізації макроекономічного та соціального розвитку України.

***Європейська опора соціальних прав – новітній підхід
стимулювання соціально-економічної конвергенції в Євросоюзі***

Згідно з даними Євростату, за останні півтора десятиліття певні успіхи реальної економічної конвергенції показали новоінтегровані держави ЄС, які значимо наростили обсяг ВВП на душу населення (з урахуванням паритету купівельної спроможності) відносно аналогічного показника ЄС-28. Наприклад, у Румунії цей показник зріс з 26% у 2000 р. до 57% в 2015 р., у Болгарії – з 28% до 47%, в Латвії – з 35 до 64%, у Литві – з 37 до 75%, в Естонії – з 42 до 75%, у Польщі – з 47 до 69% відповідно⁴⁴².

Проте в Євросоюзі загалом спостерігаються зворотні конвергенційним процеси дивергенції – неоднорідність його соціально-економічного розвитку за цей період посилилася, а відмінності між відповідними індикаторами окремих країн-учасниць стали більш масштабними. Так, якщо в 2000 р. максимальна різниця між номінальним ВВП на душу населення (за ПКС) країн діючого складу ЄС була 3-кратної (Португалія – 16,5 тис. євро, Люксембург – 48,7 тис. євро), то в 2015 р. вона зросла до 5,6 раза (Болгарія – 13,6 тис. євро, Люксембург – 76,1 тис. євро). Різниця між найвищим і найнижчим рівнем довгострокового безробіття в ЄС збільшилася з 6,2 раза в 2000 р. (Данія – 1,0%, Греція – 6,2%) до 12,1 раза в 2015 р. (Швеція – 1,5%, Греція – 18,2%). Розрив у щомісячному розмірі мінімальної зарплати зріс з 3,2 раза в 2000 р. (Португалія – 371,3 євро, Люксембург – 1191,1 євро) до 8,5 раз на початку 2017 р. (Болгарія – 235,2 євро, Люксембург – 1998,6 євро)⁴⁴³.

Чимало міжнародних експертів вказують на збільшення структурних, економічних і соціальних диспропорцій у розвитку Євросоюзу як єдиного інтеграційного утворення, гальмування процесів конвергенції між країнами – членами ЄС-28, а також явні ознаки соціально-економічної дивергенції в зоні євро (ЄС-19).

В опублікованій у 2016 р. доповіді МОП «Побудова соціальної опори Європейської конвергенції» акцентується увага на тому, що в останні роки процес економічної та соціальної конвергенції в

⁴⁴² Eurostat. Database. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat>

⁴⁴³ Там само.

Європейському Союзу застопорився. Багато країн-учасниць зближуються по ряду індикаторів, що характеризують негативні соціально-економічні явища – такі, наприклад, як рівень бідності та ступінь нерівності в розподілі суспільних доходів, – і віддаляються за показниками зайнятості, соціальної інтеграції, рівня добробуту. Причини гальмування конвергенції та прояви дивергенції в соціально-економічній динаміці Євросоюзу пов'язуються з впливом різних факторів.

В першу чергу – з хвилеподібним розширенням ЄС, вступом до нього соціально та економічно різномірних країн, впливом світової фінансової та загальноєвропейської боргової кризи, а також слабкою координацією державної політики країн-членів і їхньою недостатньою стійкістю до впливу шоків, особливо під час кризи єврозони⁴⁴⁴. Крім того, складними бар'єрами на шляху загальноєвропейської соціально-економічної конвергенції виступають неефективність у посткризових умовах діючої інтеграційної моделі Євросоюзу, недостатність ресурсів для його подальшого розширення, посилення дезінтеграційних тенденцій в ЄС після офіційного рішення Великої Британії про вихід із його складу та ін.

З метою протидії зазначеним негативним тенденціям, а також посилення Економічного і валютного союзу ЄС, у березні 2016 р. Єврокомісія почала процес загальноєвропейського обговорення документа «Європейська опора соціальних прав» («*European Pillar of Social Rights*»)⁴⁴⁵, спрямованого на вироблення консолідованих принципів і розширення законодавчо-правової бази у сфері побудови Євросоюзом ефективно функціонуючих і справедливих ринків праці та систем соціального забезпечення. При цьому керівництвом Єврокомісії було заявлено, що Європейська опора соціальних прав має стати ідеологічною базою для прискорення процесу соціальних реформ в ЄС, служити компасом для відновлення конвергенції всередині єврозони та загалом сприяти побудові соціально справедливої Європи.

⁴⁴⁴ Building a social pillar for European convergence. Studies on growth with equity. – Geneva: International Labour Organization, 2016. 73 pp. P. 1, 7.

⁴⁴⁵ Launching a consultation on a European Pillar of Social Rights / COM(2016) 127 final. –European Commission, 8 March 2016. 11 pp.

Проект «Європейська опора соціальних прав» включає конкретні пропозиції, що стосуються основоположних принципів правового регулювання та розвитку соціальної сфери ЄС, які згруповані за 20 напрямками соціальної політики й охоплюють три сфери⁴⁴⁶:

- рівні можливості та доступ до ринку праці;
- гідні умови праці, встановлення надійного балансу прав та обов'язків між працівниками та роботодавцями;
- адекватна та стійка система соціального захисту, що передбачає: доступ до високоякісних соціальних послуг, включаючи охорону здоров'я й догляд за дітьми, хворими, літніми людьми; гарантії забезпечення гідного життя та захисту від ризиків; допомога людям для повноцінної інтеграції у сферу зайнятості та суспільне життя в цілому.

Широке обговорення проекту із залученням громадянського суспільства, соціальних партнерів, національних парламентів країн ЄС дозволило його серйозно доопрацювати та отримати від більшості учасників такого розширеного соціального діалогу підтримку принципів, викладених в Європейській опорі соціальних прав. У зв'язку з цим Європейським Парламентом у січні 2017 р. була ухвалена відповідна резолюція, в якій наголошувалося на важливості цього документа для модернізації Європейської соціальної моделі, підвищення трудових і соціальних стандартів, удосконалення системи соціально-економічного регулювання, поглиблення соціального діалогу в ЄС, а також підкреслювалася необхідність забезпечення належного рівня соціальних інвестицій, що сприятимуть соціальному згуртуванню та економічному зростанню країн Європи⁴⁴⁷.

У свою чергу, Єврокомісія наприкінці січня 2017 р. провела в Брюсселі конференцію високого рівня «Європейська опора соціальних прав: разом йти вперед», головними темами якої стали питання соціального виміру Економічного і валютного союзу ЄС, а

⁴⁴⁶ Там само. Р. 7–8.

⁴⁴⁷ A European Pillar of Social Rights / European Parliament resolution of 19 January 2017 on a European Pillar of Social Rights (2016/2095(INI)). No P8_TA-PROV(2017)0010. European Parliament, 2017. 22 pp.

також проблеми боротьби з бідністю, забезпечення рівного доступу на ринки праці та справедливих умов зайнятості для всіх, перспектив розвитку нових форм зайнятості та модернізації систем соціального захисту в об'єднаній Європі. За підсумками конференції Президент Єврокомісії Ж.-К. Юнкер заявив про затвердження в березні, остаточної редакції Європейської опори соціальних прав і проведення під егідою ЄС спеціального Соціального саміту з питань справедливої зайнятості та економічного зростання, яке заплановано на 17 листопада 2017 р. в Швеції (м. Гетеборг) і дасть можливість «... поставити соціальні пріоритети туди, де вони повинні бути – у верхній частині порядку денного в Європі»⁴⁴⁸.

При загальному схвальному ставленні до доопрацьованого Єврокомісією документа «Європейська опора соціальних прав», який представники Європейського соціально-економічного комітету вже назвали чіткою всеосяжною стратегією для кращого майбутнього в Європі, важливо розуміти існуючі ризики та виклики, які можуть бути пов'язані з її реалізацією.

На думку експертів італійського Інституту соціальних досліджень, основні з цих викликів стосуються обумовленого впливом фінансово-економічної кризи дефіциту соціальних інвестицій в ЄС, у тому числі інвестицій у людський капітал, сприяння зайнятості (особливо для молоді), розвиток соціальної інфраструктури, охорону здоров'я, підтримку наукових досліджень та соціальних інновацій⁴⁴⁹. У підготовленому італійськими експертами спеціальному звіті вказується, що реалізовуваний з листопада 2014 р. Інвестиційний план для Європи не здатен забезпечити досягнення цілей, передбачених Європейською опорою соціальних прав, незважаючи на збільшення бюджету Європейського фонду стратегічних інвестицій (ЄФСІ) з 315 млрд

⁴⁴⁸ Commission prepares next steps towards European Pillar of Social Rights. European Commission – Press release on 23 January 2017 / European Commission. 2017. 2 p. P. 1.

⁴⁴⁹ The investment plan and the Social Pillar: a step towards a new strategy for Europe. Study. Brussel: European Economic and Social Committee, 2017. 91 p. P. 2–3.

євро на період 2015–2018 рр. до не менше 1,5 трлн євро на період до 2020 р.

Причини неспроможності зазначеного Інвестиційного плану пов'язані з особливостями соціально-орієнтованих інвестиційних проєктів, які підтримує ЄФСІ, а саме:

- малою питомою вагою інвестицій у розвиток соціальної інфраструктури ЄС (лише 3% загального обсягу інвестицій);
- географічними диспропорціями реалізації таких проєктів (представлені лише у 9 з 28 країн ЄС);
- неочевидністю досягнення соціального ефекту внаслідок їх реалізації (26,6% презентованих на порталі ЄФСІ проєктів з розвитку соціальної інфраструктури в країнах об'єднаної Європи не містять опису будь-яких соціальних результатів).

Виправлення цих недоліків пов'язано з такими першочерговими заходами як⁴⁵⁰: прийняття довгострокових соціально орієнтованих інвестиційних планів на національному та загальноєвропейському рівні, підвищення ефективності управління процесами соціального інвестування, а також більш справедливий географічний розподіл соціальних інвестиційних проєктів в ЄС.

На наш погляд, в контексті досягнення соціальних цілей Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, актуальним завданням є аналіз та відповідна адаптація принципів Європейської опори соціальних прав (після її офіційного затвердження) при подальшому формуванні соціальної політики та політики зайнятості нашої держави. Це не лише сприятиме інституційній та соціальній інтеграції України у напрямі ЄС, а й стане додатковим кроком до поступового підвищення національних соціальних стандартів, що є надзвичайно гострою проблемою, без вирішення якої неможливо ефективно рухатися євроінтеграційним шляхом.

Сучасна політика Євросоюзу в контексті соціальної справедливості

З урахуванням перспектив інтеграції України в ЄС особливої важливості набувають питання аналізу і оцінки сучасних підходів,

⁴⁵⁰ The investment plan and the Social Pillar: a step towards a new strategy for Europe. Study. Brussel: European Economic and Social Committee, 2017. 91 p. P. 5.

які застосовуються Євросоюзом для розроблення й реалізації державної політики соціального розвитку на принципах соціальної справедливості, а також можливості адаптації таких підходів до реалій нашої країни. Слід зазначити, що актуалізація теми соціальної справедливості в дискусіях різних громадських кіл – наукових, політичних, управлінських, профспілкових та ін. – стала прикметною рисою посткризового періоду в багатьох країнах. Але особливо активно ця тема сьогодні звучить в об'єднаній Європі, що безпосередньо пов'язано зі зниженням рівня соціальних витрат та соціального захисту населення, зумовленим реалізацією антикризової політики бюджетної економії, а також загостренням внаслідок кризи ряду хронічних проблем ЄС – високе безробіття, особливо серед молоді, імміграції, соціального розшарування, а також внутрішньо- і міжкраїнної соціально-економічної дивергенції (розбіжності динаміки основних показників). Крім того, посилення запиту на соціальну справедливість – це реакція на соціальні конфлікти в європейському суспільстві, які виникли в т.ч. через провал політики мультикультуралізму та неконтрольованого притоку близькосхідних мігрантів. І в такому ключі боротьба за соціальну справедливість може розглядатися як важливий елемент системи національної безпеки та соціальної стійкості суспільства⁴⁵¹.

В останні роки питання відновлення / зміцнення соціальної справедливості в розвитку європейського суспільства розглядається в Євросоюзі на двох рівнях: ідеологічному й управлінському.

1. На рівні *ідеології* обговорення іде, по-перше, в рамках критичного аналізу неоліберальної моделі суспільного розвитку. Яскравим прикладом тут служить опублікована в 2015 р. книга бельгійської дослідниці і громадського діяча Ф. Меструм «Громадські блага: переосмислення соціальної справедливості в пост-неоліберальному суспільстві»⁴⁵², в якій автор пропонує новий концептуальний підхід до розподілу соціальних благ, що передбачає

⁴⁵¹ Бархатов В.И., Плетнёв Д.А. Противоречия социальной справедливости и несправедливости в современном мире. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2015. № 12 (367). Вып. 50. С. 7–12. С. 8.

⁴⁵² Mestrum F. *The Social Commons: Rethinking Social Justice in Post-Neoliberal Societies*. Brussel: Global Social Justice. 2015. 190 pp.

посилення демократичних основ та соціального захисту європейського суспільства.

По-друге, активно дискутуються теми, які пов'язані з нинішніми трансформаціями Європейської соціальної моделі і концепції соціальної держави в цілому. Приміром, у 2015 р. один з європейських аналітичних консорціумів представив тематичну доповідь «Реконструкція Європейських держав загального добробуту – шляхи розвитку»⁴⁵³, в якому відзначена «екзистенціальна» необхідність перегляду діючої соціальної платформи ЄС і обґрунтовано основні напрями реформ, які необхідні для його збереження як суспільства з високим рівнем соціального добробуту і справедливості.

Ще раніше в науковому й експертному середовищі Євросоюзу була ініційована дискусія щодо пошуку нових моделей «єдиної соціальної Європи». Суть однієї з найбільш цікавих серед запропонованої моделей полягає в переході від Європейської держави загального добробуту до Союзу національних європейських держав добробуту, а успішність її реалізації пов'язується з вирішенням трьох ключових завдань⁴⁵⁴:

- створення спеціальної «соціальної опори» в єдиному інституційному полі Євросоюзу (законодавство, держуправління, програмні ініціативи ЄС тощо);

- застосування збалансованого підходу в частині макроекономічної та соціальної координації на рівні ЄС (відсутність універсальних стратегій і підходів до соціальної політики в країнах-учасниках);

- проведення реформ, необхідних для збереження стандартів соціального захисту населення та стимулювання соціального інвестування.

⁴⁵³ Redesigning European Welfare States – Ways Forward. Brussels. Vision Europe Summit. 2015. 142 p. P. 108–109.

⁴⁵⁴ Vandenbroucke F. at al. A European Social Union: Key Questions to Answer. In: Social developments in the European Union 2013. Fifteenth annual report. Ed. by D. Natali. Brussels: European Trade Union Institute, European Social Observatory. 2014. P. 85–113.

Ідея створення Європейського Соціального Союзу сьогодні піддається серйозній критиці, особливо з огляду на протверезні підсумки т.зв. Брексита – виходу Великої Британії з ЄС за підсумками референдуму в червні 2016 р. Європейські експерти справедливо вказують, що пропонована модель Європейського Соціального Союзу має, як мінімум, три істотні недоліки – вона не вписується в політико-правові рамки Лісабонського Договору, не враховує економічної дивергенції країн-членів ЄС, що посилюється, і не узгоджується з динамікою інтеграційних процесів у загальноєвропейському просторі⁴⁵⁵.

2. На *управлінському* рівні питання реалізації принципів соціальної справедливості розглядаються в контексті пошуку шляхів та інструментів для підвищення ефективності державної політики у сфері соціального розвитку. Саме цей аспект ми розглянемо докладніше.

Потрібно відзначити, що соціальна справедливість є одним із фундаментальних принципів і ціннісних пріоритетів, офіційно закріплених в інституційній, соціальній та інтеграційній конструкції ЄС. Опосередковано це відображено ще в Римському Договорі, яким у 1957 р. було засновано Європейське Співтовариство, – згідно зі ст. 2 і ст. 3 цього документа, ЄС має на меті сприяти, крім іншого, високому рівню зайнятості та соціального захисту, рівноправності чоловіків і жінок, підвищенню рівня і якості життя, а також усуненню нерівності. І абсолютно чітко цільова установка Євросоюзу щодо сприяння соціальній справедливості і соціальному захисту в країнах-учасницях закріплена в ст. 2 Договору про Європейський Союз, який підписаний у 1992 р. в Маастрихті.

У листопаді 2005 р. у своєму зверненні до Європарламенту «Європейські цінності у глобалізованому світі» Єврокомісія визначила соціальну справедливість і соціальну солідарність як базові цінності, на яких історично тримається досягнутий в Європі високий рівень добробуту, соціальної згуртованості та якості життя.

⁴⁵⁵ Van Hecke S. at al. A Social Compact for a Social Union: A Political and Legal Window of Opportunity? In *Delivering Empowered Welfare Societies* / Ed. by: E. Stetter, K. Duffek, A. Skrzypek. Brussels: Foundation for European Progressive Studies. 2016. P. 166–183.

Слід зазначити, що, незважаючи на зазначену значущість принципу соціальної справедливості в розбудові об'єднаної Європи, на сьогодні в ЄС не існує документально формалізованого визначення цього поняття. Термін «соціальна справедливість» має конвенціональний характер, і стосовно розвитку суспільства й економіки традиційно має на увазі, як мінімум, дві складові: рівні стартові можливості для всіх і соціальну підтримку тих, чії можливості обмежені з незалежних від них причин⁴⁵⁶.

Найчастіше в практиці ЄС стосовно такого поняття використовуються визначення міжнародних інституцій. Наприклад, в доповіді ООН за 2006 р. «Соціальна справедливість у відкритому світі: роль ООН» декларується, що соціальна справедливість виникає з рівності прав усіх людей, а також тих можливостей кожної людини отримувати без будь-якої дискримінації вигоду з економічного і соціального прогресу, які поширюються і забезпечуються за допомогою міжнародного співробітництва⁴⁵⁷. Світовий банк у своїй доповіді про світовий розвиток за 2006 р. «Справедливість і розвиток» визначає соціальну справедливість з точки зору двох основних принципів⁴⁵⁸:

1) рівні можливості – економічні, соціальні та політичні успіхи людини повинні визначати, перш за все, його зусилля і таланти, а не вихідні обставини (стать, раса, місце народження, родинні корені) і соціальна група, до якої людина належить за народженням;

2) недопущення абсолютної знедоленості – громади можуть прийняти рішення про захист і підтримку своїх найбільш вразливих членів (що живуть нижче певного порогу потреби), навіть якщо в них стверджується принцип рівних можливостей.

Визначення соціальної справедливості через призму зайнятості дані в нормативних документах Міжнародної організації праці. Так, у Декларації МОП 1998 р. про основоположні принципи і права у

⁴⁵⁶ Вебер А.Б. Социальная справедливость и развитие. *Свободная мысль*. 2015. № 5. С. 95–108. С. 96.

⁴⁵⁷ United Nations. Social Justice in an Open World: The Role of the United Nations. New York. 2006. 146 p. P. 14.

⁴⁵⁸ Доклад о мировом развитии 2006. Справедливость и развитие. Москва: Издательство «Весь Мир». 2006. 312 с. С. 17–18

сфері праці висвітлюються такі чотири елементи соціальної справедливості :

- свобода об'єднання і право на ведення колективних переговорів;
- ліквідація всіх форм примусової чи обов'язкової праці;
- реальна заборона дитячої праці;
- недопущення дискримінації у сфері зайнятості та професій.

Останній зазначений елемент, на думку фахівців МОП, найбільш повно відображає поняття соціальної справедливості (маючи на увазі під нею надання рівних можливостей та умов в усіх сферах трудової діяльності, включаючи професійну підготовку, працевлаштування, оплату і умови праці) і сприяє повному використанню людського потенціалу як окремих осіб, так і суспільства загалом.

А в Декларації МОП 2008 р. про соціальну справедливість з метою справедливої глобалізації забезпечення соціальної справедливості чітко ув'язується з реалізацією чотирьох стратегічних завдань, які відображені в Програмі гідної праці, розробленій цієї міжнародною інституцією: 1) сприяння зайнятості завдяки формуванню стабільної інституціональної й економічного середовища; 2) розроблення й розширення заходів соціального захисту; 3) сприяння соціальному діалогу і трипартизму; 4) дотримання й сприяння реалізації основних принципів та прав у сфері праці⁴⁵⁹.

З 2014 р. на підставі методики ОЕСР і власних напрацювань експерти німецького Фонду Бертельсманна розраховують щорічний індекс соціальної справедливості для країн ЄС (*EU Social Justice Index*). Згідно з їх методологією соціальна справедливість розглядається в двох аспектах⁴⁶⁰:

1) як забезпечення рівних можливостей і життєвих шансів для всіх людей – шляхом цілеспрямованих інвестицій в розвиток їхнього індивідуального потенціалу і здібностей,

⁴⁵⁹ МБТ. Политика в сфере занятости во имя социальной справедливости и справедливой глобализации. Женева: Международная конференция труда. 2010. 195 с.

⁴⁶⁰ Bertelsmann Stiftung. Social Justice in the EU – Index Report 2015. Social Inclusion Monitor Europe. Gutersloh. 2015. 177 p. P. 70–71.

2) як досягнення суспільного консенсусу, необхідного для стійкого розвитку соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Такий підхід визначає композиційну структуру індексу соціальної справедливості ЄС – він будується на основі 35 різних індикаторів, які зводяться в шість субіндексів, що відповідно характеризують: ризики бідності та/або соціального виключення; справедливої освіти; доступу до ринку праці; охорони здоров'я; соціальної згуртованості та відсутності дискримінації; справедливості між поколіннями (рис. 13.1). Найбільшу вагу в загальному композиційному індексі мають субіндекси ризиків бідності, освіти і доступу до ринку праці, що відображає «внесок» відповідних факторів впливу в заповнення дефіциту соціальної справедливості в європейському суспільстві.

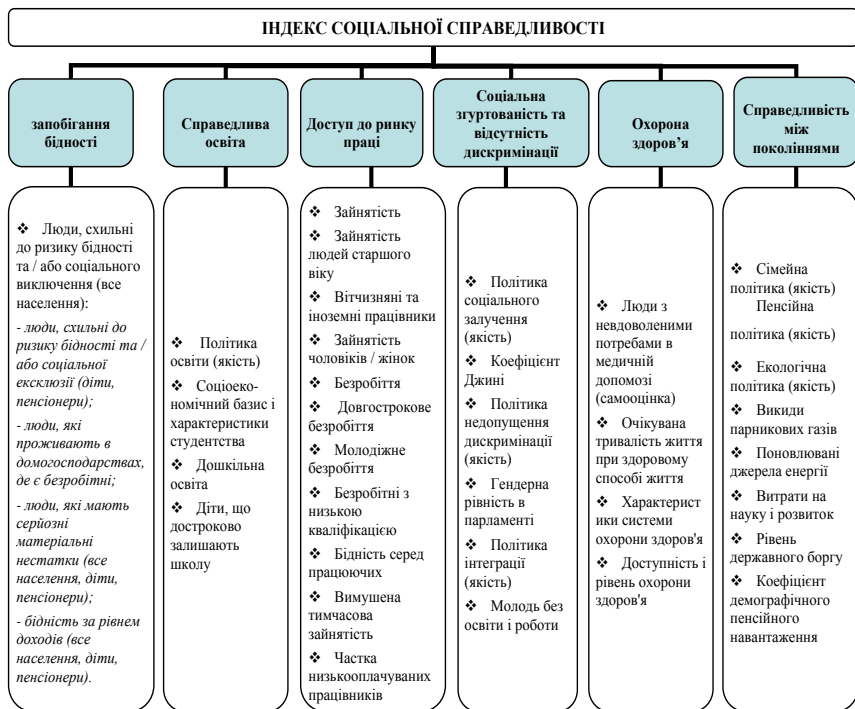

Рис. 13.1. Структура індексу соціальної справедливості для країн ЄС

Джерело: Bertelsmann Stiftung. Social Justice in the EU – Index Report 2015. Social Inclusion Monitor Europe. Gutersloh. 2015. P. 74.

Дані нещодавно опублікованої доповіді «Індекс соціальної справедливості в ЄС – 2015»⁴⁶¹ відображають збільшення соціального розриву між державами Євросоюзу, а також поляризацію країн по осі «Північ-Південь» Європи в частині рівня добробуту, соціального захисту та соціальної згуртованості населення. За підсумками 2015 р. різниця між інтегральними індексами соціальної справедливості у лідерів (Швеція, Данія та Фінляндія) і аусайдера (Греція, Румунія та Болгарія) була дворазовою, а серед 28 країн-учасниць ЄС тільки у половини цей індекс перевищував середньоєвропейське значення (рис. 13.2). Крім того, в згаданій доповіді акцентується на надзвичайно високому рівні бідності в ряді європейських країн: на межі бідності та соціального відчуження перебувають 36% населення Греції, понад 29% – Іспанії, а також 27,5% населення Португалії. Загалом, на сьогодні в «зону бідності» потрапляє 122 млн громадян, або майже чверть (24,6%) населення Європейського Союзу. Найбільш уразлива до бідності соціальна категорія – це безробітна молодь, частка якої в Італії досягає 43%, Хорватії – 45%, а в Іспанії та Греції – близько 53% молодих людей у віці 15–24 років.

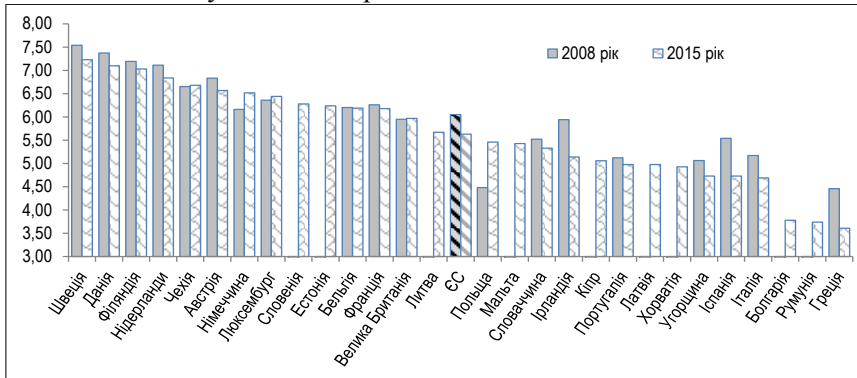

Рис. 13.2. Індекс соціальної справедливості для країн ЄС за 2008 і 2015 рр.

Примітка: для деяких країн ЄС індекс за 2008 р. не розрахований.

Джерело: Bertelsmann Stiftung. Social Justice in the EU – Index Report 2015. Social Inclusion Monitor Europe. Gutersloh. 2015. P. 6.

⁴⁶¹ Bertelsmann Stiftung. Social Justice in the EU – Index Report 2015. Social Inclusion Monitor Europe. Gutersloh. 2015. 177 p.

Динаміка індексу соціальної справедливості в ЄС за 2008–2015 рр. показує, що нині в більшості країн Євросоюзу рівень соціального розвитку, а також соціального захисту та «залученості» населення значно нижчий, ніж був у докризовий період. І з огляду на ці дві тенденції – значну міжкраїнну диференціацію та негативну динаміку зазначеного індексу – можна говорити про очевидне зниження рівня соціальної справедливості на загальноєвропейському просторі та загострення соціальних викликів, з якими ЄС стикається в посткризовий час.

Слід зауважити, що у посткризових умовах завдання посилення соціальної справедливості в Євросоюзі безпосередньо кореспондується з концепцією справедливого (якісного) економічного зростання, який дає відчутне поліпшення соціальних умов і прискорює соціальний прогрес. З обґрунтувань авторитетних українських учених, справедливим соціально-економічним розвитком є такий, який забезпечує рівноважний (збалансований), а тому і сталий розвиток усіх його компонент, – йдеться про економічне зростання, який покращує якість ВВП і структуру економіки, а також супроводжується вдосконаленням умов життєдіяльності людей і розвитком людських здібностей⁴⁶². З огляду на це, сьогодні найважливішою метою держрегулювання у багатьох країнах є трансформація високих темпів зростання економіки і підвищення якості життя людей, скорочення бідності і соціальної нерівності⁴⁶³.

У цьому контексті, на наш погляд, сучасну політику Євросоюзу, яка спрямована на посилення соціальної справедливості завдяки якісному економічному зростанню, доцільно формувати з урахуванням пропозицій, розроблених провідними міжнародними та європейськими інституціями, а також аналітичними структурами ЄС, які характеризують такі риси:

⁴⁶² Геєць В.М., Гриценко А.А. Політекономічні й інституційні засади справедливості та усталеності соціально-економічного розвитку. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2012. № 2 (13). С. 41–46. С. 44.

⁴⁶³ Mlachila M. at al. A Quest for Quality. Finance & Development. June 2015. Vol. 52. No. 2. P. 14–17. P. 14.

- *по-перше*, сфокусованість на таких основних сферах, як зайнятість і розвиток ринків праці; соціальні інвестиції (перш за все, в освіту та профнавчання); соціальне партнерство. Саме ці сфери, згідно з консолідованою думкою експертів, можуть відіграти в посткризовий період найважливішу роль у просуванні ЄС до соціальної справедливості;

- *по-друге*, наявність низки ризиків і загроз, які можуть значно ускладнити таке просування, і пов'язаних з посиленням тенденцій дезінтеграції і соціально-економічної дивергенції країн ЄС, неконтрольованої імміграції, триваючою деформації Європейської соціальної моделі, а також посиленням тенденцій прекаризації європейського суспільства.

З огляду на ці аспекти, а також все викладене вище, можемо резюмувати, що політика зі зміцнення соціальної справедливості в єдиному просторі Євросоюзу повинна: мати комплексний характер; спиратися на модель справедливого (якісного) економічного зростання; фокусуватися на сферах зайнятості, соціальних інвестицій і соціального діалогу; виробити необхідні механізми для попередження і нейтралізації негативного впливу зазначених ризиків і викликів у розвитку ЄС. Подальші дослідження з цієї проблематики доцільно присвятити питанням адаптації в Україні ефективних підходів Євросоюзу до формування та реалізації політики соціального розвитку на принципах соціальної справедливості.

13.3. Соціальна політика як інструмент конвергенційного зближення України та ЄС умовах посткризової відтворювальної динаміки

Основні ризики та регуляторні підходи до забезпечення соціально-економічної конвергенції України та Євросоюзу

Невід'ємною ознакою повноцінної європейської інтеграції України є запуск і підтримання конвергенційних процесів. Зокрема, в ході соціальної конвергенції України та Євросоюзу у перспективі має скорочуватися різниця між їх показниками, що стосуються соціальних стандартів, рівня добробуту, зайнятості, доступу до ринків праці, освітніх, медичних і соціальних послуг, дискримінації за ознаками статі, віку, інвалідності тощо, питомих витрат на реалізацію соціальної політики та ін.

Однак, статистично оцінюючи вітчизняну соціальну динаміку протягом кількох останніх років, можна обґрунтовано твердити про відсутність соціальної конвергенції України та ЄС і більш того – формування загрозливих тенденцій соціальної дивергенції між ними. За вказаний період під впливом глибокої соціально-економічної кризи, триваючого військового конфлікту на Донбасі, а також неефективної соціальної політики з численними елементами шокової терапії в Україні відбулося більш ніж двократне зниження державних соціальних стандартів (у валютному еквіваленті), майже трикратне зростання заборгованості з виплати заробітної плати, різке скорочення соціальної підтримки та соціального захисту населення, помітне підвищення рівня безробіття, масштабне поширення бідності та посилення соціальної уразливості його основних груп.

Зокрема, якщо оцінювати динаміку рівня добробуту та соціального розшарування українського суспільства, то, за даними звіту ПРООН, вже у 2015 р. за основними показниками бідності Україна відкотилася практично на десятиріччя назад⁴⁶⁴: частка бідного населення за національним критерієм (визначається на основі медіанного рівня сукупних витрат у розрахунку на одну умовну особу) зросла до 30,6%, а частка людей, чиє споживання є нижчим за рівень фактичного прожиткового мінімуму (*довідково: за офіційними даними Мінсоцполітики, у грудні 2015 р. його величина в розрахунку на одну особу становила 2493 грн – авт.*), зросла до 32,0% з 22,1% у 2013 р., тобто майже у півтора раза.

Найгірше те, що масштаби бідності в країні продовжують стрімко зростати, сприяючи соціальній деградації українського суспільства. Презентуючи в Києві у березні 2017 р. «Доповідь про стан людського розвитку» за 2016 р., Постійний представник ПРООН в Україні Н. Вокер зазначив, що близько 60% населення України живуть за межею бідності, яка визначається як фактичний прожитковий мінімум (*це в 2,7 раза перевищує аналогічний показник за 2013 р. – авт.*). Показово, що у висновках Доповіді було вказано, що Україна та інші країни можуть зіткнутися з різким зростанням нерівності та соціальної ізоляції, якщо не вживатимуться заходи для

⁴⁶⁴ Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна: 2000–2015: нац. доповідь. Київ, 2015. 124 с. С. 21–22.

захисту вразливих груп населення від безробіття, дискримінації та потрясінь⁴⁶⁵.

На сьогодні відсутність соціальної конвергенції України та ЄС пов'язана з протилежними тенденціями у їх поточному розвитку – негативна соціальна динаміка в нашій країні та певне поліпшення соціальних параметрів розвитку Євросоюзу, де з 2014 р. спостерігаються чіткі ознаки виходу з тривалої економічної рецесії. У контексті євроінтеграційних устремлінь України, її зобов'язань, узятих унаслідок ратифікації Європейської соціальної хартії (переглянутої) та Угоди про асоціацію з ЄС, а також задекларованої керівництвом країни відданості досягненню ухвалених ГА ООН у вересні 2015 р. Цілей у галузі сталого розвитку, з яких практично усі є соціально-орієнтованими, для нашої держави вкрай важливо зламати негативний тренд соціальної дивергенції та забезпечити реальну соціальну конвергенцію з Європейським Союзом.

Державна політика для досягнення цієї мети має будуватися й упроваджуватися з урахуванням існуючих ризиків ендегенного та екзогенного походження. До основних ендегенних (внутрішніх) ризиків забезпечення соціальної конвергенції України та ЄС, на нашу думку, слід віднести:

- тривалий характер внутрішньої соціально-економічної кризи і зниження міжнародної конкурентоспроможності України;
- розвиток демографічних процесів, пов'язаних з постарінням і скороченням населення;
- неурегульованість військового конфлікту та масштабність надзвичайно складної соціально-гуманітарної ситуації на Донбасі, загострення проблем, пов'язаних із соціальною підтримкою, працевлаштуванням, соціальною адаптацією та реінтеграцією внутрішньо переміщених осіб;
- слабкість чи деформованість інститутів, необхідних для успішної конвергенції української та європейської систем соціального розвитку, насамперед, інститутів державного регулювання та

⁴⁶⁵ Висновок доповіді ООН: Надто багато людей залишаються на узбіччі досягнень у сфері людського розвитку. Програма розвитку ООН в Україні, березень 2017. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2017/03/30/too-many-lives-scarcely-touched-by-human-development-progress-un-report-finds.html>

стратегічного планування, інститутів ринків соціального профілю – ринку праці, ринку соціальних послуг та ін., інститутів пенсійного та соціального страхування, інститутів соціального забезпечення та захисту, інститутів соціального партнерства та громадського контролю.

Серед головних екзогенних (зовнішніх) ризиків варто виділити такі:

- посилення турбулентності глобальної економіки, частоти її кризових станів;
- ресурсна обмеженість Євросоюзу для прискорення інтеграції країн-претендентів;
- наростання тенденцій дезінтеграції в Європі після ухвалення Великою Британією рішення про вихід зі складу ЄС (офіційно має бути завершений у 2019 р.);
- значна трансформація Європейської соціальної моделі, з якою експерти пов'язують інтеграційну єдність, ефективне пост-кризове відновлення та стабільне економічне зростання ЄС⁴⁶⁶;
- пріоритет економічної інтеграції в ЄС над соціальною, що обумовлює ситуацію, за якої нові країни-учасниці з низькими соціальними стандартами стають більш конкурентоспроможними за критерієм виробничих витрат⁴⁶⁷, що є для них демотиватором до підвищення державних соцстандартів.

Ключовими напрямками забезпечення з боку України її соціальної конвергенції з ЄС у сучасних умовах вбачаються: активізація соціально-економічного розвитку держави і створення інституційного середовища, необхідного для повноцінної інтеграції до єдиного соціального простору об'єднаної Європи. На наш погляд, рух задля реалізації концептуальних пропозицій щодо забезпечення соціальної конвергенції України та Євросоюзу має здійснюватися кількома основними шляхами:

⁴⁶⁶ The European social model in crisis: is Europe losing its soul? / Ed. by D. Vaughan-Whitehead. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2015. 627 pp. P. 9–52.

⁴⁶⁷ Vandenbroucke F. A European Social Union: 10 Tough Nuts to Crack. Report for “Friends of Europe” High-Level Group. Brussels, Spring 2014. 158 pp. P. 53.

1) невідкладне розроблення та впровадження Стратегії відновлення та активізації соціально-економічного розвитку держави, з окремим підрозділом щодо стабілізації та відродження постраждалих територій Донбасу;

2) підготовка за європейськими методиками проекту довгострокової Програми конвергенції України та ЄС, що базуватиметься на ключових параметрах вищезазначеної Стратегії та враховуватиме відповідні цілі (макроекономічні, соціальні, інституційні) Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом;

3) відповідна корекція та пролонгація Плану заходів з імплементації вказаної Угоди на 2014-2017 роки, затвердженого розпорядженням Кабміну від 17.09.2014 р. №847;

4) зміна ідеологічних засад державного регулювання у соціальній сфері та перехід (враховуючи відповідний європейський досвід) від традиційної соціальної політики до політики соціальної якості, яка реалізується Євросоюзом починаючи з 2000-х років і спрямована на досягнення суспільного стану, за якого громадяни мають можливість брати участь в соціальному та економічному житті суспільства в умовах підвищення власного добробуту та реалізації особистого потенціалу;

5) удосконалення системи соціального захисту населення та значне підвищення його рівня, що сприятиме соціальному прогресу, а також посиленню індивідуальної життєстійкості громадян і стійкості національної економіки загалом⁴⁶⁸.

Перехід до політики соціальної якості у межах реалізації

Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом

На сьогодні фактичний соціальний вимір євроінтеграції України в першу чергу стосується інституційного упровадження ключових елементів Європейської соціальної моделі – зокрема, таких як⁴⁶⁹:

⁴⁶⁸ Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. United Nations Development Programme, 2014. 226 pp. P. 97.

⁴⁶⁹ The European Social Model. European Trade Union Confederation, July 2006. URL: <http://www.etuc.org/european-social-model> ; Diversity and Commonality in European Social Policies: The Forging of a European Social

1) *гарантування фундаментальних соціальних прав*, що визначені хартією Співтовариства про основні соціальні права працівників (1989 р.) та Європейською соціальною хартією (переглянутою, 1996 р.). Зокрема, права на достойне соціальне забезпечення, в т.ч. охорону здоров'я, освіти, соціальні послуги; належний соціальний захист, у т.ч. трудящих; справедливі, достойні та безпечні умови праці, свободу об'єднань і трудових договорів, доступ до ринку праці; відсутність дискримінації, у т.ч. гендерної; залучення інвалідів до повноцінного суспільного життя; захист дітей, підтримку молоді та літніх людей;

2) *дотримання спільних соціальних цінностей: соціальної рівності, солідарності, субсидіарності*. Забезпечення більш справедливого розподілу доходів у суспільстві, скорочення соціальної нерівності, недопущення крайньої бідності та маргіналізації населення в об'єднаній Європі – практичне досягнення цих цілей ґрунтується на збереженні соціальної рівності як імперативу загальноєвропейської соціальної політики. Соціальна солідарність в ЄС дозволяє створити ефективну систему соціального захисту та розподілу суспільних благ, що фінансується через високий рівень оподаткування та відрахувань на соціальне страхування, у т.ч. пенсійне. Принцип субсидіарності в соціальному контексті є протиположним принципу патерналізму і означає пріоритетність автономності та ініціативи людини, для реалізації та достойного життя якої держава повинна створити можливості, і втручатися лише за умови, якщо соціальні проблеми людини не може вирішити вона сама, її сім'я чи місцева громада;

3) *універсальні високі соціальні стандарти*. Достойні за якістю та рівнем і схожі стандарти життя для усіх громадян ЄС досягаються завдяки: розвитку соціальної інфраструктури; широкому доступу до соціальних послуг, освіти і охорони здоров'я; високому рівню соціального захисту; гарантованому достойному мінімуму оплати праці; гідними житловими умовами та умовами праці та ін. Показово, що ціль постійного підвищення стандартів

життя та умов праці громадян Євросоюзу закріплена на найвищому законодавчо-правовому рівні ЄС – в установчих договорах цього об'єднання;

4) *активна політика зайнятості*, націлена на створення гідних робочих місць, підвищення професійно-освітнього рівня учасників ринку праці, полегшення доступу до нього, підтримку цінності роботи як способу самореалізації та досягнення достойного рівня життя людини;

5) *соціальний діалог і соціальна активність*. Ефективна традиційна модель соціального партнерства між владою, бізнесом і профспілками в ЄС доповнюється високим рівнем громадської активності населення щодо відстоювання своїх соціальних прав та вирішення проблем соціально-економічного та екологічного розвитку – на регіональному та національному рівні країн-учасниць;

6) *інклюзивність суспільного життя* як філософія зміцнення та згуртування європейського суспільства, що полягає у наданні людям максимально рівних можливостей для розвитку, самореалізації та достойного життя, незалежно від їх фізичних, соціальних, культурно-етнічних та інших відмінностей. А також як орієнтир соціальної політики ЄС, що передбачає залучення (повернення) до повноцінного суспільного життя людей з інвалідністю, людей похилого віку, маргіналізованих осіб тощо;

7) *вагома роль державної соціальної політики*, що проявляється у високому рівні соціальних витрат консолідованого бюджету, активних заходах держави щодо формування людського та соціального капіталу, а також забезпечення соціального прогресу суспільства.

Варто зазначити, що для більшості постсоціалістичних країн Євросоюзу процес їх євроінтеграції та упровадження Європейської соціальної моделі на початковому етапі (який мав різну тривалість для різних країн) супроводжувався низкою соціальних ризиків і загроз: загостренням демографічних проблем, зростанням безробіття, поширенням бідності, поглибленням соціальної диференціації суспільства за рівнем доходів населення та ін.⁴⁷⁰ Усі зазна-

⁴⁷⁰ Каргалова М.В., Егорова Е.Н. Социальное измерение европейской интеграции. Москва: Изд-во «Аксиом», 2010. 288 с.; Neesham C., Tache I.

чені соціальні ризики на сьогодні є актуальними і для України, вони зумовлені як трансформаційними зрушеннями, що почалися з реалізацією Угоди, так і глибокою соціально-економічною кризою, яку переживає Україна останні півтора року. Мінімізація зазначених соціальних ризиків – одне з пріоритетних завдань вітчизняної державної політики, вирішення якого значною мірою впливає на успішність євроінтеграційного просування країни.

Очевидно, що досягнення соціальних цілей, визначених Угодою про асоціацію між Україною та Євросоюзом, мінімізація соціальних ризиків, які супроводжують її виконання, а також забезпечення реальної євроінтеграції нашої держави у соціальній сфері через упровадження ключових елементів Європейської соціальної моделі вимагає застосування адекватних інструментів державного регулювання. За їх основу доцільно взяти сучасні підходи соціальної політики ЄС, які базуються на концепціях соціального миру, соціального вирівнювання, соціальної справедливості⁴⁷¹, а також соціального добробуту та якості життя.

Інтегральною щодо перелічених концепцій та домінуючою на сьогодні в європейській соціальній політиці виступає концепція соціальної якості, якості, яка виникла наприкінці 1990-х років як ідеологічна основа державного управління соціальним розвитком ЄС. За визначенням основоположників зазначеної концепції, політика соціальної якості держави спрямована на формування такого стану, при якому громадяни мають можливість брати участь в соціальному та економічному житті суспільства в умовах підвищення власного добробуту та особистісного потенціалу⁴⁷².

Узагальнено кажучи, реалізація Євросоюзом політики соціальної якості покликана забезпечувати одночасно високу якість життя (в традиційному розумінні високих соціальних стандартів) і «соціальну якість» європейського суспільства. Останнє передбачає

Is there an East-European social model? *International Journal of Social Economics*. 2010. Vol. 37(5), No. 4. P. 344–360.

⁴⁷¹ Там само. С. 73.

⁴⁷² Beck W., van der Maeson L., Thomese F., Walkers A. *Social Quality: a Vision for Europe*. Hague, Netherland: Kluwer Law International, 2001. 379 pp. P. 6–7.

високий рівень людського та соціального капіталу, соціальної згуртованості та залученості (інклюзії), широких соціальних можливостей громадян, у т.ч. тих, що реалізуються за допомогою механізмів соціальних ліфтів, суспільно-громадських об'єднань, соціальних мереж (сім'я, друзі тощо), інформаційно-комунікаційних технологій та ін.

Розробники зазначеної концепції представляють її як одну із сучасних концепцій соціального добробуту, що спирається на концепцію якості життя та ідеї забезпечення соціальної якості суспільства. Слід зазначити, що хоча концепції соціальної якості та якості життя тісно пов'язані, все ж між ними існують чіткі та досить суттєві відмінності (табл. 13.2).

Таблиця 13.2

Характерні відмінності концепцій якості життя та соціальної якості

Критерій	Концепція якості життя	Концепція соціальної якості
1	2	3
Рівень оцінки явищ і процесів	Мікрорівень (людина)	Макрорівень (соціум)
Характер оцінки явищ і процесів	Суб'єктивний характер: оцінюються індивідуальний добробут людини, який стосується умов зайнятості, рівня доходів, соціального та матеріального забезпечення, житлових умов, задоволеності власним життям та ін.	Суспільний характер: оцінюються суспільні процеси, пов'язані з функціонуванням соціальних інституцій, соціальною взаємодією людей, їх персональною соціальною інтегрованістю та ін.
Фокус дослідження	Рівень та якість життя людини	Самореалізація в соціумі, яка дозволяє підвищувати рівень і якість життя, а також накопичувати та реалізувати особистісний потенціал людини
Ключові індикатори	Кількісні, одномірні: - очікувана тривалість життя, - рівень доходів, - прожитковий мінімум та ін. соціальні стандарти, - рівень споживання, - якість житла, - рівень забезпеченості житлом,	Якісні, багатовимірні: - людський капітал, - соціальний капітал, - соціальна залученість (інклюзія), - соціальна згуртованість, - соціальні контракти, - соціальні можливості та ін.

1	2	3
	- рівень зайнятості, - рівень бідності та ін.	
Сфера прикладного застосування	Соціологічні дослідження	Державне управління

Джерело: складено автором на основі: Wallace C., Abbott P. From Quality of Life to Social Quality: Relevance for Work and Care in Europe. Calitatea Vietii Revista de Politici Sociale. 2007. Vol. 18, No. 1–2. PP. 109–123. P. 115–120; Губайдуллина Н.К. Европейская теория социального качества и теория качества жизни. Вестник экономики, права и социологии. 2014. № 1. С. 144–148. С. 146–147.

На сьогодні провідною інституцією, яка займається теоретико-методологічним розвитком концепції соціальної якості, а також розробкою та удосконаленням підходів відповідного напрямку державної політики, є Міжнародна асоціація соціального якості, що знаходиться в Нідерландах. Фахівці цієї інституції виділяють три групи факторів, які визначають сучасні параметри соціальної якості життя людей і відповідно повинні враховуватися при розробці державної політики, спрямованої на її забезпечення⁴⁷³:

- *перша група*: фактори соціального якості, що передбачають когнітивну та/або суб'єктивно-психологічну оцінку: особиста безпека, суспільне визнання, соціальна реакція, персональні здібності людини.

- *друга група*: фактори, що характеризують норми соціальної якості: соціальна справедливість; соціальна солідарність; рівність підходів соціальної оцінки; людська гідність.

- *третья група*: фактори, що визначають умови соціальної якості: соціально-економічна безпека, соціальна згуртованість, соціальна інклюзія, соціальні можливості людей.

Остання зазначена група факторів визначає умови соціально-якісного функціонування суспільства, яке проявляється через взаємозалежність самореалізації окремих осіб та рівня розвитку суспільних відносин⁴⁷⁴:

⁴⁷³ Some Basic Assumptions on the Social Quality Theory / International Association on Social Quality. 2015. URL: <http://www.socialquality.org/theory/>

⁴⁷⁴ Губайдуллина Н.К. Европейская теория социального качества и теория качества жизни. Вестник экономики, права и социологии. 2014. № 1. С. 144–148. С. 145.

- люди мають доступ до необхідної матеріальної бази і соціально-економічних благ (соціально-економічний захист населення, пов'язаний із працевлаштуванням, соціальними гарантіями, освітою, охороною здоров'я, особистою безпекою та ін.);
- люди мають можливість взаємодіяти один з одним (розширення прав і можливостей, яке означає можливість громадян реалізувати індивідуальний потенціал, контролювати власне життя та користуватися всіма його можливостями);
- люди мають доступ до необхідних суспільних інститутів, зокрема, таких, як школа, ринок праці, громадські організації тощо (інклюзія);
- люди дотримуються норм і зберігають суспільні цінності (соціальна згуртованість і партнерство).

Названі вище фактори відіграють важливу роль для побудови системи моніторингу та оцінювання політики соціального якості, що реалізується на державному рівні. Наприклад, в ЄС ще на початку 2000-х років створена Європейська мережа індикаторів соціальної якості, яка містить понад 90 статистичних і соціологічних показників та структурно включає чотири розділи – згідно з зазначеними вище факторами третьої групи, кожна з яких у свою чергу охоплює декілька підрозділів⁴⁷⁵:

- підгрупи індикаторів *соціально-економічної безпеки*: фінансові ресурси людини; житло та навколишнє середовище; охорона здоров'я та соціальні послуги; освіта; трудова діяльність людини;
- підгрупи індикаторів *соціальної згуртованості*: довіра; інші об'єднуючі норми та цінності (альтруїзм, толерантність та ін.); соціальні мережі; самоідентифікація;
- підгрупи індикаторів *соціальної інклюзії*: громадянські права; ринок праці; соціальні послуги; соціальні мережі;
- підгрупи індикаторів *соціальних можливостей людей*: базис знань; ринок праці; відкритість і підтримка інституцій; громадянське суспільство; персональні взаємозв'язки.

⁴⁷⁵ Van der Maesen L., Walker A. Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network. *European Journal of Social Quality*. 2005. Vol. 5. Issue 1–2. P. 8–24. P. 17–22.

Можна обгрунтовано вважати, що саме політика соціальної якості на сьогодні є одним із пріоритетних напрямів державного регулювання соціального розвитку Євросоюзу. Це необхідно відповідним чином враховувати у вітчизняній соціальній та євроінтеграційній політиці, в тому числі орієнтованій на виконання «соціальної складової» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також забезпечення реальної соціальної конвергенції між ними.

Для України відновлення та подальша акумуляція людського і соціального капіталу є особливо актуальними завданнями, оскільки протягом останнього періоду у нашій країні формується макрорівнева тенденція до значного виснаження їх обсягу. Ця тенденція має значний соціально-негативний потенціал, головним чином обумовлений впливом воєнного конфлікту на Донбасі, а також глибокої соціально-економічної кризи, в якій Україна перебуває з кінця 2013 року. Крім того, як уже зазначалося, саме політика соціальної якості може стати дієвим інструментом для упередження загроз і мінімізації соціальних ризиків, які пов'язані як із кризою, так і з суспільними трансформаціями, що стануть наслідком виконання соціально-орієнтованих завдань Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Ураховуючи відповідну європейську практику та слідуючи цілям вище зазначеної Угоди, наша держава потребує нового формату та сучасних підходів соціальної політики, а саме поетапного переходу в державному управлінні до політики соціальної якості. І в першу чергу для цього необхідне відповідне макроекономічне підґрунтя, що характеризується високим рівнем продуктивності праці та структурними пропорціями економіки, притаманними розвиненим країнам.

Слід визнати, що на сьогодні Україна має досить мале макроекономічне «вікно можливостей» для формування суспільства, яке функціонує на основі принципу «соціальної якості». Враховуючи це, перехід до політики соціальної якості у її державному управлінні потребує вирішення одночасно двох ключових проблем:

- 1) розширення макроекономічного «вікна можливостей», яке пов'язане зі структурною оптимізацією та підвищенням рівня продуктивності національної економіки;

2) створення інституційного середовища, необхідного для реалізації концепції соціальної якості.

Не торкаючись розгляду першої вказаної проблеми, яка потребує окремого дослідження, вважаємо за доцільне окреслити підходи щодо вирішення другої проблеми, а саме – створення в Україні інституційного середовища, необхідного для реалізації концепції соціальної якості.

На наш погляд, першочергові інституційні кроки щодо формування й упровадження політики соціальної якості в Україні повинні спрямовуватися на вирішення таких завдань.

По-перше, це удосконалення системи державного управління, у т.ч. посилення функції державного стратегічного планування соціального розвитку країни. Розробка та ухвалення Національної стратегії соціального розвитку або ж Соціальної доктрини України дозволить закласти фундамент вітчизняної політики соціальної якості на довгострокову перспективу й інституційно окреслити ключові вектори її реалізації. На нашу думку, цей стратегічний документ має враховувати:

1) положення Конвенції МОП №117 від 06.06.1962 р. «Про основні цілі та норми соціальної політики», що ратифікована Верховною Радою України 16 вересня 2015 р. Зокрема, ст. 1 цієї Конвенції чітко визначає, що соціальна політика держави повинна передусім спрямовуватися на досягнення добробуту й розвитку населення, а також на заохочення його прагнення до соціального прогресу;

2) основні пріоритети розвитку України після 2015 р., визначені в ході національних консультацій з Порядку денного глобального розвитку після 2015 р., що проведені за підтримки ПРООН в Україні. І, зокрема, такі соціально-орієнтовані пріоритети, як⁴⁷⁶:

- рівність можливостей і соціальна справедливість (розбудова справедливого соціально інтегрованого суспільства, де неможливі відторгнення та маргіналізація);

⁴⁷⁶ Україна після 2015 року: Майбутнє, якого ми прагнемо. Національна доповідь / Лібанова Е.М., Балакірева О.М., Єрмолаєв А.В. та ін.; за сприяння ПРООН в Україні. Київ, 2013. 112 с.

- ефективна охорона здоров'я (зростання тривалості здорового життя);
- доступна та якісна освіта (духовний розвиток і конкурентність на ринку праці);
- гідна праця (сприяння людському розвитку і реалізації людського потенціалу);
- розвинена інфраструктура (подолання територіальної нерівності);
- здорове довкілля (збереження і розвиток екологічного потенціалу території).

По-друге, – зміна ідеології та підходів державного соціального програмування та програмно-цільового бюджетування у соціальній сфері України. Зокрема, нинішня ідеологія, яка поєднує забезпечення людини від основних соціальних ризиків (втрати працездатності, збідніння тощо) та частково – соціальний патерналізм, повинна бути переглянута в контексті вище охарактеризованої концепції соціальної якості. А удосконалення діючих підходів соціального програмування варто розпочати з концентрації на розробці та виконанні основоположних для соціального розвитку державних цільових програм, що реалізуються у контексті внутрішньої та міжнародної соціальної проблематики.

На жаль, незважаючи на високу актуальність державних цільових соціальних програм, більшість їх завдань лишаються досі нереалізованими – в основному через інституційну та ресурсну неспроможність структур – головних виконавців. Слід зауважити, що без усунення цього недоліку впровадження нового управлінського підходу на основі соціальної якості також може виявитися низько результативним. А тому необхідною передумовою для реалізації політики соціальної якості в Україні виступає інституційне удосконалення системи її державного управління з урахуванням сучасних європейських практик.

По-третє, перехід України до політики соціальної якості потребує корекції вітчизняної прогнозно-моніторингової системи виконання різнорівневих програм соціального розвитку, у т.ч. державних цільових соціальних програм. Першим кроком має стати внесення відповідних змін (в частині застосування індикаторів соціальної якості) до Методики проведення моніторингу та оцінювання ефек-

тивності програм соціальної підтримки населення, яка затверджена спільним наказом Мінсоцполітики, Мінфіну, Мінекономрозвитку, Держстату та НАН України від 12.03.2013 р. № 114/242/392/85/85. Наступні кроки з удосконалення зазначеної прогнозно-моніторингової системи можливо зробити з урахуванням відповідних розробок і рекомендацій фахівців Інституту економіки та прогнозування⁴⁷⁷, а також Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України⁴⁷⁸.

По-четверте, вкрай важливо створити законодавче підґрунтя, необхідне для упровадження політики соціальної якості в Україні, яке має бути гармонізоване із законодавчо-правовою базою ЄС і профільних міжнародних організацій. У цьому контексті доцільним є внесення відповідних змін (в частині завдань соціальної політики) до Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, який затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017р. № 1106. Ураховуючи пріоритетну роль, яку відіграють питання сфери зайнятості та ринку праці для реалізації політики соціальної якості, необхідним є ухвалення нового Трудового Кодексу на заміну чинного Кодексу законів про працю України, ухваленого ще у 1971 році. Очевидно, що цей документ має бути розроблений з урахуванням нових соціально-економічних реалій і завдань забезпечення соціальної якості в розвитку українського суспільства. Варто зазначити, що проект Трудового кодексу (р. №1658 від 27.12.2014 р.), який після доопрацювання 05.11.2015 р. було ухвалено у першому читанні парламентом України і який досі очікує на друге читання, цим критеріям не відповідає, і справедливо піддається посиленій критиці з боку експертів і профспілок.

⁴⁷⁷ Соціологічний вимір соціально-економічних процесів в Україні / Балакірева О.М., Головенько В.А., Левін Р.Я. та ін.; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2009. 320 с.

⁴⁷⁸ Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання: монографія / за заг. ред. акад. НАН України, проф. Е.М. Лібанової. Київ, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. 311 с.

Також повинна бути проведена відповідна, дуже значна підготовча робота щодо проходження процедури ратифікації Україною ключових міжнародних документів у сфері соціальної політики. Приєднання до числа країн-підписантів вимагає готовності виконувати передбачені цими документами норми і правила щодо регулювання соціального розвитку, та впроваджувати відповідні соціальні стандарти, що забезпечують високі рівень і якість життя людей. Пріоритетними завданнями тут вбачаються:

а) ухвалення нормативно-правових актів та реалізація заходів державної політики, необхідних для дієвого упровадження Конвенцій МОП «Про основні цілі та норми соціальної політики» № 117 та «Про мінімальні норми соціального забезпечення» №102, ратифікованих нашою країною відповідно у 2015 та 2016 рр., а також Європейського Кодексу соціального забезпечення (переглянутого), підписаного Україною 10.11.2016 р.;

б) ратифікація нашою державою ще не ратифікованих статей і пунктів частини II-ї Європейської соціальної хартії (переглянутої), окремі елементи якої були ратифіковані Україною 14.09.2006 р., та низки Конвенцій МОП, інституційно важливих для реалізації політики соціальної якості, а саме:

- «Конвенція 2000 року про охорону материнства» №183,
- «Про сприяння зайнятості та захист від безробіття» №168,
- «Про роботу на умовах неповного робочого часу» №175,
- «Про основи, що сприяють безпеці та гігієні праці» №187,
- «Про допомоги у випадках виробничого травматизму» №121.

Також, ураховуючи дуже високу частку тіньової економіки в Україні (за офіційними оцінками Мінекономрозвитку, за підсумками 2017р. вона сягала від 20% до 47% ВВП, залежно від методу оцінювання), у контексті формування політики соціальної якості нагальним для нашої держави є практичне застосування Рекомендації МОП «Про перехід від неформальної до формальної економіки», що була ухвалена у червні 2015 р. і спрямована на вирішення проблем легалізації неофіційної зайнятості та оплати праці. Крім того, формування в Україні сприятливого для реалізації політики соціальної якості інституційного середовища вимагатиме ефективних кроків щодо:

- збільшення реальних обсягів загального соціального бюджету (до його складу відносимо соціально-орієнтовані статті зведеного бюджету держави та бюджети фондів загально-обов'язкового державного соціального страхування);
- удосконалення систем пенсійного забезпечення та соціального страхування; створення конкурентного ринку соціальних послуг та ринку соціальних інновацій;
- розбудови системи соціального інвестування; забезпечення ефективного соціального захисту та соціально-економічної реінтеграції внутрішньо переміщених осіб;
- відновлення економіки та соціальної інфраструктури підконтрольних територій, постраждалих унаслідок військового конфлікту на Донбасі тощо.

1. В сучасних умовах розпочинається закономірний процес формування реконструктивного типу відтворення, в якому поєднуються просте, звужене і розширене відтворення різних складових економічної системи, якісні перетворення домінують над кількісними і змінюються міра та критерії соціально-економічного розвитку, що відкриває потенційну можливість використання таких негативних форм економічної динаміки, як криза, депресія і деструктивне зростання, для якісної перебудови структури економічної системи.

2. Інститути є перехідною ланкою між об'єктивними закономірностями економічного розвитку і усвідомленою діяльністю людей. Вони утворюються на стику індивідуального і суспільного в сумісно-розділеній діяльності в результаті взаємодії об'єктивних законів і суб'єктивних цілей діяльності людей, внаслідок чого з'ясовується межа і простір необхідності та свободи людини в економічній діяльності.

3. Зміст інституційної обумовленості економічної діяльності полягає в тому, що перехід від однієї історичної форми відтворення до другої здійснюється шляхом появи нового правила, що визначає спосіб з'єднання робочої сили з засобами виробництва і обумовлює характер господарської системи.

4. Механізм інституційно-діяльнісних змін у процесі розширеного відтворення економіки базується на тому, що створення якісно нових продуктів є також імпліцитним процесом породження нових інститутів, які в результаті інституційно-продуктового накопичення вступають у суперечність з діючою системою інститутів та форм економічної діяльності. Ця суперечність розв'язується розречевленням і подальшим екстенсивним розвитком нового інституту, що формує нову інституційну систему і відповідну їй форму економічної діяльності. Внаслідок цього відбувається перехід на більш високий рівень інституційно-економічного розвитку, який завершується створенням власної техніко-технологічної основи нової форми економічної діяльності та відповідної їй системи соціально-економічних відносин.

5. Логіка інституційно-економічних змін (базовий інститут – форма економічної діяльності – основний економічний закон) втілюється в історичному розвитку систем господарювання:

- реципрокність (взаємність) – сумісно-розділена праця – рівнозабезпечуюче споживання;
- насильницький примус до праці – рабська (підневільна праця) – додаткова праця на рабовласника;
- примусове відчуження додаткового продукту – неекономічно залежна праця – виробництво додаткового продукту для феодала;
- наймання робочої сили – наймана праця – виробництво додаткової вартості;
- вільний вибір роботи та сфери діяльності – вільна праця (діяльність) – людський розвиток.

6. Для натурально-господарських систем характерним є просте відтворення (зростання тут відбувається дуже повільно упродовж довгого часу), для індустріально-ринкових – розширене (зростання відбувається у кожному циклі), а для інформаційно-мережевих – реконструктивне (розширене відтворення переходить у розвиток за рахунок переважання якісних характеристик).

7. Співвідношення інститутів і діяльності у перехідній економіці має свої особливості:

- існування різних типів соціально-економічних відносин зумовлює необхідність функціонування різнотипних інститутів і відповідних їм форм діяльності;
- кожен інститут може виконувати свої власні функції тільки в комплексі з іншими, зв'язаними з ним інститутами;
- дві попередні умови можуть бути виконані тільки при існуванні відносно замкнутих господарських контурів, які забезпечують адекватність інститутів і форм діяльності;
- державі у перехідних процесах належить вирішальна роль с точки зору забезпечення співіснування різних типів соціально-економічних відносин і форм господарювання.

8. В економіці України доцільно виділяти три господарські контури, які відрізняються механізмами взаємозв'язку інститутів і економічної діяльності. Перший стосується товарів і послуг, які недоспоживаються населенням через неможливість перетворення

своєї нормальної життєвої потреби в попит. В цьому контурі визначальними є планово-ринкові інститути і механізми, за допомогою яких здійснюється оцінка раціональних потреб і необхідних для їх задоволення ресурсів, формування механізмів монетизації потреб (до науково обгрунтованого рівня) і виробничої діяльності, спрямованої на задоволення цих потреб, та створення каналів з'єднання попиту і пропозиції. Другий контур пов'язаний із застосування класичних ринкових механізмів збалансування попиту та пропозиції на стандартні товари і послуги, які не входять в перший контур. В цьому контурі визначальними є класичні ринкові інститути. Третій контур пов'язаний з інноваційним розвитком, створенням нестандартних продуктів, що вимагає головним чином стимулювання високотехнологічних виробництв шляхом інституційного забезпечення свободи економічної діяльності і страхування ризиків.

9. Основним каналом впливу глобалізації на взаємозв'язок інститутів та економічної діяльності є імпорт інститутів, який здійснюється у різних формах: імпорт товарів і послуг, які в предметній формі заключають в собі певні правила і норми їх споживання, і, таким чином, певною мірою визначають споживчу поведінку; імпорт технологій, що безпосередньо втілюють у собі способи виробництва, а значить, і діяльності людини; імпорт законів, технічних регламентів та інших формально зафіксованих норм; імпорт способів мислення, культурних та поведінкових стереотипів. Імпортовані інститути вступають у взаємодію з національними інститутами та різними формами економічної діяльності.

10. Внаслідок впливу імпорту інститутів, які імплементуються шляхом розречевлення імпортних товарів і послуг і освоєння правил і норм, уречевлених в них, виникає суперечність між інституційними і економічними наслідками. Освоєння більш розвинених інститутів супроводжується частковою втратою національного економічного простору. Інші наслідки має імпорт технологій, який разом з освоєнням нових інститутів розширює національний економічний простір. Найбільш суперечливою і конфліктною формою імпорту інститутів є імпорт законів, технічних регламентів, способів мислення і культурних та поведінкових стереотипів. У цій сфері національні інститути вступають в пряму конфронтацію з імпортованими, що породжує нестабільність і конфлікти.

11. Подолання інверсійної пастки, в яку попала Україна в результаті поєднання інверсійного типу ринкової трансформації та глобалізації економіки, є неможливим лише на основі ліберальних підходів до використання ринкових механізмів. Необхідною є також опора на інституційну силу держави з метою подолання базових диспропорцій, що визначають особливості соціально-економічної динаміки України. Для гармонізації взаємозв'язку інститутів та економічної діяльності у відтворювальній динаміці необхідно вибудувати інституційний комплекс, який би був здатним поєднати натурально-господарські, товарно-ринкові та інформаційно-мережеві відносини у здійсненні економічної діяльності суб'єктами господарювання.

12. Для досягнення бажаних результатів у побудові інституційної системи економіки України необхідно спиратися як на знання зарубіжного досвіду з урахуванням умов, за яких він був отриманий, так і на глибокі знання сучасного стану української економіки з урахуванням пройденого нею історичного шляху. Інститут може стати органічним для системи тільки в тому випадку, якщо він вирішується на національному ґрунті і розв'язує притаманні системі внутрішні суперечності. Зовнішній досвід може слугувати лише індикатором певних можливостей і обмежень, оцінених у контексті національної специфіки. Загальний вектор інституційного проектування повинен включати інтровертну, інноваційну та інклюзивну складові, тобто бути націленим на вирішення власних проблем на інноваційній основі з урахуванням включеності національної економіки у світогосподарські зв'язки.

13. Науковий синтез формаційної і цивілізаційної парадигм глобального розвитку дозволяє визначити закономірності формування нової світ-системи державно-корпоративного фінансово-економічного глобалізму, які обумовлюються переплетенням процесів фінансової глобалізації, глобальної конвергенції і зворотної трансформації транзитивних і авангардних ринкових економік. З одного боку, під впливом дії об'єктивного економічного закону фінансової конвергенції ринкових економічних систем різного рівня конкурентоспроможності випереджальними темпами зростає питома вага фіктивного фінансового капіталу в структурній динаміці відтворення глобального капіталу, з іншого – посилюються тенденції

силової фінансіалізації глобальної економіки під впливом та в інтересах глобальних фінансових корпорацій.

14. В XXI ст. загострюється глобальна конкуренція ринково-економічних цивілізацій – Західної і Азійської – та формується нова глобальна фінансова цивілізація віртуального характеру. Безконтрольний розвиток такої цивілізації може призвести до посилення відносин глобальної експлуатації (в тому числі економік транзитивного типу); це потребує створення глобальної системи безпеки економічного співрозвитку країн на принципах глобального солідаризму.

15. Закономірною передумовою розширеного відтворення сукупності соціально-економічних відносин, спрямованого на забезпечення довгострокової позитивної відтворювальної динаміки національної економіки, є становлення моделі ефективної держави. Осередком такої моделі є публічний сектор економіки, сформований сумісно-розділеними відносинами власності і управління (зокрема, відносинами ефективного управління корпоративними правами) між суб'єктами держави і корпоративного бізнесу. З початку 2010-х років у практиці світового господарювання провідними суб'єктами усталеного економічного розвитку постають так звані приховані чемпіони – вузькоспеціалізовані фірми середньої ланки, які є ініціаторами процесів модернізації, неоіндустріалізації та забезпечують адекватну експортну потужність національної економіки в розрахунку на душу населення.

16. Послідовна системна реалізація проєктів оновлення суспільної інфраструктури разом із втіленням програм підтримки експортного потенціалу підприємств малого і середнього бізнесу формують у суспільстві осередки зайнятості економічних ресурсів, створюють атмосферу впевненості в завтрашньому дні, а отже, є провідними ланками в системі заходів економічної політики держави щодо забезпечення довгострокової відновлюваної динаміки.

17. Підґрунтям усталеного розвитку національної економіки за умов глобальних ринкових трансформацій інверсійного типу є ефективне реформування суспільного сектора економіки, спрямоване на становлення ринку суспільних товарів як компенсаційного інституту соціалізації економічних відносин, що забезпечує ефективну

трансформацію людського потенціалу у людський капітал. Поряд із власне суспільним сектором, в якому права власності на економічні блага не розподілені, і приватним, де права власності розподілені і захищені, ринок суспільних товарів утворює третій (змішаний, серединний) сегмент економіки, який пов'язує приватний інтерес з суспільним, сприяє ефективному розподілу ресурсів і поширенню відносин довіри в економіці.

18. У контексті агрегованого аналітичного представлення економічної системи основні рівні суб'єктності в економіці відображають структуру базових механізмів зняття невизначеності актуальної економічної реальності: цінності, інститути, довіра, вибір, ризик, інновації; послідовне оволодіння цими механізмами надає суб'єкту його особисті інструменти зняття невизначеності умов господарської діяльності і одночасно визначає його соціально-економічний статус.

19. Ринкова ефективність господарської системи зі стійким суб'єктним виміром є суперпозицією широкої ідентичності суб'єктів, яка включає до себе цінності, інститути еквівалентності і бюджетних обмежень, а також рівня інституційної довіри, схильності до раціонального вибору, ризику та інновацій.

20. Існує два види соціально-економічної невизначеності господарського розвитку:

S_1 – залишкова невизначеність першого роду, яка обумовлюється рівнем національної конкурентоспроможності та може бути подолана за умов досягнення відповідних показників інституційно-технологічного розвитку;

S_2 – залишкова невизначеність другого роду, яка обумовлюється станом енергоємності та ресурсомісткості національної економіки і недоступна для зняття існуючими технологіями і соціальними механізмами.

21. Корекція траєкторії соціально-економічного розвитку України має здійснюватися з урахуванням попиту на інновації з боку суб'єктів господарювання. Такий попит формується на підґрунті глибокої соціально-економічної суб'єктності внаслідок поєднання процесів інституційного відображення особливостей глобального інституційного та технологічного розвитку і відтворення та збагачення широкої ціннісно-інституційної ідентичності населення.

22. Основними шляхами нейтралізації ризиків фінансової відкритості національної економіки за допомогою використання довгострокових інструментів стратегічного ризик-менеджменту є:

економічний суверенітет як інституційний комплекс, що ґрунтується на визначальній ролі внутрішніх цінностей та інтересів при формуванні зовнішньоекономічних відносин і політики;

свідомо обрана модель національного соціально-економічного розвитку у напрямі розбудови соціальної ринкової системи та правової держави;

стабільність грошової одиниці як практична підстава переважання внутрішньої довіри над зовнішньою.

23. Успішність імплементації Угоди про асоціацію України з країнами – членами ЄС обумовлюється балансом між доповненням й розвитком інституційної структури економіки України та збереженням уже існуючої інституційної складової національного багатства.

24. Логіко-історичними підґрунтями соціально-економічних циклів є суперечності між техніко-технологічною, соціально-економічною та інституційною складовими відтворювальної динаміки; зовні це виражається у різних темпах їх змін, які призводять до періодичного виникнення криз як закономірної форми подолання протиріч суспільного розвитку.

25. Логіко-історична послідовність розвитку і актуалізації домінуючих форм розгортання соціально-економічних циклів є наступною:

1) в доіндустріальному суспільстві – це політичний цикл, провідна роль якого найбільш повно представлена в працях античних філософів, мислителів арабського Середньовіччя і європейського Відродження;

2) за часів торгового капіталізму – довгостроковий цикл цінкових коливань;

3) в індустріальному суспільстві – промисловий цикл як підстава довгострокової економічної кон'юнктури, що обумовлює техніко-технологічну, інституційну, соціальну і політичну (включаючи військово-політичну) динаміку;

4) в постіндустріальному суспільстві – довгостроковий соціально-економічний цикл, в якому проявляється динамізм

науково-технічного прогресу, розвитку фінансової сфери та зростаюча роль політичних чинників.

26. Соціально-економічний розвиток суспільства є спіралеподібним циклічним процесом повторення фаз формування, розвитку і занепаду конкретно-історичних форм економічних систем. При цьому цикли в натурально-господарських системах є колоподібними, а в індустріально-ринковій економіці (в якій підвищувальна і знижувальна тенденції мають власне економічне підґрунтя і пов'язані з відмінностями динаміки вартісних і натурально-речових форм капіталу) – спіралеподібними.

27. Динаміка показників щільності економічного простору-часу (які пов'язані з циклічною динамікою ринкової економіки і відбивають динамічність економічних процесів, концентрацію вартості в просторі і в часі, продуктивність праці на макрорівні) та показників, що характеризують забруднення навколишнього середовища, свідчить про інверсійний характер сучасних соціально-економічних циклів.

28. Економічний цикл в Україні модифікується трансформаційною кризою через зміну якісної і кількісної ознак фаз і критеріїв переходу від однієї фази циклу до іншої. Фазами економічного циклу новітнього періоду в Україні є такі:

криза – 1991–1996 рр. (негативні щорічні темпи приросту ВВП, максимальне падіння ВВП в 1994 р.);

депресія – 1997–1999 рр. (зменшення щорічних темпів падіння ВВП);

пожвавлення – 2000–2003 рр. (щорічні темпи приросту ВВП стають позитивними);

економічний підйом – 2004–2008 рр. (досягнення максимального значення щорічних темпів приросту ВВП в 2004 р., зменшення глибини падіння ВВП по відношенню до ВВП 1990-го року).

З 2009 року почався новий середньостроковий економічний цикл з депресивно-кризовою динамікою, яку суттєво обумовлюють зовнішні та неекономічні чинники.

29. Політико-економічні процеси в Україні мають особливу циклічну складову і складаються з трьох фаз: 1) політична криза; 2) вибори, що порушують законодавчо визначену хронологію електорального процесу; 3) відносно стійкий електоральний процес.

30. Розроблено принципово нову, універсальну за своєю природою, загальну модель макроекономічної динаміки (економічного циклу) – модель кумулятивної недосконалості ринків або СМІ-модель. *Теоретична* загальність моделі обумовлюється запровадженням екзогенності поточних ринкових цін, що дозволяє уникнути типових припущень (за інших рівних умов, гнучкість або негнучкість цін та зарплат, нейтральність або активність грошей тощо), які роблять локальними відомі світові аналоги, а також аналізувати економічну динаміку в календарному часі. *Емпіричну* загальність СМІ-моделі доведено її успішним тестуванням на прикладі двох принципово різних економік: США з періодом тестування більше 46 років або шести реальних бізнес циклів поспіль (з 1970 по 2017 роки) та України з періодом тестування більше 20 років або трьох циклів поспіль (з 1996 по 2017 рік).

31. До відмінних рис моделі належить існування «періоду випередження» у 6–18 місяців при прогнозуванні часу початку та закінчення рецесій, відсутність неправдивих сигналів про час початку рецесій, можливість відрізнити тимчасове уповільнення від рецесії для будь-якого моменту часу. За цими рисами СМІ-модель відкриває нові шляхи та інструменти регулювання процесів відтворювальної динаміки. Зокрема, з'являється можливість у режимі «on-line» контролювати зворотний зв'язок між діями національного банку та результатом впливу цих дій на економіку, оцінювати ефективність монетарної політики, її вплив на темпи економічного зростання.

32. СМІ-модель економічного циклу дозволяє встановити взаємозв'язок між темпами зростання грошової маси, інфляції, ефективністю використання виробничих ресурсів та максимізацією темпів економічного зростання, який має ознаки фундаментального. На його базі обґрунтовано можливість застосування монетарної політики для пришвидшення темпів економічного зростання в Україні. При цьому припускається, що величина грошової маси впливає на темпи зростання ВВП у будь-який період часу, а монетарний агрегат М2 поділяється на дві частини: одна з яких є завжди не нейтральною, а інша – завжди нейтральною як в короткостроковий, так і в довгостроковий періоди.

33. Застосування СМІ-моделі показало, що проста зміна структури експорту нездатна усунути причину виникнення рецесій в економіці України. Незважаючи на значну кореляцію між світовими цінами на сировину та фазами бізнес циклу України, саме кумулятивна недосконалість ринків обумовлює різноманітні деструкції в економіці, а, отже, є першопричиною циклу. Той факт, що сигнал СМІ-моделі про початок рецесії завжди генерувався раніше, ніж відбувалося падіння світових цін на сировину свідчить про те, що ці ціни лише посилюють вплив деструкцій на економіку, а не є їх першопричиною.

34. Першочерговими заходами підвищення ефективності монетарної політики в Україні є такі:

- за аналогією ФРС США, визначати подвійну кінцеву мету монетарної політики для НБУ – забезпечення стійкого економічного зростання (а через нього і максимальну зайнятість), а також стабільності грошової одиниці, яка поєднує в собі стабільність цін та валютного курсу. Таку мету слід внести як поправку до Закону про Національний Банк;

- застосувати СМІ-модель для аналітичного забезпечення рішень у галузі монетарної політики та забезпечення постійного моніторингу в реальному часі зв'язку між діями регулятора (НБУ) та їх впливом на економіку.

35. Економічна криза є не лише порушенням економічної рівноваги та стабільності економічного зростання, але іманентною властивістю циклічного і хвилеподібного розвитку, а отже, необхідним способом оновлення інституційної структури суспільства та економіки. Тому економічна політика має бути спрямована не на «боротьбу з кризами», а на уникнення їх найбільш руйнівних наслідків, пов'язаних, з одного боку, з втратою керованості економіки, а з іншого – нездатністю здійснити необхідні структурні зміни, які лежать в основі механізмів виникнення криз.

36. Апогей новітньої хвилі глобалізації економіки є пройденим; це зумовлює гальмування темпів її поширення та перенесення акцентів в політиці глобалізації на питання якості інститутів і балансування різноманітних інтересів її учасників. За умов гальмування процесів економічної глобалізації актуалізується

значення процесів внутрішнього розвитку національних економік та їхніх регіональних угруповань, що зумовлює зменшення імперативу глобальної гомогенізації і розширення міри різноманітності в моделях світового економічного розвитку.

37. Взаємозв'язок між новітніми тенденціями в розвитку Європейського Союзу у контексті оформлення його економічного і валютного союзу та можливими перспективами подальшої еволюції процесу євроінтеграції в ЄС з урахуванням процесів дезінтеграції проявляється у такому:

суперечності відтворення на фінансових ринках та в реальному секторі економіки зумовлені історичним взаємозв'язком реального та фінансового секторів, що реалізується в їхній сумісно-розділеній природі, яка еволюціонує в процесі розвитку їх комплементарності від *первісної єдності* в простому кредитуванні через *різність* як результат виокремлення та інституціоналізації фінансового посередництва до *протиріччя*, яке формується у зв'язку зі створенням біржі, яка, з одного боку, здійснює масове обслуговування міжнародних торговельних операцій, а з іншого – постає осередком фінансових спекуляцій, мало пов'язаних із рухом реальної вартості;

ознакою трансформацій комплементарності фінансового та реального секторів є ресурсна автономізація банківської системи в умовах зростання рефінансування з боку центральних банків, що проявляється в послабленні залежності операційної активності банківських установ від наявної депозитної бази, джерелом якої є середній клас. Таким чином, формуються довгострокові соціальні ризики деформації взаємодії фінансів та реальної економіки;

трансформації комплементарності реального та фінансового секторів проявляються в деінституціоналізації суспільного простору шляхом виявлення особливих фінансово-орієнтованих патернів економічної поведінки, що створюють трансмісійні механізми для довгострокової домінанти фінансового сектора і розвиваються через зростання кредитування домогосподарств і посилення фінансової інтегрованості населення;

історичною умовою інституціоналізації європейського фінансового посередника є ринкова комунікація суб'єктів міжнародного обміну в стані дефіциту ліквідності та інформації,

профіцит яких у процесі формування інформаційно-мережевої економіки створив базу для мутації економічної сутності та мотивацій фінансового посередника і подальшої фінансіалізації.

38. Проблема негативних трансформацій комплементарності реального та фінансового секторів в європейській системі координат поглиблюється через поступове зрощення держави та фінансової сфери суспільства; це створює пастку державно-фінансової комплементарності, яка нівелює базовий інтеграційний принцип вільної конкуренції.

39. Фінансово-інституційне реформування в євронзоні та ЄС, спрямоване на відновлення взаємозв'язку між фінансовим та реальним секторами, може спричинити непередбачувані ефекти деформації традиційної європейської моделі банківського інвестиційного процесу та сприяти розбалансуванню інституційного простору ЄС.

40. Суперечності в реалізації заходів з відновлення комплементарності фінансового та реального секторів, непрогнозованість та неординарність реакцій глобальних і національних операторів обумовлюють феномен імунітету фінансіалізації до процесів її впорядкування та спроб мінімізації її впливу на реальну економіку. Це свідчить про вторинність фінансіалізації щодо більш глибоких трансформаційних процесів, пов'язаних із формуванням інформаційно-мережевої економіки.

41. Реверсивність екзогенних та ендегенних обмежень динаміки розширеного відтворення відбувається в рамках взаємодії свідомості індивіда з конкретним набором просторово-часових факторів через механізми культури та соціалізації. Феномен суб'єктивної трансформації пов'язаний також з накопиченням економічною системою якісно нових атрибутів «залежно від минулого» (pathdependence), коли модель відтворювальних відносин динамічно змінюється в результаті акумуляції досвіду.

42. Суперечливість прояву процесів глобалізації на рівні національних господарств полягає в тому, що відтворювальна динаміка соціально-економічних систем, з одного боку, супроводжується удосконаленням форм демократичного державного управління, з іншого – посиленням непередбачуваності і негативних впливів з боку наднаціональних агентів регулювання.

43. Вдосконалення системи управління державними фінансами як ключового сегмента економіки концептуально має базуватися на засадах партнерства держави та приватного сектора; це сприятиме відновленню принципів довіри й активного діалогу між суб'єктами, а отже, створенню підґрунтя для конкурентоспроможного соціально-економічного піднесення через поживавлення сегментів операційного простору мережевої економіки.

44. Загрози економічної дестабілізації для транзитивних країн в умовах глобалізації пов'язані із загостренням конфліктів інтересів (включаючи воєнно-політичну напруженість) при впровадженні радикальних інновацій та конкурентної боротьби в умовах системного безробіття, хронічного звуження попиту, періодичних колапсів експортних ринків. Нівелювання ризиків економічного розвитку можливе внаслідок асиметричного технологічного прориву з використанням унікальних національних особливостей, котрі реалізуються через бюджетно-податкові важелі впливу (ґрунтуються на компромісі між зацікавленістю держави у виконанні власних функцій та суб'єктів господарювання у збільшення доходів без підвищення трансакційних витрат) і здатні через інституційну структуру ефективно впливати на господарську діяльність.

45. Поживавлення інвестиційної активності в реальному секторі національної економіки за умов інверсійного характеру суспільних ринкових трансформацій пов'язано з ефективним оновленням основного капіталу, що передбачає заходи з формування в Україні відповідної інвестиційної політики, невід'ємною складовою якої є механізми стимулювання прискореної амортизації і застосування інвестиційних податкових кредитів в підприємницькому корпоративному секторі. Саме політика прискореної амортизації переважно за рахунок фонду відновлення, а не фонду накопичення з 1980-х років розширила можливості інвестиційної діяльності в розвинених країнах, дозволила збільшити тут норму споживання в національному доході та рівень оплати праці, стала каталізатором розвитку науки й новітніх технологій. При розробці механізмів амортизаційної політики та надання податкових кредитів важливо враховувати її селективний характер – спрямованість на

стимулювання розвитку малого й середнього бізнесу, проблемних територій, виробництва актуальних видів суспільних продуктів.

46. Відбір і впровадження національних управлінських моделей та стандартів пристосування до зовнішніх економічних умов обумовлюються сукупним впливом результатів імітації «кращих практик» та ймовірності повторення помилок. На різних етапах реформування процеси ефективності та адаптованості суб'єктів не завжди збігаються. Зокрема, ризики корупції та суспільної недовіри обумовлюють нераціональність управлінських рішень у державній сфері. У свою чергу поведінкові стандарти можуть справляти різноякісний вплив на розвиток екзогенного середовища. Отже, економічні та фінансові дисбаланси потребують посилення інституційних регуляторних складових: фіскальних норм та правил, боргового навантаження на сектор державних фінансів, послідовної гармонізації національного та європейського законодавства.

47. Оновлення національної стратегії управління державними фінансами має відбуватися з урахуванням інтересів суб'єктів фіскальних відносин у коротко- та середньостроковому періодах. Довгострокові фіскальні інтереси держави й мікроекономічних суб'єктів господарювання є спільними і націлені на стабільне економічне зростання. Суб'єкти бізнесу зацікавлені у стабільному інституційному середовищі для праці та розвитку, а державний апарат – у зростанні економіки й зменшенні кількості працездатних утриманців. Короткострокові фіскальні інтереси держави і бізнесу, як правило, не збігаються, оскільки для підприємницького сектора важливим є зменшення непродуктивних витрат, а державний апарат зацікавлений в максимізації податкових надходжень. Гармонізація державних і приватних інтересів досягається через створення сприятливих умов для ведення бізнесу, зменшення трансакційних витрат в економіці, попередження ризиків та нівелювання наслідків опортуністичної поведінки економічних агентів.

48. Прогнозування взаємодії важелів стабілізації відтворювальної динаміки у фіскальному просторі України з урахуванням її євроінтеграційного вектора має здійснюватися на засадах модернізації економічної політики, реформування відносин власності та контрактних правил. В умовах ресурсних обмежень варто здійснювати системний моніторинг і оцінювання впливу

трансакційних видатків на раціональну поведінку економічних агентів.

49. Утворення Союзу ринку капіталу в євросоні націлене: *по-перше*, на прискорення економічного зростання через подолання «євросклерозу» за допомогою запровадження більш гнучких у порівнянні з банками фінансових установ і нових фінансових інструментів, які вдало сполучаються з різними стратегіями розвитку фірм, а отже, надають реальному сектору додаткової гнучкості, *по-друге*, на посилення трансмісії монетарної політики завдяки розширенню спектра фінансових інструментів (які у майбутньому можуть стати об'єктами викупу ЄЦБ), а також створенню додаткових каналів монетарної трансмісії – ефектів багатства від зміни цін активів, які ефективно спрацювали у США.

50. Політика QE виявилася більш ефективною у подоланні фінансової кризи і мінімізації втрат від неї у реальному секторі, аніж у безпосередньому прискоренні економічного зростання, і більш ефективною в економіках, де в структурі фінансового ринку домінує ринок капіталу. На відміну від процентної політики, яка впливає на реальні макроекономічні змінні завдяки негнучкості цін і зарплат і є доволі інерційною, QE діє через поведінку фінансових посередників щодо управління активами, яка змінюється набагато частіше, що створює певні обмеження для її використання з метою стимулювання економічного зростання. В контексті зазначеного доцільно враховувати останні ініціативи ОЕСР, ЄЦБ і Банку Японії, спрямовані на створення каналів трансмісії монетарних стимулів через залучення інструментів фіскальної і структурної політики (так, ЄЦБ сприяє просуванню Союзу ринку капіталу, а Банк Японії в 2016 р. встановив стелю відсоткових ставок за довгостроковими запозиченнями держави на близькому до нуля рівні).

51. Глобальні чинники відіграють вагомий роль у формуванні ключових макроекономічних диспропорцій. Зокрема, глобальний надлишок заощаджень (*global saving glut*) обмежує спроможність відомих монетарних регуляторів впливати на пропорції відтворення: підвищення ФРС США відсоткових ставок, що проводиться з 2016 р., на перший погляд видається «нормалізацією» монетарної політики – виходом з режиму стимулювання; але врахування глобальних ефектів цієї політики навпаки, демонструє політику

монетарної експансії, що призвела до припливу капіталу і буму на фондових ринках. Якщо вибір між теперішнім і майбутнім споживанням в розвинутих економіках протягом кількох десятиріч років змінювався під впливом падіння реальних процентних ставок, на що вказує багато дослідників, тоді політика монетарного пом'якшення лише посилює ці дисбаланси. М.Кінг формулює цю проблему як «парадокс політики»: заходи, виправдані в короткій перспективі, поглиблюють дисбаланси в довгостроковій перспективі. До того ж одна сторона не може вирішити проблему глобальних дисбалансів, опиняючись перед «дилемою ув'язненого».

52. Удосконалення механізмів здійснення грошово-кредитної політики повинно спиратися на вивчення і узагальнення досвіду успішних країн, зокрема Китаю. Роль грошово-кредитної політики Китаю у реалізації моделей економічного розвитку змінювалася таким чином:

- до 2008 р. в контексті експортно орієнтованої моделі зростання монетарна політика протидіяла зміцненню обмінного курсу;

- з переходом на інвестиційну модель зростання після глобальної кризи монетарна політика сприяла інвестиційному буму (зростання інвестицій з 40,7% ВВП у 2007 р. до 47,3% ВВП у 2011 р.) за рахунок кредитного буму (у 2007 р. відношення боргу до ВВП у Китаї становило 157%, а в 2015 р. – 250% ВВП), згенерованого державою в умовах контролю за відсотковими ставками і напрямками кредитування);

- переходу на споживчо орієнтовану модель зростання в Китаї сприяє дерегуляція фінансового сектора та стрімкий розвиток фінтех-індустрії. Розширення впливу Китаю у глобальній фінансовій сфері переорієнтовує кредитування інвестицій, дохідність яких в країні падає, на зовнішні ринки.

53. Грошово-кредитна політика у контексті відтворенні моделі економічної динаміки в Україні у 1991–2016 рр. має таку періодизацію:

- 1) початок 1990-х років: неконтрольований директивно-цільовий характер грошової емісії сприяв масштабним процесам перерозподілу і формуванню великого національного капіталу, який приростає на привілеях обмеженого доступу до зовнішньоекономічної діяльності, бюджетних замовлень і кредитів,

що швидко знецінювалися в умовах гіперінфляції. Гіперінфляція знецінила не лише борги приватного і державного сектора, але й заощадження нефінансових корпорацій, підриваючи інвестиційний потенціал реального сектора;

2) 1994–1995 рр.: попри відсутність відповідного правового забезпечення, на рівні політичної волі новообраного Президента почався інституційний процес перетворення Національного банку на сучасного незалежного монетарного регулятора і поступова перебудова механізмів грошової емісії у напрямку посилення їх ринкового характеру, а у практику монетарного регулювання увійшло обмеження грошової емісії як фактор економічної стабілізації;

3) 1996–1999 рр.: паралельно зі створенням інституційного підґрунтя для фінансової стабілізації утверджується устрій, у якому кілька десятків великих корпорацій формують політичну систему країни. При цьому зберігається феномен отримання ренти від доступу до кредитів: під час гіперінфляції ренти забезпечувало швидке знецінення кредитів, а після фінансової стабілізації – безкарне неповернення кредитів за умов слабого законодавчого захисту прав кредиторів і тісного зв'язку великих боржників з політичною системою;

4) 2000–2004 рр.: в умовах сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури грошово-кредитна політика забезпечувала збереження курсової складової цінової конкурентоспроможності експортерів, які стали локомотивом економічного зростання, нарощування офіційних валютних резервів і ремонетизації зростаючої економіки;

5) 2004–2005 рр.: монетарна політика стає частиною політичного ділового циклу, забезпечуючи не лише підтримку експорту як локомотиву зростання, але й стимулювання споживчого попиту;

6) 2006–2008 рр.: за умов неможливості забезпечення зростаючого споживчого попиту силами власно національної економіки, грошово-кредитна політика стає складовою політики задоволення споживчих потреб за рахунок зовнішніх фінансових ресурсів. Відповіддю політиків на втілене в Помаранчевій революції невдоволення населення системою обмеженого доступу стала лібералізація доступу іноземного банківського капіталу, що полегшило доступ населення до кредитів в іноземній валюті. Це

створювало ілюзію системи більш відкритого доступу без зняття бар'єрів у доступі до можливостей збагачення і розвитку всередині країни;

7) 2008–2013 рр.: за умов вичерпання валютного каналу грошової емісії, грошово-кредитна політика продовжувала стимулювання споживання через посилення кредитування уряду;

8) з 2014 р. політична криза і війна призвели до прискореного руйнування двох монетарних опор діючої системи економічного відтворення: стабільності обмінного курсу і лояльності тісно пов'язаних з політичною системою найбільших позичальників і власників банківської системи. Останнє призвело до формування банківської системи, яка складається переважно з державних та іноземних банків, що є нестійким станом і передумовою для наступного масштабного перерозподілу національного капіталу. Інфляційне таргетування, втілюючись у більш жорсткій монетарній політиці, збалансовує процеси відтворення, сприяючи зниженню тиску на платіжний баланс з боку «непродуктивного» споживчого попиту, що перекладає на домогосподарства увесь тягар макроекономічних корекцій.

54. Провал суспільної довіри до НБУ і його монетарної політики, виняткова політизація питань монетарної політики зумовлені не просто суспільними втратами від девальвації і банківської кризи, але також:

- широким усвідомленням руйнування цілої економічної системи, у центрі якої перебував стабільний обмінний курс і відсутністю переконливої альтернативи;

- дискредитацією і втратою такого компенсатора обмеженого доступу до фінансових ресурсів, як лібералізація доступу іноземного фінансового капіталу;

- вичерпанням можливостей фіскально-монетарного стимулювання в існуючих інституційних рамках внаслідок втрати міжнародних резервів;

- втратою лояльності ряду тісно пов'язаних з політичною системою найбільших позичальників і власників банківської системи, що призвело до банкрутства низки банків і стало одним із чинників обвальної девальвації національної валюти;

- усвідомленням суспільством нової хвилі перерозподілу капіталу, що відбувається в режимі порядку обмеженого доступу на тлі девальвації і ліквідації значної частини банківської системи;

- переходом до інфляційного таргетування в умовах потужних корекцій адміністративно регульованих цін, що зменшує довіру до і так непрозорого і незрозумілого для широких мас індексу споживчих цін;

- перекладенням тягаря макроекономічних корекцій на домогосподарства (боротьба з так званим «непродуктивним» попитом);

- спробами надто «безпосереднього» управління суспільними очікуваннями з боку монетарного регулятора, інших органів влади і експертів, що вказують на «хибність» суспільних пріоритетів і номінальних якорів (останнє викликає суспільне роздратування, особливо на тлі результатів електронних декларацій державних службовців найвищих рангів, що суперечать їхнім заявам щодо правильної, раціональної і патріотичної поведінки).

55. Формальний інститут «незалежності Центрального банку» в умовах розгортання низхідних фаз кризових циклів у межах режиму інфляційного таргетування не сприяє підтримці засад розширеного відтворення в економіці України у зв'язку із нерозвиненістю каналів трансмісійного механізму та концентрації кредитування комерційними і навіть державними банками на секторі торгівлі та девелопменту.

56. Постійна потреба у докапіталізації державних банків з боку коштів Державного бюджету України свідчить про невиконання ними важливої функції антициклічного регулювання кредитної активності в банківській системі. Державні банки при цьому накопичують збитки від кредитування неперіоритетних для держави комерційних проєктів та не виконують одну зі своїх основних функцій – зниження трансакційних витрат на фінансовому ринку, незважаючи на те, що за рахунок інституційних переваг довіри до держави чистий процентний дохід у них вище, ніж у банків з приватним капіталом.

57. Користуючись привілейованим становищем на вітчизняному ринку, державні банки фактично перетворилися на неконкурентний щодо інших частин банківської системи умовно-приватний кластер

та не виконують своїх відтворювальних функцій в економіці. Інституційна структура банківської системи із переважанням державних банків має короткостроково позитивний, але довгостроково негативний вплив на темпи розширеного відтворення у період фази економічної рецесії, депресії та подальшого відновлення економіки при переході до нового економічного циклу.

58. Процес формування системи міжнародного обміну є таким. З початку свого становлення (XVI – середина XVII ст.) міжнародний обмін реалізується як суперечлива єдність сумісно-розділених відносин національної економіки та решти світу і розвивається, рухаючись від торгової спеціалізації країн у міжнародному поділі праці, заснованій на природно-ресурсній обмеженості (коли еквівалентність обміну визначається реальним (вартісним) змістом грошей), через розвиток системи валютних відносин, що фіксують пропорції міжнародного обміну як зовнішньої (грошової) форми вартості, до відокремлення ринків фінансового капіталу як самостійної сфери економічної діяльності та формування єдиного глобального ринку товарів і капіталу, в процесі становлення якого відношення сумісності та роздільності розвиваються до ступеня протилежності та зумовлюють перетік ресурсів із реального до фінансового сектора економічної діяльності.

59. Сумісно-розділена природа міжнародного обміну за своїм змістом є суперечливою єдністю форм економічної діяльності – його вартісної основи у вигляді суспільно необхідного часу, просторово локалізованого у сукупному суспільному продукті країни, та форм інституціоналізації обміну – грошово-фінансових механізмів трансформації прав власності, що забезпечують транснаціоналізацію створеної вартості. Вартісний вимір міжнародного обміну країни (продуктивність економічної діяльності) відбиває зовнішнє бюджетне обмеження відтворювального процесу соціально-економічної системи. Розв'язання суперечності між реальною та грошово-кредитною формами вартості за умов обмеженості природно-ресурсного потенціалу розширеного відтворення капіталу актуалізує роль людського капіталу як чинника реалізації порівняльних переваг; це підвищує значущість інституційних та поведінкових аспектів міжнародного обміну.

60. Інституційний порядок міжнародного обміну є актуальною формою глобальної інституційної архітекτονіки, яка:

відбивається способами конституювання, укорінення та зміни суспільних норм та практик соціалізації вартості у міжнародному просторі в формах руху її чинників (міграція праці і капіталу) і символів (товарних, грошово-кредитних і фінансових);

розбудовується за принципами конфлікту, взаємності/гармонії, договору/контрактної організації;

ґрунтується на базовій нормі національного інтересу як економічного блага сумісно-розділеної природи, що має позиціональні властивості та формує основу інституційної спроможності держави.

61. Інверсійний порядок формування системи міжнародного обміну України зумовлює розбалансованість між формами економічної діяльності та соціальними нормами, яка не може бути нівельована імпортом інститутів. Укорінення такого феномена сприяє актуалізації поведінкових норм пошуку адміністративної та політичної ренти, а отже, призводить до поширення відносин нееквівалентності та контрпродуктивності міжнародного обміну, посилення тенденцій його невизначеності.

Відновлення експліцитної артикуляції національного інтересу у міжнародному просторі відбувається шляхом конфлікту або перемовинами в межах глобальної суспільної угоди; умовою участі національної економіки у глобальному контракті є розвиток публічної сфери як підґрунтя для подолання кризи легітимності національного суверенітету.

62. В останній чверті XX ст. об'єктивні процеси світової інтеграції і глобалізації почали доповнюватися процесами дивергенції через розвиток форм обміну, міжнародної організації і транснаціональної корпоратизації, диверсифікацію суб'єктів, прав і інструментів міжнародного обміну.

63. Головними інституційними проблемами розвитку Європейського Союзу, які здійснюють визначальний вплив на його відтворювальну макроекономічну динаміку, а також на процес економічної конвергенції України та ЄС, є такі

– недостатня ефективність діючої моделі європейської інтеграції;

– структурна та функціональна деформація системи управління ЄС, що проявляється у неможливості досягнення цілей офіційно схвалених десятирічних Стратегій зростання та зайнятості Євросоюзу, зокрема, нині діючої Стратегії «Європа-2020»;

– деформація Європейської соціальної моделі під впливом масштабного розширення Євросоюзу та світової фінансової кризи;

– низький рівень інституційної довіри (довіри громадян до різноманітних політичних і державних інститутів) в ЄС;

– неефективність діючої економічної моделі Євросоюзу в посткризових умовах, яка не дозволяє адекватно реагувати на існуючі соціально-економічні виклики та забезпечити швидкий вихід на траєкторію відтворювального зростання;

– посилення тенденцій дезінтеграції на рівні окремих країн ЄС та загальноєвропейському рівні.

64. Низка ендегенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх) ризиків забезпечення економічної та соціальної конвергенції України та ЄС в умовах посткризового розвитку має такий вигляд:

Основними ендегенними (внутрішніми) ризиками є:

– тривалий характер внутрішньої соціально-економічної кризи і зниження міжнародної конкурентоспроможності України;

– розвиток демографічних процесів, пов'язаних з постарінням і скороченням населення;

– неврегульованість військового конфлікту та масштабність надзвичайно складної соціально-гуманітарної ситуації на Донбасі, загострення проблем, пов'язаних із соціальною підтримкою, працевлаштуванням, соціальною адаптацією та реінтеграцією внутрішньо переміщених осіб;

– слабкість чи деформованість інститутів, необхідних для успішної конвергенції української та європейської систем соціального розвитку, насамперед, інститутів державного регулювання та стратегічного планування, ринків соціального профілю (праці, соціальних послуг та ін.), пенсійного та соціального страхування, соціального забезпечення та захисту, соціального партнерства та громадського контролю.

Головними екзогенними (зовнішніми) ризиками є наступні:

– посилення турбулентності глобальної економіки, частоти її кризових станів;

- ресурсна обмеженість Євросоюзу для прискорення інтеграції країн-претендентів;

- значна трансформація Європейської соціальної моделі (за образним висловленням, «душі Європи»), осередку інтеграційної єдності, ефективного посткризового відновлення та стабільного економічного зростання ЄС;

- пріоритет економічних чинників інтеграції над соціальними, внаслідок чого нові країни-учасниці з низькими соціальними стандартами стають більш конкурентоспроможними за критерієм виробничих витрат, і це не стимулює їх до підвищення державних соціальних стандартів.

65. В Україні доцільно застосувати політику соціальної якості з метою досягнення соціальних цілей, визначених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, мінімізації соціальних ризиків, які супроводжують її виконання, а також забезпечення реальної євроінтеграції нашої держави у соціальній сфері.

66. Принципи соціальної справедливості при формуванні та впровадженні державної політики соціального розвитку в Україні повинні реалізуватися через:

- розбудову інституційного середовища;
- підвищення рівня зайнятості та розбудову конкурентного ринку праці;
- посилення гендерної рівності;
- забезпечення ефективності пенсійної реформи;
- сприяння розвитку соціального інвестування та соціального підприємництва;
- формування конкурентного ринку соціальних послуг;
- підвищення державних соціальних стандартів і гарантій.

67. Першочерговими кроками формування й упровадження політики соціальної якості в Україні є такі:

- удосконалення системи державного управління, у т.ч. посилення функції державного стратегічного планування соціального розвитку країни;
- запровадження механізмів державного соціального програмування та програмно-цільового бюджетування у соціальній сфері;

– корекція вітчизняної прогнозно-моніторингової системи виконання різнорівневих програм соціального розвитку, у т.ч. державних цільових соціальних програм;

- створення гармонізованого із законодавчо-правовою базою ЄС і профільних міжнародних організацій законодавчого підґрунтя для упровадження політики соціальної якості в Україні.

68. У контексті розбудови засад соціально орієнтованої інноваційної економіки, що відповідає реаліям інформаційного суспільства і має потенціал усталеного розвитку за умов глобальних ринкових трансформацій, доцільно послідовно впроваджувати на всіх рівнях державної діяльності Концепцію нового державного управління. Модель нового державного управління повинна забезпечити якісне й найбільш повне задоволення запитів клієнтів-громадян, що стосуються не лише безпосередньо раціоналізації понесених ними витрат (часових, грошових, психологічних тощо) на отримання державних послуг, але обумовлюються більш масштабними соціально значущими ефектами (відсутності корупції, скорочення рівня бідності в суспільстві, нормалізації міграційних процесів, підвищення світового престижу держави тощо), які підлягають ефективному обліку, оприлюдненню та систематичному моніторингу.

69. Наслідком процесів розбалансованого відтворення системи соціально-економічних відносин в Україні стала викривлена трансформація моделі суспільного сектора, за умов якої нормальний стандарт надання суспільних благ заміщується його маргінальними формами, зокрема, пов'язаними з переважанням видів й обсягів мериторних благ – субсидій та інших пільг для значної кількості працездатного населення. Це свідчить про загострення політико-економічних суперечностей в суспільстві; їх згладжування пов'язано з керованим ощадно-ефективним реформуванням суспільного сектора економіки. Для підвищення ефективності відповідних реформ в суспільній сфері України доцільно визначити перелік найбільш важливих суспільних благ, що відповідають традиційним ціннісним уявленням українського суспільства та надання яких не буде підлягати комерціалізації.

70. Розпочаті в Україні реформи суспільного сектора економіки мають бути спрямовані на становлення ринку суспільних товарів як

компенсаційного інституту соціалізації економічних відносин (в умовах деградації моделі соціальної ринкової держави), що забезпечує ефективну трансформацію людського потенціалу у людський капітал. Найбільш прийнятна для України модель розвитку ринку суспільних товарів повинна ґрунтуватися на системному підході і взаємно пов'язувати три суспільних: інститути: державного управління публічним сектором, професійної діяльності, громадських ініціатив.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Гриценко Андрій Андрійович
Білорус Олег Григорович
Артюмова Тетяна Іванівна
Яременко Олег Леонідович
Подлєсна Васирина Георгіївна
Бандура Олександр Вікторович
Сіденко Володимир Романович
Корнівська Валерія Олегівна
Єфименко Тетяна Іванівна
Кричевська Тетяна Олександрівна
Прозоров Юрій Володимирович
Данилова Катерина Ігоріна
Бурлай Тетяна Вікторівна

Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність

Монографія

Редактор *Т.П. Тацій*
Оригінал-макет *С.В. Чимбай*

Підписано у світ 20.10.2018 р.
Об'єм даних 4,63 МБ

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
тел. (044) 254-20-36, факс (044) 280-88-69
E-mail: eip@ief.org.ua